მარიამ ცაცანაშვილი

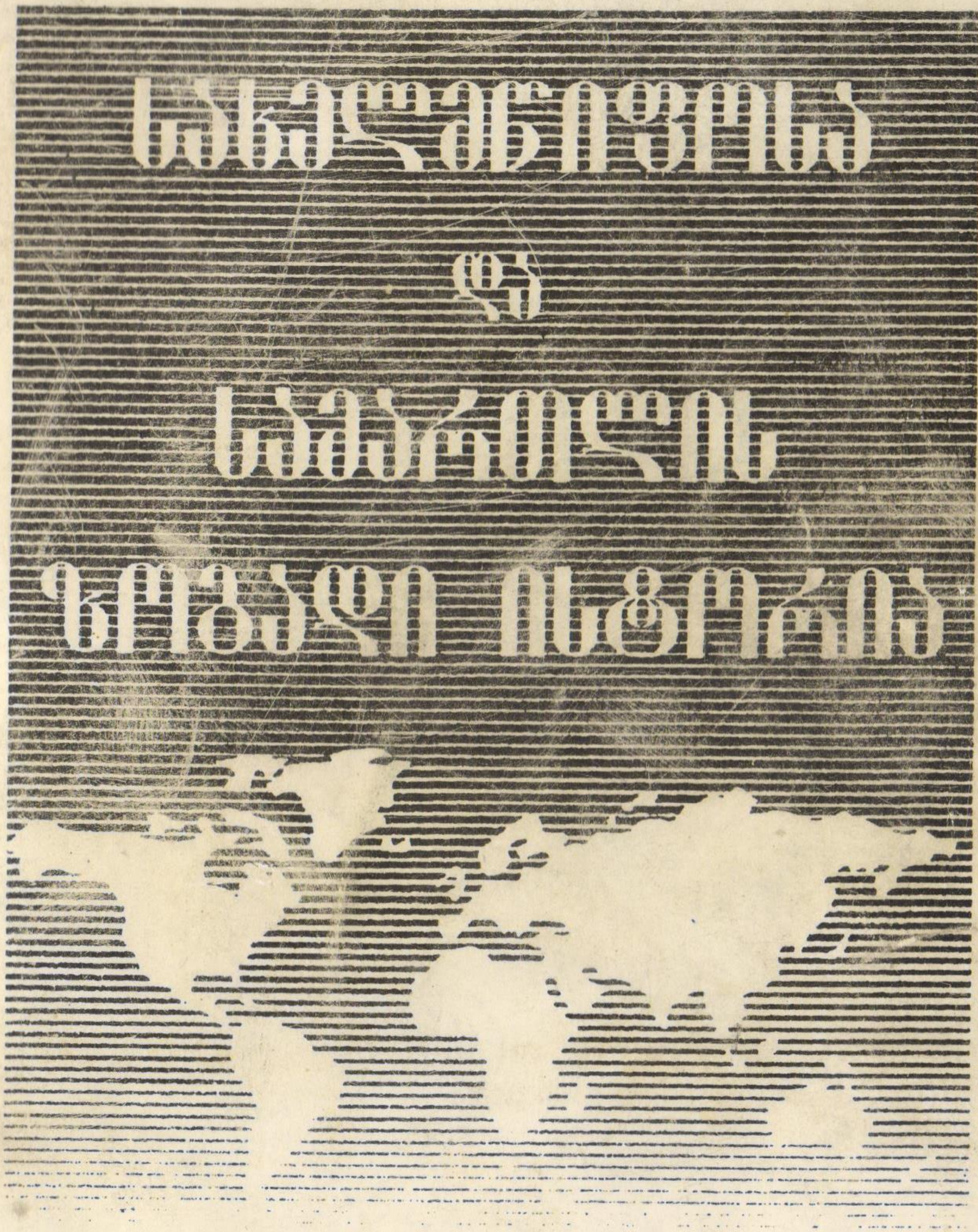

II

რედაქტორი:

იურიდიულ მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **ბ. ზოიძე**

რეცენზენტები:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **ნ. სურგულაძე**

თსუ სახელმწიფოსა და სამართლის
კათედრის მასწავლებელი **თ. ჭაფარიძე**

ცაცანაშვილი მ. გ.
სახელმწიფოსა და სამართლის ზოგადი ისტორია.
მეორე ნაწილი. -თბილისი, 1997, -326 გვ.

ნაშრომი, პირველ ნაწილთან ერთად, წარმოადგენს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის ერთ მთლიანობას. მასში განხილულია სახელმწიფოებრივი და იურიდიული ინსტიტუტების განვითარების ისტორიული პროცესები. ქართულ ლიტერატურაში აქამდე არსებული კაცობრიობის ისტორიის პერიოდიზაციისადმი დოქტრინალური მიდგომისაგან განსხვავებით, ტერიტორიული და რეგიონალური პრინციპის საფუძველზე გადმოცემულია კლასიკური ქვეყნების სახელმწიფოსა და სამართლის ევოლუციის ფართო პანორამა.

განკუთვნილია იურიდიული ინსტიტუტებისა და ფაკულტეტების სტუდენტების, ასპირანტების, მეცნიერ მუშაკთა და აღნიშნული საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

ISBN 99928-58-12-5

© მ. გ. ცაცანაშვილი, 1997

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი 7

კარი IV. აზიისა და აფრიკის სახელმწიფოები და სამართალი

თავი 9. ინდოეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. ინდოეთის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების მიმოხილვა 15
§ 2. სახელმწიფოს მმართველობის ფორმები ძველ ინდოეთში 20
§ 3. ძველი ინდოეთის საზოგადოებრივი წყობილება 26
§ 4. შუა საუკუნეების ინდოეთის სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების თავისებურებანი 28
§ 5. ძველინდური სამართლის ზოგადი დახასიათება 32
§ 6. ინდოეთის სამართლის განვითარების ძირითადი ტენდენციები 44

თავი 10. ძველი ჩინეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. ჩინეთის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული მიმოხილვა 53
§ 2. ძველი ჩინეთის სახელმწიფო წყობილება 56
§ 3. ძველი ჩინეთის საზოგადოებრივი წყობილება 61
§ 4. შუა საუკუნეების ჩინეთის სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების თავისებურებანი 62
§ 5. ძველი ჩინეთის სამართლის ზოგადი დახასიათება. 70
§ 6. ჩინეთის სამართლის განვითარების ძირითადი ტენდენციები. 77

თავი 11. იაპონიის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. იაპონიის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული მიმოხილვა 86
§ 2. სახელმწიფო წყობილება ფეოდალური ხანის იაპონიაში 89
§ 3. იაპონიის საზოგადოების წოდებრივი დაყოფა და მათი უფლებები 95
§ 4. იაპონიის სამართლის ძირითადი ნიშნები 98
§ 5. იაპონიის სახელმწიფოსა და სამართლის თავისებურებანი რევოლუციის შემდეგ (XIX-XX ს.ს.) 106

თავი 12. არაბთა სახალიფო 109

თავი 13. შუა აზიის სახელმწიფოები

§ 1. პირველი სახელმწიფოები შუა აზიის ტერიტორიაზე 114
§ 2. ფეოდალიზმის ხანის სახელმწიფოები და სამართალი შუა აზიის ტერიტორიაზე (ახ.წ. V-XIX ს.ს.) 115

კარი V. საქართველოს მეზობელი ქვეყნების სახელმწიფოები და სამართალი

თავი 14. ურარტუს სახელმწიფო და სამართალი 120

თავი 15. სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. სომხეთის სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარება 124

§ 2. სახელმწიფოს ფორმები და მათი ევოლუცია სომხეთში 127

§ 3. საზოგადოების ცალკეული კატეგორიების უფლებრივი მდგომარეობის ევოლუცია სომხეთში 136

§ 4. სამართალგანვითარების ძირითადი ტენდენციები სომხეთში 137

თავი 16. აზერბაიჯანის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარება აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე 154

§ 2. სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების ევოლუცია აზერბაიჯანში . . . 157

თავი 17. თურქეთისა და ირანის სახელმწიფოები

§ 1. თურქეთის სახელმწიფოს განვითარების ძირითადი ტენდენციები 163

§ 2. ირანის სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარების ეტაპები 171

თავი 18. მუსლიმური სამართალი

§ 1. მუსლიმური სამართლის წყაროები 184

§ 2. სამოქალაქო და საოჯახო ურთიერთობები მუსლიმური სამართლის მიხედვით . . 190

§ 3. დანაშაული და სასჯელი მუსლიმურ სამართალში 202

§ 4. მუსლიმური სამართლის თანამედროვე პრობლემები 207

თავი 19. რუსეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. კიევის რუსეთის ადრეფეოდალური მონარქია 211

§ 2. ძველრუსული სამართლის ძირითადი ნიშნები 214

§ 3. ფეოდალური სახელმწიფოები რუსეთის ტერიტორიაზე (XII-XV ს.ს.) 222
ნოვგოროდ-ფსკოვის სახელმწიფო და სამართალი. ოქროს ურდოს სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფო. რუსეთის მიწები ლიტვის დიდი სამთავროს შემადგენლობაში. მოსკოვის სამთავრო.

§ 4. რუსეთის (მოსკოვის) სახელმწიფო და სამართალი (XV-XVII ს.ს.) 234

§ 5. რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი აბსოლუტიზმის ხანაში (XVII ს. II ნახ. - XVIII ს. II ნახ.) 247

§ 6. რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი XIX ს. 256

§ 7. ცვლილებები რუსეთის პოლიტიკურ სისტემასა და სამართალში 1905 წ. რევოლუციის შემდეგ 263

§ 8. საბჭოთა სამართლებრივი სისტემა 265

კარი VI. ამერიკის სახელმწიფოები და სამართალი

თავი 20. ამერიკის შეერთებული შტატები

§ 1. აშშ-ის სახელმწიფოს შექმნისა და განვითარების ეტაპები 272

§ 2. აშშ-ის კონსტიტუციის ძირითადი პრინციპები 282

§ 3. აშშ-ის სამართლის თავისებურებანი 298

თავი 21. ლათინური ამერიკა 304

От автора 315

რეკომენდირებული ლიტერატურა 320

თავი IV

აზიისა და აფრიკის სახელმწიფოები და საქართველო

აზიისა და აფრიკის სახელმწიფოების წარმოშობასა და განვითარებაში შეიძლება მოიძებნოს საერთო, კანონზომიერი მოვლენები, რითაც ისინი განსხვავდებიან ევროპის ქვეყნებისაგან. ეს კანონზომიერება ანუ ტრადიციულობა გულისხმობს: 1. წარმოშობის თვალსაზრისით გვაროვნულ-ტომობრივი საზოგადოებრივი მმართველობის თანდათან გადაზრდას სახელმწიფოს მექანიზმში; 2. აბსოლუტური მონარქიის ფორმით სახელმწიფოს არსებობას; 3. ეკონომიკურ დაჩიხულობას და სახელმწიფო საკუთრების უპირატესობას საკუთრების სხვა ფორმებთან შედარებით; 4. საზოგადოების სტაგნაციურობას, ე.ი. იმას, რომ აღმოსავლური საზოგადოება საუკუნეების, ზოგჯერ ათასწლეულების განმავლობაში პრაქტიკულად უცვლელია. მართალია, ისევე როგორც ევროპის სახელმწიფოებში, აზიაშიც ადგილი ჰქონდა მნიშვნელოვან სოციალურ ძვრებს (უცხოური დაპყრობები, გლეხთა აჯანყებები, სახელმწიფო გადატრიალებები და სხვა), მაგრამ ისინი მხოლოდ გაბატონებული დინასტიის შეცვლასთან იყო დაკავშირებული.

თავი 9. ინდოეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. ინდოეთის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების მიმოხილვა

ინდოეთის სახელმწიფო სამხრეთ აზიაში, ინდოსტანის ნახევარკუნძულზე მდებარეობს. ამ ტერიტორიაზე სახელმწიფოს წარმოშობის შესწავლა მნიშვნელოვნად დაკავშირებულია უახლეს პერიოდის არქეოლოგიურ აღმოჩენებთან. კერძოდ, ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში მოხენჯოდაროსა და ჰარაპაში გათხრების შემდეგ, მეცნიერებმა ეჭვის ქვეშ დააყენეს დებულება, რომ სახელმწიფოს შექმნის პროცესი ამ ტერიტორიაზე არიელი ტომების შემოჭრით დაიწყო. თუმცა, III-II ათასწლეულის მიჯნაზე არსებული პირველი სახელმწიფოები — მოხენჯო-დარო და ჰარაპა, ჩვენთვის უცნობ მიზეზთა გამო დაინგრა და მოსახლეობამ ერთბაშად დატოვა ქვეყანა, მაგრამ მათი არსებობა უტყუარია.

არიელები (კეთილშობილნი) დაახლოებით II ათასწლეულის შუა წლებიდან მოდიან ჩრდილოეთ ინდოეთში. ისინი ავღანეთისა და მის მომიჯნავე ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომები იყვნენ, რომელთაც მიაწერენ წმინდა წიგნის — „ვედის“ შექმნას. გავრცელებული თეორიის მიხედვით მათზეა დაფუძნებული მსოფლიო ცივილიზაცია. ახ.წ. XIX საუკუნიდან ამ თეორიას სხვა მნიშვნელობაც მიენიჭა. მას იყენებდნენ ინდოევროპულ ოჯახში შემავალ ენებზე მოლაპარაკე ხალხთა კრებით სახელად, ამ ხალხთა რასობრივი და კულტურული ერთიანობის დასამტკიცებლად. შემდგომში ფაშისტურმა ლიტერატურამ ეს ტერმინი რასობრივი დისკრიმინაციის იარაღად გამოიყენა.

არიელების შემოჭრის შემდეგ, მდინარეების ინდისა და განგის აუზებში, კვლავ წარმოიშვა სახელმწიფოებრივი ერთეულები, რომლებიც შინაარსით აღმოსავლური ტიპის დესპოტურ მონარქიებს წარმოადგენდნენ. ამ პერიოდში ინდოეთის ტერიტორიაზე 16-მდე სახელმწი-

ფოებრივი გაერთიანებაა შესწავლილი. მათ შორის ყველაზე გავლენიანს ***მაგადჰა*** წარმოადგენდა. სახელმწიფოებს შორის განუწყვეტელი ბრძოლის და ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის შედეგად ინდოეთში ***მაურიების ცენტრალიზებული სახელმწიფო*** შეიქმნა. მაურიების დინასტიის ბატონობა დაახლოებით ძვ.წ. IV-III ს.ს. მოიცავს. ამ პერიოდში მაკედონელთა ჯარები განიდევნა და ავღანეთისა და დასავლეთ ინდოეთის გაერთიანებულ ტერიტორიაზე იმპერია ჩამოყალიბდა, რომელმაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა ინდოეთის პოლიტიკურ ისტორიაში.

ძვ.წ. II საუკუნიდან, შიდა სახელმწიფოებრივი ბრძოლების შედეგად, თანდათან ირღვევა მაურიების იმპერია. ინდოეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი დამპყრობთა სათარეშო ადგილად იქცა. ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირები გაწყდა ქვეყნის ცალკეულ ნაწილებს შორის.

ახ.წ. V-VI ს.ს. ინდოეთის ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულებში სოციალურ-ეკონომიკური ძვრების შედეგად შეიცვალა საზოგადოების ეკონომიკური და უფლებრივი მდგომარეობა. სახელმწიფოში საკუთრების ახალი ელემენტები გაჩნდა, რაც ზოგადად შეიძლება დახასიათდეს, როგორც ფეოდალიზმის დასაწყისი. ახ.წ. XII საუკუნეში ინდოეთი დაიპყრო ღურიდების სახელმწიფოს მმართველმა მუჰამედ ღურიმ. მისი სიკვდილის შემდეგ, მისმა ნაცვლებმა არ სცნეს ღურიდების ხელისუფლება და მათ მიერ დაპრყობილ ტერიტორიაზე თავიანთი მმაართველობა დააწერეს. ღურიდების მიერ დაპყრობილი ქვეყნის ცენტრი იყო ***დელის სასულთნო.*** მართალია, ამ პერიოდში ცენტრალიზაციის ტენდენცია არ შეიმჩნეოდა, მაგრამ მნიშვნელოვანი იყო ისლამის გავრცელება. ახ.წ. 1398 წელს თემურლენგთან დამარცხებისა და ფეოდალური შინაომების შედეგად დელის სასულთნო დაეცა.

სახელმწიფოებრივი გაერთიანების ეტაპი დაიწყო დიდი მოგოლების დინასტიის მოსვლით. ფადიშაჰ აქბასის დროს (ახ.წ. 1556-1605 წ.წ.) გაერთიანდა ჩრდილოეთ ინდოეთი, შემდეგ გაიზარდა ქვეყნის საზღვრები და შეიქმნა ერთიანი ცენტრალიზებული მმართველობა. XVIII ს. I

ნახევარში ინდოეთის ერთიანი სახელმწიფოს მმართველობა იშლება, რაც დაკავშირებულია კოლონიზატორების გამოჩენასთან.

XVII ს. ინდოეთში მოვიდნენ ჰოლანდიელი, ინგლისელი და ფრანგი კოლონიზატორები და მათ ბოლო მოუღეს პორტუგალიელთა მონოპოლიას. საშინაო ვაჭრობის ზრდას მოჰყვა მეთემეთა და „მიუკარებელთა“ კასტის, ხელოსანთა და მარათების აჯანყებები.

მარათებმა შექმნეს საკუთარი სახელმწიფო ***შივაჯის*** მეთაურობით, რომელმაც 1674 წ. რაჯის ტიტული მიიღო. მისი სიკვდილის შემდეგ (1680 წ.) ფადიშაჰმა აურანგზებმა შეძლო მარათების დამარცხება და თითქმის მთელი ინდოეთის დამორჩილება.

1739 წ. ინდოეთი ნადირშაჰმა დაიპყრო, 1747 წ. კი — ავღანელ ტომთა თავდასხმების ობიექტი გახდა. პანიპატის ბრძოლაში სასტიკმა დამარცხებამ (1761 წ.) საბოლოოდ დაშალა და დასცა დიდ მოგოლთა სახელმწიფო. იგი დამოუკიდებელ სამთავროთა — ***გვალიორი, ბაროდა, ნაგპური, ინდორი, მაჰარაშტრა*** — კონფედერაციად გადაიქცა. XVIII ს. იწყება ინგლისის ექსპანსია. ინგლისის ოსტინდის კომპანიამ პირველად ბენგალი დაიპყრო, შემდეგ კი სამხრეთ ინდოეთის დიდი ნაწილი. 1801-1803 წ.წ. ინგლისმა თავისი ბატონობა გაავრცელა ჯამნა-განგის შუამდინარეთსა და დელზე, 1845-1849 წ.წ. კი — პენჯაბზე. ამით, ფაქტობრივად, დამთავრდა ინდოეთის დაპყრობა.

XX ს. იწყება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. 1930 წ. მაჰაჯმა განდის ხელმძღვანელობით ეროვნულმა კონგრესმა წამოიწყო სამოქალაქო ურჩობის მასობრივი კომპანია. იგი 1934 წ. გაგრძელდა. 1935 წ. ინგლისის პარლამენტმა მიიღო ინდოეთის მართვის აქტი, რითაც რამდენადმე იზრდებოდა პროვინციების საკანონმდებლო კრებებისა და შესაბამისი მთავრობების ფუნქციები. ამ აქტს მკაცრი პროტესტით შეხვდა ინდოეთის მოსახლეობა და 1936 წ. ეროვნულმა კონგრესმა წამოაყენა ერთიანი ანტიიმპერიალისტური ფრონტის შექმნის ამოცანა.

1946 წ. დაიწყო მასობრივი ანტიინგლისური გამოსვლები. იფეთქა ბომბეის მეზღვაურთა აჯანყებამ. ინგლისმა ინდოეთს დომინიონის სტატუსი აღუთქვა. 24 აგვისტოს შეიქმნა ინდოეთის დროებითი მთავრობა ჯ. ნერუს მეთაურობით. 1947 წ. 15 აგვისტოს აქტით ერთიანი ინდოეთი ორ ახალ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ — ინდოეთის კავშირისა და პაკისტანის დომინიონად გაიყო.

1949 წ. 26 ნოემბერს ჯ. ნერუს ხელისუფლებამ მიიღო კონსტიტუცია, რომელიც ძალაში შევიდა 1950 წ. 26 იანვარს. ამ კონსტიტუციით ინდოეთი სუვერენულ რესპუბლიკად გამოცხადდა.

1951-1952 წ.წ. ჩატარდა პარლამენტისა და შტატების საკანონმდებლო კრებათა პირველი არჩევნები, რომელიც ეროვნული კონგრესის სრული გამარჯვებით დამთავრდა. 1955 წ. ეროვნული კონგრესის სესიამ მემარცხენე ფრთის ზემოქმედებით მიიღო „სოციალისტური ტიპის საზოგადოების აგების პროგრამა“, თუმცა იგი არ ითვალისწინებდა კერძო საკუთრების ლიკვიდაციას.

1957 წ. მოეწყო მეორე საყოველთაო არჩევნები, რომლის შედეგად ეროვნულმა კონგრესმა შეინარჩუნა თავისი პრიორიტეტი პარლამენტშიც და შტატების საკანონმდებლო კრებებშიც.

60-იანი წლები ინდოეთის ისტორიაში ცნობილია კოლონიების დაბრუნებით. პონდიშური, კარიკალი, იანაონი და სხვა ტერიტორიული ერთეულები საფრანგეთმა ოფიციალურად დაუბრუნა ინდოეთს. ამავე პერიოდში დაიწყო ეროვნული კონგრესისა და მის ფარგლებს გარეთ მემარცხენე და მემარჯვენე ძალთა პოლარიზება და დაარსდა ახალი პარტია „სეატანტრა“ (დამოუკიდებელი), რომელმაც მოითხოვა კერძო კაპიტალის საქმიანობის სრული თავისუფლება. 1966 წ. მემარჯვენე ძალების გააფთრებული წინააღმდეგობის მიუხედავად, პრემიერ მინისტრის პოსტზე აირჩიეს ი. განდი, რომელმაც ქვეყნის შიგნით გააგრძელა სახელმწიფო სექტორის გაძლიერების, ხოლო ქვეყნის გარეთ — ნეიტრალიზმის კურსი. ფრაქციათა ბრძოლამ შეასუსტა ეროვნული კონგრესის პოზიციები და მან დაკარგა მმართველი პარტიის მდგომარეობა. მემარჯვენეებმა ი. განდის პოლიტიკას კონგრესიდან გასვლით უპასუხეს. თუმცა, ამას სრულიადაც არ შეუშლია ხელი ი. განდის სოციალ-ეკონომიკური ღონისძიებებისათვის. გაძლიერდა მონოპოლიათა საქმიანობაზე სახელმწიფო კონტროლი, შეიზღუდა კერძო ეროვნული კაპიტალის სფერო და გაიზარდა სახელმწიფო საწარმოების დაფინანსება, გაიზარდა საგარეო ვაჭრობაში სახელმწიფოს ხელმძღვანელი როლი. ამ ღონისძიებებს მოჰყვა ეროვნული კონგრესის გამარჯვება 1971 წ. არჩევნებში. ამავე წლიდან დაიწყო სსრ კავშირთან ურთიერთობის ახალი ეტაპი, რაც გაფორმდა 9 აგვისტოს „მშვიდობის, მეგობრობის და თანამშრომლობის ხელშეკრულებით“. ნეოკოლონიალიზმის ახალი ფორმა, რომელსაც სსრ კავშირი აწარმოებდა სხვა სახელმწიფოებთან ურთიერთობაში, ევროპული სახელმწიფოების კოლონიზატორული პოლიტიკის კრიტიკასა და კოლონიზირებულ სახელმწიფოებში საკუთარი ეკონომიკისა და პოლიტიკის დამკვიდრებაში გამოიხატა. 1971 წ. დაიწყო ინდოეთ-პაკისტანის ომი და ორ კვირაში პაკისტანის ჯარებმა კაპიტულაცია გამოაცხადეს. ინდოეთმა საომარი მოქმედებანი შეწყვიტა, პაკისტანმა მიიღო ინდოეთის წინადადება დაზავების შესახებ და სცნო ბანგლადეშის რესპუბლიკა. ინდოეთში ი. განდის პოლიტიკის გამო გაძლიერდა ტერორიზმი, შანტაჟი, არეულობა. ი. განდის მთავრობამ 1975 წ. 26 ივნისს შემოიღო საგანგებო მდგომარეობა. აკრძალა 26 მემარჯვენე რელიგიურ-თემური ორგანიზაცია და დააპატიმრა მათი ლიდერები. 1975 წ. დეკემბრიდან 1976 წ. 1 იანვრამდე ჩატარდა ეროვნული კონგრესის 75-ე ყრილობა, რომელმაც დაადასტურა საგანგებო რეჟიმის შემოღების აუცილებლობა და პარტიის საქმიანობის მთავარ ამოცანად განისაზღვრა „20 პუნქტის“ პროგრამა.

1976 წ. მეორე ნახევარში ინდოეთის კონსტიტუციაში შევიდა შესწორება, რომლის მიხედვით ინდოეთი განისაზღვრა როგორც „სუვერენული, სოციალისტური, საერო, დემოკრატიული რესპუბლიკა“.

1977 წ. 16-20 მარტს ჩატარდა პარლამენტის არჩევნები. ოპოზიციურმა ძალებმა დააარსეს ერთიანი პარტია „ჯანატა პარატი“, თუმცა ამ პარტიის მთავრობამ ხელისუფლებაში 1985 წლამდე გაძლო.

დღეს ინდოეთი რესპუბლიკური მმართველობის სახელმწიფოა, მაგრამ მის ტრადიციულ ფორმას მონარქია წარმოადგენს. ინდოეთის მეტად რთულ და საინტერესო ისტორიიდან ჩვენ განვიხილავთ ძველი ინდოეთის სახელმწიფო წყობილებასა და სამართალს, როგორც აღმოსავლეთის კლასიკურ სახელმწიფოს ნიმუშს და მისი განვითარების ძირითად მიმართულებებს.

§ 2. სახელმწიფოს მმართველობის ფორმები ძველ ინდოეთში

პირველ ათასწლეულში ინდოეთის ტერიტორიაზე სახელმწიფოთა წარმოქმნა დაკავშირებული იყო სათემო-გვაროვნული მმართველობის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ მმართველობაში გადაზრდასთან. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სახელმწიფოები ხასიათდებიან, როგორც აღმოსავლური ტიპის დესპოტური მონარქიები, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მმართველობის წესითა და შინაარსით ისინი ამ ტრადიციულ შეფასებას სრული დატვირთვით მაინც არ ემორჩილებიან. პირველ რიგში იმიტომ, რომ აქ წარმოიქმნა როგორც მონარქიები, ასევე ქშატრიათა ოლიგარქიული რესპუბლიკებიც. რესპუბლიკებში სახელმწიფოს მეთაურს ირჩევდნენ კრებებზე, განსაკუთრებულ შემთხვევებში მათი გადაყენებაც შეიძლებოდა. სახალხო კრებებს თავისუფალი მოსახლეობა ესწრებოდა. ზოგიერთ რესპუბლიკაში ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო ***არისტოკრატთა საბჭო*** იყო. რესპუბლიკა ინდოეთისათვის მაინც არ არის ტრადიციული ფორმა და მას სახელმწიფოს პოლიტიკური სისტემის განვითარებაში დიდი როლი არ შეუსრულებია, თუმცა ჩვენამდე მოღწეულ წყაროებში ჩამოთვლილ 16 „დიდ ქვეყანას“ შორის მითითებულია რესპუბლიკებიც: ვაჯი, მალა, ყამბოჯა.

ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა მონარქიული ფორმის სახელმწიფოებიც, მაგრამ მათთვის საერთო იყო ***მონარქის*** (რაჯის) ხელისუფლების არსებობა. რიგ სახელმწიფოებში რაჯი არჩევითი თანამდებობის პირი იყო, თუმცა, დროთა განმავლობაში მაინც შეიძინა მონარქიისათვის დამახასიათებელი შთამომავლობითობის პრინციპი და სამეფო ტიტული. პირველ ეტაპზე მონარქს სათემო საბჭოზე ირჩევდნენ, მაგრამ მტკიცე ადმინისტრაციული ორგანოების ფორმირებისა და რაჯის ხელისუფლების გაძლიერებით ამ ორგანომ თავისი ძალა და ავტორიტეტი დაკარგა და მონარქის სათათბიროდ — ***სამეფო საბჭოდ*** (პარიშადი) იქცა.

თვით ყველაზე ძლიერი მაურიების იმპერიის დროსაც ინდოეთი დესპოტურ მონარქიას, ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, არ წარმოადგენდა. თუ რატომ, ამაზე კარგად მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ინდოეთის ცენტრალური ადმინისტრაციული სამხედრო აპარატი, ძველი აღმოსავლეთის სხვა სახელმწიფოებთან შედარებით, ძლიერი სათემო თვითმმართველობის არსებობის გამო სუსტი იყო. რაჯი დესპოტური მონარქის ტიტულს ინარჩუნებდა არა მარტო თემიდან იზოლაციის საფუძველზე, არამედ იმითაც, რომ უპირველეს კასტას ეკუთვნოდა და მისი ხელისუფლება გაღმერთებული იყო ტრადიციული რელიგიურ-ეთიკური ნორმებით.

თუ უმაღლესი მმართველობის ფუნქციის განხორციელების დროს რაჯის სათემო თვითმმართველობა უპირისპირდებოდა, უმაღლესი მართლმსაჯულების განხორციელებაც მას დამოუკიდებლად არ შეეძლო. ამ ფუნქციას რაჯი გამოცდილი ბრაჰმანების მეშვეობით ასრულებდა. მისი უპირატესობა ის იყო, რომ არასრულწლოვანთა, ღარიბთა და ავადმყოფთა მეურვედ ითვლებოდა და წელიწადში ერთხელ ამნისტიის მიღება შეეძლო.

ინდოეთის მეფეები თავდაპირველად არც უმაღლეს კანონმდებელთა რანგში შეიძლება მოვიხსენიოთ, რადგან აღიარებული იყო „ვედებში“ გადმოცემული სამართლის ნორმათა უცვლელობა. ეს ტრადიცია პირვე-

ლად აშოკ მეფის დროს დაირღვა, როცა ხელისუფლის ბრძანება სამართლის წყაროდ იქცა.

მეფის გაღმერთების იდეასაც თავისებური გაგება აქვს ინდოეთში. საინტერესოა, რამდენად თეოკრატიულია ის სახელმწიფო, სადაც გაღმერთებულია მეფის ხელისუფლება და არა მეფე, როგორც კაცი, რომელიც შეიძლება იყოს „ძუნწი, გაუნათლებელი, გულუბრყვილო“ (მანუს კანონები [*შემდგომში* მ.კ.] :VII,30).

როგორც აღვნიშნეთ, სახელმწიფო აპარატში არცთუ ისე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა კეთილშობილებისაგან შემდგარი ***საბჰა*** (პარიშადი). სახელმწიფო საქმეებზე მეფე თათბირობდა მასთან, მაგრამ საბოლოო გადაწყვეტილებას მაინც ერთპიროვნულად ღებულობდა.

სახელმწიფო ხელისუფლების განხორციელებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ***ცენტრალური აპარატი,*** რომლის მეთაურადაც მეფე ითვლებოდა. მმართველობის სისტემაში გამოიყოფოდა ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა.

ცენტრალური მმართველობა ხორციელდებოდა მეფის უმაღლესი მოხელეების მეშვეობით (მანტრები, მახამატრები), რომლებიც ერთიანდებოდნენ კოლეგიალურ ორგანოში — ***მანტრიპარიშადი***. კოლეგიის შემადგენლობა მტკიცედ განსაზღვრული არ ყოფილა. აქ უმაღლეს მოხელეებთან ერთად შეიძლება მოეწვიათ ქალაქის წარმომადგენლებიც. ამ ორგანოს არსებობა თავისთავად საგვარეულო დემოკრატიის თავისებურ გადმონაშთს წარმოადგენდა და მან გარკვეული დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა მეორეხარისხოვან საკითხებზე გადაწყვეტილების მიღებაში.

სახელმწიფოს ერთიანობა მტკიცე მმართველობის აპარატს მოითხოვდა. ამიტომ მაურიებმა ცენტრალიზაციის პერიოდში მმართველობის ყველა რგოლი თავიანთ ხელში მოაქციეს. ***ართჰაშასტრა*** ითვალისწინებდა ქვეყნის ეკონომიკური რეგულირებისათვის ***სამეფო მეურნეობის მმართველის*** (ადჰიაკშა) თანამდებობას, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ გადასახადების ამკრეფნი. მანუს კანონების მიხედვით, ამ თანამ-

დებობაზე მეფეს უნდა დაენიშნა „ღირსების, ჭკუისა და სიმტკიცის“ (მ.კ.: VII,60) მქონე პირი.

არმიის ხელმძღვანელობისათვის ცალკე არსებობდა უწყება, რომელსაც სათავეში ***მთავარსარდალი*** (სენეპატი) ედგა.

სამოხელეო აპარატში შეიძლება დავასახელოთ ***მთავარი მოსამართლე***, ***მეფის იურიდიული მრჩეველი*** (ჰარმადიაკშა), ***მეფის ვაჟის აღმზრდელი***, ***უმაღლესი ქურუმი*** (პუროხიტა).

მოხელეთა დანიშვნის დროს არსებობდა ამ თანამდებობათა შთამომავლობით გადაცემის პრაქტიკა, რასაც ხელს უწყობდა საზოგადოების ვარნებად (კასტებად) დაყოფა. საინტერესოა, მაურიების დროს შექმნილი ***საკონტროლო*** და ***საზედამხედველო თანამდებობები*** (ჯაშუშები, მეფის აგენტები), რომელთაც მეფე „დღითაც იღებდა და ღამითაც ენდობოდა“(ართჰაშასტრა [*შემდგომში* ართ.] :I,19).

ცალკე შეიძლება გამოვყოთ ინდოეთის სახელმწიფოს საქმიანობა სხვა სახელმწიფოებთან ურთიერთობაში, რომელიც ემყარებოდა „სახელმწიფოთა წრის“ პრინციპს, ე.ი. მეზობელი მეზობლის მტერია, მეზობლის მეზობელი — მეგობარი, მეგობრის მეზობელი — მტერი და ა.შ. რაც შეეხება მეზობლის სახელმწიფოს, რომელიც მტერიცაა და მეგობარიც, უშუალოდ სახელმწიფოდ ითვლება, ხოლო არც მეგობრის და არც მტრის მეზობელი — ნეიტრალურ სახელმწიფოდ.

ცენტრალურ მმართველობასთან ერთად თავისებურებებით ხასიათდებოდა ***ადგილობრივი მმართველობა***, რაც დაკავშირებული იყო მაურიების იმპერიის დროს შემოღებულ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფასა და მმართველობის სისტემასთან.

მეფის უშუალო გამგებლობაში შედიოდა იმპერიის მხოლოდ ნაწილი. მეფის დომენის შემდეგ ყველაზე მსხვილ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულს შეადგენდა ***პროვინცია***. პროვინციათა ორი სახე არსებობდა: 1. მსხვილი პროვინციები, რომელთაც უფლისწულები განაგებდნენ და 2. სასაზღვრო პროვინციები, რომელთაც მეფის ოჯახის სხვა წევრები განაგებდნენ. პროვინციის გამგებლის ფუნქცია იყო მისი ტე-

რიტორიის დაცვა, გადასახადების აკრეფა, სამშენებლო სამუშაოთა უზრუნველყოფა და სხვა.

ნაკლებად მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულებს მართავდა მოხელე (მ.კ.: VII,119). ძირითადად ეს ქალაქის მმართველობას ეხებოდა. რაც შეეხება სასოფლო მმართველობას, იგი რიცხობრივი სისტემის პრინციპზე იყო აგებული.

ძველი ინდოეთის ადგილობრივი მმართველობა

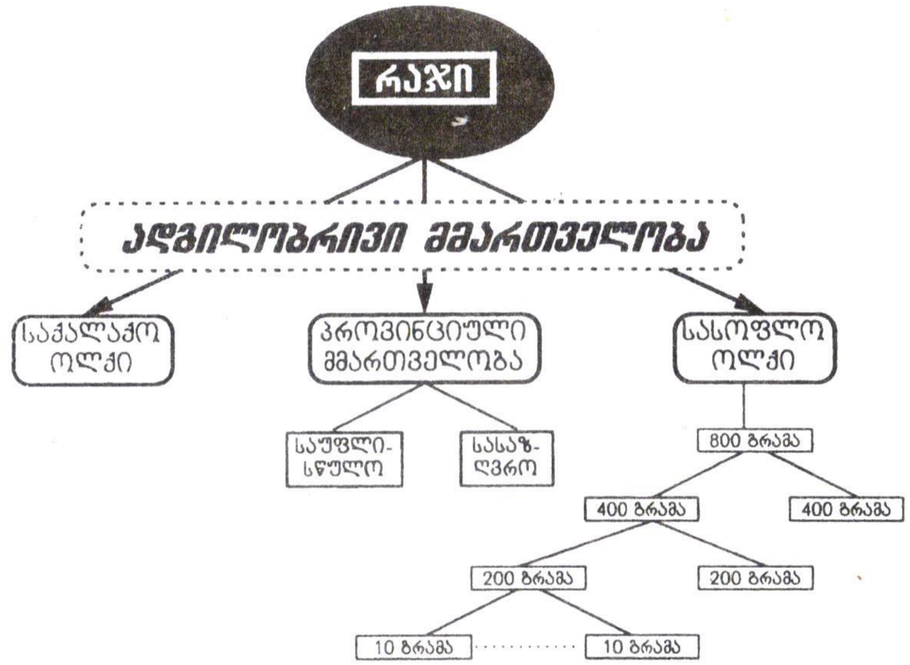

ყველაზე დაბალ ადმინისტრაციულ ერთეულს ***სოფელი*** (გრამა) წარმოადგენდა, რომლის სათავეში მამასახლისი იდგა. იგი არ იყო სამეფო მოხელე და სასოფლო თემიდან აირჩეოდა. ართჰაშასტრას მიხედვით (ართ.: II,1) ოთხი სახის სასოფლო გაერთიანება არსებობდა: 800, 400, 200, 10 სოფლის დასახლებით. თითოეულის მმართველი ემორჩილებოდა ზემდგომ მმართველს და ყველა — მეფის ხელისუფლებას. კონტროლის მიზნით ადგილებზე მეფე ნიშნავდა ზედამხედველებს.

რაც შეეხება ***სასამართლო ორგანიზაციას***, ინდოეთში სასამართლოთა ორი სისტემა შეიძლება გამოვყოთ: სამეფო და სათემო სასამართლოები. უმაღლეს ინსტანციას წარმოადგენდა ***სამეფო სასამართლო***, სადაც მეფე ბრაჰმანებთან და გამოცდილ მრჩევლებთან ერთად იღებდა გადაწყვეტილებას. არსებობდა აგრეთვე მეფის მიერ დანიშნული ***ბრაჰმანთა სასამართლო კოლეგია*** (საბჰა).

სასამართლო ორგანიზაცია ძველ ინდოეთში

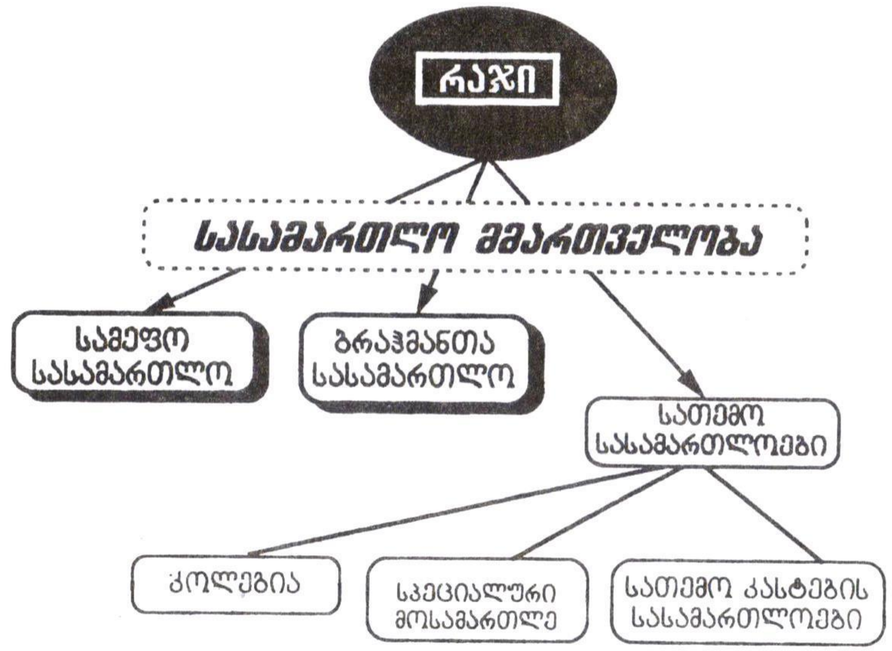

სათემო სასამართლოებს ეკუთვნოდა სასოფლო გაერთიანებებში მეფის მიერ დანიშნული 3-კაციანი კოლეგია. სისხლის სამართლის საქმეების განსახილველად და „ქურდებზე ზედამხედველობისათვის“ მეფის მიერ ინიშნებოდა ***სპეციალური მოსამართლე***.

საქმეთა უმრავლესობა განიხილებოდა სათემო კასტების სასამართლოთა მიერ. არაოფიციალური კასტური სასამართლოები ინდოეთში უკანასკნელ პერიოდამდე შემორჩა.

§ 3. ძველი ინდოეთის საზოგადოებრივი წყობილება

ინდოეთი საზოგადოების ცალკეულ კატეგორიებად დაყოფის თვალსაზრისით თავისებურ ისტორიულ სახელმწიფოს წარმოადგენს. როგორც ძველ, ისე ახალ სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ აქ საზოგადოების ფენებად ანუ ***ვარნებად*** (კასტა) დაყოფა შრომის დანაწილებასა და პროფესიულ-რელიგიური წეს-ჩვეულებების შესრულებას უკავშირდება. ძირითადად 4 ვარნას გამოჰყოფენ: ბრაჰმანები (ღვთის მსახურები და ქურუმები), ქშატრიები (მხედრები და მმართველები), ვაიშიები (მიწათმოქმედები და ხელოსნები), შუდრები (მოსამსახურეები). პირველი ცნობები მათი უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ ვედების ადრეულ ლიტერატურაში (რიგვედე) მოგვეპოვება. მოგვიანებით, დჰარმაშასტრებსა და მანუს კანონებში უკვე იხსენიება ბრაჰმანებისა და ქშატრიების რელიგიურ-პროფესიული საქმიანობის მემკვიდრეობითობის შესახებ.

ბრაჰმანები ყველაზე პრივილეგირებული კასტა იყო, რომელთა შესახებ მანუს კანონები ამბობს: „ცოცხალ არსებათა შორის ყველაზე უკეთესად ითვლებიან სულიერნი, სულიერთა შორის გონიერნი, გონიერთა შორის ადამიანი, ადამიანთა შორის — ბრაჰმანები“ (მ.კ.: VIII,32). ბრაჰმანების უფლებამოსილებას შეადგენდა საღვთო წიგნების სწავლა და ღვთაებრივი მოძღვრების სხვებისათვის სწავლება. მათ ეკრძალებოდათ ვაჭრობა, ხელოსნობა, მევახშეობა, სხვასთან სამსახური.

ქშატრიების უფლებამოსილება იყო ქვეშევრდომთა დაცვა, წყალობის გაცემა, მსხვერპლის შეწირვა, „ვედების“ შესწავლა და ამქვეყნიურ სიამოვნებაზე უარის თქმა. სახელმწიფოში მათ მმართველობის ფუნქცია ეკისრათ.

ვაიშიები ყველაზე მრავალრიცხოვანი კასტა იყო. ისინი ძირითადად მიწათმოქმედებით და მესაქონლეობით, ვაჭრებით და მევახშეებით იყვნენ დაკავებულნი. სახელწოდებაც „ვაიში“ სიტყვა „ვიშ“-დან მომდინარეობს, რაც ხალხს, თემს, დასახლებას ნიშნავს.

შუდრები საზოგადოების დაბალი კასტა იყო, რომელთა შესახებ „მანუს კანონები“ ადგენდა: „შუდრას მხოლოდ ერთი საქმე დააკისრა უფალმა — დანარჩენი კასტებისათვის მოთმინებით სამსახური“ (მ.კ.: X,35). შუდრები თავისუფალი მოსახლეობის კატეგორია იყო, თუმცა პოლიტიკური უფლებით არ სარგებლობდნენ.

ძველი ინდოეთის საზოგადოებრივი წყობილება

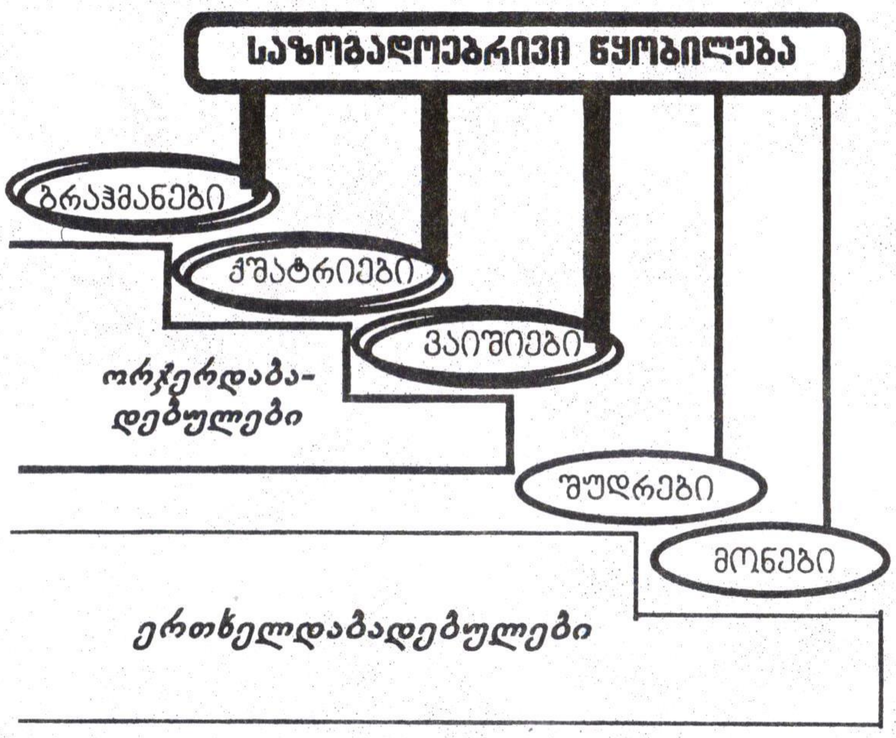

რელიგიური წესების შესრულების მიხედვით დადგენილი იყო ვარნებს შორის უფლებამოსილებათა საზღვრები, რაც განაპირობებდა მათ გაერთიანებას „ორჯერდაბადებულებად“ და „ერთხელდაბადებულებად“. ბრაჰმანები, ქშატრიები და ვაიშიები „ორჯერდაბადებულთა“ კატეგორიას ეკუთვნიან, რადგან მათ მიმართ „ინიციაციის“ (ზიარების) განსაკუთრებული რიტუალი სრულდებოდა. ამ თვალსაზრისით ისინი პრივილეგირებულთა კატეგორიას წარმოადგენდნენ.

ძველი ინდოეთის საზოგადოებივ სტრუქტურაში ცალკე უნდა გამოვყოთ ***მონები***, რადგან ისინი თავიანთი უფლებრივი მდგომარეობით განსხვავდებიან ბაბილონის მონებისაგან. „მანუს კანონები“, მათი წარმოშობის წყაროს მიხედვით, იცნობს მონათა 7 კატეგორიას: ტყვედ ჩავარდნილი, მონადქცეული რჩენისა და შენახვისათვის, მონად დაბადებული, ნასყიდი, ნაჩუქარი, მემკვიდრეობით ბოძებული, დაკარგული (მ.კ.: VIII,415).

§ 4. შუა საუკუნეების ინდოეთის სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების თავისებურებანი

. შუა საუკუნეების ინდოეთისათვის დამახასიათებელია საზოგადოების არათანაბარი და შენელებული განვითარება, რაც გულისხმობს ფეოდალური წყობილებისათვის დამახასიათებელი — მსხვილი მიწათსარგებლობისა და ექსპლუატაციის კასტური ხასიათის გვერდით მონათმფლობელობის არსებობასაც.

შუა საუკუნეების ინდოეთის თავისებურებას წარმოადგენდა ქვეყნის პოლიტიკური სტრუქტურის კარდინალური ცვლა მაურიების მსხვილი იმპერიიდან დაქუცმაცებულობამდე, რასაც თან ახლდა გაუთავებელი ბრძოლები და დროებითი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების შექმნა, მაგალითად, როგორიც იყო ***გუფთების იმპერია*** (მხოლოდ 40 წელი იარსება) IV-V ს.ს. და VII საუკუნეში — ***ხარშის იმპერია***.

V-VI ს.ს. ჩრდილოეთ ინდოეთში თეთრი ჰუნების და გუჯართა ტომების შემოსევებისა და ადგილობრივ მოსახლეობასთან მათი შერწყმის შედეგად წარმოიქმნა სამხედრო მიწათმოსარგებლეთა ახალი კასტა — ***რაჯპუტები***, რომელთაც მიაწერენ ***გუჯარეთის სამთავროს*** შექმნას.

სამხრეთ ინდოეთი, განვითარების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ჩრდილოეთს, მაგრამ აქაც შეიმჩნეოდა დამოუკიდებელი სამთავროების ჩამოყალიბების პროცესი. მაგალითად, IV საუკუნეში შეიქმნა ***პალავების*** სახელმწიფო; VII საუკუნეში — ***ჩალუკების*** სა-

მთავრო და სხვა. მუსლიმი დამპყრობლების ძირითად დასაყრდენს კი XII-XIII ს.ს. წარმოადგენდა რაჯპუტების სამთავროს გაყოფის შედეგად წარმოქმნილი ***დელის სასულთნო*** (1206-1526 წ.წ.), რომელიც ***დიდი მოგოლების იმპერიამ*** შეცვალა (1526-1707 წ.წ.).

პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის და სხვადასხვა ეთნიკური დაჯგუფებების მიუხედავად, ინდო-ბუდისტური ცივილიზაცია და ინდოელების რელიგიურ-კულტურული თვითშეგნება საუკუნეების განმავლობაში ინდოეთის პოლიტიკური გაერთიანების მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო.

V-VII ს.ს. დასახელებული პოლიტიკური ერთეულები პრიმიტიულ სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნებად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომელიც ერთგვარ კონგლომერატს წარმოადგენდა ურთიერთშორის მოძრავი საზღვრების არსებობით. ასეთი სახელმწიფოების სათავეში იდგა ***მთავარი*** (მაჰარაჯი). მთავარის ტიტული შთამომავლობით ვაჟიშვილზე გადადიოდა. იყო შემთხვევები, როცა მთავარი აირჩეოდა. მაჰარაჯებს ეხმარებოდნენ მრჩევლები, რომელთაგან იქმნებოდა ***სათათბირო ორგანო*** (მანტრიპარიშადი). სახელმწიფო მექანიზმში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ ***მხედრებსა*** და ***ბეგარის ამკრეფებს***.

არც ერთ რელიგიას მსოფლიოში ხალხის სულიერი და მატერიალური კულტურის ერთიანობაზე ისეთი დიდი გავლენა არ მოუხდენია, როგორც ეს ინდუიზმმა გააკეთა მიუხედავად ინდოეთის პოლიტიკური დეცენტრალიზაციისა. ეს პროცესი თითქოს მუსლიმთა შემოსევების შედეგად შეჩერდა, როცა დელის სასულთანო არაბთა სახალიფოს მიერ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ იქნა აღიარებული. XVI საუკუნეში თურქ-ავღანელი დამპყრობლები მოგოლებმა შეცვალეს და დიდი მოგოლების იმპერიამ განვითარების უმაღლეს წერტილს XVI-XVII ს.ს. მიაღწია. მაგრამ ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მუსლიმთა მმართველებმა, ისლამის მძლავრი პოლიტიკური პოტენციალის მიუხედავად, ინდოეთში ვერ შექმნეს ვერც ძლიერი სახელმწიფო აპარატი და ვერც ეფექტური ცენტრალური მმართველობა.

დელის სასულთანოსა და მოგოლთა ინდოეთის მმართველობაში ბევრი რამ იყო საერთო, რაც ისლამური დოქტრინის საფუძველზე ქვეყნის მოწყობისათვის იყო დამახასიათებელი. დელის სასულთნოს მმართველი — მუჰამედ ტუტლაკი (1325-1351 წ.წ.) — მონეტებზე აღნიშნავდა: „სულთანი — ღმერთის აჩრდილი“, ხოლო მოგოლების იმპერიის ფუძემდებელი — ბაბური (1526-1530 წ.წ.) — ფადიშაჰის ტიტულსაც ატარებდა, რაც სახელმწიფოს მმართველის უფლებამოსილებათა გაღმერთებას ნიშნავდა. მართალია, სახელმწიფოს მეთაურის ხელისუფლება შთამომავლობითი იყო, რომლის გადაცემის წესს თვითონ ყურანი ითვალისწინებდა, მაგრამ ეს მოთხოვნები დაპყრობილ ინდოეთში ყოველთვის როდი სრულდებოდა, რადგან აქაურ ხელისუფალთ ხშირად უხდებოდათ რჯულშემწყნარებლობის პოლიტიკის გატარება და გარკვეულ დათმობებზე წასვლა.

მუსლიმურ ინდოეთში მეორე პირს წარმოადგენდა ***ვაზირი***, რომელიც სამხედრო და საფინანსო უწყებებს განაგებდა. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო სულთანის განკარგულებათა ცხოვრებაში გატარება. ცენტრალური მმართველობა, როგორც დელის სასულთნოში, ასევე მოგოლთა ინდოეთში — ***დივანთა*** მეშვეობით ხორციელდებოდა, რომელთაც საერთო-სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის სტატისტიკური მონაცემების შეკრება და განსაკუთრებული წიგნების წარმოება ევალათ.

სამხედრო და საფინანსო უწყებებთან ერთად არსებობდა განსაკუთრებული უწყება, რომელიც აგროვებდა ცნობებს დასანიშნი მოხელეების შესახებ. XVI საუკუნიდან ამ უწყებას სათავეში ედგა ***მირსამანი***. იგი განაგებდა აგრეთვე ფადიშაჰის საცავსა და სახელოსნოებს.

სადრ-უს-სადური-ს უწყება თავისებური სასულიერო და სასამართლო ორგანო იყო, რომელსაც თვით სახელმწიფოს მეთაური ან მისგან უფლებამოსილი პირი განაგებდა. მას ძირითადად მოსამართლეთა დანიშვნა ევალა. არც დელის სასულთნოში და არც მოგოლთა ინდოეთში სამეფო კარის და სახელმწიფო მოხელეთა ფუნქციებს შორის

განსხვავება არ ყოფილა. დელის სასულთნოს სამეფო კარი იმპერიის მმართველობის პოლიტიკური ცენტრი იყო. მოგოლთა ინდოეთის კარის მოხელენი კი სამხედრო ჩინების მატარებელნი იყვნენ და ხშირად კონტროლს ახორციელებდნენ სახელმწიფო მოხელეებზე.

მოგოლ მმართველთაგან ინდოეთის ისტორიაში მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა აქბარმა (XVI ს.), რომელსაც ეკუთვნის მუსლიმური პოლიტიკური რეჟიმის გარკვეული „ლიბერალიზაცია“, რაც გამოიხატა ბეგარების შემცირებასა, სასულიერო გადასახადის გაუქმებასა და რჯულთშემწყნარებლობაში.

ამ პერიოდში მიწების უმეტესი ნაწილი გადავიდა არა მარტო მუსლიმ სასულიერო პირთა საკუთრებაში, არამედ ინდუსთა ტაძრების საკუთრებაშიც. შეიცვალა პოლიტიკა ქალაქებთან მიმართებაში. მაგალითად, ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას მოჰყვა ადმინისტრაციულ აპარატში „დაბალი წარმოშობის“ პირთა წრიდან მოხელეთა დანიშვნა. მოგოლი მმართველები ჰანიფიტური სკოლის მიმდევრები იყვნენ, რომელთა ძირითად განმასხვავებელ ნიშანს მმართველობასა და სამართალწარმოებაში ადგილობრივი პირობების გათვალისწინება წარმოადგენდა.

მუსლიმმა მმართველებმა შემოიღეს ახალი ***ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული*** მოწყობა. დელის სასულთნო დაიყო 23 ***პროვინციად***. პროვინციები — ***მხარეებად*** (შიქები) და ***რაიონებად*** (პარღანები). ეს უკანასკნელი მოიცავდა ***სოფლებს*** და ***სოფელთა კაერთიანებებს*** (პატა). მოგოლთა იმპერია იყოფოდა 15 ***მხარედ***, რომელთა სათავეში იდგა ***ნაცვალი*** (ჰაქამი). თითოეულ მხარეში ინიშნებოდა ***სამხედრო მოხელე*** (ფაუდჯარი), ***გადასახადის ამკრეფი*** (ჰომაშტი) და ***ქალაქის უფროსი*** (ქოტვალი).

როგორც დელის სასულთნოში, ასევე მოგოლთა ინდოეთში სათემო თვითმმართველობის ნახევრადავტონომიური მექანიზმის არსებობა ამ სახელმწიფო ერთეულების გარკვეულ დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს, რადგან მუსლიმმა მმართველებმა ინდური სათემო მმართვე-

ლობის დასუსტება და თავიანთი ხელისუფლებისადმი სრული დამორჩილება ვერ შეძლეს. ინდური თემის სათავეში იდგა ***ბელადი*** (მუქადამი), იგი უმაღლესი კასტის წარმომადგენელი იყო და ***სოფლის თავი*** (ჰუტა). ისინი ცენტრალური აპარატის თანამდებობის პირები კი არ იყვნენ, არამედ თემის წარმომადგენლებად ითვლებოდნენ. ეს თანამდებობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. არსებობას განაგრძობდა ***სათემო საბჭოებიც***, რომლებიც მხარეებში და სოფლებში აირჩეოდა უმაღლესი კასტების წრიდან.

სამართალწარმოება ამ პერიოდში ყურანზე დაყრდნობით ხდებოდა, რომლის მიხედვით სასამართლო მმართველობა გამოყოფილი იყო ადმინისტრაციული მმართველობისაგან და ყადების მეშვეობით ხორციელდებოდა. არ არსებობდა სასამართლო იერარქია, ისევე როგორც სამოქალაქო და სისხლის სამართალწარმოებათა შორის განსხვავება. მოსამართლეები საქმეს ერთპიროვნულად წყვეტდნენ. თემებში არსებობდა სპეციალური მოსამართლის ინსტიტუტი, რომელიც თემში კასტებს შორის სათემო მიწების დავებს იხილავდა და მეთვალყურეობდა კასტური და საოჯახო წესების დაცვას.

§ 5. ძველინდური სამართლის ზოგადი დახასიათება

სამართლის წყაროები. ქვეყნის კულტურული, სოციალ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი განვითარების თავისებურებანი უპირველესად ინდოეთის სამართლის წყაროებში აისახა. მათ შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს დჰარმაშასტრებს — რელიგიურ-ზნეობრივი და სამართლებრივი წესების (დჰარმი) კრებულებს, ართჰაშასტრას — ტრაქტატს პოლიტიკასა და სამართალზე.

დჰარმას გვერდით ძველინდურ სამართალში მოიხსენიება ცნება „ნიაია“, რომელიც ჰგავს ევროპულ „კანონს“. იგი უფრო ვიწრო ცნებაა, ვიდრე დჰარმა და აღნიშნავს ქცევის ზოგად ნორმას, რომლის დარღვევა იწვევდა სახელმწიფოსაგან სასჯელის გამოყენებას.

დჰარმაშასტრები პირველად ბრაჰმანების მიერ თავიანთი მოწაფეებისათვის იქმნებოდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში არა მარტო სამართლის ავტორიტეტულ წყაროდ იქნა აღიარებული, არამედ კიდევაც შეავიწროვა ართჰაშასტრას როლი. ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი დანაკარგია, რომ არ არის მოპოვებული დჰარმაშასტრების სრული ვარიანტი, რომელიც ასეული წლების განმავლობაში იქმნებოდა ინდოეთში. არც მათი შედგენის ზუსტი დროა ცნობილი. პრაქტიკულად არცერთი დჰარმაშასტრა არ არის დათარიღებული.

უძველეს დჰარმაშასტრებს წარმოადგენენ — ***ჰაუტამა, ბაუდხაიანა, აპასტამბა, ვასიშტხა***. ისინი შექმნილი უნდა იყვნენ ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. მათ საფუძველზეა წარმოშობილი მანუსმრიტის დჰარმაშასტრა ანუ ***მანუს კანონები*** (ძვ.წ. II ს. - ახ.წ. II ს.) და ***ნარადასმრიტი*** (ახ.წ. III-IV ს.ს.), რომელიც ეტიმოლოგიური მნიშვნელობით „დამახსოვრებულს“ ნიშნავს და ტრადიციის ძალით ზეპირად გადაეცემა.

მანუს კანონების გამოჩენა ძველი ინდოეთის სამართლებრივი აზროვნების განვითარების ახალი ეტაპია. თუ ადრინდელ დჰარმაშასტრებში ძირითადად განიხილებოდა პიროვნების წინააღმდეგ ჩადენილი დელიქტები: მკვლელობა, ღვთის გმობა, შეურაცხყოფა, ქურდობა და ისინი ერთიანდებოდნენ ერთი ცნებით „ხიმსა“ (ზარალის დაკისრება), გვიანდელ დჰარმაშასტრაში დიდი ყურადღება დაეთმო ქონებრივ და სახელშეკრულებო ურთიერთობებს და მათი დარღვევისათვის პასუხისმგებლობის სახეებს (ვალის გადაუხდელობის შესახებ, მიწის საზღვრების შესახებ, მემკვიდრეობის განაწილების შესახებ და ა.შ.).

სამართლის ნორმათა კლასიფიკაცია ჯგუფების მიხედვით ხდებოდა. მანუს კანონები სასამართლო განსჯადობის 18-ჯგუფიან საფუძველს იცნობს. პირველი ჯგუფი ეხება სახელშეკრულებო ურთიერთობებს — ვალის გადაუხდელობას, უცხოს გაყიდვას, მიბარებულის არდაბრუნებას (მ.კ.: VIII,4); შემდეგ მოდის ხელშეკრულებათა დარღვევის, ყიდვა-გაყიდვის გაუქმების, ბატონსა და მენახირეს შორის ურთიერთობათა მარე-

გულიერებელი ნორმები (მ.კ.: VIII,5); შემდეგი ჯგუფი ეხება კონკრეტულ დელიქტებს — დანაშაულებებს: დავები მიწის ნაკვეთების საზღვრების შესახებ, ცილისწამება, ქურდობა, მკვლელობა (მ.კ.: VIII,6).

ნორმათა შემდეგი ჯგუფი ეხება საქორწინო საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის ნორმებს (მ.კ.: VIII,7), აგრეთვე აზარტულ თამაშებს, რაც დანაშაულებრივ ქმედობასთანაა გაიგივებული. ასე რომ, დჰარმაშასტრებში გადმოცემული ნორმათა დაჯგუფება მნიშვნელოვნად განსხვავდება დღეს აღიარებული დარგობრივი პრინციპით ნორმათა დაჯგუფებისაგან.

სამართლის წყაროებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია მეცნიერებას პოლიტიკის შესახებ, რომელიც ***ართჰაშასტრას*** სახელწოდებით არის ცნობილი. ესაა ლიტერატურული ნაწარმოები — სამეცნიერო ტრაქტატი პოლიტიკასა და სახელმწიფოს მმართველობაზე. იგი შედგენილია ძვ.წ. IV საუკუნეში მაურიების დინასტიის მეფის ჩანდრაჰუპტას მრჩევლის კაუტილიას მიერ. აქ ძირითადად გადმოცემულია ცნობები ინდოეთის ადმინისტრაციული და საფინანსო მმართველობის, სამართალწარმოების და სასამართლო ორგანიზაციის, დანაშაულებისა და სასჯელების შესახებ.

დჰარმაშასტრები ცნობენ არაორთოდოქსალურ ართჰაშასტრას, როგორც სამართლის წყაროს. ამასთან, ხაზგასმულია, რომ დჰარმაშასტრას უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე ართჰაშასტრას. ამ ვითარებამ განაპირობა ძვ.წ. I ათასწლეულიდან ართჰაშასტრას ლიტერატურული ჟანრის განვითარების შეჩერება.

სამართლებრივ ლიტერატურაში ერთდროულად ორი ტრადიციული ჟანრის გამოჩენა გაპირობებული იყო ძველი ინდოეთის სახელმწიფოს თავისებურებით, კერძოდ, სახელმწიფო ხელისუფლების სისუსტითა და თემების ავტონომიურობით, ბრაჰმანთა სოციალურ სტრუქტურაში განსაკუთრებული ადგილის დამკვიდრებით. ამ ორი მიმართულების არსებობა ძველი ინდოეთის სამართლის სხვადასხვა დონის — სახელმწიფო

(ართჰაშასტრა) და სათემო (დჰარმაშასტრა) სამართლის განვითარების მაჩვენებელია.

ძველი ინდოეთის სამართლის წყაროები

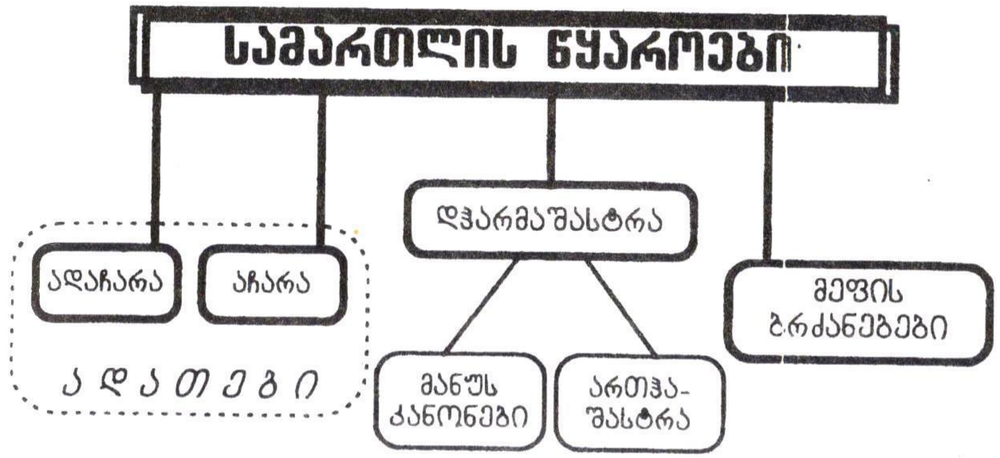

რამდენადაც დიდი არ უნდა იყოს დაწერილი სამართლის როლი ინდოეთში, ვერ გამოვრიცხავთ ***ადათებს*** (აჩარა, ადაჩარა),როგორც სამართლის წყაროს. დჰარმაშასტრები შეიცავენ მითითებს ადათებზე, როგორც ზოგად დეკლარაციული ფორმით, ასევე კონკრეტული სამართლის ნორმის ფორმით.

ძველი ინდოეთის სამართლებრივი სისტემის განვითარების ცალკეულ ეტაპებზე ***მეფის ბრძანებულებების, წყალობების,*** როგორც სამართლის წყაროების, შესახებ ადრეული პერიოდის დჰარმაშასტრები (ჰაუტამა, ვასიშჰტა) არაფერს ამბობენ. ამ პერიოდის მეფეებს მხოლოდ დამნაშავეთა „წმინდა კანონების“ მიხედვით დასჯის უფლება ჰქონდათ. ართჰაშასტრას მიხედვით მეფის ბრძანებებს უფრო დიდი ძალა მიეცათ, თუმცა მათ არ უნდა დაერღვიათ დჰარმაშასტრების ფუნდამენტური პრინციპები და წესები.

სამოქალაქო სამართალი. სამოქალაქო სამართლის საკითხებიდან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევეხოთ ***საკუთრების უფლებას***. შასტრები, ერთის მხრივ, აღიარებენ ძველი ინდოეთის საზოგადოებაში ქონებრივ დიფერენციაციას, ხოლო, მეორის მხრივ, ცდილობენ სათემო პატ-

რიარქალური კავშირების შენარჩუნებას. საკუთრების ობიექტს მიწა, ნივთები და მონები წარმოადგენდნენ. მიწაზე გვხვდება როგორც სახელმწიფო, ისე სათემო და კერძო საკუთრების ფორმები. სათემო საკუთრებაში შედიოდა: საძოვრები, საირიგაციო საშუალებანი, გზები და ა.შ. თემს, სოფელს, მის საკუთრებაში არსებული მიწების გაყიდვის, იჯარით გადაცემის, გაჩუქების ან სხვა გზით გასხვისების შეუზღუდავი უფლება ჰქონდა. დასაშვები იყო კერძო მფლობელობაში არსებული მიწების გასხვისებაც. ამის შესახებ ცნობებს გვაწვდის შასტრების ის დებულებები, სადაც თემებსა და მეფეთა შორის ნაკვეთთა საზღვრებზეა ლაპარაკი. ასეთ საზღვრებს მანუს კანონების მიხედვით (მ.კ.: VIII,248-266) წარმოადგენდნენ პალმის ან ბამბუკის ხეები და დამატებით საიდუმლო სასაზღვრო ნიშნები (ქვა, აგური და ა.შ.). საკუთრება საზოგადოების კეთილდღეობას უნდა ემსახურებოდეს. ამიტომ მეთემის მესაკუთრული უფლებამოსილებანი შეიძლება შეზღუდულიყო სათემო კავშირების ინტერესთა სასარგებლოდ. მაგალითად: მემკვიდრეს არ შეეძლო თავისუფლად გაეყიდა მიწა, რადგან მისი შესყიდვის უპირატესი უფლებით სარგებლობდნენ ნათესავები და მეზობლები. მეფის უმაღლესი მესაკუთრული უფლებამოსილება მიწის ნაკვეთების საზღვრებთან დაკავშირებით ის იყო, რომ მხოლოდ მას შეეძლო მართებული საზღვრების დადგენისათვის გადაწყვეტილების მიღება.

მანუს კანონები იცნობს საკუთრების ***ხანდაზმულობით*** შეძენის ინსტიტუტს: ნივთი მფლობელის საკუთრებად ჩაითვლებოდა, თუ იგი 10 წლის განმავლობაში ფლობდა ამ ნივთს. ართჰაშასტრა კიდევ უფრო შორს მიდის — ერთმანეთისაგან განასხვავებს მოძრავ და უძრავ ქონებაზე შესაბამისად 10 და 20-წლიანი მფლობელობის ვადას. ხანდაზმულობის ვადა არ ვრცელდებოდა ბავშვების, ჭკუასუსტების, ავადმყოფების, მეფისა და ბრაჰმანების ქონებასა და გირაოზე.

მანუს კანონებით საკუთრების შეძენის სხვა ფორმებია: მემკვიდრეობა, პოვნა, სყიდვა, დაპყრობა, პროცენტები სესხზე, სამუშაოს შესრულება და საჩუქრის მიღება (მ.კ.: X,116). ყველა კასტას საკუთრების შე-

ძენის ერთნაირი უფლება როდი ჰქონდა. თუ პირველი სამი ფორმით საკუთრების შეძენა ყველა კასტისათვის იყო დასაშვები, მეოთხე, მეხუთე — მხოლოდ ქშატრიებისათვის, მეექვსე — ვაიშიებისათვის, მეშვიდე — ბრაჰმანებისათვის დაიშვებოდა.

საკუთრების ობიექტი იყო მონაც. იგი შინაურ ცხოველებთან თანაბრდებოდა: „ასეთია დჰარმა, რომელიც ეხება შთამომავლობას ძროხის, ფაშატის, მონის, აქლემის, თხის, ცხვრის, ფრინველისა და ფურ-კამეჩისა“ (მ.კ.: IX,55).

ცალკე უნდა გამოვყოთ ***ვალდებულებითი სამართლის საკითხები:*** ძველი ინდური სამართალი იცნობს ვალდებულების წარმოშობის ორ ფორმას: ხელშეკრულებას და ზიანის მიყენებას. მეტადაა განვითარებული სახელშეკრულებო ვალდებულებანი.

მანუს კანონებში ვხვდებით ***ხელშეკრულებათა შემდეგ სახეებს:*** გირავნობა, ქირავნობა, ყიდვა-გაყიდვა, შენახვა, სესხი, ჩუქება. ამასთან, გათვალისწინებულია ხელშეკრულების შესრულების გარანტიები — გირაო და წარმომადგენლობა. ართჰაშასტრას სპეციალური თავი (ართ.: III,1) ეძღვნება ხელშეკრულებებს, სადაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ხელშეკრულების დადების ფორმალურ მომენტს. ხელშეკრულება იდებოდა როგორც ზეპირად, ისე წერილობით, ხელშეკრულების დადების ადგილის, მხარეთა საცხოვრებელი ადგილის, წარმომავლობისა და კასტის კუთვნილების ზუსტი მითითებით. მთვრალის, ჭკუასუსტის, ავადმყოფის, ბავშვის ან მონის მიერ დადებული ხელშეკრულებანი ბათილად ითვლებოდა. ასევე ბათილი იყო მიღებული წესების (მოწმის გარეშე, იძულებით ან მოტყუებით) დარღვევით დადებული ხელშეკრულება. ამ ზოგადი წესიდან არსებობდა ერთი გამონაკლისი იმ შემთხვევისათვის, თუ მონა ხელშეკრულებას ბატონის სასარგებლოდ დადებდა (ართ.: VIII, 167).

შეზღუდული ქმედუნარიანობით სარგებლობდნენ ქალები, მამაზე დამოკიდებული ვაჟები, უცოლო ძმები და ა.შ. აქ კარგად ჩანს პატრიარქალური ოჯახის მნიშვნელობა და როლი. ასეთ პირებთან დადებული

ხელშეკრულება არა მარტო ბათილი იყო, არამედ ჯარიმაც წესდებოდა. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ხელშეკრულების მკაცრი, ფორმალური მომენტების დაცვა სავალდებულო არ იყო იმ შემთხვევაში, თუ გარიგება ეხებოდა სამეფო დავალებას, სახელმწიფო საიდუმლოების დაცვას და ა.შ.

ართჰაშასტრა განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ქმრის ვალების გადახდას ცოლის მიერ და პირიქით. ვალდებულების ეს ნაწილი უფრო ფართოა, ვიდრე დჰარმაშასტრას ნორმებითაა გათვალისწინებული. დჰარმაშასტრას მიხედვით ქალს ქმრის ვალების გადახდა არ ეკისრებოდა, თუ ამ ვალდებულებას თვითონ არ აიღებდა საკუთარ თავზე. ქმარი კი ცოლის ვალების გადახდაზე მაშინ იყო ვალდებული, თუ ისე წავიდოდა მისგან, რომ საარსებო საშუალებით არ უზრუნველყოფდა.

ქირავნობის ხელშეკრულებასთან დაკავშირებით საინტერესოა შასტრების ის მუხლები, რომელიც დაქირავებული შრომის ანაზღაურებას ეხება. მრავალსაუკუნოვანი პრაქტიკით ინდოეთში დადგენილი იყო დაქირავებული შრომის ანაზღაურება მოსავლის 1/10 ნაწილით, მაგრამ, როგორც წესი, ეს ნორმა არ სრულდებოდა და დაქირავებული პირი „რჩენისათვის" მონად იქცეოდა. მანუს კანონების მიხედვით შრომის გაქირავება „ძაღლურ ცხოვრებასთან" იყო გაიგივებული და ბრაჰმანს არ უნდა მიემართა მისთვის. თუ დაქირავებული პირი სამუშაოს ვერ შეასრულებდა, ჯარიმა ეკისრებოდა (მ.კ.: VIII,215). შეღავათები არ იყო გათვალისწინებული იმ შემთხვევისათვის, თუ სამუშაო დაქირავებულის ავადმყოფობის გამო ვერ დამთავრდებოდა.

შასტრები დაწვრილებით იხილავენ შენახვის ხელშეკრულებას. მათში გათვალისწინებულია შემნახველის პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლება, თუ ნივთი დაიკარგა სტიქიური უბედურების, „მეფის, ღმერთის ან ქურდის ჩარევით".

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებისათვის დამახასიათებელი იყო საზოგადოების ვარნებად დაყოფასთან დაკავშირებული შეზღუდვები (მ.კ.: X,85). ნათესავის მონად გაყიდვა იწვევდა ვარნიდან გაძევებას (მ.კ.:

XI,60-62), ხელშეკრულების უპირობო შეწყვეტა შეიძლებოდა მისი დადების დღესვე, ხოლო მეორე დღეს — საურავის გადახდით. განსაკუთრებული ვადები იყო დაწესებული იმ ხელშეკრულებათა შეწყვეტისათვის, რომლებიც ეხებოდა ცხოველების (1,5 თვე) და ადამიანების (1 წელი) გაყიდვას.

მანუს კანონებში გვხდება ***ზიანის მიყენებიდან*** წარმოშობილი ვალდებულებანიც. ასეთი ვალდებულებებიდან ყველაზე ვრცლად დახასიათებულია: *ა)* მწყემსის მიერ ბატონის ჯოგისათვის და *ბ)* სატრანსპორტო საშუალებების მიერ მიყენებული ზიანის ანაზღაურება. მწყემსის დაუდევრობის შედეგად დაღუპული ან დაკარგული პირუტყვი უნდა აანაზღაუროს მწყემსმა, მაგრამ ეს ვალდებულება არ წარმოიშობა თუ პირუტყვი ქურდმა მოიპარა და მწყემსი ბატონს აცნობებს პირუტყვის დაკარგვის დროისა და ადგილის შესახებ. რაც შეეხება სატრანსპორტო საშუალების მიერ მიყენებული ზიანის ანაზღაურებას, მანუს კანონებში ჩამოთვლილია შემთხვევები, როცა ზიანის ანაზღაურების ვალდებულებას თან ახლავს ჯარიმის გადახდაც. ათ შემთხვევაში არ ხდება ჯარიმის გამოყენება. მაგალითად, როცა მეეტლეს აღვირი გაუწყდება, როცა ოთხთვალა გადატრიალდება და ა.შ.

საქორწინო-საოჯახო სამართალი. საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობების და მემკვიდრეობის საკითხებს ეხება მანუს კანონების III და IX თავები და ართჰაშასტრას III წიგნის III-VII თავები. ადათებისა და ჩვეულებების გავლენა ყველაზე მეტად ურთიერთობათა ამ სფეროს ატყვია, რადგან ქალი, თავისი უფლებრივი მდგომარეობით, ჯერ მამის, შემდეგ ქმრის ხელქვეითად განიხილებოდა. პატრიარქალური ოჯახისათვის დამახასიათებელი ძველი მსოფლიოს ამგვარმა ტრადიციამ თავისებური ინტერპრეტაცია ჰპოვა ინდურ სამართალშიც. ამაზე მეტყველებს ქორწინების 8 ფორმის არსებობა, რომლებიც შასტრებითაა რეგულირებული. პირველი ოთხი სახის ქორწინება ბრაჰმანებისათვის იყო გათვალისწინებული და გულისხმობდა მამისაგან ქალიშვილის გათხოვებას გარკვეული მემკვიდრეობის (ჭონების) გადაცემით. ასეთ ქორწინებას ***„ბრა-***

ჰმა" (მ.კ.: III,27) ეწოდებოდა, რომელიც მისი მსგავსი ***„დაივა"***, ***„არშა"***, ***„პრაჯაპატია"*** ქორწინების ფორმებთან ერთად უპირისპირდებოდა ე.წ. ***„ასურა"*** ქორწინებას, რაც პატარძლის ყიდვას გულისხმობდა. არსებობდა აგრეთვე სიყვარულით ქორწინება მშობლების თანხმობის გარეშე (***პანდხარვა***), საპატარძლოს მოტაცებით (***რაკშასა***) და გაუპატიურება ქალთან ქორწინების მიზნით (***პაიშაჩა***).

ქალი ძირითადად დამყოლი და მეუღლის პატივმცემელი უნდა ყოფილიყო. „თუ ცოლი შვილს ვერ გააჩენდა, ქმარს შეეძლო მეორე ცოლი შეერთო ქორწინებიდან მერვე წელს; თუ მკვდარ ბავშვს გააჩენდა — მეათე წელს, თუ მხოლოდ გოგოებს — მეთერთმეტე წელს, მაგრამ თუ ქმრის მიმართ უხეში იყო — მაშინვე" (მ.კ.: IX,81).

მანუს კანონები არ კრძალავდა არასრულწლოვანთა ქორწინებას. ართჰაშასტრას მიხედვით კი საქორწინო ასაკად განსაზღვრული იყო 12 წელი — ქალისათვის, 16 წელი — ვაჟისათვის. არ იყო მიღებული სხვადასხვა ვარნების წარმომადგენელთა ქორწინება, მაგრამ, გამონაკლისის სახით, დაიშვებოდა, თუ კაცი უფრო მაღალ კასტას ეკუთვნოდა, ვიდრე ქალი (ანულომა), ხოლო მაღალი კასტის წარმომადგენელ ქალთან ქორწინება მკაცრად იკრძალებოდა (პრატილომა).

ინდუიზმის საერთო პრინციპებიდან გამომდინარე განქორწინება აკრძალული იყო, თუმცა გამონაკლისის სახით დაიშვებოდა, თუ მეუღლეები ერთმანეთს ვერ იტანდნენ და სასტიკად ეპყრობოდნენ. ართჰაშასტრა მეორედ ქორწინებასაც უშვებდა. შასტრების მიხედვით, ქალი ისევე იყო მემკვიდრეთა წრიდან ამოღებული, როგორც ავადმყოფები, ჭკუასუსტები და მონები. განსხვავებული იყო აგრეთვე ვარნის წარმომადგენელთან გაჩენილი შვილის ქონებრივი მემკვიდრეობაც. „ორჯერ დაბადებულთა" მამის და შუდრი დედის ვაჟი მემკვიდრეობით იმაზე მეტს ვერ მოითხოვდა, რასაც მას მამა დაუტოვებდა (მ.კ.: IX,155). ქალის განსაკუთრებული საკუთრება (სტრიდჰანა) მისი სიკვდილის შემდეგ შვილებზე თანაბრად ნაწილდებოდა, მათ შორის ქალებზეც.

დანაშაული და სასჯელი. რელიგიურ და მორალურ ნორმებთან სამართლის მჭიდრო კავშირმა განსაზღვრა ძველინდური სამართლის თავისებურება და ხასიათი, რაც დასტურდება დანაშაულსა და ცოდვას შორის მკვეთრი საზღვრების არარსებობით. ძირითადი განსხვავება მათ შორის, მანუს კანონების მიხედვით სამართალდარღვევის ხასიათით კი არ განისაზღვრება, არამედ სასჯელის სახით. ერთ შემთხვევაში გათვალისწინებულია ჯარიმა, სხეულებრივი სასჯელები, მეორე შემთხვევაში — გამოსყიდვა. დიდ ცოდვებს მიეკუთვნება ისეთი ქმედებები, როგორიცაა: ბრაჰმანის მოკვლა, ლოთობა, ქურდობა ან ასეთ ცოდვილთან თანამონაწილეობა (მ.კ.: XI,55). სხვა თავში ეს ქმედებები, ცოდვილთან თანამონაწილეობის გარდა, დელიქტურ დანაშაულებშია განხილული, ხოლო სასჯელად მთელი ქონების კონფისკაცია და ქვეყნიდან განდევნაა დაწესებული.

საერთოდ, ძველი მსოფლიოს ხალხთა სამართლის ისტორიაში დანაშაულის ცნება პირობითია, რამდენადაც კერძოსამართლებრივი დარღვევები და დანაშაულები ერთმანეთისაგან არ გაიმიჯნება. საინტერესოა ისიც, რომ ძველი ინდოეთის სამართალი კვალიფიციურ დანაშაულთა სახეებსაც იცნობს და სამართლის ისეთ პრინციპებს, როგორიცაა ბრალის ფორმა (განზრახვა, გაუფრთხილებლობა), აუცილებელი მოგერიება, რეციდივი, თანამონაწილეობა, სასჯელის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებანი. მაგალითად, პირი თავისუფლდება სასჯელისაგან, თუ მკვლელობა ჩაიდინა ქალის ან ბრაჰმანის დაცვის დროს (მ.კ.: VIII,949).

დჰარმაშასტრებში გადმოცემული დანაშაულებრივი ქმედებანი შეიძლება რამდენიმე კატეგორიად დავაჯგუფოთ: სახელმწიფოს, პიროვნების, ღირსებისა და პატივის, საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები და სხვა.

სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებიდან აღსანიშნავია: სახელმწიფო საწყობების და ხაზინის გატეხვა, საირიგაციო მოწყობილობების მოშლა, ჭალაჭის კედლების ჩამონგრევა, თანამდებობის

პირთა მიერ ფულის გამოძალვა და სხვა. რაც შეეხება აჯანყებას სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ, შასტრებში ამის თაობაზე მითითება არ არის, მიუხედავად იმისა, რომ მრავალი რჩევა-დარიგებებია სამეფო ხელისუფლების მიერ სახელმწიფოს მართვის თაობაზე. სახელმწიფო დანაშაულებისათვის სასჯელად გამოიყენებოდა გაძევება, ჯარიმები, სიკვდილით დასჯა.

პიროვნების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებად ითვლებოდა მკვლელობა, სხეულის დაზიანება და ა.შ. აქაც, რა თქმა უნდა, სხვადასხვაგვარად ისჯებოდა სხვადასხვა კასტის წარმომადგენლის მკვლელობა თუ სხეულის დაზიანება. მაგალითად, ბრაჰმანის მოკვლა და ამ დანაშაულში თანამონაწილეობა უფრო დიდ ცოდვად არის მიჩნეული, ვიდრე ქშატრიის, ვაიშის, შუდრის მოკვლა და ეს დანაშაულები გათანაბრებული იყო მარცვლეულის, ძვირფასი ლითონების, საქონლის ქურდობასთან. ამ კატეგორიის დანაშაულებს ეკუთვნოდა უმაღლესი კასტის წარმომადგენელზე ხელის აღმართვა, ცემა, დასახიჩრება და სხვა. სასჯელად გათვალისწინებული იყო ხელის მოკვეთა, ძვლის გადატეხვა და სხვა.

პატივისა და ღირსების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებიდან დიდი ადგილი ეთმობა შეურაცხყოფასა და ცილისწამებას. მანუს კანონები შეურაცხყოფის 2 სახეს იცნობს: სიტყვიერი და მოქმედებითი, რომელთათვის გათვალისწინებულია ჯარიმა, ენის მოკვეთა, გახურებული რკინის ნაჭრის პირში ჩაჩრა და ადუღებული ზეთის ჩასხმა. მოქმედებით ჩადენილი შეურაცხყოფისათვის (შეფურთხება, წვერზე ხელის ჩავლება) სხვა სახის სასჯელებია გათვალისწინებული: ხელ-ფეხის მოკვეთა, სამარცხვინო დაღის დასმა, ტუჩების მოჭრა, გაძევება, ჯარიმა. რა სასჯელიც შეურაცხყოფისათვის იყო დაწესებული, ისეთივე იყო ცილისწამებისათვისაც. „ვინც ბოროტი განზრახვით ქალიშვილზე იტყვის — არ არის ქალიშვილი და ამას ვერ დაამტკიცებს, უნდა გადაიხადოს ჯარიმა“ (მ.კ.: VII,311).

საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებიდან აღსანიშნავია ქურდობა, ძარცვა და ა.შ. კანონი ერთმანეთისაგან განასხვავებს ქურდობას და ძარცვას: „ქმედება, რომელიც ჩადენილია მესაკუთრის თანდასწრებით და მას თან სდევდა ძალადობა — ძარცვაა, მაგრამ თუ ჩადენილია მესაკუთრის არყოფნის დროს — ქურდობა“ (მ.კ.: VIII,332). ერთმანეთისაგან გამიჯნულია ქურდობის კვალიფიციური სახეები და განსხვავებული სასჯელებია დაწესებული: სიკვდილით დასჯა, ხელ-ფეხის მოკვეთა, ჯარიმა.

შასტრები მკაცრად იცავდნენ ოჯახის ღირსებას და ამიტომ მრუშობა, ღალატი, ლოთობა, გათხოვილ ქალთან საუბარი და კავშირი, მაღალი კასტის წარმომადგენლის დაბალი კასტის წარმომადგენელთან კავშირი — ***ოჯახის წინააღმდეგ*** მიმართულ დანაშაულთა კატეგორიას განეკუთვნებოდა და მათთვის დაწესებული იყო სიკვდილით დასჯა, სხეულებრივი სასჯელები, ვარნიდან გაძევება, ჯარიმა.

სასჯელთა გამოყენების დროს იგრძნობა ოდიოზური სისასტიკე, მაგრამ მტკიცედ იყო დაცული დამნაშავის კასტური კუთვნილების პრინციპი. სიკვდილით დასჯა, რომელიც თავის მოკვეთით ხორციელდებოდა და მის კვალიფიციურ სახეებს სარზე გასმა და დახრჩობა წარმოადგენდა, თუ დანაშაული ბრაჰმანის მიერ იყო ჩადენილი შეიძლებოდა შეცვლილიყო უმაღლესი ჯარიმით — 1000 პანის ოდენობით (საშუალო — 500 პანი, მცირე — 250). სიკვდილით დასჯას უთანაბრდებოდა ბრაჰმანისათვის „სამოქალაქო სიკვდილი“ — კასტიდან განდევნა. სასჯელის ეს სახე სხვა კასტების წარმომადგენელთა მიმართაც გამოიყენებოდა, ოღონდ სხეულებრივ სასჯელებთან და ჯარიმებთან ერთად.

სასამართლო პროცესი. როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო საქმეებზე სასამართლო პროცესი საბრალდებო ხასიათს ატარებდა. პროცესი დაზარალებულის განცხადებით იწყებოდა. საქმის სირთულის მიხედვით, ორივე მხარე სასამართლოში მიიყვანდა წარმომადგენელს, რომელიც სასამართლო გადაწყვეტილების აღსრულების გარანტიას იძლეოდა (განსაკუთრებული ვალდებულებით). საქმე წყდებოდა, თუ მოპასუ-

ხე მხარე ბრალს აღიარებდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ეძლეოდა პასუხის გადავადების საშუალება: პირველად 3-დან 7 დღემდე, მეორედ — თვენახევარი (ახალი მტკიცებულებების მოძებნის მიზნით).

შასტრებში მნიშვნელოვანი ყურადღება აქვს დათმობილი სათანადო მოწმის ჩვენებას (მ.კ.: VIII,68.69.72). მოქმედებდა საერთო პრინციპი: მოწმე იმ ფენის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო, ვის მხარესაც იგი გამოდიოდა. მძიმე დანაშაულის შემთხვევაში ეს პრინციპი არ მოქმედებდა (ქურდობა, ძალადობა და სხვა). დაშვებული იყო ბავშვის, მოხუცის, მოსწავლის (მასწავლებელთან), ნათესავის, მონის და ქალების მოწმეობა (მ.კ.: VIII,70.71).

მტკიცებულებებად გამოიყენებოდა აგრეთვე ღვთის მსჯავრი ანუ ორდალი. ინდური სამართალი ორდალის შემდეგ სახეებს იცნობს: წყლით, მდუღარით, ცეცხლით, საწამლავით გამოცდა. ორდალს მიმართავდნენ მაშინ, თუ ორივე მხარე თანახმა იყო ან თუ კვალიფიციური მტკიცებულებანი არ მოიპოვებოდა. მტკიცებულებად გამოიყენებოდა ფიცი.

§ 6. ინდოეთის სამართლის განვითარების ძირითადი ტენდენციები

ინდოეთის სამართალი ტრადიციული სამართლის ერთ-ერთი სისტემაა, რომელიც დამოუკიდებლად არსებობს და ამ სახელმწიფოს განვითარების მიხედვით შემდეგი თანმიმდევრობით უნდა იქნეს შესწავლილი: ინდუსური სამართალი, მუსლიმური სამართალი, ინდოეთის ეროვნული სახელმწიფოს სამართალი და ბრიტანული სამართლის გავლენა.

წინა პარაგრაფში ჩვენ განვიხილეთ ინდუსური სამართლის ძირითადი ნიშნები, რომლის შემდგომი განვითარება მუსლიმური სამართლის ზეგავლენით მიმდინარეობდა. მუსლიმთა ბატონობას ინდოეთში მოჰყვა ადგილობრივი სამართლის გამოყენების სფეროს შეზღუდვა. სისხლის სამართლის საქმეები განიხილებოდა მუსლიმ მოსამართლეთა მიერ მუსლიმური სამართლის საფუძველზე. სამართალწარმოების ასეთი წესი 1832 წლის კანონით შეიცვალა, რომელმაც აკრძალა არამუსლიმთა მიმართ მუსლიმური სამართლის გამოყენება. რაც შეეხება რელიგიასთან დაკავშირებულ ურთიერთობებს, საქორწინო-საოჯახო, მემკვიდრეობით ურთიერთობებს და რელიგიურ დაწესებულებათა საქმიანობას, რეგულირდებოდა შესაბამისი სამართლებრივი სისტემის მიხედვით; თუ საკითხი მუსლიმს ეხებოდა — მუსლიმური სამართლით, ხოლო თუ ინდუსს — ინდუსური სამართლით.

შუა საუკუნეებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა ინდოეთის სამართლის ხელახალი გააზრების, დჰარმაშასტრის ახალ პირობებთან შეგუების პროცესი. ამის შედეგი იყო მრავალრიცხოვანი სამართლებრივი ტრაქტატების, კომენტარების და კრებულების (ნიბანდჰაზი) შექმნა. დროთა განმავლობაში კომენტარები და კრებულები ინდუსური სამართლის მნიშვნელოვან წყაროდ იქცა. ყველაზე უფრო ადრეულ კომენტარებს წარმოადგენს ***ასახაია***, რომელიც დაახლოებით ახ.წ. VII საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი ***ნარადაბჰაზიას*** მიერ. ხშირი იყო მანუს კანონების გადაწერა და კომენტირება. მაგალითად, ცნობილია VIII საუკუნეში ***მხარუჩის***, IX საუკუნეში ***მედჰატიტჰის***, XII-XIII ს.ს. ***გავინდარაჯისა*** და სხვა კომენტარები. ინდუსური სამართლის სხვადასხვაგვარმა კომენტარებმა წარმოშვა ორი სკოლა: ***მითაქშარი***, რომელიც ახ. წ. XI საუკუნეში შეიქმნა — ინდუსური სამართლის მნიშვნელოვანი სკოლა იყო და ***დაიბჰაგის***, რომელიც XII საუკუნეში შეიქმნა და გავრცელდა ბენგალიასა და ასამეში. ძირითადად სამართლის ამ კომენტარის მიხედვით წყდებოდა მემკვიდრეობითი სამართლის ზოგიერთი საკითხი ინდუსთა განუყოფელ დიდ ოჯახში.

შუა საუკუნეების ინდოეთში შედგენილი კომენტარები სახელმწიფოებისაგან სანქციონირებით არ იყო შეზღუდული. ინდუსური სამართლის ამ თავისებურებას ის ახსნა შეიძლება ჰქონდეს, რომ კანონთა განმმარტებლები უფრო მეტად მაღალი რანგის ოფიციალური პირები იყვნენ.

XIII საუკუნეში, როცა ინდოეთში მუსლიმები გამოჩნდნენ, სახელმწიფოებრივი ერთიანობა არ ყოფილა, რაც სამართლის პარტიკულარიზმს

უწყობდა ხელს. ნიბანდჰაზი ერთგვარი მცდელობა იყო დჰარმაშასტრას სხვადასხვა ავტორთა ერთიანი სამართლებრივი რეგულირების შექმნისათვის. ინდუსური სამართლის კიდევ ერთი წყაროა „შეგნება და სამართლიანობა“. როცა მოცემულ საკითხზე განსაზღვრული სამართლებრივი ნორმა არ არსებობს, სმირთები რჩევას იძლევიან — ინდივიდები ისე მოიქცნენ, მოსამართლეებმა კი საქმეები ისე გადაწყვიტონ, როგორც სინდისი და სამართლიანობა უკარნახებთო. მანუს კანონები მოსამართლეებს ურჩევენ საეჭვო შემთხვევაში „შინაგან მოწოდებას“ მიმართონ.

სასამართლო პრეცედენტს და ***კანონმდებლობას*** არც დჰარმა, არც ინდუიზმის დოქტრინა სამართლის წყაროდ არ მიიჩნევს. „ხელისუფლებას არ ძალუძს თვითონ შეიკრას ხელები სამერმისოდ, — ამბობს ინდუიზმი — საჭიროა იგი დაუსრულებლივ ლავირებდეს თავისი გადაწყვეტილებებით, რათა არ ჩაკეტოს უფრო მოხერხებული და სწორი პოლიტიკის გატარების შესაძლებლობა“. ჩვეულებების განსაკუთრებულმა როლმა ინდუსურ სამართალს ის დიდი მნიშვნელობა მიანიჭა, რომ ასწლეულების განმავლობაში იგი ეთნიკურად განსხვავებული და დაჭუცმაცებული ინდოეთის ინტეგრირების მთავარი საშუალება გახდა. მუსლიმთა ბატონობამ დაამუხრუჭა ინდუსური სამართლის განვითარება. მოგოლების სასამართლოები მარტოოდენ მუსლიმურ სამართალს იყენებდნენ. ჩვეულებითი ინდუსური სამართალი იმ დროს მხოლოდ კასტების პანჩაიათების მიერ გამოიყენებოდა, მაგრამ მას არ შეეძლო განვითარებულიყო და თავისი გავლენა გაეძლიერებინა სახელმწიფოს სასამართლო და ადმინისტრაციული ორგანოების საქმიანობის მეშვეობით. ამიტომ ეს სამართალი რელიგიის, ზნეობისა და ეთიკის წესების სფეროდ რჩებოდა. მართალია მუსლიმური სამართალიც რელიგიური წარმოშობის ნაწილია, მაგრამ მათ შორის, გარდა რელიგიური მრწამსისა, ის განსხვავებაც არის, რომ, თუ მუსლიმური სამართლის განმარტებისას სხვადასხვა სკოლები შედარებით სამართლის მეთოდს აქტიურად იყენებდნენ, ინდუსური სამართლის განმმარტებლები მტკიცედ იცავდნენ სა-

ზოგადოების განვითარების ჩვეულებებთან შეგუების პრინციპს. ყოველდღიური პრაქტიკით ტრადიციული კონცეფციის მოდიფიკაცია უზრუნველყოფდა „სამართლიანობის პრინციპთა“ გამოყენებას, რაც კიდევ უფრო ხაზს უსვამდა, რომ დჰარმა არასოდეს განიხილებოდა, როგორც კოდექსი. ინდუიზმისათვის, სადაც „კარგი ჩვეულება“, მართებული ქცევების მანერა შეუძლებელია მიწიერი გამგებლის მიერ გამოცემული კანონით დაწესდეს, უცხოა კანონის დასავლური გაგება. კარგი ჩვეულება და ზნეობრიობა ისეთ მოქმედებაში გამოიხატება, რომელიც სუვერენისაგან დამოუკიდებლად შექმნილ ბუნებრივ, ღვთაებრივ წესრიგს შეესაბამება. ინდოეთში მუსლიმთა საუკუნეობრივ მმართველობას არ გამოუწვევია ამ ქვეყნის სრული ისლამიზაცია, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ზოროასტრულ სპარსეთში, ქრისტიანულ ალბანეთში, ეგვიპტესა თუ თურქეთში. ისლამს ასევე არ მოუხდენია მნიშვნელოვანი გავლენა ადგილობრივ სამართალსა, ტრადიციასა და ჩვეულებებზე, როგორც, მაგალითად, ამას ადგილი ჰქონდა ინდონეზიაში.

XVII-XVIII საუკუნეებიდან იწყება ინგლისური სამართლის გავლენა ინდუსურ სამართალზე. მუსლიმთა ბატონობისაგან განსხვავებით, ინგლისელებმა აღიარეს ინდუსური სამართლის ავტორიტეტი. მაგრამ მათ ორიენტაციას უკარგავდა დჰარმაშასტრებისა და ნიბანდჰაზების ენობრივი ბარიერი და სირთულე. ამის გამო რამდენჯერმე დაიწყო სამართლის კოდიფიკაცია. კოდიფიკაციამდე ინგლისელი მოსამართლეები იწვევდნენ ექსპერტ-პანდიტებს, რომელთაც მათთვის უნდა ეკარნახათ დავის დჰარმაშასტრებსა და ნიბანდჰაზებზე დამყარებული გადაწყვეტილება. ინდოეთში შემოიღეს ინგლისური მტკიცებითი სამართალი, რამაც შეცვალა ინდუსური სამართლის გამოყენების პირობები.

დადგა ზოგიერთი ინსტიტუტის რეფორმის აუცილებლობაც. მართალია ინგლისელები კანონმდებლობის მეშვეობით დიდი თავშეკავებით ერეოდნენ რელიგიასთან დაკავშირებული საკითხების რეგულირებაში, მაგრამ მათ მაინც მოუხდათ მნიშვნელოვანი კანონების მიღება იმ ნორმების გასაუქმებლად, რომლებითაც ქალთა არაქმედუნარიანობა იყო

დაწესებული. ინდუსური სამართალი, თავისთავად, მოწოდებული იყო მოეწესრიგებინა ადამიანურ ურთიერთობათა ყველა სფერო. ბრაჰმანიზმი ადამიანის თითოეულ მოქმედებას განსაზღვრულ სულიერ ღირებულებას ანიჭებს და ყველა ასაკის პირთა ურთიერთობისათვის ცდილობს დაადგინოს ქცევის ნორმები. ეს ნორმები საზოგადოებრივი ურთიერთობის ყველა სფეროს არ ეხებოდა და არეგულირებდა შიდასაოჯახო, კასტურ, მიწათსარგებლობისა და სხვა სახის პრობლემებს. ყველა დანარჩენი პრობლემისათვის ინდუსური სამართალი ჯერ კიდევ არ იყო განვითარებული. მაგალითად, ვალის გადაუხდელობას დჰარმა განიხილავდა როგორც ცოდვას, რისთვისაც ადამიანს სამაგიერო მიეზღვევა იმქვეყნად. მოვალის უპირობის დროს კანონი ითვალისწინებდა მარტოოდენ რელიგიურ სანქციებს.

ინდოეთის დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ დაიწყო ინდუსური სამართლის მოდერნიზაცია და უნიფიცირება. სასამართლოების სისტემას სათავეში ჩაუდგა ახალი ორგანო — ***ინდოეთის უზენაესი სასამართლო***, მაშინ, როცა სამთავროების სასამართლოებს (ბაროდა, თრავენჭური, კოჩინი, ჰაიდარაბადი) კონტროლს წინათ არავინ უწევდა. უზენაეს სასამართლოს შეეძლო საიდუმლო საბჭოს მიერ გამოტანილი გადაწყვეტილება დაემტკიცებინა ინდუსური სამართლის საკითხებზე, ან შესწორება შეეტანა მასში, ამასთან თავი იჩინა სასამართლო პრაქტიკის ფართო გამოყენებამ.

შეიქმნა სპეციალური კომისია საკანონმდებლო რეფორმების გატარებისათვის. ამ კომისიის მუშაობას თავისი შედეგები ჰქონდა. არ არსებობს ორთოდოქსალური სამართლის რომელიმე პრინციპი, კანონმდებლობით რომ არ გაუქმებულა ან განახლებულა.

ვარნების სისტემა უარყო კონსტიტუციამ. მე-15 მუხლით აიკრძალა დისკრიმინაცია კასტური კუთვნილების მოტივით; ქორწინებასა და განქორწინებასთან დაკავშირებული საკითხები უნიფიცირებული იქნა 1955 წლის კანონით ქორწინების შესახებ. ტრადიციული ინდუსური სამართლით ქორწინება განიხილება როგორც ცოლის ნათესავების სა-

ჩუქარი ქმრის ნათესავებისადმი. ქალის მხრიდან, როგორც ხელშეკრულების ობიექტისაგან, არ მოითხოვებოდა თანხმობა ქორწინებაზე. ქორწინება ურღვევი იყო, მრავალცოლიანობა კი — ნებადართული. ყველა ეს ტრადიციული ფორმა ***მოდერნიზებულმა ინდურმა სამართალმა*** უარყო. აიკრძალა მრავალცოლიანობა; კანონი ითვალისწინებს განქორწინებასა და ალიმენტის დაწესებასაც კი; გარდა ამისა, მოითხოვს ქორწინების ხელშეკრულებაზე მეუღლეების პირად თანხმობას. კანონით დადგენილია ქორწინების მინიმალური ასაკი; შემცირდა ქორწინების დამაბრკოლებელი გარემოებანი. ინდუსური სამართლის რევოლუცია გააგრძელა 1953 წლის კანონმა არასრულწლოვანებისა და მეურვეობის შესახებ, 1956 წლის კანონმა შვილად აყვანისა და საალიმენტო ვალდებულებების შესახებ, 1956 წლის კანონმა მემკვიდრეობის შესახებ. ეს უკანასკნელი ითვალისწინებს ქალის მემკვიდრეობის საკითხსაც. ინდუსური სამართლის მიხედვით, რელიგიური წესების შესაბამისად, ქალები გამოირიცხებოდნენ მემკვიდრეთა წრიდან. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მემკვიდრეობის უფლება ინდუსურ სამართალში არცთუ ძალიან იყო გავრცელებული, რადგან მთელი ქონება, უმნიშვნელო გამონაკლისის გარდა, საოჯახო საკუთრებას წარმოადგენდა.

არსებითი ცვლილებები შეიტანეს საოჯახო ქონების რეჟიმში; შეიზღუდა ოჯახის წევრთა წრე, რომლებიც განიხილებოდნენ როგორც მესაკუთრენი. უფრო მეტი და მნიშვნელოვანი ქონება იქცა პირადი საკუთრების ობიექტად. ინდოეთის შტატებში 1950 წლიდან მრავალი კანონი მიიღეს, რომლებიც მიწის მსხვილ მესაკუთრეთა პრივილეგიებს ზღუდავდა.

ინდოეთის ეროვნული სამართლის განვითარების ტენდენციები. ინდუსური სამართალი ტრადიციულად ბრაჰმანიზმით გაერთიანებული საზოგადოების სამართალია. მაგრამ დასავლური სამართლის გამოყენების ტენდენციამ ეროვნული სამართლის მოდერნიზაციის საჭიროება გამოკვეთა. ისეთი სამართლისა, რომლის გამოყენება არ არის დამოკიდებული მოქალაქეთა რელიგიურ კუთვნილებაზე; ე.ი. გაჩნდა ტენდენცია,

რელიგიური სამართალი (ინდუსური, მუსლიმური თუ კანონიკური) შეიცვალოს საერო საჭართლის დასავლური კონცეფციით, რაც დაკავშირებული არ იქნება რელიგიასთან.

სამართლის ახალი ტენდენცია რელიგიური და ტომობრივი ჩვეულებების ნაცვლად, ინდური ტრადიციებისაგან უჩვეულო ტერმინს, — ***ტერიტორიული სამართლის*** ცნებას ამკვიდრებს (Lex Loci). ეს ცნება ინდოეთში არ არსებობდა. თუმცა, შუა საუკუნეებში მუსლიმური სამართალი ერთადერთი სამართალი იყო, რომლითაც სასამართლოები ხელმძღვანელობდნენ, მაგრამ მისი ტერიტორიულ სამართლად მიჩნევა მაინც არ შეიძლება. იგი ისლამის რელიგიასთან არის დაკავშირებული და ასეთი ბუნების გამო შეუძლებელია არამუსლიმებზე გავრცელდეს. ინგლისელების გამოჩენამდე მუსლიმურ სამართალს ინდუსების მიმართ მხოლოდ სისხლის სამართლის სფეროში იყენებდნენ. ინგლისელების გამოჩენით დაიწყო ტერიტორიული სამართლის დამკვიდრება. ასეთი სამართლის შექმნა საუკეთესო საშუალებად ესახებოდათ იმ ადამიანებს შორის ურთიერთობის მოსაწესრიგებლად, რომლებიც სხვადასხვა რელიგიურ თემს განეკუთვნებოდნენ. ინგლისური სამართალი გამოიყენებოდა მხოლოდ მაშინ, როცა არ არსებობდა ამა თუ იმ საკითხზე ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ გამოცემული რეგლამენტები და მხოლოდ ისეთ დავებზე ვრცელდებოდა, სადაც ერთი მხარე ინგლისელი იყო ან თუ მოდავე მხარეები ასეთ კომპეტენციას აღიარებდნენ. 1781 წელს, როცა ინგლისური სასამართლოების კომპეტენცია ყველა დავაზე გავრცელდა, წინასწარ ითქვა, რომ მუსლიმთა და ინდუსთა ინტერესების შესახებ დავებზე, სასამართლოებს შესაბამისად მუსლიმური ან ინდუსური სამართლით უნდა ესარგებლათ. ასე რომ ტერიტორიული სამართალი მხოლოდ იმ დავების გადასაწყვეტად არსებობდა, რომლებიც მუსლიმებისა და ინდუსების დავებს არ შეეხებოდა. ტერიტორიული სამართალი იგივე ინგლისური სამართალია, ზოგიერთი გამონაკლისის გათვალისწინებით. მაგრამ ასეთი სახით ტერიტორიული სამართლის გამოყენება ინდოეთის მხოლოდ გარკვეულ ოლქებში ხდებოდა (ბომბეი,

კალკუტა, მადრასი) სასამართლოები (Fast Indiel Compang), რაც 1875 წლამდე იქნა შენარჩუნებული, ვიდრე ინდოეთის მმართველობა უშუალოდ მეფეს გადაეცემოდა.

ტერიტორიული სამართლის მეორე ეტაპი 1833 წლიდან იწყება და სამართლის კოდიფიკაციას გულისხმობს.

კოდიფიკაცია დაიწყო 1833 წელს გენერალ-გუბერნატორის საბჭოში იურისტის შეყვანით, რომელიც, ფაქტიურად იუსტიციის მინისტრის ფუნქციებს ასრულებდა. ამ პოსტზე პირველი დაინიშნა ლორდი მაკოლეი. კოდიფიკაციას ითვალისწინებდა ჭარტიის 53-ე ნაწილი. 1833-1840 წ.წ. პირველმა საკოდიფიკაციო კომისიამ მაკოლეის თავმჯდომარეობით ორი კოდექსის შემუშავების აუცილებლობა დააყენა: 1. კოდექსი, რომელიც მუსლიმური სამართლის ნორმების სისტემატიზაციას მოახდენდა; 2. ტერიტორიული სამართლის კოდექსი, რომელიც გამოიყენებოდა იმ შემთხვევაში, თუ შეუძლებელი იქნებოდა მუსლიმური სამართლის და ინდუსური სამართლის შეფარდება. 1853 წელს შექმნილმა მეორე კომისიამ ეს პროექტები უარყო და ტერიტორიული სამართლის ახალი პროექტი შეადგინა.

კოდექსებმა და კანონებმა განამტკიცეს ინდური სამართლის უმნიშვნელოვანესი ელემენტები. საინტერესოა ისიც, რომ სახელწოდება „კოდექსი“ კანონს მხოლოდ მაშინ ეძლეოდა, თუ იგი თავისი შინაარსით შეესაბამებოდა ნაპოლეონისეულ კოდექსს. ამ თვალსაზრისით ინდოეთში 1859 წელს შეიქმნა სამოქალაქო საპროცესო კოდექსი, რომელიც 1908 წელს შეიცვალა; 1860 წელს — სისხლის სამართლის კოდექსი; 1861 წელს — სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი. სხვა კოდექსები, რომლითაც ინდოეთის სამართლის კოდიფიცირება მოხდა, კოდექსებად არ იწოდებოდნენ. მაგალითად, 1865 წლის კანონი მემკვიდრეობის შესახებ, რომელიც 1925 წლის კანონით შეიცვალა; 1872 წლის კანონი მტკიცებულებათა შესახებ; 1872 წლის კანონი ვალდებულებათა რეალური შესრულების შესახებ; 1881 წლის კანონი ფასიანი ქაღალდების შესახებ; 1832 წლის კანონი საკუთრების გადაცემის თაობაზე, რომე-

ლიც შეიცვალა 1929 წელს; 1832 წლის კანონი რწმუნებითი საკუთრების შესახებ და სხვა. უნდა აღინიშნოს, რომ დელიქტური პასუხისმგებლობის საკითხები (Torts) კოდიფიცირებული არ ყოფილა. ყველა ეს კანონი ინგლისური სამართლის ნიშნებს ატარებდა. 1950 წელს ინდოეთის კონსტიტუციამ ფორმალურად მოქმედი სამართალი ძალაში დატოვა (372-ე მუხლი). მაგრამ 1955 წელს შეიქმნა ახალი საკანონმდებლო კომისია, რომელსაც სამოქალაქო კოდექსი უნდა მოემზადებინა.

მართალია, ინდური სამართლის კოდიფიკაცია ინგლისური სამართლის რეცეფციის ხარჯზე მიმდინარეობდა, მაგრამ გათვალისწინებული იქნა ქვეყნის თავისებურებანიც. ამაზე მეტყველებს სისხლის სამართლის კოდექსით გათვალისწინებული დანაშაულებათა შემადგენლობები, სამოქალაქო საქმეთა განხილვაში ნაფიც მსაჯულებზე უარის თქმის ფაქტი. ხელშეკრულებათა შესახებ კანონში შეიძლება გამოიყოს ნორმები, რომლებიც შეეხებიან ხელშეკრულების დადებაზე იძულებას, ვაჭრობის თავისუფლების შემზღუდველ დათქმებს; კანონში მემკვიდრეობის შესახებ გაუქმებულია ყოველგვარი განსხვავება უძრავ და მოძრავ ქონებას შორის; გამარტივებულია ანდერძის ინგლისური ფორმები.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი გავლენისა, ინგლისურ და ინდურ სამართალს შორის საკმაოდ დიდი განსხვავებაა. ინდოეთში არ არის სამართლის დაყოფა საერთო და სამართლიანობის სამართლად. ერთი და იგივე სასამართლოები ყოველთვის ერთნაირად იყენებდნენ ორივე სამართალს; ორიგინალურ ნიშნებს ატარებს კონსტიტუციური სამართალი, რომელიც მმართველობის საკითხში უფრო აშშ-ის კონსტიტუციურ სამართალს უახლოვდება (მმართველობის რესპუბლიკური ფორმა, ფედერალური სტრუქტურა, კონსტიტუციური კონტროლი). განსხვავება შეინიშნება იურიდიული ტექნიკის თვალსაზრისით. კანონებში შინაარსი ზოგჯერ განმატებულია კონკრეტული მაგალითების მოშველიებით. მაგალითები ინგლისის სასამართლო პრაქტიკიდანაა აღებული. ინდური კოლიზიური სამართლის დებულებებიც ინგლისური სამართალიდან გამომდინარეობენ, მაგრამ ინდოეთის იურისტების ყურადღება კანონთა

კოლიზიასთან დაკავშირებულ ისეთ საკითხებს ეთმობა, რომლებიც პირად სტატუსს განსაზღვრავენ.

თავი 10. ძველი ჩინეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. ჩინეთის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული მიმოხილვა

ჩინეთი მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ქვეყანაა, რომელიც ცენტრალურ და აღმოსავლეთ აზიაში მდებარეობს. აქ სახელმწიფოს წარმოშობას, ნარატიული წყაროების მიხედვით, ძვ.წ. XV საუკუნიდან ვარაუდობენ და ეს პროცესი ინის გვაროვნულ-ტომობრივი მმართველობის ადმინისტრაციულ მმათველობაში თანდათან გადაზრდას უკავშირდება. ჩინეთის სახელმწიფოს განვითარება რამდენიმე ეპოქად შეიძლება დაიყოს: 1. *შანის* ანუ *ინის* (ძვ.წ. XV-XI ს.ს.); 2. *ჯოუს* (ძვ.წ. XI-III ს.ს.), სადაც გამოიყოფა *ჩუნ ციუს* (ძვ.წ. VIII-V ს.ს.) და *ჯანგოს* (ძვ.წ. V-III ს.ს.) პერიოდები; 3.ცენტრალიზებული იმპერია — *ცინის* და *ხანის* (ძვ.წ.III ს.-ახ.წ. III ს.) მმართველობით, 4. ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარება (ახ.წ. IV-XIII ს.ს.), 5. მონღოლების ბატონობა (ახ.წ. XIII-XVI ს.ს.), 6. ევროპული კოლონიზაცია (ახ.წ. XVI-IX ს.ს.), 7. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და ახალი სახელმწიფოს ფორმირება (ახ.წ. XI-XX ს.ს.).

ინის პირველი ჩინური სახელმწიფოს წარმოშობას ისტორიული ტრადიციების მიხედვით ჩენ ტენის რეფორმებს უკავშირებენ, რომელმაც მეზობელი ტომების დაპყრობის შემდეგ თავი მეფედ (ვანი) გამოაცხადა და ***შანის*** დინასტია დააარსა.

ძვ.წ. XI საუკუნეში ჯოუს ტომებმა დაიპყრეს ინის სახელმწიფო, რითაც მმართველობის ახალი ხანა დაიწყო. ***ჯოუს*** სახელმწიფოში სხვადასხვა ეტაპზე ორი დინასტიის მმართველობა მწვავე საშინაო და საგარეო მდგომარეობით იყო განპირობებული. ქვეყნის შიგნით გამწვავდა

სოციალურ ფენებს შორის ეკონომიკური დაპირისპირება, ხოლო გარედან გახშირდა მომთაბარე ტომების შემოსევები, რაც ქვეყანას დანგრევით ემუქრებოდა. ერთიანი სახელმწიფოს რღვევის შეჩერება შეუძლებელი გახდა და დაიშალა დამოუკიდებელ ოლქებად, რომელთა შორის პირველობისათვის ხანგრძლივი ბრძოლა მიმდინარეობდა. ჯანგოს ეპოქაში დაწინაურდა ცინის ოლქი, რომლის მმართველმა ***ელინ შიხუანდიმ*** ძვ.წ. III საუკუნეში გააერთიანა ყველა ოლქი და თავი ჩინეთის იმპერატორად გამოაცხადა. მანვე ჩაატარა მთელი რიგი სახელმწიფო რეფორმები და დაამთავრა ჩინეთის დიდი კედლის მშენებლობა. მაგრამ ამ სახელმწიფოს ბოლო მოუღო ქვეყნის შიგნით აჯანყებებმა. სახელმწიფო კვლავ გაერთიანდა ხანის იმპერიის სახელწოდებით. ამ ეტაპზე მოხდა მიწის საკუთრების კონცენტრაცია მსხვილი მემამულეების ხელში. ოფიციალურ იდეოლოგიად გამოცხადდა კონფუძიანელობა, რომლის დასაყრდენია „უენი“ ანუ ჰუმანურობის ცნება. ამ იდეოლოგიის მიხედვით ხელმწიფე „ღვთის შვილია“ და მის ნებას ასრულებს. ამიტომ მეფეებს ხალხზე უნდა ემოქმედათ არა კანონებითა და დასჯით, არამედ მაღალზნეობრივი ქცევებითა და სათნოებით. კონფუძიანელობა სასტიკი მმართველის ჩამოგდებასაც დასაშვებად მიიჩნევდა, თუ იგი ღარიბს და ობოლს თავდებად არ დაუდგებოდა. კონფუძიანელობა ოფიციალურ დოქტრინად ითვლებოდა ახ.წ. XX საუკუნემდე, რამაც ხელი შეუწყო სახელმწიფო ხელისუფლისადმი, როგორც ღვთის შვილისადმი, ფანატიკურ ერთგულებას — ჩინეთცენტრიზმს.

ხანის იმპერიის დაცემით არსებითად დამთავრდა ძველი ჩინეთის ისტორია და ახ.წ. II-IV საუკუნიდან იწყება ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარება. ამ ეტაპზე ჩინეთი რამდენიმე დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ დაიშალა. VI საუკუნიდან კვლავ გაერთიანდა ***სუის*** დინასტიის მიერ, რომელიც ***ტანის*** დინასტიის მმართველობით შეიცვალა (VII-IX ს.ს.).

XIII საუკუნიდან მონღოლი დამპყრობლები ჩინეთსაც გადაწვდნენ და დინასტიათა მონაცვლეობა სწორედ მათ ჩაიგდეს ხელში (იუანი).

XVI საუკუნიდან ჩინეთში ევროპელი კოლონიზატორები გამოჩნდნენ: ჯერ პორტუგალიელები, რომლებიც ესპანელებმა და ჰოლანდიელებმა შეცვალეს და ბოლოს ინგლისელები, რომელთაც 1842 წელს ხელშეკრულება დადეს ჩინეთთან 5 სავაჭრო ნავსადგურის გახსნისათვის. მალე ინგლისმა ექსტერიტორიულობისა და იურიდიული შეუვალობის უფლება მოიპოვა ჩინეთთან.

1899 წელს აშშ-მა „ღია კარის დოქტრინით“ მთელ ჩინეთზე წამოაყენა პრეტენზია. ესაა პერიოდი, როცა ჩინეთში ***სუნ იატსენის*** მეთაურობით რევოლუციური ორგანიზაციები დაარსდა. ამას ბურჟუაზიული რეფორმების პერიოდი მოჰყვა, მაგრამ რეფორმებით ჩინეთის გადარჩენის ცდა ჩაიშალა და დედოფალ ***ცისის*** გადატრიალებით ახალი რეჟიმი დამკვიდრდა. ჩინეთის სახელმწიფოს ისტორიაში საინტერესოა 1899 წელს „იხეტუანთა“ აჯანყება ევროპელი კოლონიზატორების წინააღმდეგ.

კოლონიების გადანაწილების ეტაპზე რუსეთმა თავის გავლენა მოიპოვა ჩინეთზე (როგორც ლენინი იტყოდა, „რუსეთის რევოლუციამ გამოაღვიძა აზია“) და 1911 წელს სინ-ხაის სახელმწიფო გადატრიალებით დაემხო ცინების მონარქია და ***რესპუბლიკა*** დამყარდა. 1928 წლიდან ***გომინდანის*** დიქტატურამ რესპუბლიკა შეცვალა, რომლის ხელისუფლება სასწრაფოდ სცნო აშშ-მა, ბრიტანეთმა და სხვა დიდმა სახელმწიფოებმა.

1949 წელს ჩინეთში კვლავ რესპუბლიკური მმართველობა გამოცხადდა, რასაც სოციალიზმის მშენებლობა მოჰყვა, თუმცა 1938 წლიდან „დიდი ნახტომის“ პოლიტიკით სოციალიზმის იდეიდან გადახვევა დაიწყო.

60-იანი წლების II ნახევარში მოეწყო ე.წ. „კულტურული რევოლუცია“ და შეიქმნა ***ხუნხვეიფინების*** („წითელი დამცველები“) და ***ძაოფანების*** რაზმები, რომელთაც არსებითი კვალი დააჩნიეს ქვეყნის ეკონომიკურ-პოლიტიკურ მდგომარეობას.

ჩინეთი სოციალ-ეკონომიკური გარდატეხებისა და პოლიტიკური დაძაბულობის მიუხედავად, კვლავ დაუბრუნდა მმართველობის ტრადიციულ ფორმას. სახელმწიფო და სამართალმცოდნეებისათვის საინტერესოა ძველი ჩინეთის სახელმწიფოს თავისებურებანი და სამართლის ძირითადი ტენდენციები. ამიტომ შემდეგ პარაგრაფებში დაწვრილებით განვიხილავთ სახელმწიფო მექანიზმის შექმნას, მის ევოლუციასა და სამართლის ძირითად ნიშნებსა და განვითარების ტენდენციებს ჩინეთში.

§ 2. ძველი ჩინეთის სახელმწიფო წყობილება

შანის ანუ ***ინის*** სახელმწიფო, როგორც პირველი პოლიტიკური ერთეული ჩინეთის ტერიტორიაზე, დესპოტური მონარქიის სახელმწიფო ფორმით დამკვიდრდა. მისი არსებობის პირველ პერიოდში ჯერ კიდევ არ იყო დადგენილი ტახტის მემკვიდრეობის მკაცრი წესი. მემკვიდრეებად გამოდიოდნენ მეფის ძმები, ვაჟები, ძმიშვილები. ინის სახელმწიფოს ბოლო ეტაპიდან კი ტახტი უფროს ვაჟიშვილზე გადადიოდა. თანამდებობათა დაკავების მემკვიდრეობის პრინციპი ცენტრალური აპარატის მოხელეებზეც გავრცელდა, რაც ჩინეთის სახელმწიფო მმართველობის ერთ-ერთ თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს.

სახელმწიფოს სათავეში განუსაზღვრელი უფლებების მქონე მონარქი — ***ვანი*** იდგა. ვანის ხელისუფლებამ თეოკრატიული ნიშანი ადრეულ ჯოუს ეპოქაში შეიძინა, როცა მან „ღვთის შვილის“ ტიტული მიიღო და როგორც უმაღლესი სასულიერო პირი, თავისი ქვეშევრდომების „მამად და დედად“ ითვლებოდა.

მონარქთან არსებობდა ***სამეფო კარი***, რომელსაც ***სასახლის მმართველი*** (ცზაი) ედგა სათავეში. სამეფო კარს ეკუთვნოდნენ მეფის ოჯახის წევრები და ნათესავები. მათთან თათბირის შემდეგ მეფე ერთპიროვნულად იღებდა გადაწყვეტილებას.

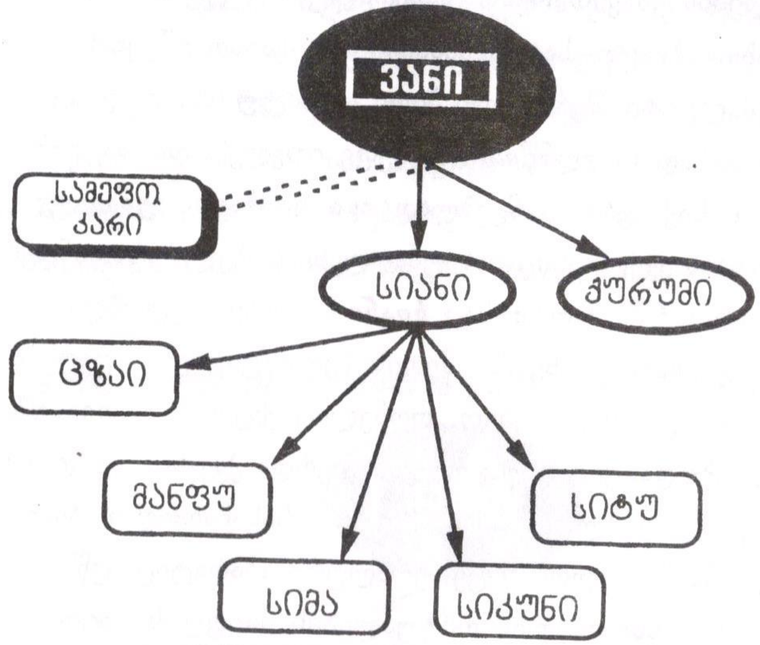

ქვეყნის მმართველობას ვანი რთული ***სამოხელეო აპარატის*** მეშვეობით ახორციელებდა, რომლის შემადგენლობა დინასტიათა ცვლასთან ერთად კიდევ უფრო იზრდებოდა. მმართველობის სისტემაში განსაკუთრებული როლი ეჭირა ***მანფუს***. მას უნივერსალური ადმინისტრაციული სამხედრო საქმიანობის უზრუნველყოფა ევალა. დამოუკიდებლად არსებობდა ტყეებზე, წყლებზე, საძოვრებზე ზედამხედველობის განმახორციელებელი მოხელეები.

ჯოუს სახელმწიფოში მომხდრმა ეკონომიკურმა ცვლილებებმა კიდევ უფრო განამტკიცა მეფის ხელისუფლება, რაც იდეოლოგიურად ლეგისტებმა (მეფის ძლიერი ხელისუფლების და მკაცრი სავალდებულო კანონების მომხრე იდეოლოგები) დაასაბუთეს — „ხელისუფლება არის ის, რომელიც მხოლოდ უმაღლეს მმართველს აქვს“.

მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას მოჰყვა ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება; ცალკეული მოხელეების ნაცვლად შეიქმნა ***უწყებათა სისტემა***: სამხედრო უწყებას მეფის მიერ დანიშნული პირი — ***სი-***

მა განაგებდა, ტერიტორიულ-საირიგაციო სისტემების მოწყობას და მიწათმოქმედების განვითარებას სპეციალური უწყება — ***სიკუნის*** ხელმძღვანელობით, ხოლო საგადასახადო-საფინანსო უწყებას — ამ საქმისათვის სპეციალურად შერჩეული პირი — ***სიტუ***. მართალია უმაღლეს სასულიერო პირად სახელმწიფოში მეფე ითვლებოდა, მაგრამ რელიგიური კულტის საქმეების გამგებლად იგი ნიშნავდა ***უმაღლეს ქურუმს***. მმართველობის ყველა უწყების უმაღლესი მოხელე ერთიანდებოდა ცენტრალურ აპარატში, რომელსაც ***სიანი*** ხელმძღვანელობდა.

ცინისა და ხანის ჩინეთში მეფის ხელისუფლება იცვლება ***იმპერატორის*** (დი) ხელისუფლებით, რომელიც ქვეყნის ერთიანობის სიმბოლოდ ითვლებოდა. კიდევ უფრო გაძლიერდა ქვეყნის უმაღლესი მმართველის საკანონმდებლო, სამხედრო და სასამართლო ხელისუფლება. გართულდა მმართველობის ცენტრალური აპარატიც. უწყებათა სისტემას დაემატა: სასამართლო, რიტუალების, სოფლის მეურნეობის, იმპერატორის კარის უწყებები და სასახლის დაცვის უწყება. აღმოსავლური ტიპის სხვა დესპოტური მონარქიებისაგან განსხვავებით ჩინეთის სახელმწიფო აპარატი გამოირჩეოდა მრავალრიცხოვნებითა და უფლებამოსილებათა ფართო წრით.

საფინანსო და სამხედრო უწყება, რომელიც ძვ.წ. VII-IV ს.ს. ლუს მეფობის დროს ჩამოყალიბდა, ხანის იმპერიაში გაერთიანდა. მის სათავეში ***კანცლერი*** (ჩენსიან) იდგა და პირველი მინისტრის ფუნქციებს ასრულებდა.

საიმპერატორო კარის უწყების სათავეში იდგა სპეციალური მოხელე — ***დუშუია***, რომელიც ქვეყნის მშენებლობასა და განაშენიანებას ხელმძღვანელობდა.

მმართველობის განსაკუთრებულ ორგანოს — რიტუალების უწყებას — ***მთავარი ქურუმი*** ხელმძღვანელობდა. უნიფიცირებული რიტუალი ხალხის სულიერ აღზრდას და იმპერატორისადმი მათ მორჩილებას ემსახურებოდა. თავისი საგანმანათლებლო დანიშნულებით ეს უწყება „განათლების სამინისტროს“ როლსაც ასრულებდა.

სოფლის მეურნეობის უწყების ხელმძღვანელს ევალა გადასახადების აკრეფა და რკინისა და მარილის მრეწველობაზე სახელმწიფო მონოპოლიის გამო შემოსავლების მიღება. აკონტროლებდა აგრეთვე სამოხელეო აპარატის და არმიის შენახვისათვის გასავლის ხარჯებსაც.

რაც შეეხება ძველი ჩინეთის ***ადგილობრივ მმართველობას***, აქაც საკმაოდ რთული მექანიზმი არსებობდა. ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა დაპყრობილი და საკუთრივ ჩინეთის ტერიტორიათა მართვა. ადმი-

ძველი ჩინეთის ადგილობრივი მმართველობა

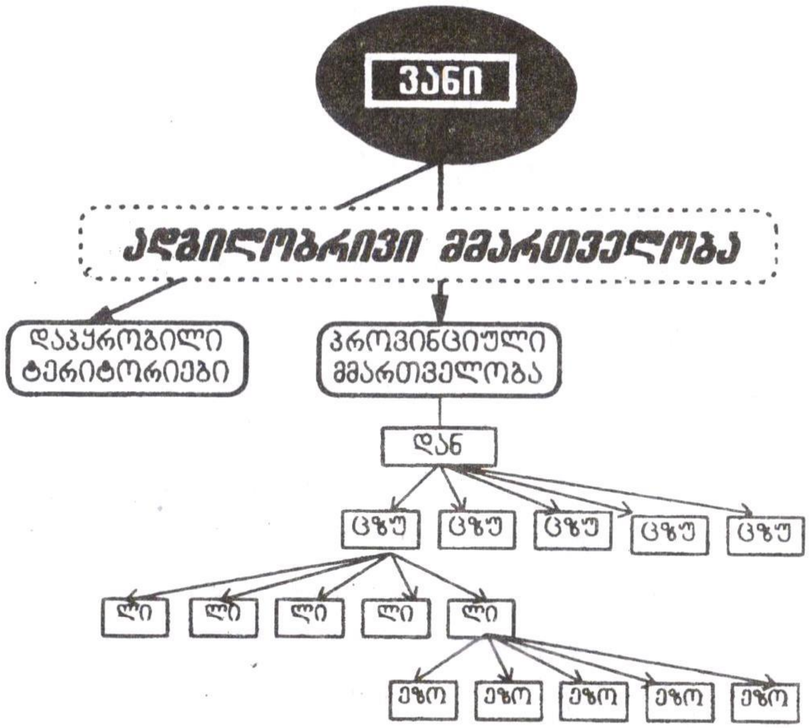

ნისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა რიცხობრივი პრინციპის საფუძველზე ხორციელდებოდა, რომლის უპირველეს ერთეულს 5 ეზოს გაერთიანება — ***სოფელი*** (ლი) წარმოადგენდა. მამასახლისის თავკაცობით, ხუთი ლი ერთიანდებოდა ***მაზრებად*** (ცზუ), ხუთი ცზუ — უფრო მსხვილ ***ტერიტორიულ ოლქად*** (დან). შან-იანის რეფორმების საფუძველზე საგადასადაო და სამხედრო საკითხების რეგულირებისათვის

მთელი ტერიტორია დაიყო ოლქებად, ე.ი. ოლქი ყველაზე მსხვილ ტერიტორიულ ერთეულად ითვლებოდა. ძვ.წ. VII საუკუნიდან ჩნდება მაზრები, სადაც იგზავნებოდა მეფის ხელისუფლების წინაშე პასუხისმგებელი მოხელე-გუბერნატორი. ამგვარი მმართველობის შემოღებამ ხელი შეუწყო მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას ადგილებზე. მაზრები იყოფოდა თემებად, თემები — სოფლებად. სოფელი კი, ტრადიციული მმარ-თველობის წესის მიხედვით, ხუთი ეზოს გაერთიანებას წარმოადგენდა.

ადგილობრივი მმართველობა სამხედრო ჩინების ურთიერთდაქვემდებარების პრინციპზე იყო აგებული. ყველა პროვინციის სათავეში გუბერნატორი იდგა, რომელიც ხელისუფლებას ინაწილებდა სამხედრო უწყების ხელმძღვანელთან. განსხვავებული იყო სასაზღვრო ზოლის მმართველობა, სადაც სამოქალაქო და სამხედრო ხელისუფლება ერთი პირის ხელში იყო მოქცეული.

სასამართლო ორგანიზაცია. ძველ ჩინეთში, ისევე როგორც აღმოსავლეთური დესპოტიის სხვა სახელმწიფოებში, ადმინისტრაციულ და სასამართლო მმართველობა ერთმანეთისაგან გამიჯნული არ ყოფილა. ცინის იმპერიაში სპეციალური სასამართლო დაწესებულება — ***ტინვეის*** მეთაურობით, ხოლო ადგილებზე — ***პროვინციული მოსამართლეების*** არსებობა, გულისხმობს სასამართლო ხელისუფლების გარკვეულ დამოუკიდებლობას ზოგად ადმინისტრაციული მმართველობისაგან. განსჯადობის მიხედვით სპეციალიზირებულ სასამართლოებს მხოლოდ სისხლის სამართლის საქმეთა განხილვა შეეძლოთ, მათვე ევალათ პროვინციების ციხეებზე მეთვალყურეობა და ხელმძღვანელობა.

სასამართლო უწყება („სასჯელთა უწყება") აკონტროლებდა სისხლის სამართლის კანონების გამოყენებას. ყველა საქმე, მათ შორის მძიმე დანაშაულთა შესახებ ამ ორგანოთა ხელში იყო. მათვე ევალათ ცალკეულ მოხელეთა მიერ თანამდებობის გადამეტების საქმეების განხილვაც. ამასთან ერთად ხანის ეპოქის ჩინეთში ყველა ადმინისტრაციული ორგანო სასამართლოთ ხელისუფლებით იყო აღჭურვილი. ცალკეულ მოხელეთა გადაცდომის საქმეებს იხილავდა ***ცენზორის წარმომადგენელი*** პროვინციაში.

სასამართლოთა ქვედა რგოლს სამოქალაქო საქმეებზე წარმოადგენდა ***სამაზრო ადმინისტრაცია.*** თუ აქ საქმე ვერ გადაწყდებოდა, იგზავნებოდა ***პროვინციის გუბერნატორთან,*** რომელსაც შეეძლო საქმის სირთულის გამო მისი გადაგზავნა ცენტრში, სასამართლო ან სხვა უწყების ხელმძღვანელისათვის. უმაღლესი ინსტანციის სასამართლოს ***იმპერატორი*** წარმოადგენდა, რომელსაც შეეძლო თავისი სურვილისამებრ განეხილა ყველა საქმე.

§ 3. ძველი ჩინეთის საზოგადოებრივი წყობილება

ძველი ჩინეთის საზოგადოება თავიდანვე (განსაკუთრებით, ინისა და ადრეულ ჯოუს პერიოდში) გარკვეულ სოციალურ ფენებად დაიყო: 1. პრივილეგირებულ ფენას მმართველი არისტოკრატია წარმოადგენდა, სადაც მეფე და მისი ნათესავები, ადგილობრივი მმართველები და მათი ნათესავები, აგრეთვე გვარებისა და კლანების „თავი კაცები" შედიოდნენ; 2. თავისუფალი მეთემეები, რომლებიც გვაროვნულ-თემური წყობილებიდან შემორჩნენ, 3. მონები, რომლებიც საზოგადოების უუფლებო კატეგორიას შეადგენდნენ.

ჯოუს ეპოქაში ცენტრალური მმართველობის სისტემის გაზრდას მოჰყვა მოხელეთა ახალი ფენის გაჩენა, რომლის ძირითად ფუნქციას გარკუეული სათემო ტერიტორიებიდან რენტა-გადასახადის აკრეფა წარმოადგენდა. ეს ფუნქცია მათ გარკვეულ უფლებებს ანიჭებდა და საზოგადოებაში წარჩინებულთა შორის უმკვიდრებდა ადგილს.

საზოგადოების წოდებრივმა დაყოფამ გამოხატულება ჰპოვა სამართალში. „კეთილშობილები" კანონითა და ტრადიციების ძალით უპირისპირდებოდნენ როგორც უუფლებო მონებსა და გლეხებს, ასევე „უბრალო ხალხს" — თავისუფალ მეთემეებსა და ხელოსნებს.

მსხვილი მონათმფლობელობის ზრდა, რომელსაც თან ახლდა მეთემე გლეხების მიწების გარეშე დარჩენა, ამცირებდა გადასახადების გადამხდელთა რიცხვს. ასეთ შემთხვევაში სახელმწიფო მიმართავდა გარკვეულ რეფორმებს. მაგალითად, იმპერატორმა უდიმ გამოსცა ბრძანება მსხვილი მიწათმფლობელების კერძო მიწებისა და მონების კონფისკაციის შესახებ. კიდევ უფრო რადიკალური ღონისძიებები ჩაატარა მსხვილ მიწათმფლობელთა წინააღმდეგ იმპერატორ ვან მანმა. ძვ.წ. I საუკუნის ბოლოს იგი შეეცადა მიწის ფონდის გადანაწილებას. მთელი მიწა იმპერატორის საკუთრებად გამოცხადდა და აიკრძალა მისი ყიდვა-გაყიდვა. მაგრამ მსხვილ მიწათმფლობელთა ზეგავლენით სამ წელიწადში ეს შეზღუდვა მოიხსნა. რეფორმები სახელმწიფოს განვითარების მომდევნო ეტაპზეც განხორციელდა, რამაც ხელი შეუწყო გარკვეული წონასწორობის შენარჩუნებას სახელმწიფო და კერძო მიწათმფლობელობას შორის.

§ 4. შუა საუკუნეების ჩინეთის სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების თავისებურებანი

შუა საუკუნეების ჩინეთის სახელმწიფო წყობილების შესწავლისას აუცილებელია დინასტიების პერიოდული მონაცვლეობით გამოწვეული რეფორმების გათვალისწინება, რადგან ამ პროცესმა ხელი შეუწყო მსხვილი იმპერიის ჩამოყალიბებას. ახ.წ. III საუკუნეში ხანის იმპერიის დაცემას და მსხვილი მიწათმფლობელთა ხელში მიწების თავმოყრას სახალხო აჯანყებები და ცენტრალური ხელისუფლების ასწლიანი გაუქმება მოჰყვა. ახალი ცენტრალიზებული სახელმწიფო კვლავ აღორძინდა ჩრდილოეთ ჩინეთში ახ.წ. 265-420 წლებში ***ცზინის დინასტიის*** მიერ. ამ პროცესს ხელი შეუწყო სიმა იანის რეფორმებმა, რომლის მიხედვით მიწათა უმეტესი ნაწილი საიმპერატორო ანუ სახელმწიფო საკუთრებად, ხოლო გლეხები — სახელმწიფო ნადელების მოსარგებლეებად გამოცხადდნენ. მიწითმოსარგებლე გლეხები რამდენიმე კატეგორიად დაი-

ყო: პირველ კატეგორიას ეკუთვნოდა 16-დან 60 წლამდე პირები, რომლებიც ნადელებს ღებულობდნენ: მამაკაცები—70 მუს (1 მუ - 1/16 ჰა), ხოლო ქალები—30 მუს ოდენობით და მოსავლის უდიდეს ნაწილს იჯარის სახით უხდიდნენ სახელმწიფოს; მეორე კატეგორიის გლეხები — 13-დან 15 წლამდე და 61-დან 65 წლამდე ღებულობდნენ პირველი კატეგორიისათვის გათვალისწინებული ნადელების ნახევარს და შრომითი ბეგარა ეკისრათ.

ნადელების ახალი სისტემა („თანაბარი მინდვრების“ სისტემა) ჩრდილოეთ ჩინეთში 485 წელს ***ჩრდილო ვეის*** დინასტიის დროს ჩამოყალიბდა და განვითარდა VI-VII ს.ს. ***სუიხა*** და ***ტანის*** დინასტიების ეპოქაში. მიწების განაწილების ეს სისტემა, რომელიც გულისხმობდა 15-დან 70 წლამდე გლეხებისათვის მიზნობივი დანიშნულებით (მაგალითად, მარცვლეულის დასათესად) სახელმწიფოსაგან მიწის ნადელების გაცემას, თითქმის მთელ ჩინეთში გავრცელდა. დათქმული ასაკის მიღწევის ან გარდაცვალების შემთხვევაში გაცემული ნადელის უმთავრესი ნაწილი გლეხს ჩამოერთმეოდა, ხოლო ძალიან მცირე ნაწილი შეიძლება მემკვიდრეობითაც გადასულიყო. ამ სისტემამ უზრუნველყო გლეხთა მიმაგრება მიწებზე და სახელმწიფო ხაზინის სასარგებლოდ კოლექტიური სანადელო პასუხისმგებლობის გაზრდა. ტანის დინასტიის კანონმდებლობა ფორმალურად კრძალავდა ნადელების გაყიდვას. თუმცა, რეალურად არსებობდა დათქმა, რომ ნადელი შეიძლება გაყიდულიყო, თუ ოჯახი სხვაგან საცხოვრებლად გადადიოდა ან საჭირო იყო ოჯახის წევრის დაკრძალვის ხარჯების შეგროვება და სხვა. ამ ტენდენციამ ხელი შეუწყო გლეხთა ქონებრივი უთანასწორობის განვითარებას და მსხვილი მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბებას.

ამ პერიოდში ჩინეთში განვითარდა კლასობრივი სეპარატიზმის ტენდენცია, რომელიც განმტკიცდა ***სამხედრო გუბერნატორების*** (ცზედუშები) თანამდებობის შემოღებით. „სანადელო მიწათსარგებლობის“ სისტემამ სრული კრახი განიცადა, რადგან „ცზედუშებმა“ სამხედრო ძალაუფლების გამოყენებით ხელში ჩაიგდეს მიწების უდიდესი ნაწილი და

ყოვლისშემძლე მიწათმფლობელებად იქცნენ, ისინი სულ უფრო და უფრო ნაკლებად ემორჩილებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას. სოციალური აფეთქების თავიდან აცილებისა და დარღვეული თანასწორობის აღდგენის მიზნით ჩინეთში ახ.წ. 780 წელს „ორჯერადი ბეგარის“ ახალი სისტემა დამკვიდრდა. საზოგადოება ქონებრივი კუთვნილების მიხედვით კატეგორიებად დაიყო, რომელთაც ბეგარა უნდა გადაეხადათ მიწის ნაკვეთის ოდენობის მიხედვით. მხედველობაში არ მიიღებოდა მოსახლის არც ასაკი და არც შრომისუნარიანობა. ამასთანავე, მოიხსნა გაყიდვის ან გასხვისების შეზღუდვები, რამაც ხელი შეუწყო მიწების ახალ გადანაწილებას. სახელმწიფოსა და მსხვილ მიწათმფლობელებს შორის გარკვეული წონასწორობა აღსდგა IX საუკუნის ბოლოს და X საუკუნის დასაწყისში გლეხთა აჯანყების შედეგად. ამ წონასწორობას ხელი შეუწყო ვან ანშის რეფორმებმა. მიღებულ იქნა ახალი კანონები, რომლებიც აღადგენდა საგლეხო მეურნეობას და მიწის კადასტრის შემოღების საფუძველზე ბეგარების სისტემას აწესრიგებდა. ვან ანშის რეფორმები, პირველ რიგში, ნაკარნახევი იყო იმპერატორის ხაზინის მზარდი მოთხოვნების უზრუნველყოფისათვის მსხვილი მიწათმფლობელობის შეზღუდვით.

მონღოლების გამოჩენას ჩინეთში 1279 წელს ***იუანის*** დინასტიის მმართველობა მოჰყვა. მართალია მონღოლების ბატონობამ ჩინურ ეკონომიკასა და კულტურაზე საკმაოდ მძიმე გავლენა მოახდინა, მაგრამ ვერ შეცვალა მეურნეობის ტრადიციული სისტემის საფუძვლები. ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას და გლეხთა აჯანყებებს XIV საუკუნეში მონღოლების ბატონების დამხობა და ჩინეთის ახალი დინასტიის ***მინის*** (1368-1644 წ.წ.) მმართველობა მოჰყვა, რომელიც XVIII საუკუნეში ***მანჯურიის*** დინასტიამ შეცვალა. ამ უკანასკნელმა 1911-1913 წლების რევოლუციამდე იარსება.

სახელმწიფო წყობილების ევოლუცია ჩინეთში. ძველ ჩინეთში მკვეთრად გამოვლენილი აღმოსავლური დესპოტიის ნიშნები შუა საუკუნეებსა და შემდგომ პერიოდში მთლიანად იქნა შენარჩუნებული. ცენ-

ტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემის ტრადიციული საფუძვლები ძირითადად ვითარდებოდა მმართველობის ცალკეულ ორგანოებს შორის ზოგადადმინისტრაციულ, საკონტროლო-საზედამხედველო, სასამართლო და სამხედრო ფუნქციების განაწილების და უფლებამოსილებათა გამიჯვნის ხარჯზე. ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების ან დეცენტრალიზაციის ტენდენციასთან დაკავშირებით იცვლებოდა ცენტრალურ და ადგილობრივ ორგანოებს შორის ურთიერთობა. მაგალითად, ახ.წ. VIII საუკუნეში, სამხედრო მოხელეთა ხელისუფლება იმდენად გაიზარდა, რომ ისინი ფაქტიურად უკონტროლო ადგილობრივ მმართველებად იქცნენ.

როგორც აღვნიშნეთ, ცენტრალიზებულ იმპერიას საფუძველი ჩაეყარა ტანის (ახ.წ. 618-907 წ.წ.) დინასტიის ეპოქაში. ამ ეტაპზე უფასო მუშახელის გამოყენებით და შრომითი შეწირულობების ხარჯზე იმპერიაში დაიწყო გზებისა და არხების, ტაძრებისა და სასახლეების, ქალაქების მშენებლობა.

ჩინეთის სახელმწიფო მმართველობა ცენტრალიზებული იმპერიის ეპოქაში შეიძლება დახასიათდეს, როგორც საკმაოდ რთული და მწყობრი მმართველობა, რომლის სათავეში ***იმპერატორი*** იდგა. იმპერატორთან არსებობდა ***სახელმწიფო საბჭო***, სადაც იმპერატორის ნათესავები შედიოდნენ. მთელი მმართველობა ***6 უწყებისაგან*** შედგებოდა: ჩინების, ჩვეულებების, გადასახადების, სამხედრო, სასამართლო და საზოგადოებრივი საქმეების. ისინი კანცლერის გამგებლობაში მარცხენა (უფროსი) და მარჯვენა (უმცროსი) უწყებებად ერთიანდებოდნენ. ასე რომ, მმართველობის ყველა რგოლი თავს იყრიდა ***კანცლერთან***.

მმართველების უმაღლესი ორგანოების ამგვარი სტრუქტურა კლასიკურ კონფუძისეულ-ტანურ მოდელად არის ცნობილი და ჩინეთში ასწლეულების განმავლობაში მოქმედებდა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მონღოლების ბატონობის გაუქმების შემდეგ (1368-1644 წ.წ.) სახელმწიფო მართვის დასახელებულმა მოდელმა სხვადასხვა მიმართულება შეიძინა. ***იმპერატორის*** ხელში გაერთიანდა უმაღლესი საკანონმდებლო

და სასამართლო ხელისუფლება. ტახტი გადადიოდა იმპერატორის უფროს ვაჟზე. სხვა მემკვიდრეებს საკუთრებაში სამთავროები და მიწის ნაკვეთები გადაეცემოდათ. მმართველების სისტემაში განსაკუთრებული როლი მიენიჭა ***სამეფო კარს***, სადაც სახელმწიფო საბჭოსაგან განსხვავებით, იმპერატორის ახლო ნათესავების გარდა, მომსახურე დიდებულებიც შედიოდნენ. თანდათან გართულდა მმართველობის იერარქიაც. 6 უწყება, უმაღლესი საზედამხედველო კონტროლის ფუნქციის მქონე ცენზორატი და 5 სამხედრო კომისარიატი ერთიანდებოდა მმართველობის აპარატის მეთაურის დაქვემდებარებაში.

ექვსი ცენტრალური უწყება წარმოადგენდა ***დიდ სამდივნოს,*** რომლის სათავეში ორი მრჩეველი იდგა. ამ ორგანომ ჩინეთში 1380 წლამდე იარსება, რადგან მთავარი მრჩევლის ხელში ხელისუფლების თავძოყრის საშიშროებამ დააჩქარა იმპერატორისათვის მისი ფუნქციების მითვისება. თითოეულ უწყებას მკაცრად განსაზღვრული კომპეტენცია

გააჩნდა: 1. ჩინების უწყება — პასუხისმგებელი იყო მმართველობის აპარატის ყველა მოხელის დანიშვნასა და მათ გადაადგილებაზე. ცალკეული მოხელეების პრესტიჟი ჩინეთში იმდენად დიდი იყო, რომ სწორედ ეს უწყება ითვლებოდა მთავარ უწყებად; 2. შემოსავლების უწყება — აწარმოებდა სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწების და მოსახლეობის აღრიცხვას; განსაზღვრავდა გადასახადების ოდენობას და პასუხისმგებელი იყო მათ მოკრებაზე; 3. ჩვეულებათა უწყება დაკავებული იყო საიმპერატორო ხელისუფლების განდიდების ცერემონიალებით, აგრეთვე რელიგიური მსხვერპლთშეწირვებით; 4. სამხედ-რო უწყებას ეკუთვნოდა ყველა სამხედრო მოხელის დანიშვნა, არმიის მომარაგება, საფოსტო სამსახური; 5. სასამართლო უწყება მთელი იმპერიის მასშტაბით მართლმსაჯულების განხორციელებას უწევდა კონტროლს. მისი საქმიანობა გარკვეულწილად დაკავშირებული იყო ცენზორატსა და სარევიზიო-საგამოძიებო სასამართლოსთან; 6. საზოგადოებრივი საქმეების უწყება — ქვეყანაში სამშენებლო საქმიანობაზე ზედამხედველობას ახორციელებდა.

ძირითად ადმინისტრაციულ მმართველობასთან ავტონომიური მდგომარეობით როგორც ცენტრში, ისე ადგილებზე, სარგებლობდა ***ცენზორატი.*** მასში 100-მდე ცენზორი იყო გაერთიანებული და პროვინციების მიხედვით ჯგუფებად იყოფოდა. არცერთი ორგანო ისეთი უფლებამოსილებით არ იყო აღჭურვილი ჩინეთში, როგორც ცენზორატი. მას მოხელეთა საქმიანობაზე თვალყურის დევნა ევალა, უფლება ჰქონდა გამოევლინა თანამდებობის ბოროტად გამომყენებლები და მიეღო მათ მიმართ დამსჯელი ღონისძიებები.

რაც შეეხება ჩინეთის ***ადგილობრივ მმართველობას*** ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ეპოქაში — მთელი იმპერია იყოფოდა ***10 დაოდ***, რომელშიც შედიოდა უფრო მცირე ტერიტორიული ერთეულები — ***ჩუაო*** და ეს უკანასკნელი კიდევ უფრო მცირე ტერიტორიებად, ანუ ***სიანებად*** იყოფოდა. თითოეული ადმინისტრაციული ერთეული, დაკისრე-

ბული გადასახადების მოცულობის მიხედვით, რამდენიმე კატეგორიად იყოფოდა, რაც ამ ერთეულის სტატუსის მაჩვენებელიც იყო.

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის პრინციპები ჩინეთში არ შეცვლილა, მაგრამ სამხედრო ბიუროკრატიული აპარატისა და მისი ორგანოების გავლენა ადგილებზე საკმაოდ გართულდა. ადგილობრივი მმართველობის ორგანიზაცია ჩინეთში გამორიცხავდა სეპარატიზმს და ერთი პირის ხელში ხელისუფლების თავმოყრის შესაძლებლობას. პროვინციებში მმართველობის ორგანოთა ტრიადა შეიქმნა: ***ადმინისტრაციული***, ***საიხედრო***, ***საზედამხედველო-საკონტროლო***, რომელთა სათავეში უმაღლესი რანგის მოხელეები იდგნენ. ამ ორგანოთა კოორდინაციისათვის თავდაპირველად იმპერატორი გზავნიდა თავის ***რწმუნებულს***, ანუ როგორც ჩინელები მას უწოდებდნენ — „მშვიდობის მაძიებელს“, რომელმაც XV საუკუნიდან მიიღო „დიდი კოორდინატორის“ სახელწოდება. იგი მიმდინარე საკითხებზე წელიწადში ერთხელ ანგარიშს აბარებდა იმპერატორს. ამავე პერიოდში ჩამოყალიბდა ***„უმაღლეს მეთაურთა“*** ინსტიტუტი, რომელიც „დიდ კოორდინატორებს“ და პროვინციულ სამხედრო მოხელეებს უწევდა კოორდინაციას, თუ სახელმწიფოში აჯანყებისა და გადატრიალების საშიშროება დადგებოდა.

თითოეული პროვინციის ადმინისტრაციული მმართველობა ორი უფლებამოსილი პირის — ***„მარცხენა“*** და ***„მარჯვენა“*** მოხელის მეშვეობით ხორციელდებოდა, რომლებსაც თავიანთი სამოხელეო აპარატი გააჩნდათ. მათი ფუნქცია იყო მოსახლეობისა და მიწების აღწერა, გადასახადების აკრეფა, სამშენებლო საქმეების მეთვალყურეობა და სხვ.

ადგილებრივ მმართველობაზე ზედამხედველობის მიზნით იმპერატორი ნიშნავდა ***ცენზორს***, რომელსაც ყველა ადგილობრივი ორგანოს საქმიანობაზე, ჯარების გაწვევასა და სამხედრო ოპერაციებზე მეთვალყურეობა და იმპერატორისათვის შესაბამისი ანგარიშის გაკეთება ევალა.

ჩინეთის ყველაზე მცირე ტერიტორიულ ერთეულებში — ***თემებში*** დიდხანს იყო შემორჩენილი ადგილობრივი თვითმმართველობა. თვითმ-

მართველობის თავისებური ერთეული იყო სხვა ხალხებით დასახლებული პროვინციები. ამ ერთეულების ადგილობრივი ბელადები პროვინციის მმართველის სტატუსს ჩინეთის იმპერატორისაგან დამტკიცების შემდეგ ღებულობდნენ.

სასამართლო ორგანიზაცია. შუა საუკუნეების ჩინეთის სასამართლო წყობილებისათვის დამახასიათებელი იყო როგორც დამოუკიდებელი სასამართლო ორგანოთა არსებობა, ასევე ადმინისტრაციულ ორგანოთა სასამართლო ფუნქციების განხორციელება. შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბდა შედარებით მწყობრი სასამართლო იერარქია, რომლის უმაღლეს საფეხურს ***იმპერატორი*** წარმოადგენდა, ხოლო ქვედა საფეხურს — სოფლის მიერ არჩეული ***მამახახლისი***. საქმეთა უმეტესობა განიხილებოდა სამხარეო ერთეულებში — ***ხიანში***, ამ ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველის მიერ. არასათანადო მტკიცებულებათა არსებობისას საქმის განხილვა ან გადაიდებოდა, ან გადაეცემოდა სისხლის სამართლის საქმეთა სპეციალურ ***ხაგამოძიებო მოსამართლეს***, რომელიც თავისი რანგით უთანაბრდებოდა სიანის მმართველს. მძიმე კატეგორიის საქმეები — მკვლელობა, დატაცება განიხილებოდა ჩჟოუსა და დაოს ადმინისტსრაციულ ტერიტორიულ ერთეულებში. აქ მოქმედებდა სასამართლო-სახელისუფლო შემდეგი ორგანოები: ***ადმინისტრაციულ საქმეთა უწყება***, რომელიც აწარმოებდა კონტროლს ადმინისტრაციულ საქმეთა სწორ წარმართვაზე, ***სამხედრო საქმეთა უწყება***, სადაც სამხედრო პირთა საქმეები იხილებოდა და ***სახამართლო საქმეთა განხილვის უწყება***, რომელიც არაჩინელი მოსახლეობის სასამართლო საქმეებს იხილავდა.

საქმეთა განხილვა ამ უწყებებში დამამთავრებელ სტადიად ითვლებოდა, გარდა იმ შემთხვევებისა, თუ საქმე საბოლოოდ არ იყო გადაწყვეტილი პროვინციებსა და ოლქებში (ჩჟოუ, დაო). მინის მმართველობის ეპოქაში სასამართლო-საგამოძიებო ორგანოთა სისტემას დაემატა ***სახელთა უწყება*** (სინ ბუ), ***უდიდესი ჰემშარიტების ტაძარი*** (დალისა), ***ცენტრალური სარევიზიო-საგამოძიებო სისხლის სამა-***

რთლის სასამართლო, სადაც განსაკუთრებული სირთულის საქმეები განიხილებოდა. განაჩენი იმპერატორის სახელით გამოდიოდა. იმპერატორს ამნისტიისა და სასჯელის შემცირების უფლება ჰქონდა.

§ 5. ძველი ჩინეთის სამართლის ზოგადი დახასიათება

მსოფლიოს არც ერთ სამართლებრივ სისტემას არ განუცდია ურთიერთდაპირისპირებულ ფილოსოფიათა ისეთი მძლავრი ზეგავლენა, როგორც ძველ ჩინეთში მოხდა. კონფუძიანელთა ეთიკურ-პოლიტიკური დოგმები და ლეგისტების პოლიტიკურ-სამართლებრივი კონცეფციები ჩინური სამართლის ძირითადი პრინციპების და ინსტიტუტების განმსაზღვრელ ფაქტორად იქცა, თუმცა განხორციელების გზებს თითოელი მათგანი სხვადასხვაგვარად აყალიბებდა. საუკუნეების განმავლობაში მათ შორის მწვავე ბრძოლა მიმდინარეობდა, რაც ბოლოს კომპრომისით დამთავრდა.

ძველი ჩინეთის სამართლის განვითარებაში სამი ეტაპი შეიძლება გამოვყოთ: 1. შან-იანისა და ადრეული ჯოუს პერიოდის ჩინეთში საზოგადოებრივ ურთიერთობათა რეგულირებაში გადამწყვეტი როლი ეთიკურ ნორმებს ეკავათ (ლი). ეს ნორმები განსაზღვრავდა საოჯახო ურთიერთობებს (პატრიარქალური ოჯახი) და ჩინეთის საზოგადოების დამოკიდებულებას ქვეყნის უმაღლეს მმართველთან — ვანთან. ამ პერიოდში სამართლებრივი ნორმები არა იყო გამოყოფილი რელიგიურ-ეთიკური ნორმებისაგან. ამასთან, ხელისუფლების განმტკიცების პროცესში, თანდათან დიდ მნიშვნელობას იძენდა ვანის განკარგულებები და ბრძანებები, რომელთა შესრულება სახელმწიფო იძულებით ხდებოდა. კონფუძის ფილოსოფიის ძირითადი დოგმა - საზოგადოების განვითარებაში „ბუნებრივი წესრიგის“ შესახებ - მოითხოვდა არა კანონების შექმნას, არამედ ტრადიციებისა და მორალური ნორმების დაცვას, რაც ადამიანს დათმობებისა და კომპრომისებისკენ უბიძგებდა; 2. ჩინური სამართლის განვითარების მეორე ეტაპი ძვ.წ. V-III ს.ს. იწყება. ძლიერდება სამართლისა

და მისი სტაბილური კომპლექსის — სასჯელის როლი. ამ პერიოდში შეიქმნა დასრულებული ლეგისტური მოძღვრება „ხალხისა და სახელმწიფოს მართვის შესახებ“. ლეგისტები გამოდიოდნენ პრევენციული ზომებისა და კოლექტიური პასუხისმგებლობის სავალდებულოდან, უარყოფდნენ დანაშაულის ჩადენის სიმძიმესა და სასჯელის ზომას შორის რაიმე კავშირს. მათი აზრით, მკაცრად დასჯა ხელისუფლების ბრძანების უბრალო დარღვევისთვისაც აუცილებელი იყო; 3. ძველი ჩინეთის სამართლის ფორმირების ბოლო ეტაპზე (ძვ.წ. III ს. - ახ.წ. III ს.) მოხდა ლეგისტებისა და კონფუძინელთა იდეოლოგიის შერწყმა, რაც ცნობილია ორთოდოქსალური ხანის კონფუძინელობის სახელწოდებით. ამ იდეოლოგიის ძირითადი იდეა საზოგადოების წევრებს შორის სოციალური, წოდებრივი, სქესის, ასაკის და ოჯახში ადგილის განსაზღვრის შესახებ კონფუძიანელთა მთავარ დებულებას ეყრდნობოდა. ამ განსხვავებათა ურყევობას უნდა ემსახურებოდეს მკაცრი მორალური ნორმებით ოფიციალურად მიღებული რიტუალები.

ორთოდოქსალური კონფუძინელობა არ უარყოფდა კანონს იმ თვალსაზრისით, რომ მორალი იძლეოდა ქცევის სტერეოტიპს, ხოლო სამართალი სასჯელის მეშვეობით კრძალავდა მორალური ნორმიდან გადახვევის შესაძლებლობას. „იქ, სადაც არ არის საკმარისი ლი (სამართლის ნორმა), ან ის, რაც დასჯადია ფას (მორალური ნორმა) მიხედვით, არ უნდა იქნეს მიღებული ლის მიხედვით, ან ის, რაზეც ნებას რთავს ლი, არ შეიძლება დასაჯოს ფამ“ — ასეთი იყო ორთოდოქსალურ კონფუძინელთა დებულება — მორალურ და სამართლებრივ ნორმათა თანაარსებობის პრინციპი. კონფუძიანელობის და ლეგიზმის შერწყმამ ლი-ს ნორმებს ფორმალური და სავალდებულო ნიშანი შესძინა, სამართალში კი გადავიდა კონფუძიანელთა კანონიზირებული ნაწარმოებები, როგორიც იყო „ჯოუ ლი“, „ი ლი“, „ლი ცზი“.

ჩინელთა ისტორიული ტრადიციების თანახმად, პირველი კანონები შემოღებული იქნა ლეგენდარული კანონმდებლის იაოსა და შუნის დროს (ძვ.წ. XXIV-XXIII ს.ს.). თუმცა მეცნიერთა უმრავლესობა ამ ცნო-

ბას ეჭვქვეშ აყენებს. ასევე მთელი ეტაპი იყო ძვ.წ. X საუკუნეში ***მუს კოდექსის*** შექმნა. უშუალოდ არც ამ სამართლის ძეგლს მოუღწევია ჩვენამდე, მაჯრამ ნარატიულ წყაროების მონაცემებით 3-ათას მუხლიანი სისხლის სამართლის ამ კოდექსის არსებობა დადასტურებულია. დაწერილი კანონები ფაქტიურად ძვ.წ. VI-V ს.ს. ჩნდება. ასეთი იყო ძვ.წ. VI საუკუნეში მეფე ***ლუს კანონები***, რომელიც თავისუფალი მეთემეობის ლიკვიდაციას და კერძო მიწათმფლობელობას განამტკიცებდა. ძვ.წ. V-VI ს.ს. შეიქმნა „ვეის სამეფოს კანონთა“ კრებული, რომლის ავტორადაც **ლი კუეს** თვლიან. ეს კრებული 6 თავისაგან შედგებოდა: კანონები ქურდებზე, მძარცველებზე, სიბნელეში დამწყვდევაზე, დამნაშავეთა დაჭერასა, ჩამოხრჩობასა და წამების იარაღებზე.

სისხლის სამართალი. ჩინეთის ტრადიციული სამართალი ვითარდებოდა როგორც სისხლის სამართალი და ამიტომ სამართლის ძირითადი ნიშნების შესწავლა სწორედ ამ დარგის მიმოხილვით დავიწყოთ.

დანაშაულის ცნება ძველ ჩინეთში დაკავშირებული იყო ადამიანის დანაშაულებრივი ნების გამოვლენასთან. სამართალდამრღვევი მიჩნეული იყო როგორც „მდაბალი“ ადამიანი. მისი „სიმდაბლე“ განისაზღვრებოდა დანაშაულებრივი ნებით, რომელსაც შეეძლო დაენგრია მთელი სამყარო, ან იმ სოციალურ ჯგუფთა ჰარმონია, რომელსაც თვითონ ეკუთვნოდა. მორალური ნორმების პრიმატის გამო, ბრალეულობის ხარისხი და სასჯელის სიმკაცრე შეესაბამებოდა არა გადაცდომის ხასიათს, არამედ დამნაშავის სულიერ მდგომარეობას, ხანის ეპოქის ჩინურ სამართალში გამოირჩეოდა განზრახვით და მის გარეშე ჩადენილი დანაშაულები, აგრეთვე შეცდომით ჩადენილი დანაშაული. მაგალითად, სასჯელის სიმძიმე სხეულის დაზიანების დროს დამოკიდებელი იყო იმაზე, რომ ეს ქმედება ჩადენილი იყო „ავი განზრახვით“ თუ ჩხუბის დროს. განსხვავება იყო დამთავრებულ დანაშაულსა და თავდასხმას შორის, მაგრამ კონფუძიანელებმა მიაღწიეს იმას, რომ ხშირად თავდასხმა დამთავრებულ დანაშაულად განიხილებოდა ხოლმე, მაგალითად, მოსისხლე ნათესავზე მოკვლისათვის თავდასხმის შემთხვევა.

„დამნაშავის ნების“ კონცეფციამ განსაზღვრა თანამონაწილეობისა და ჯგუფური დანაშაულის შინაარსიც. დამნაშავეთა ჯგუფში ორგანიზატორად (მეთაურად) ითვლებოდა პირი, რომელმაც უშუალოდ ჩაიფიქრა და დაგეგმა დანაშაული.

ამა თუ იმ სამართალდარღვევის დანაშაულად აღიარება და სასჯელის სიმძიმის განსაზღვრა დამოკიდებული იყო იმპერატორის სუბიექტურ ნებასა და იმაზე, თუ რომელი სამართლებრივი კონცეფცია დომინირებდა (კონფუძის, ლეგისტების თუ სხვა).

ჯოუს პერიოდში, როგორც წყაროები მოწმობენ, ცნობილი იყო 500-მდე დანაშაული, რომელთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ***სახელმწიფო დანაშაულებს*** ეკავათ (იმპერატორის ღალატი, აჯანყება და სხვა). ცინის მეფობის პერიოდში ამ დანაშაულთა კატეგორიას ემატებოდა კონფუძიანელთა აკრძალული ლიტერატურის შენახვა.

ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში დანაშაულთა ისეთი სახეები არსებობდა, როგორიცაა ***მონასტრიდან ქურდობა, კულტის საგნების ქურდობა, ცილისწამება, დეზერტიორობა, ოჯახის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული*** (მამის ხელისუფლებისადმი დაუმორჩილებლობა).

ჯერ კიდევ ძვ.წ. III საუკუნეში პასუხისმგებლობა იყო დაწესებული იმ მოხელეზე, რომელმაც იცოდა თავისი კოლეგის ბრალეულობის შესახებ და არ დაასმენდა მას.

სასჯელის აღმნიშვნელად ძველ ჩინეთში გამოიყენებოდა ტერმინი „ბაო“, რაც სამაგიეროს მიზღვას ნიშნავდა. „ტალიონის პრინციპით“ სამაგიეროს მიზღვის გამოყენებამ ჩინურ სამართალში ხანგრძლივი ვადით დააკანონა სისხლის აღების ჩვეულება, რომლის წინააღმდეგაც ჩინეთის მმართველები უშედეგოდ იბრძოდნენ. სასჯელთა ტრადიციული სისტემა დაკავშირებულია ჩინეთში საკრალური ციფრის „ხუთის“ არსებობასთან. ამიტომ სასჯელთა სისტემა მოიცავს: შერისხვას, ცხვირის მოჭრას, ფეხების მოკვეთას, კასტრაციას და სიკვდილით დასჯას, რომელთაც ემატებოდა გაროზგვა, მონობის მისჯა, ჯარიმა. უმძიმეს სასჯელთა გვერდით შან-ინის ჩინეთში ცნობილი იყო ***სიმბოლური სასჯელები*** (სიან), როცა

ფეხების მოკვეთა მუხლზე შრამის დასმით იცვლებოდა, ხოლო სიკვდილით დასჯა — ტილოს პერანგის ტარებით. ამით საზოგადოება ცდილობდა ხელახლა აღეზარდა დამნაშავე. სიმბოლური სასჯელები ჯოუს პერიოდშიც გვხვდება, ხოლო ძვ.წ. 167 წელს სიაო ვენმა სპეციალური აქტით შეცვალა სხეულებრივი სასჯელები სიმბოლური სასჯელებით. თუმცა სასჯელთა ოდიოზურობის შემცირების ეს მცდელობა უშედეგო აღმოჩნდა, რადგან იგი ლეგისტების დოგმებს ეწინააღმდეგებოდა. „სიანის“ თავისებურ შეხსენებას წარმოადგენს უკანასკნელ ასწლეულების მანძილზე ტატუირებათა, როგორც სასჯელის სახის არსებობა ჩინეთში.

ჩინური სამართლის ტრადიციულ ინსტიტუტს, რომლის გამოც კონფუძიანელები ლეგისტებს ებრძოდნენ, დამნაშავის ნათესავების კოლექტიური პასუხისმგებლობა იყო. ცინის ეპოქაში სახელმწიფო დანაშაულეებისათვის სჯიდნენ არა მარტო დამნაშავეს, არამედ მის ნათესავთა სამ თაობას — მამის, დედის და ცოლის სახით.

ამდენად, სასჯელებს ძველ ჩინეთში უკიდურესი დაშინების მიზანი ჰქონდა. სასჯელთა შემსუბუქება იგრძნობოდა კონფუძინელთა ზეგავლენით, რაც გამოიხატა უდანაშაულო ნათესავთა პასუხისმგებლობის აცილებაში (შვილები, შვილიშვილები, მეუღლეები).

ქორწინება და ოჯახი. ოჯახი ძველ ჩინეთში პატრიარქალური ხასიათისა იყო. ოჯახის უფროსად ითვლებოდა მამა, რომელსაც ემორჩილებოდნენ სხვა წევრები: ცოლი, ვაჟები, მათი ცოლები და შვილები, მონები და მსახურები. დიდი საოჯახო კავშირების რღვევა დაიწყო მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენით, რასაც მხარს უჭერდნენ ლეგისტები, მაგრამ დიდი ოჯახები ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენი იყო და იგი ბოლო საუკუნემდე შემორჩა.

საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობები ეყრდნობოდა კონფუძინელთა წარმოდგენებს ოჯახზე, როგორც პირველად სოციალურ უჯრედზე, რომელიც ფუნქციონირებდა ბუნებითი კანონების დაცვით. ქორწინებისათვის რამდენიმე პირობის დაცვა იყო აუცილებელი. ქორწინება წარმოადგენდა ხელშეკრულებას საქორწინო პირთა მშობლებს შორის. ხელშეკრულების პირობების დარღვევა არა მარტო მატერიალურ ზარალთან იყო დაკავშირებული, არამედ სისხლის სამართლის კანონითა მიხედვით ისჯებოდა ოჯახის უფროსის მიერ. თუ შანის იმპერიაში დაიშვებოდა ნათესავებს შორის ქორწინება, შემდგომში არა მარტო აიკრძალა იგი, არამედ დამტკიცდა წესი, რომ ცოლსა და ქმარს ერთი და იგივე გვარი არ უნდა ჰქონოდა.

ლი ცზის კანონთა კრებულში საქორწინო ასაკის თავისებური ზღვრები იყო დაწესებული: მამაკაცებისათვის — 16-დან 30 წლამდე, ქალებისათვის — 14-დან 20 წლამდე. ამ საზღვრების დაცვაზე სახელმწიფო ზრუნავდა (ჯოუ ლის წიგნის XI თავი) და განსაკუთრებული მოხელე საქორწინო ასაკის საზღვარსმიღწეულ ქალთა და მამაკაცთა სიებს ადგენდა და შეახსენებდა მათ, არ დაერღვიათ ბუნებრივი ტრადიციები.

სოციალური წესრიგის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპი იყო „ერთი ქმარი — ერთი ცოლი“, მაგრამ ეს პრინციპი მკაცრად ითხოვდა მხოლოდ ქალის ერთგულებას ქმრისადმი. ქმარს უფლება ჰქონდა „მეორეხარისხოვანი“ ცოლები ჰყოლოდა, რომელთა ოდენობა დამოკიდებული იყო კაცის სოციალურ და ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. იკრძალებოდა წოდებათა შორის ქორწინება, რაც ასევე სისხლის სამართლით ისჯებოდა. თავისუფალი, რომელიც მონას შეირთავდა, ისჯებოდა როგორც ქურდი. აღმოსავლურ დესპოტის სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ჩინეთში განქორწინება დასაშვები იყო. განქორწინება შეიძლება მოეთხოვათ არა მარტო მეუღლეებს, არამედ ოჯახის წევრებსაც. „ლი“ აიძულებდა ქმარს განქორწინებაზე, თუ ცოლი „წინაპართა იმედებს ვერ გაამართლებდა“. XIX საუკუნეში ჯერ კიდევ ისჯებოდა ისეთი ქმარი, რომელიც ასეთ ცოლთან არ განქორწინდებოდა. ცოლისა და მისი საყვარლის მკვლელობა დასჯადი არ იყო.

ქონებრივი ურთიერთობები. კერძო სამართლის საკითხები ჩინეთში დამოუკიდებლად არ განვითარებულა, თუმცა ზმნა „იუ“, რაც ნიშნავს „საკუთრების ქონას“, ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ჯოუს ეპოქაში (ძვ.წ. IV-III ს.ს.).

მიწაზე სახელმწიფო საკუთრებასთან ერთად არსებობდა სათემო და კერძო მფლობელობაც. დაიშვებოდა მიწის ყიდვა-გაყიდვა, დანაწილება ნაკვეთებად ან დიდ ნაწილებად კონცენტრირება, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ „აზიის“ სოციალ-ეკონომიკური სტრუქტურა გამორიცხავდა კერძო საკუთრების აყვავების სამართლებრივ და პოლიტიკურ გარანტიებს. მიწაზე კერძო საკუთრების კრიზისის ზრდა ყოველთვის იწვევდა ისეთ რეფორმებს, რაც აღადგენდა სახელმწიფოს ეკონომიკურ კონტროლს.

ძველ ჩინეთში ხშირად გამოიცემოდა კანონები, რომლებიც იცავდა წვრილ გლეხურ მფლობელობას მიწაზე. სახელმწიფოს ამგვარი პოლიტიკა მკვეთრად გამოვლინდა ძვ.წ. I საუკუნეში ვალებისათვის მონობაში ჩავარდნილ პირებთან მიმართებაში. იმპერატორ უდიმ გამოსცა რესკრიპტი სახელმწიფო მონების გათავისუფლების შესახებ „თუ ადრეული კანონებით მათ მიერ ჩადენილი ქმედებისათვის სისხლის სამართლის სასჯელი არ იყო გათვალისწინებული.“ რესკრიპტით გათავისუფლდნენ მონები, რომლებიც შიმშილისაგან თავის გადარჩენის მიზნით მიეყიდნენ სახელმწიფოს.

სასამართლო პროცესი. ჩინურ სამართალში შედარებით ადრე დამკვიდრდა ***საჯაროობის პროცესის*** ნიშნები. დანაშაულის გამოძიება თავიდანვე ამისათვის უფლებამოსილი მოხელის ფუნქცია იყო. მაზრების მმართველები იძიებდნენ საქმეს და აღასრულებდნენ სასჯელს. მძიმე დანაშაულთა გამოძიება ოლქის მმართველის ფუნქცია იყო.

მტკიცებულებებს წარმოადგენდა მოწმეთა ჩვენება, ნივთიერი დამამტკიცებელი საბუთები, შემთხვევის ადგილის დათვალიერება, ფიცი. თუ პირი ბრალს არ აღიარებდა, ან შეცვლიდა ჩვენებას, მაშინ ამ მტკიცებულების მოპოვება წამებით ხდებოდა. მოქმედებდა ბრალეულობის პრეზუმფცია. თუ გამომძიებელი ბრალდებულის წამების უფლებას ბოროტად გამოიყენებდა, მას ემუქრებოდა საკატორღო სამუშაოები. ფართოდ გამოიყენებოდა გადაწყვეტილების გამოტანის ანალოგიის პრინციპი.

სიკვდილის აღსრულება საჯაროდ ხდებოდა ე.ი. დამნაშავის თავი ან ტანი ტრიალ მინდორზე ან ბაზარში გამოიკიდებოდა ხოლმე, ხოლო თუ დამნაშავე სახელმწიფო მოხელე იყო — სასახლეში.

§ 6. ჩინეთის სამართლის განვითარების ძირითადი ტენდენციები

ჩინური ტრადიციული შეხედულება სამართალზე განსხვავდება სამართლის დასავლური გაგებისაგან. ჩინელების აზროვნების წესი ამ თვალსაზრისით საუკუნეების განმავლობაში სრულიად უცვლელი დარჩა და იგი არ ჰგავს იმას, რასაც ბერძნულ-რომაული ტრადიცია ქადაგებს. სამართალი მეორეხარისხოვანია, რადგან სოციალური წესრიგის საფუძველი, ჩინელების აზრით, არის „წესები, რომლებიც ინდივიდებისაგან ყველა ცხოვრებისეულ შემთხვევაში ბუნებრივი წესრიგის შესაბამის ქცევას მოითხოვენ“.

საინტერესოა ჩინური ფილოსოფია კანონთან მიმართებაში, რომლის მიხედვით: კანონის მიღება ცუდია, რადგან ზოგიერთები, თუკი კანონი იციან, მიიჩნევენ, რომ უფლებები გააჩნიათ და მათ რეალიზაციას მოითხოვენ. ამით ისინი მორალისა და ქცევის ტრადიციულ ნორმებს შორდებიან, სწორედ იმას, რითაც უნდა ხელმძღვანელობდნენ. სასამართლო პროცესი ხშირდება, თითოეული პროცესი კი სკანდალია, ბუნებრივ წესრიგს რომ არღვევს და, შესაძლოა, მან ბუნებრივი და საზოგადოებრივი წესრიგის საზიანო ახალი გართულებები გამოიწვიოს. ბუნებაში ყველაფერი მოძრაობს და რა შედეგი შეიძლება მოჰყვეს სასამართლო პროცესს, რომელიც ბუნებრივი წესრიგისა და საზოგადოებრივი სიმშვიდის ხელყოფის ცდაა. დავის გადასაწყვეტად სასამართლოში მისვლა საკუთარი უმწეობის აღიარებაა. ვიდრე ამ ნაბიჯს გადადგამდე, მორიგების მისაღწევად ყველა საშუალება უნდა გამოიყენო. საშუალება კი არაერთია (სოფელი, კლანი, ოჯახი, გილდია, ასოციაცია). სასამართლო გადაწყვეტილების შემთხვევაში მისი აღსრულება იმთავითვე არ უნდა მოითხოვო. ისე უნდა იმოქმედო, რომ მოწინააღმდეგემ არ დაკარგოს საკუ-

თარი სახე, რათა არსებობდეს სიმშვიდისა და მხარეებს შორის კარგი ურთიერთობის აღდგენის შესაძლებლობა. მკაცრად მოითხოვო რაც გერგება, თანაც გადავადების გარეშე — ანტისაზოგადოებრივი საქციელია და ეწინააღმდეგება კეთილ ზნეს — კონფუძის მოძღვრებაზე აგებული ტრადიციული ჩინური აზროვნების ეს პოსტულატი სამართლის ევროპული გაგებისათვის საკმაოდ უცხოა. ჩინური სამართლის შემდგომი განვითარება ძირითადად სისხლის სამართლებრივი ნორმების დამუშავების გზით წავიდა. შეიქმნა სადინასტიო კანონთა კრებულები.

ხანის დინასტიიდან მოყოლებული, ***კანონთა კრებულები*** აიგებოდა ტრადიციული სამართლებრივი ნორმების — „ლი“ — საფუძველზე და შეივსებოდა ახალი ნორმებით — „ლინ“. დროთა განმავლობაში ამ ორი კატეგორიის ნორმების გამიჯვნა დარგობრივი პრინციპის მიხედვით მოხდა. „ლი“ მოიცავდა სისხლის სამართლის ნორმებს, „ლინ“ — ადმინისტრაციულ გადაწყვეტილებებს.

კანონთა სისტემატიზაციისათვის დიდი მუშაობა წარიმართა ახ.წ. VI-VII საუკუნეებში. სუის დინასტიის დროს (581-618 წ.წ.) და ტანის დინასტიის პირველ ხანებში შეიქმნა კანონთა პირველი კრებული, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია ***„ტან ლუი შუის“ კოდექსის*** სახელწოდებით (VII ს.).

ჩინეთის ცენტრალიზაციას „სუნის დინასტიის ეპოქაში მოჰყვა საკანონმდებლო საქმიანობის ახალი აქტივიზაცია. 960-963 წ.წ. შეიქმნა „სისხლის სამართლის კანონთა შესწორებული და გადამუშავებული კრებული“. XI ს. ჩინეთში გაჩნდა სპეციალური ბიურო, რომელსაც კანონთა გადახედვა და შესწორება ევალა. ამ ბიუროს მიერ მომზადდა „900-მუხლიანი კანონთა კრებული“. XIV ს. ბოლოს შეიქმნა „მინის დინასტიის კანონთა კრებული“, რომელმაც წინა კრებულების უამრავი ნორმა გაიმეორა. მანჯურიების მიერ პეკინის დაპყრობის შემდეგ 1644 წლიდან, ახალი პოლიტიკური რეალიების გათვალისწინებით, დაიწყო მინის კანონთა კრებულის გადასინჯვა და ეს პროცესი 1647 წელს დაგვირგვინდა კოდექსის მიღებით. ძველი კოდექსების საფუძველზე XVII ს.

შედგენილი მანჯურიის კანონთა კრებულები თითქმის უცვლელად არსებობდა ჩინეთში XX საუკუნის დასაწყისამდე. XX საუკუნეში კი, დასავლეთთან გათანასწორების ლტოლვამ ჩინეთში ბევრი ისეთი რეფორმა მოიტანა, ტრადიციული კონცეფციიდან უკან დახევას რომ გულისხმობდა. 1910 წელს გაუქმდა სისხლის სამართლის სანქციები, რომლებიც წინათ სამოქალაქო სამართლის თითქმის ყველა ნორმაში არსებობდა. 1912 წელს, რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ, დაიწყო სამოქალაქო სამართლის ახალ კოდექსზე მუშაობა, რომელიც 1929-1931 წლებში შევიდა ძალაში, 1930 წელს შემუშავდა მიწის კოდექსი, 1932 წელს — სამოქალაქო-საპროცესო კოდექსი. ჩინურ სამოქალაქო სამართლის კოდექსში გათვალისწინებული იყო გერმანული სამოქალაქო სჯულდების და შვეიცარული ვალდებულებითი სამართლის ნიშნები. ჩინური სამართალში ევროპული სამართლის ნიშნების შეტანამ, როგორც ბევრი მკვლევარი მიიჩნევს, იგი რომაულ-გერმანულ სამართლებრივ ოჯახს დაუახლოვა.

სისხლის სამართალი. ევროპული სამართლის რეცეფციამდე (XX ს.) ჩინეთში შენარჩუნებული იყო მორალური ნორმების და მკაცრი სამართლებრივი ნორმების ურთიერთმიმართების სტერეოტიპი. ტრადიციული სამართალშეგნების გამარჯვებად უნდა ჩაითვალოს ტანის კოდექსით გათვალისწინებული მორალური ნორმების აბსტრაქტული დარღვევისათვის სასჯელად ჯოხებით ცემის სანქცია („იმისათვის, რა არ უნდა გაკეთდეს“).

დანაშაულის სუბიექტი, სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, შეიძლებოდა ყოფილიყო, როგორც თავისუფალი, ისე მონა. თუმცა, სასჯელთა შერჩევის დროს სოციალური კლასიფიკაცია აუცილებლად მხედველობაში მიიღებოდა.

სისხლის სამართლის ზოგადი პრინციპებიდან შეიძლება აღინიშნოს, რომ ჩინური კანონმდებლობა იცნობს განზრახ და გაუფრთხილებელი ***ბრალის ფორმებსაც***. მართალია, მთლიანად არ იყო დამუშავებული აუცილებელი მოგერიების ცნება, მაგრამ ცინის კანონთა კრებული იც-

ნობდა ახლო ნათესავების (შვილი, შვილიშვილი და ა.შ.) პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლებას — მამას, დედას, პაპასა და ბებიაზე თავდასხმის მოგერიების შემთხვევაში (თუნდაც თავდამსხმელის მკვლელობის დროს). ასევე XX ს. სამართლებრივ რეფორმამდე ჩინურ კანონმდებლობას შემორჩა ახლობლებისა და ნათესავების დასმენის დანაშაულად გამოცხადება, პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლება დანაშაულის ჩამდენი ოჯახის წევრის დაფარვის შემთხვევაში.

ტანის კოდექსის მიხედვით სასჯელის შემსუბუქების სამი შემთხვევა არსებობდა: მოხუცებულობის, მცირე ასაკის და ინვალიდების მიერ ჩადენილი დანაშაულისათვის, თუმცა დამნაშავე ბავშვებს ხშირ შემთხვევაში მონად გაყიდვა ემუქრებოდათ. დაიშვებოდა ქალების სიკვდილით დასჯა, ოღონდ ფეხმძიმე ქალისათვის ამ სასჯელის აღსრულება შეიძლება 100 დღით გადავადებულიყო.

დანაშაულთა კლასიფიკაცია ჩინურ სამართალში კონფუძისეული მორალის მიხედვით შექმნილ „10 ბოროტებას“ უკავშირდება. პირველი ბოროტება იყო „ხელისუფლის წინააღმდეგ მიმართული შეთქმულება ან აჯანყება“. ამ კატეგორიის დანაშაულისათვის მთავარი იყო დანაშაულებრივი ქმედება იმპერატორის — „ცის შვილის“ წინააღმდეგ. შემდეგი ბოროტება იყო: „დიდი დაუმორჩილებლობა“ და არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ აჯანყება. ამ კატეგორიის დანაშაულებრივ ქმედებებს ეკუთვნოდა ტაძრების და იმპერატორის წინაპართა საფლავების შეურაცხყოფის განზრახვა, დანგრევის მცდელობა ან დანგრევა; მესამე „ბოროტებად“ კვალიფიცირდებოდა „შეთქმულება, ღალატი“. იგულისხმება როგორც იმპერატორის, ისე სახელმწიფოს ღალატი და მტრის მხარეზე გადასვლა. ამ კატეგორიის დანაშაულთა ჩამდენი ყველა პირი და მისი ოჯახის წევრები ითვლებოდნენ „წინაპართა ჩვეულებების დამრღვევად“. დამნაშავეები, მათი მამები და ვაჟები 16 წლის ასაკზე ზევით ისჯებოდნენ სიკვდილით (თავის მოკვეთით), ოჯახის წევრი ქალები (დედა, გაუთხოვარი ქალი, ცოლი, მოსამსახურე) მონად იქცეოდნენ. მე-4 ბოროტებად ითვლებოდა „დაუმორჩილებლობა-განდგომა“, რომელიც ახლო ნათესავების მიმართ დანაშაულებრივ ქმედებას გულისხმობდა (მშობლებისა, ბებიის და პაპის ცემა, მათი მკვლელობის განზრახვა, უფროსი ძმის, დის ან ქმრის სისხლითი ნათესავების მკვლელობა (და არა ცოლის). მე-5 ბოროტება „უსამართლობა და ბიწიერება“ — გულისხმობდა ბუნებრივი წესრიგის დამრღვევ ქცევას ანუ დანაშაულის ჩადენას განსაკუთრებული სისასტიკით. მაგალითად, ერთ ოჯახში სამი წევრის მოკვლა, ან გვამის დანაწვრება, მაგიური ქმედების ყველა სახე, შხამის მომზადება ან სხვა პირისათვის გადაცემა და ა.შ. მე-6 ბოროტება „უდიდესი უპატივცემულობის გამოხატვა“ იყო. ამ კატეგორიის ქმედებებს ეკუთვნოდა, მაგალითად, კულტის საგნების მოპარვა, იმპერატორის საგნების მოპარვა, იმპერატორისა და მისი ოჯახის წევრების მიმართ მორალური და ფიზიკური ზიანის მიყენება (იმპერატორის ბრძანების შეუსრულებლობა ან მისი გაყალბება). ასეთი ქმედების კვალიფიკაციისათვის საჭირო იყო შეცდომა ან გაუფრთხილებელი განზრახვა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ქმედება პირველ ბოროტებათა კატეგორიას განეკუთვნებოდა. მე-7 ბოროტება „შვილებისაგან უპატივცემულობის გამოვლენა“, მშობლისადმი შვილის დაუმორჩილებლობას გულისხმობდა (მაგალითად, ოჯახიდან გამოყოფა ან ქონების გაყოფა მშობლების თანხმობის გარეშე, ქორწინება ტრაურის შემთხვევაში და ა.შ.). მე-8 ბოროტება — „უთანხმოება“ სისხლით ნათესავებს შორის. ამ კატეგორიას ეკუთვნოდა ყველა ქმედება, ახლო ნათესავის მოკვლის ან მონად გაყიდვის განზრახვიდან დაწყებული, ცოლის ცემითა და ახლო ნათესავების დასმენით დამთავრებული. მე-9 ბოროტება — „უსამართლობა“— ისეთ დანაშაულებრივ ქმედებებს მოიცავდა, რომელიც სხვადასხვა სოციალური იერარქიის პირებს შორის დაპირისპირების შედეგად ხდებოდა. მაგალითად, უფროსის მოკვლა ხელქვეითის მიერ ან ისეთი პირის მოკვლა, რომელიც, გარეთ და ოჯახშიც, უზრუნველყოფდა სოციალური წესრიგის დაცვას. მე-10 ბოროტებას წარმოადგენდა სისხლის აღრევა სქესობრივი კავშირებით, რომელიც უთანასწორდებოდა „ფრინველთა და ცხოველთა“ ქცევებს.

სასჯელთან მიმართებაში უნდა აღინიშნოს, რომ ერთმანეთისაგან არ იყო გამიჯნული ადმინისტრაციული და სისხლის სამართლებრივი სანქციები. ყოველი ადმინისტრაციული დარღვევა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობას ითვალისწინებდა. მაგალითად, სამსახურში მოხელის გამოუცხადებლობა და სახელმწიფო საიდუმლოების გაცემა თანაბრად ისჯებოდა.

VI ს. სასჯელთა ტრადიციულ სისტემას დაემატა თავის მოკვეთა, საკატორღო სამუშაოები, გასახლებით და მის გარეშე. VI ს. შეიცვალა ჯოხით ცემის სასჯელის ხერხები: მსხვილ ჯოხებს წვრილიც დაემატა, რომლის გამოყენება საკრალურ ციფრ „5"-თან იყო დაკავშირებული. იმპერატორ ტანის კოდექსით წვრილი ჯოხებით ცემა 5 საფეხურად მიმდინარეობდა 10-დან 50-მდე, მსხვილი ჯოხებით 5 საფეხურად — 60 და 100 დარტყმამდე.

ჩინურმა სამართალმა არ იცის სამუდამო კატორღის ინსტიტუტი, თუმცა გარკვეული ვადით კატორღა პირს მონად აქცევდა. ამიტომ სახელმწიფო მოხელეებს ეს სასჯელი არ ეკისრებოდათ.

კოლექტიური პასუხისმგებლობის პრინციპი, ჭონებრივი ურთიერთობები. სამოქალაქო-სამართლებრივი ურთიერთობანი ჩინეთში ვითარდებოდა სოციალურ ძალთა შორის დაპირისპირების საფუძველზე, რომელთა ინტერესი დაკავშირებული იყო მიწაზე სახელმწიფო ან კერძო საკუთრებასთან. სათემო მიწათსარგებლობა ჯერ კიდევ ძველი ჩინეთის სახელმწიფოში მოისპო. ***კოლექტიური საკუთრება*** დიდი ხნის განმავლობაში არსებობდა განუყოფელი საოჯახო საკუთრების, საერთო სასაფლაოების, საკულტო ნაგებობების, საგვარეულო საკუთრების მიწების სახით. საკუთრების განსაკუთრებული სახე შეიძინა ბუდისტურმა და დაოისტურმა სათემო საკუთრებამ.

ის, ვისაც მიწა გირაოდ ჰქონდა აღებული, აღარ შეეძლო მისი დაგირავება (ეს ხელშეკრულება აუცილებლად წერილობით ფორმდებოდა), თუნდაც მიწა გაყიდვის პირობით ყოფილიყო გირაოდ გაცემული.

გასაყიდი მიწის შესყიდვის უპირატესობით სარგებლობდნენ ჯერ ნათესავები, შემდეგ მეზობლები. დაგირავება შეიძლებოდა მონისა და ცხოველებისაც.

ჩინური სამართალი ***გირავნობას*** განასხვავებდა ***ქირავნობისაგან***, რომელიც კონკრეტული ნივთის სარგებლობაში გადაცემას გულისხმობდა და დაუბრუნებლობის შემთხვევაში სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობას იწვევდა. ხელშეკრულების ობიექტიდან გამომდინარე განსხვავებული იყო ყიდვა-გაყიდვის სამართლებრივი რეჟიმი. ადამიანების გაყიდვისას აუცილებელი იყო ცნობა, რომ გასაყიდი პირი დაბადებიდან თავისუფალია. ხანის ეპოქიდან ჩინურმა ტრადიციულმა სამართალმა იცის კრედიტით გაყიდვის ინსტიტუტი. ნივთების, საქონლისა და მონების გაყიდვა მოითხოვდა სავაჭრო სიგელის შედგენას, რომლის არ არსებობა დაჯარიმებას იწვევდა.

თავისებურებებით ხასიათდება სავაჭრო ურთიერთობანი. ჩინეთის სახელმწიფოში ბაზარზე მეთვალყურეობის მიზნით სახელმწიფო ორგანოთა სისტემაში შეიქმნა მაკონტროლებელი ორგანოები, რომლებიც თვალყურს ადევნებდნენ სავაჭრო სიგელების შედგენასა და შესრულებას. ადმინისტრაცია ყოველ 10 დღეში ერთხელ ადგენდა საბაზრო ფასებს, ახდენდა მოვაჭრეთა ფარდულების, გასაყიდი უძრავი ქონების, ადამიანების და საქონლის რეგისტრაციას, აკონტროლებდა ზომისა და წონის სისტემას. თუ სავაჭრო ხელშეკრულება დაირღვევოდა ძალის გამოყენებით ან ფასების აწევით, ბრალეული მხარე გაჯოხვით ისჯებოდა. ზოგიერთ საქონელზე, როგორიც იყო მარილი, ჩაი თუ სხვა, სახელმწიფო სავაჭრო მონოპოლიას აცხადებდა. ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების დადება ისეთი ფორმალური მომენტების სავალდებულობას მოითხოვდა, როგორიც იყო წარმომადგენლებისა და მოწმეების დასწრება. მიწის ყიდვა-გაყიდვის დროს კეთდებოდა დათქმა, რომ იყიდებოდა წიაღისეული და ყველაფერი ის, რაც მიწის ზევით იყო.

საქორწინო-საოჯახო სამართალი. საქორწინო-საოჯახო სამართლის მჭიდრო კავშირმა რელიგიურ ტრადიციებთან განსაზღვრა ამ ნორმების

მტკიცე სამართალმემკვიდრეობა. ოჯახის პატრიარქალური ხასიათი, ანუ მამის ხელისუფლების გავრცელება ოჯახის წევრებზე — საოჯახო სამართლის ძირითად პოსტულატად დარჩა. იკრძალებოდა საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლებს შორის ქორწინება. ქორწინება განიხილებოდა როგორც ვალი, რომელიც ოჯახის ინტერესებიდან გამომდინარე უნდა შესრულებულიყო. ქორწინებას წინ უსწრებდა ქალისა და ვაჟის მშობლებს შორის წინასწარი შეთანხმება. ამ შემთხვევაში მექორწინეთა თანხმობა სავალდებულო არ იყო. საქორწინო ასაკად ითვლებოდა ვაჟებისათვის 15-16 წელი, ხოლო ქალებისათვის 14-15 წელი. შემორჩენილი იყო ჯერ კიდევ არდაბადებული ბავშვების დანიშვნის ჩვეულება. იკრძალებოდა „თავისუფალის“ მონასთან, მამაკაცის ხაზით ნათესავთან და იგივე გვარის წარმომადგენელთან ქორწინება. ასევე აკრძალული იყო პოლიგამია. მეორე ქორწინება პირველი ცოლის სიცოცხლეში ბათილად ითვლებოდა.

ჩინური სამართალი ორმხრივი თანხმობის შემთხვევაში ***განქორწინებასაც*** უშვებდა. განქორწინების მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო უნაყოფობა, ქმრისადმი დაუმორჩილებლობა, ქურდობისაკენ მიდრეკილება, შურიანი და ეჭვიანი ხასიათი და ა.შ. ცოლს უფლება ჰქონდა განქორწინება მოეთხოვა, თუ ქმარი მას სამ თვეზე მეტი ხანით დატოვებდა, მონად გაყიდდა ან ამორალური საქციელისკენ უბიძგებდა.

მემკვდრეობა საერთო უფლებამონაცვლეობის ხასიათს ატარებდა, რადგან ქონებასთან ერთად მემკვიდრეობით ვალებიც გადადიოდა. გათხოვილი ქალები მამის ოჯახიდან მემკვიდრეობას არ ღებულობდნენ, გასათხოვრებს — ძმების ნახევარი წილის მიღების უფლება ჰქონდათ. დაიშვებოდა ჩინების მემკვიდრეობით გადაცემა, რომელიც მაიორატის პრინციპით ხორციელდებოდა. მამას უფლება არ ჰქონდა ვაჟისათვის მემკვიდრეობა წაერთვა ან გაეზარდა წილი რომელიმე შვილის სასარგებლოდ.

სასამართლო პროცესი. სასამართლო პროცესი ძირითადად ინკვიზიციურ ხასიათს ატარებდა. საქმე იწყებოდა დაზარალებულის წერილობითი ან ზეპირი განცხადებით. საჩივრის შედგენა გარკვეული ფორმის დაცვას მოითხოვდა, რაც კარგად იცოდნენ სასამართლოს წინ მჯდარმა ქუჩის გადამწერებმა.

დამნაშავის დევნა სახელმწიფოს ვალდებულება იყო, რომელსაც სპეციალური მოხელეები ასრულებდნენ. დევნა ხორციელდებოდა კანონით დადგენილ ვადებში. მაგალითად, 1690 წლის კანონით დამნაშავის მოსაძებნად ერთთვიანი ვადა იყო დაწესებული. ამ ვადაში თუ მოხელე დამნაშავეს ვერ მოძებნიდა, მის მიმართ ჯოხით ცემა გამოიყენებოდა (მაგალითად, ორი თვით გადაცილებისათვის — 30 დარტყმა). ასეთი სანქციის არსებობა სახელმწიფო მოხელის მიმართ ხშირად იწვევდა უდანაშაულო პირთა პასუხისმგებლობას.

სასამართლოში მოსამართლისა და დანაშაულის გამომძიებელ მოხელესთან ერთად არსებობდა ვექილის, საქმის მწარმოებლის, შიკრიკის, ეგზეკუტორის თანამდებობები. მოწმის სასამართლოში გამოუცხადებლობისათვის ასევე ჯოხით ცემა იყო დაწესებული (40-50 დარტყმა). სასამართლო პროცესი მოიცავდა დაკითხვას, დაპირისპირებას, წამებით აღიარების მიღებას. თუ სამჯერ წამების შემდეგ ბრალდებულისაგან აღიარება არ იქნებოდა მიღებული, მაშინ აწამებდნენ ბრალმდებელს. მონებს თავიანთი ბატონის წინააღმდეგ ჩვენების მიცემის უფლება არ ჰქონდათ. იმპერატორ ტანის ჩინეთში ბრალდებულის მიმართ სამი სახის განაჩენი შეიძლება გამოეტანათ — გამამართლებელი, გამამტყუნებელი და ეჭვის ქვეშ დამყენებელი. ისეთი მძიმე სასჯელის დაკისრების შემთხვევაში, როგორიც საკატორღო სამუშაოები იყო, ტანის იმპერიის სასამართლოები ითხოვდნენ ბრალდებული პირის თანხმობას. წინააღმდეგ შემთხვევაში საქმე ხელახლა გადაისინჯებოდა. თუ მტკიცებულებანი არასაკმარისი იყო და ბრალდებული დაწაშაულს არ აღიარებდა, მას გაათავისუფლებდნენ და თავმდებს გადასცემდნენ. პირის საეჭვო ბრალეულობის დროს ბრალდებულს თავის გამოსყიდვის შესაძლებლობა ჰქონდა. სიკვდილით დასჯის გადაწყვეტილებას იმპერატორი ამტკიცებდა. უბრალო ხალხის სასიკვდილო განაჩენის აღსრულება

საბაზრო მოედნებზე ხორციელდებოდა, ხოლო მოხელეებისა — სახლებში. მათი მოკვეთილი თავები კი ყველას დასანახად მოედნებზე გამოიკიდებოდა.

თავი 11. იაპონიის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. იაპონიის სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული მიმოხილვა

იაპონია წყნარი ოკეანის დასავლეთ ნაწილში, აზიის აღმოსავლეთ სანაპიროს კუნძულებზე მდებარე სახელმწიფოა. აქ სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისა და ფეოდალიზაციის პროცესი იმდენად ჰგავს ევროპულ ქვეყნებში მიმდინარე ანალოგიურ პროცესებს, რომ მათ შორის იმ პერიოდში ურთიერთობათა არარსებობის გამო ეს კავშირი „საოცრებად“ ითვლება. იაპონიაში გლეხები, ფაქტიურად მიწაზე იყვნენ მიმაგრებულნი და იხდიდნენ როგორც ღალას, ისე ბეგარას. ქალაქებში არსებობდა საამქროები, გილდიები და გერმანული ქალაქების მსგავსად ისინი თვითონვე უზრუნველყოფდნენ წარმოების წესებისა და გილდიის წევრების კერძო ცხოვრების რეგლამენტაციას.

ტომობივი კავშირების აღმოცენება იაპონიის ტერიტორიაზე ძვ.წ. II საუკუნეში დაიწყო. მათი გაერთიანების შედეგად ახ.წ. III საუკუნეში შეიქმნა მსხვილი კავშირი იამატი (იაპონელები სწორედ მათ მემკვიდრეებად ითვლებიან). დროთა განმავლობაში ქონებრივი დიფერენციისა და კერძო საკუთრების დაცვის მიზნით, გვაროვნულ-ტომობრივი მმართველობა გარდაიქმნა პოლიტიკურ ადმინისტრაციად და ჩამოყალიბდა სახელმწიფო, რომლის განვითარებაში დიდი როლი შეასრულა ახ.წ. VI საუკუნიდან გავრცელებულმა რელიგიურ მოძღვრება — ბუდიზმმა. ახ.წ. 645 წელს, ე.წ. ტაიკის გადატრიალების შემდეგ, იაპონიაში შეიქმნა ადრეფეოდალური ცენტრალიზებული სახელმწიფო, ხოლო 1192

წლიდან დამყარდა სამხედრო-ფეოდალური ხელისუფლება — *სიოგუნატი*. XIII საუკუნეში იაპონია მონღოლთა დაპყრობის საფრთხის წინაშე დადგა. მონღოლთა ხანმა ხუბილაიმ 1281 წელს ორი ლაშქრობაც მოაწყო იაპონიაში, მაგრამ უშედეგოდ. XIV-XVI ს.ს. მიწათმფლობელობის მემამულური სისტემა შეცვალა სამთავროების სისტემას, რამაც გამოიწვია ქვეყნის დაჭუცმაცებულობა. მთელი XVI საუკუნე ცნობილია მსხვილ ფეოდალთა წინააღმდეგ გლეხთა განუწყვეტელი აჯანყებებით. ასიკაგას გვარის სიოგუნების ცენტრალური მთავრობა ფაქტობრივად ვეღარ მართავდა ქვეყანას. ასეთ ვითარებაში შეიქმნა ევროპელთაგან იაპონიის დამორჩილების საფრთხე. ამ პერიოდში იაპონიაში სავაჭრო ურთიერთობის დამყარების მიზნით პორტუგალიელები და ესპანელები გამოჩნდნენ. ფეოდალ მხედართმთავრებმა რამდენჯერმე ილაშქრეს ქვეყნის გაერთიანების მიზნით. იეიასუმ (1542-1616 წ.წ.) კიდეც შეძლო სიოგუნების ახალი დინასტიის დაარსება და ცენტრალიზებული ფეოდალური აბსოლუტური მონარქიის შექმნა. სახელმწიფო ჩაიკეტა უცხოელთათვის. აიკრძალა ვაჭრობა. ასეთმა პოლიტიკამ სახელმწიფოში კრიზისი გამოიწვია.

XIX საუკუნიდან იაპონიაში კაპიტალისტურ ურთიერთობებს ეყრება საფუძველი და იგი 50-60-იანი წლებიდან აშშ-ის და ევროპულ სახელმწიფოთა ექსპანსიის ობიექტი ხდება. 1867-1868 წ.წ. ე.წ. „დაუმთავრებელი რევოლუციის“ შედეგად დაემხო ტოკუგავას მთავრობა, რასაც მოჰყვა ჩინეთ-იაპონიის ომი (1894-1895 წ.წ.) და რუსეთ-იაპონიის ომი (1904-1905 წ.წ.). იაპონიამ 1905 წელს პროტექტორატი დაამყარა კორეაზე და 1910 წელს კიდევაც დაიპყრო იგი. პირველ მსოფლიო ომში იაპონია ანტანტის მხარეს ჩაება და განამტკიცა ჩინეთში თავისი ეკონომიკური და პოლიტიკური პოზიციები. მას მხარს უმაგრებდა აშშ და დიდი ბრიტანეთი.

მეორე მსოფლიო ომის დროს იაპონია გერმანიის და იტალიის მოკავშირე იყო. 1945 წლის 2 სექტემბერს საბჭოთა კავშირთან ომის დროს

ხელი მოაწერა უსიტყვო კაპიტულაციას და დაკარგა მანჯურია, ჩრდილოეთ კორეა, სამხრეთ სახალინი და კურილიის კუნძულები.

1947 წლის 3 მაისს ძალაში შევიდა იაპონიის კონსტიტუცია, რომელმაც შეზღუდა იმპერატორის უფლებამოსილება. საინტერესო იყო ამ კონსტიტუციის IX მუხლი, რომლის თანახმად იაპონია უარს აცხადებდა ომზე, როგორც საერთაშორისო კონფლიქტის გადაჭრის საშუალებაზე და ამ მიზნით შეიარაღებული ძალების შექმნაზე.

სან-ფრანცისკოს საზავო ხელშეკრულების ძალაში შესვლით აშშ-მა შეინარჩუნა იაპონიაზე ეკონომიკური და სამხედრო კონტროლის უფლება.

50-იანი წლების დასაწყისიდან იაპონიის ეკონომიკა სწრაფად განვითარდა. სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის შედეგად მკვეთრად გაიზარდა მატერიალური წარმოების ეფექტურობა. 60-იანი წლების დასასრულიდან იაპონია საერთო ეროვნული პროდუქციის და სამრეწველო წარმოების მოცულობით მეორე ადგილზე გამოვიდა აშშ-ის შემდეგ. წარმოების კონცენტრაციის პროცესმა ქვეყნის მთელი ეკონომიკა რამდენიმე ძლიერი მონოპოლისტური ჯგუფის კონტროლს დაუქვემდებარა. გაიზარდა იაპონიის როლი მსოფლიო პოლიტიკაში. მათ გამოაცხადეს „მრავალპოლუსიანი დიპლომატიის დოქტრინა“, რაც გულისხმობდა დასავლეთ ევროპის, სსრ კავშირის და ჩინეთთან ურთიერთობის განვითარებას.

ასე რომ, იაპონია თავისი ისტორიული განვითარებით საკმაოდ ორიგინალური სახელმწიფოა. შემდგომ პარაგრაფებში განვიხილოთ ფეოდალიზმისა და კაპიტალისტურ ურთიერთობათა თავისებური განვითარების ფონზე იმპერატორის ხელისუფლების ტრადიციული მმართველობა, სიოგუნატის მმართველობა და კონსტიტუციური მონარქიის აღდგენის პოლიტიკური და სახელმწიფო-სამართლებრივი პრობლემები.

§ 2. სახელმწიფო წყობილება ფეოდალური ხანის იაპონიაში

ახ.წ. VII საუკუნეში გვაროვნულ-ტომობრივი კავშირების გაერთიანებას და ტომის ბელადის სიოტიკუ ტაიკის რეფორმებს, რომლებიც იაპონიის ისტორიაში პოლიტიკური რევოლუციის სახელწოდებით არის ცნობილი მოჰყვა ადრეფეოდალური სახელმწიფოს წარმოშობა. ამ სახელმწიფოს ძირითად იდეოლოგიას ბუდიზმისა და კონფუძიანელთა მოძღვრებები შეადგენდა, რადგან მათი ძირითადი დებულებები ადვილად შეერწყა იაპონელთა ძველ რელიგიას — სინტოს („სულების გზა“) და სახელმწიფო ხელისუფლების განხორციელების დასაყრდენი გახდა.

ტაიკის რეფორმები საკანონმდებლო წესით განმტკიცდა ახ.წ. 604 წელს მიღებული იამაიტოს მეფეების დეკლარაციით (სიოტიკუს კონსტიტუცია). მისი ძირითადი მუხლები, რელიგიურ-ეთიკური ხასიათის მიუხედავად, სახელმწიფო მმართველობის ორგანიზაციის საკითხებს ეხებოდა.

უპირველეს ყოვლისა, ამ რეფორმებისა და მისი საკანონმდებლო ბაზის შედეგი იყო ერთიანი ცენტრალიზებული იაპონური სახელმწიფოს შექმნა, ქვეყნის სათავეში განუსაზღვრელი უფლების მქონე ***იმპერატორის*** ხელისუფლებით. სიოტიკუს კონსტიტუციის მე-3 მუხლით „თუ უმაღლესი ბრძანებს, უმდაბლესი მას უნდა დაემორჩილოს“. ქვეყნის უმაღლესი ხელისუფლის გაღმერთების თეოკრატიული მოძღვრება მართალია ჩინეთიდან მომდინარეობს, მაგრამ მემკვიდრეობით მიღებული ტერმინი „ტენო“ (ცის შვილი) იაპონელთა ცნობიერებაში სხვაგვარად მოიაზრება. თუ ჩინეთში ვანების დინასტიათა ცვლილება „ცის ბრძანებათ“ აიხსნება, იაპონელები ქედს იხრიდნენ არა მარტო ცის, არამედ მზის, მთების და მდინარეების წინაშე და ამიტომ იაპონელ იმპერატორებს უმაღლესი ხელისუფლების განხორციელება „სხვადასხვა ღმერთებისაგან ჰქონდათ დავალებული“. სინტოს მიხედვით, ***იმპერატორი***, როგორც უმაღლესი სასულიერო პირი — ქურუმი, მზის შთამომავლად ითვლებოდა. სინტოსა და ბუდიზმის შერწყმით კი იგი არა მარტო პირვე-

ლი ქურუმი, არამედ უმაღლესი საერო მმართველიც გახდა. პირველ რიგში, შეიარაღებული ძალების მეთაური, რომლის შეუვალი ავტორიტეტი კანონებსა და კოდექსებს ეფუძნებოდა.

იაპონიაში კარგად დამუშავებული ცენტრალური საერო და სასულიერო მმართველობის სისტემა ***მრჩეველთა ინსტიტუტს*** ეყრდნობოდა. ყველა რანგის მრჩეველი ქვეყნის მართვაში მნიშვნელოვანი ფიგურა იყო, რომელიც იმპერატორის სარეზიდენციო ქალაქ ნაროში კი არა, 794 წელს აშენებულ დედაქალაქში — კიოტოში იყრიდა თავს. აქედან დამკვიდრდა იაპონიაში ორი დედაქალაქის ტრადიცია რასაც ორხელისუფლებიანობა და კიდევ უფრო მეტი, სამხელისუფლებიანობა მოჰყვა, მას შემდეგ, რაც სახელმწიფო მმართველობაში ბუდისტთა იერარქიაც გაჩნდა.

იმპერატორთან არსებობდა ***სახელმწიფო საბჭო*** (დაძე-კან), რომელიც სახელმწიფო პოლიტიკის ძირითად მიმართულებებს ამუშავებდა, უზრუნველყოფდა იმპერატორის ბრძანებათა მთელი ქვეყნის მასშტაბით დაგზავნას. ჩინეთისაგან განსხვავებით, ცალკე არსებობდა ***სასულიერო სახელმწიფო საბჭო*** (ძინგი-კან) ანუ „ცისა და მიწის სულთა საქმეების საბჭო“. იგი ხელმძღვანელობდა ეკლესიებსა და სამლოცველოებთან დაკავშირებულ ურთიერთობებს. ეს უწყება საკმაოდ იზოლირებული იყო სხვა უწყებებისაგან, მაგრამ საკმაოდ მაღალი მდგომარეობა ეკავა სახელმწიფოში.

ჩინეთის მსგავსად, აქაც სახელმწიფო საბჭოს მკაცრად განსაზღვრული შინაგანი სტრუქტურა გააჩნდა, რომლის სათავეში უმაღლესი მინისტრი — ***კანცლერი*** იდგა. იგი იმპერატორის მიერ ინიშნებოდა და ქვეყანაში „მშვიდობის, წესრიგისა და ჰარმონიის“ შენარჩუნება ევალა. რამდენადაც ასეთ პირის პოვნა ქვეყანაში ძნელი იყო, ეს თანამდებობა ხშირად ვაკანტური რჩებოდა ხოლმე.

სახელმწიფო საბჭოში განსაკუთრებული როლი ეკისრათ ***მარცხენა*** (უფროსი) და ***მარჯვენა*** (უმცროსი) ***მინისტრებს***, რომლებიც მმართველობით ფუნქციებს მრჩეველთა აპარატის რეკომენდაციების საფუძველზე ახორციელებდნენ. მათთან ერთად სახელმწიფო საბჭოში რვა მინისტრი შედიოდა. ისინი მჭიდრო კავშირში იყვნენ ***იმპერატორის კარსა*** და ***ცენზორთა პალატასთან.*** ეს უკანასკნელი ტრადიციებისა და მორალური ნორმების შესრულებაზე კონტროლის განმახორციელებელი ორგანო იყო. მორალური ნორმების დარღვევების აღმოჩენის შემთხვევაში შეეძლო გამოძიება დაეწყო და ამის შესახებ ეცნობებინა იმპერატორისათვის. ცენზორატის გადაწყვეტილების შეჩერების უფლება სახელმწიფო საბჭოს ჰქონდა.

სამხედრო, ფინანსთა და იუსტიციის სამინისტროების გვერდით, იაპონიაში არსებობდა განსაკუთრებული სამინისტრო „ზოგად საქმეებზე“, რომელსაც სასახლის მიმდინარე საქმეების აღრიცხვა, რიტუალების წარმოება, იმპერატორის ბრძანებულებათა რედაქტირება, აგრეთვე მოსახლეობის ცენტრალური რეესტრირება ევალა. იგი უმაღლეს კანცელარიას წარმოადგენდა და პირველი ადგილი ეჭირა სახელმწიფო აპარატში.

ასე რომ, იაპონიის თავდაპირველი სახელმწიფო მმართველობა აბსოლუტურად განსხვავდებოდა არა მარტო შუა საუკუნეების ქვეყნებისაგან, არამედ თვით აღმოსავლეთში ბუდისტური სახელმწიფოების მმართველობისაგანაც. ამ განსხვავების ძირითადი საფუძველი ის იყო, რომ XI-XII ს.ს. პოლიტიკური დაქვემდებარების სამი ცენტრი შეიქმნა: იმპერატორის სასახლის, მმართველი ფენის სასახლის (ფუძივარები) და ბუდისტური მონასტრების სახით. XII საუკუნიდან იზრდება ***ადგილობრივი გუბერნატორების*** პოლიტიკური როლი, რომლებიც თავიანთ სამფლობელოებში კლანების ეკონომიკური დახმარებით შეუზღუდველ მმართველებად იქცნენ. სასახლის კარის, ძლიერ კლანთა და სასულიერო წოდებას შორის დაუსრულებელ ბრძოლას მოჰყვა იაპონიაში მმართველობის ახალი ფორმის — ***სიოგუნატის*** დამკვიდრება, რომელიც ფეოდალური სამხედრო დიქტატურის თავისებურ ფორმას წარმოადგენს. ამ დროს ცენტრალური და ადგილობრივი ხელისუფლება თავმოყრილი იყო ***სიოგუნის*** (უმაღლესი მხედართმთავრის) ხელში. შენარჩუნებული

იქნა იმპერატორის, როგორც სახელმწიფოს ნომინალური მეთაურის ხელისუფლება. იმპერატორი მხოლოდ სახელმწიფოს სიმბოლოს წარმოადგენდა. იგი ტრადიციულად ყველა ღირსებას ინარჩუნებდა, მაგრამ არც თვითონ და არც საიმპერატორო კარი ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში რაიმე როლს აღარ ასრულებდა. ამ თვალსაზრისით საიმპერატორო კარი ფეოდალურ ოპოზიციად იქცა.

სიოგუნატის სახელმწიფო წყობილება იაპონიაში

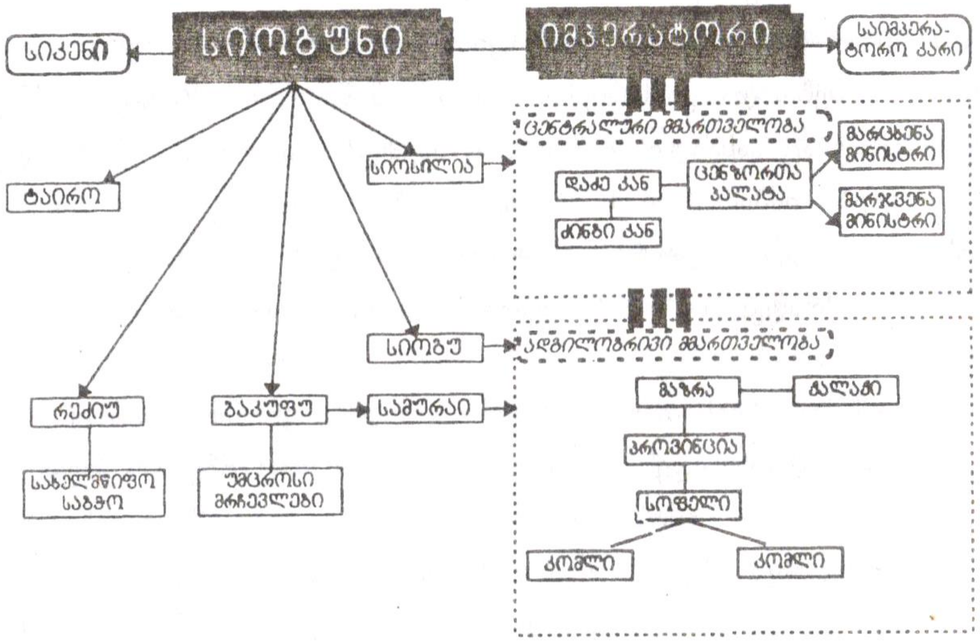

პირველი სიოგუნის — მინამოტოს (1192-1333 წ.წ.) მიერ შემოღებული და სამხედრო-ბიუროკრატიულ აპარატზე (ბაკუფუ) დაფუძნებული ახალი მმართველობა იაპონიის სახელმწიფომცოდნეთა მიერ ფეოდალური სახელმწიფოს განვითარების მეორე ეტაპად არის მიჩნეული.

XII-XIII ს.ს. მცირეწლოვან სიოგუნზე რეგენტობის დაწესებას მოჰყვა იაპონიის მმართველობაში „მესამე საფეხურის" გაჩენა — ***სიკენატი***. ეს თანამდებობა თანდათან მემკვიდრეობითი გახდა. მართალია იმპერატორს და სიოგუნს ქვეყნის პოლიტიკურ სტრუქტურაში თავიანთი ადგილი ეკავათ, მაგრამ მნიშვნელოვანი ხელისუფლება ***სიკენის*** ხელში გადავი-

და. სიკენატს არ შეუცვლია სამხედრო-ფეოდალური მმართველობის სახე, რომელიც იაპონიაში XIX საუკუნემდე — იმპერატორის ხელისუფლების აღდგენამდე არსებობდა.

სიოგუნატის მმართველობის მექანიზმის უცვლელი რგოლი იყო საიმპერატორო კარზე მკაცრი კონტროლის განმახორციელებელი ორგანო ***ბაკუფუ***. 1221 წლიდან იგი იმპერატორის რეზიდენციაში აგზავნიდა უფლებამოსილ სიოგუნს (ტენდაია), რომელსაც შეეძლო თავისი სახელით ბრძანებები გამოეცა. მათი შესრულება კი უზრუნველყოფილი იყო განსაკუთრებული სამხედრო ძალის — ***სამურაის*** მიერ. დროთა განმავლობაში სიოგუნმა მიითვისა ახალი იმპერატორის დამტკიცების, რეგენტების და სხვა უმაღლესი თანამდებობის პირების დანიშვნის უფლება საიმპერატორო კარზე.

სიოგუნატი აბსოლუტური მმართველობის ხასიათს იძენს XVII-XVIII ს.ს., როცა მმართველობის სასტიკი მეთოდები დაინერგა და შეიქმნა სპეციალური საპოლიციო აპარატი. ტოკუტავას მესამე სიოგუნატის მმართველმა — იეიასუმ — სამხედრო ძალით გააერთიანა ქვეყანა. მიითვისა საერო ფეოდალთა და ბუდისტური მონასტრების მიწები და მსხვილ მიწათმფლობელად იქცა. ამ ეტაპზე იმპერატორის ხელისუფლება აბსოლუტურად დეპოლიტიზირებული გახდა. დაწესდა ახალი თანამდებობა — ***სიოსილია*** — სიოგუნის წარმომადგენელი საიმპერატორო დედაქალაქში. 1615 წლის კანონით იმპერატორის რელიგიური ფუნქციებიც კი სიოგუნის კონტროლის ქვეშ მოექცა. სიოგუნის ხელისუფლების განმტკიცების ერთ-ერთი საშუალება იყო მძევლობა, რომელიც 1635 წელს კანონით დამკვიდრდა. იმპერატორის შვილები უნდა გაზრდილიყვნენ სიოგუნის ქალაქ ედოში.

სიოგუნატის ხელისუფლების ცენტრალიზაციას მოჰყვა სამხედრო-პოლიციური აპარატის დახვეწაც. სიოგუნის უახლესი თანაშემწედ ითვლებოდა ***პირველი მრჩეველი*** (ტაირო), რომელიც აუცილებლობის შემთხვევაში რეგენტის როლშიც გამოდიოდა. სიოგუნთან არსებობდა ***უფროს მრჩეველთა სათათბირო*** (რეჯიუ). ***მრჩეველთა სათათბირო***

წარმოადგენდა ცენტრალური მმართველობის ორგანოს (ბაკუფუ). რამდენიმე უფროსი მრჩეველი შეადგენდა ***სახელმწიფო საბჭოს*** (მინისტრთა კაბინეტის მსგავსად), რომლის წევრებს დარგობრივი კონტროლის ფუნქცია ეკისრათ. სიოგუნის ***უმცროს მრჩევლებს*** სიოგუნის გვარდიის ხელმძღვანელობა, სასახლის დაცვა, ვასალებზე ზედამხედველობა ევალათ.

ადგილობრივი მმართველობა. ახ.წ. 645 წელს სანადელო სისტემის შემოღებას უკავშირდება ქვეყნის ტერიტორიული დაყოფა ***პროვინციებად*** (კუნ), ხოლო 646 წლიდან — ***მაზრებად***, რომელთა სათავეში იდგა ადგილობრივი საგვარეულო არისტოკრატიიდან დანიშნული მოხელეები. მათთან ერთად მაზრებში იგზავნებოდა ***მეფის კონტროლიორები***. ყველაზე დაბალ ადმინისტრაციულ ერთეულს ***სოფელი*** წარმოადგენდა. ეს უკანასკნელი სოფლის მოსახლეობიდან ინიშნებოდა. თითოეული სოფელი 50 კომლის გაერთიანება უნდა ყოფილიყო. რადგან ასეთი დიდი სოფლები იაპონიაში იშვიათობა იყო, ხშირად მცირე სოფლები ერთიანდებოდნენ და ქმნიდნენ ***5 კომლის გაერთიანებას,*** სათავეში — მამასახლისით, რომლის ფუნქცია იყო გადასახადების აკრეფა და ადგილებზე სასამართლო და საპოლიციო ფუნქციების განხორციელება.

სიოგუნატის მმართველობის განმტკიცებას მოჰყვა ადგილებზე სამხედრო პირების — ***პროტექტორების*** (სიუგო) დანიშვნა. მათ ევალათ იმპერატორის ადგილობრივ ხელისუფლებაზე კონტროლი და საფინანსო-სამხედრო საქმეების წარმოება.

სახელმწიფო აპარატში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ***სპეციალური საპოლიციო ინსპექტორები*** (მეცკე), რომლებიც საპოლიციო ზედამხედველობას ახორციელებდნენ ქვეყნის მთელ მოსახლეობაზე, უმაღლესი მოხელედან მოყოლებული გლეხამდე. ამ აპარატს ხელმძღვანელობდა ***ომეცკე***. მათი უფლებები განისაზღვრა 1632 წლის კანონით. ***5 საპოლიციო ინსპექტორი*** ზედამხედველობდა დიდებულებსა და სახელმწიფო მოხელეებს. გადაადგილება ქვეყანაში საშვთა სისტემით დაიშვებოდა.

ქალაქებში ინიშნებოდა ***ქალაქის მმართველი***, რომელიც ფართო ადმინისტრაციული, საპოლიციო და სასამართლო ხელისუფლებით იყო აღჭურვილი. არსებობდა ***მსხვილ ვაჭართა საბჭოები***, მაგრამ ქალაქის მმართველობას იაპონიის პოლიტიკურ სისტემაში რაიმე არსებითი კვალი არ დაუტოვებია.

§ 3. იაპონიის საზოგადოების წოდებრივი დაყოფა და მათი უფლებები

იაპონიის საზოგადოებრივი სტრუქტურა ძირითადად ორი სოციალური ფენის სახით ჩამოყალიბდა ***„კეთილშობილები“*** და ***„სულმდაბლები“***. თითოეული ფენა შედგებოდა რამდენიმე სოციალური ჯგუფისაგან. კეთილშობილებს შორის გამოიყოფოდა იმპერატორთან დაახლოებული პირები, იმპერატორის ოჯახის წევრები, გვაროვნული არისტოკრატიის წარმომადგენლები და მსხვილი მოხელეები. რა თქმა უნდა, ამ ჯგუფთა შემადგენლობა მყარი არ იყო და იცვლებოდა ქონებრივი და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით.

კეთილშობილთა ძირითადი მასა (რიომინი), ადრე ყოვლისშემძლე კლანთა მეთაურების პირად დაქვემდებარებაში იყო და სანადელო სისტემის შემოღებასთან ერთად სახაზინო მიწებზე სახლობდა. ამ ფენის წარმომადგენლები კონკრეტული მიწის მეპატრონეზე მიმაგრებულნი არ ყოფილან, მაგრამ მაზრის უფროსის ან იმ ბატონის ნებართვის გარეშე, რომელსაც ემსახურებოდნენ, მიწის გაყიდვის უფლება მაინც არ ჰქონდათ.

დიდი ოჯახები ან მცირე ოჯახთა ჯგუფები შეადგენდა „ეზოს“, რომელიც სამეურნეო და საგადასახადო ერთეული იყო. იაპონიაში არ ცნობდნენ ეთნიკური ან რელიგიური კუთვნილების მიხედვით განსხვავებას. სამოხელეო სამსახური ითვლებოდა კანდიდატის პირად და სამუდამო პრივილეგიად. ცალკეული თანამდებობები სამოხელეო კატეგორიებად ერთიანდებოდა, რომელთაც ესა თუ ის რანგი შეესაბამებოდა. ასეთ

შემთხვევაში განმსაზღვრელი იყო თანამდებობა და არა რანგი, განსხვავებით ჩინეთისაგან, სადაც რანგი განსაზღვრავდა თანამდებობას.

განსაკუთრებით ჭრელი იყო „სულმდაბალთა“ შემადგენლობა, სადაც შედიოდნენ დამარხვის მომსახურე მუშაკები, „სახაზინო სახლის წევრები“, სახაზინო და კერძო მონები და აზატები.

მონები (ნუხი), სამართლის წყაროების მიხედვით, ისევე როგორც ჩინეთში, გარკვეული უფლებებით სარგებლობდნენ. შეიძლებოდა მათზე გაყიდვა და მკმკვიდრეობით გადაცემა, შეეძლოთ დაქორწინება და გარკვეული საკუთრების ქონა. მონობის წყაროს შეადგენდა მონობის მისჯა, მონად მიყიდვა (თვითონ ან მშობლებისაგან), ვალაუვალობა და სამხედრო ტყვეობა.

სახაზინო სახლის მუშაკებისათვის არსებობდა აღრიცხვის სპეციალური წესი, განსაკუთრებით მათ მიერ დამუშავებული ნაკვეთების და იქიდან მიღებული შემოსავლისათვის; კანონი მათთვის გარკვეულ უფლებამოსილებებს ითვალისწინებდა: დეკადაში ერთი დღე დასვენების უფლება ჰქონდათ. ქალებს მშობიარობის შემდეგ შედარებით იოლი საქმე ეძლეოდათ; უზრუნველყოფილნი იყვნენ ტანსაცმლით და ფეხსაცმლით; ჩინოვნიკებს უფლება არ ჰქონდათ ისინი პირადი ინტერესებისათვის გამოეყებინათ.

აზატები (კედინი) გარკვეული სპეციფიკით გამოირჩეოდნენ. მონებისაგან განსხვავებით, მათი გაყიდვა არ შეიძლებოდა, თუმცა გაქცეული აზატი ბატონს უბრუნდებოდა. სახაზინო მომსახურე 60 წლის ასაკიდან თავისუფლდებოდა ხაზინის სამსახურიდან.

საზოგადოების სტრუქტურის შემდგომი ცვლილება იაპონიაში სიოგუნატის მმართველობას მოჰყვა. ამ დროს ზედა ფენას შეადგენდა ფეოდალთა პრივილეგირებული ჯგუფი, სიოგუნთა უშუალო ვასალები (გოკენინი), სხვა ფეოდალური სამთავროების, მონასტრებისა და ტაძრების ვასალები. წოდებათა შორის არ შედიოდა უბრალო ხალხი: გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები.

ახ.წ. XIII-XV ს.ს. სავაჭრო ურთიერთობების გაზრდას მოჰყვა ქალაქთა აყვავება. ქალაქებში გაჩნდა ხელოსანთა და ვაჭართა პირველი გაერთიანებები (ძია), რომელთა ნაწილმა სრული დამოუკიდებლობა მიიღო. ცვლილებები შეეხო ფეოდალთა ფენასაც. სამურაების ნაწილმა ვალებისათვის სამფლობელოები დაკარგა და ბატონის ხელქვეითი გახდა. სახნავი მიწების უდიდეს ნაწილმა თავი მოიყარა მსხვილ მემამულეთა (დაიომე) ხელში.

მესამე სიოგუნატის პერიოდში, იაპონიის ფეოდალური საზოგადოების ოთხ ნაწილად დაყოფის განმსაზღვრელ ფორმულას წარმოადგენდა: „სი-ნო-კო-სიო“ — სამურაი (სი), გლეხი (ნო), ხელოსანი (კო), ვაჭარი (სიო).

სიოგუნი ყველაზე დიდი ფეოდალი იყო, რომელსაც ქვეყნის ტერიტორიის 1/3 და 300-მდე მემამულე თავადი — დაიომე ეკუთვნოდა. დაიომეთა შემადგენლობა ქონებრივი და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით განსხვავებული იყო: 1. დიდებულები (ფუდაი-დაიომე), რომლებიც სიოგუნის უშუალო ვასალები იყვნენ და დიდი თანამდებობები ეკავათ მის კარზე; 2. დიდებულები (ტოძამა-დაიომე), რომლებიც მმართველობაში არ იღებდნენ მონაწილეობას; 3. საგვარეულო არისტოკრატია (კუგე). საზოგადოების ეს ფენა იმპერატორის სამოხელეო აპარატს შეადგენდა, მაგრამ ისინი არ ფლობდნენ მიწის ნაკვეთებს და მთლიანად სიოგუნთა ადმინისტრაციაზე იყვნენ დამოკიდებულნი, რადგან საზრდოობისათვის სიოგუნისაგან „ბრინჯის საკვებს“ ღებულობდნენ; 4. სამურაები, რომლებიც საზოგადოების ძირითად მასას შეადგენდნენ. ისინი სიოგუნისა და დაიომეს სამხედრო მოსამსახურეები იყვნენ. მათ შემოსავალს სამხედრო ნადავლი და სიოგუნის საზრდოობის უფლება („ბრინჯის საკვები“) შეადგენდა.

1653 წლის კანონით, სამურაების ფენა დაუპირისპირდა ყველა ზედა ფენას, რადგან მათ მიიღეს უფლება, დაეკავებინათ სახელმწიფოში სამოქალაქო და სამხედრო თანამდებობები.

§ 4. იაპონიის სამართლის ძირითადი ნიშნები

იაპონური სამართლის ძირითად წყაროს ***ადათები*** წარმოადგენდა. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სამართლის ნორმები არ იყო გამოყოფილი რელიგიური და ეთიკური ნორმებისაგან, თუ არ ჩავთვლით სასჯელის შესახებ ცალკეულ დებულებებს.

კანონებიდან აღსანიშნავია ***სიოტოკუ-ტაისის*** ახ.წ. 604 წელს შედგენილი კონსტიტუცია, რომელიც ქვეშევრდომთა მიმართ ხელისუფალთა მორალურ აღთქმებს შეიცავდა.

ახ.წ. VII საუკუნეში სანადელო სისტემისა და ჩინების შემოღებას მოჰყვა ***კოდექსების*** შექმნა, რომლებიც არეგულირებდნენ მიწაზე ურთიერთობებს, საზოგადოების ჯგუფების პრივილეგიებსა და ვალდებულებებს, სისხლის (რიცუ) და ადმინისტრაციულ (რიო) სამართლებრივ ურთიერთობებს, თუმცა, მათ შორის მკვეთრი საზღვრების დადგენა შეუძლებელია. პირველი ასეთი კოდექსი 720 წელს იყო შედგენილი ***ტაიხო რიოს*** სახელწოდებით. პოლიტიკური არასტაბილურობის გამო იგი ძალაში შევიდა 757 წელს და თავისი მნიშვნელობა XX საუკუნემდე შეინარჩუნა. კოდექსის ორი ვერსია არსებობს: „ტაიხო“ და „იერო“, რომლებიც სამართლის ისტორიაში ერთიან კრებულად განიხილება („ტაიხო ერო რიო“). კრებულში არ ვხვდებით საჯარო და კერძო, სანივთო, საქორწინო-საოჯახო, მემკვიდრეობით ურთიერთობათა მარეგულირებელ ნორმებად დაჯგუფებას. მასში საჯარო სამართლებრივი ხასიათის ურთიერთობები რეგულირდება სისხლისა და ადმინისტრაციული სამართლის ნორმებით.

კოდექსებთან ერთად სამართლის წყაროდ გამოიყენებოდა იმპერატორთა ***ბრძანებულებები*** და ***დადგენილებები***. ბრძანებულებებს ნორმატიული აქტის სახე ჰქონდა. დადგენილებანი კი ადმინისტრაციულ და სისხლის სამართლებრივ ნორმათა პრაქტიკულ გააზრებას წარმოადგენდა. ბრძანებულებანი თავს იყრიდა კრებულებში. მაგალითად,

927 წელს შედგენილ იქნა ასეთ ბრძანებულებათა კრებული, რომელმაც თანდათან შეავიწროვა კოდექსების მნიშვნელობა.

იაპონიის სამართალში მკვეთრი ცვლილებები ხდება სიოგუნატის მმართველობის შემოღებით და ერთიანი სამართლებრივი სივრცის რღვევით.

ამ პერიოდში იმპერატორთა წერილობითი ბრძანებულებები თანდათან კარგავენ ზოგადსამართლებრივ ნორმატიულ ხასიათს და უპირატესი მნიშვნელობა ენიჭება მორალურ-სამართლებრივ ნორმებს — ***გირის***, რომელთა იდეოლოგიურ საფუძველს კონფუძიანელობა წარმოადგენდა. იყო შემთხვევები, როცა გირის მორალურ-ეთიკური ნორმები საკანონმდებლო წესით მტკიცდებოდა. მაგალითად, 1232 წელს პირველი სიოგუნატის პერიოდში შეიქმნა წესდება ანუ ***სამურაის „ღირსების კოდექსი“***. წესდებით მძიმე სასჯელი იყო დაწესებული ფეოდალთა აჯანყებისა და შეთქმულებისათვის, მიწების უკანონო მითვისებისათვის. იგი ადგენდა მიწის შთამომავლობით გადაცემის ზოგად წესს.

სიოგუნთა ვასალურ-ლენური ურთიერთობების რეგულირების მიზნით სიუგუნატი გამოსცემდა ბრძანებებს. მაგალითად, 1267 წელს გამოვიდა სამთავრობო ბრძანება, რომელიც კრძალავდა ვასალთა მიერ მიწების გაყიდვას და გირაოდ ჩადებას.

XIII საუკუნიდან გამოიცა ***„გულმოწყალების“ სპეციალური ბრძანებები***, რომელიც აუქმებდა სამურაების მიერ დადებულ ყველა ხელშეკრულებას მიწის ყიდვა-გაყიდვასა და გირაოსთან დაკავშირებით.

XV-XVI ს.ს. ერთიანი სამართლის როლი მთლიანად დაეცა და ყოველი სამთავრო, ყოველი წოდება ხელმძღვანელობდა თავისი საკუთარი დადგენილებებით ადათების საფუძველზე. ზოგჯერ მათი კოდიფიკაციაც ხდებოდა და იქმნებოდა სამართლის კრებულები. მაგალითად, ასეთ კრებულთა რიცხვს ეკუთვნის „კიომუს კოდექსი“ (1334-1338 წ.წ.).

მესამე სიოგუნატის პერიოდი ცნობილია კანონშემოქმედებითი საქმიანობის გამოცოცხლებით. XVII-XVIII ს.ს. გამოდიოდა კანონები, რომლებიც არეგულირებდნენ იმპერატორთა და მსხვილი ფეოდალე-

იაპონური წყაროები გვამცნობენ, რომ სასჯელთა სახეები სიოგუნატის მესამე ეტაზე თანდათან მცირდებოდა. დამნაშავეს ყელამდე ჩამარხავდნენ გზის პირას და გვერდით ხერხს დაუდებდნენ. თითოეულ გამვლელს უფლება ეძლეოდა თავი მოეხერხა დამნაშავისათვის. თავის მოკვეთით სიკვდილით დასჯა იყო გათვალისწინებული ქურდობისათვის და დანაშაულის რეციდივის შემთხვევაშიც.

ქონებრივი ურთიერთობები. ახ.წ. VII საუკუნიდან მოყოლებული ასწლეულების მანძილზე იაპონიაში ***საკუთრების*** სამი ფორმა არსებობდა: სახაზინო, საზოგადო და დიდი ოჯახის.

სახელმწიფო ანუ სახაზინო ფონდის მიწები იყოფოდა ნადელებად, რომლებიც მფლობელობაში გადაეცემოდა როგორც თავისუფალ პირებს, ასევე მონებს. სახაზინო მონები და სახაზინო ეზოები (კომლი), სხვა მენადელეებისაგან განსხვავებით, სახელმწიფო ხაზინის სასარგებლოდ გადასახადს არ იხდიდნენ.

ცალკეული კომლისათვის მფლობელობაში გადაცემული სახაზინო ნადელები ოჯახის მესამე თაობამდე გადადიოდა მემკვიდრეობით.

საოჯახო საკუთრებას იცავდა სახელმწიფო. აკრძალული იყო კომლის საკუთრების უმიზეზო გაყოფა, ოჯახიდან თვითნებური გამოყოფა და ა.შ. გამოყოფის მსურველ პირს ნებართვა უნდა მიეღო მამასახლისისაგან. საზოგადოებრივ საკუთრებას შეადგენდნენ ტყეები, მთები, საძოვრები, რომლითაც ყველას შეეძლო ესარგებლა.

სახაზინო მიწები გაიცემოდა თანამდებობისა და ჩინების მიხედვით. არსებობდა მიწების განსაკუთრებული სარეზერვო ფონდი, რომლიდანაც სახელმწიფოს წინაშე განსაკუთრებული დამსახურებისათვის გამოიყოფოდა „ჯილდო-ნაკვეთები“. ამისათვის გამოიცემოდა იმპერატორთა სპეციალური ბრძანებულებანი. განსაკუთრებით დიდი დამსახურებისათვის გადაცემული „ჯილდო-ნაკვეთები“ მემკვიდრეობის განუსაზღვრელი უფლებით გაიცემოდა, ხოლო სხვა დამსახურებისათვის — ერთი ან ორი თაობის მემკვიდრეების უფლებით. პრაქტიკულად დანერგილი იყო როგორც სახელმწიფო ფონდის, ისე სამოხელეო მიწების იჯარით გაცემა.

გამონაკლის შემთხვევებში, იჯარით გაიცემოდა საგლეხო მიწებიც. საბაღე ნაკვეთების საიჯარო ვადა შეუზღუდავი იყო, სახნავი მიწებისა — 1 წლით იყო განსაზღვრული. მკაცრად იკრძალებოდა არა მარტო მინდვრების, არამედ საბაღე ნაკვეთების ბუდისტური ტაძრებისათვის ჩუქება და მიყიდვა. წიაღისეული თავისი სამართლებრივი მდგომარეობით არ განსხვავდებოდა სახაზინო მიწების სამართლებრივი რეჟიმისაგან.

ნადელური სისტემის ლიკვიდაციას და ლენურ-ვასალურ ურთიერთობათა განვითარებას მოჰყვა ფეოდალური მიწათსარგებლობის ისეთი ფორმების არსებობა, როგორიც იყო მხედარ სამურის სამემკვიდრეო და ბენეფიციური საკუთრების ფორმები.

ფულად-სასაქონლო მეურნეობის სუსტ განვითარებამ გამოიწვია ვალდებულების, როგორც იურიდიული კატეგორიის არარსებობა. ევროპულ ტერმინს „ვალდებულება“ იაპონიაში შეესიტყვისებოდა „გიმუ“, რაც ნიშნავდა იმას, თუ რა უნდა გაეკეთებინა თითოეულ ადამიანს და რისი გაკეთება ეკრძალებოდა მისი სტატუსიდან გამომდინარე. ვალდებულების წარმოშობის საფუძველი ხელშეკრულება იყო.

იაპონური სამართალი იცნობს ***ხელშეკრულებათა*** ზოგიერთ სახეს. „ტაიხო ერო რიოს“ მხოლოდ 10 მუხლია მიძღვნილი ხელშეკრულებისადმი. ქირავნობა, გირავნობა, შენახვა მკაცრად იყო რეგლამენტირებული სახელმწიფოს მიერ და მათი დარღვევა სისხლის სამართლებრივ პასუხისმგებლობას იწვევდა.

კერძო ვაჭრობა იაპონიაში არა მარტო დიდებულთათვის, არამედ გლეხებისთვისაც საკმაოდ არაპრესტიჟულად ითვლებოდა. ვაჭრობა პირდაპირ ეკრძალებოდათ მაღალი რანგის მოხელეებს, სამურაებსა და ბუდისტ მონარჩებს.

როგორც ინდოეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, კრედიტორს უფლება არ ჰქონდა მოეთხოვა პროცენტის გადახდა. მევალეს შეიძლება ვალი მონური შრომით გამოესყიდა, მაგრამ ვალაუვალი მონობა კატეგორიულად იკრძალებოდა. არ დაიშვებოდა თვითნებური გარიგებები, მათ შორის გირავნობის ხელშეკრულება კომლის რიგით წევრთან, რამ-

დენადაც ოჯახის საკუთრების განკარგვის უფლებით მხოლოდ ოჯახის უფროსები სარგებლობდნენ. საინტერესოა, რომ არსებობდა ქირავნობის ბოროტად გამოყენების წინააღმდეგ გარანტიებიც. მაგალითად, ქირავნობის ვადა დამქირავებლის თანხმობის გარეშე არ შეიძლებოდა 50 დღეზე მეტი ყოფილიყო.

საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობები. საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობათა სფერო იაპონური სამართლისათვის შედარებით ტრადიციულია, რამდენადაც მჭიდროდ არის დაკავშირებული რელიგიასთან.

ქორწინების აუცილებელ პირობად ითვლებოდა ოჯახის წევრებისა და ახლო ნათესავების თანხმობა. სავალდებულო იყო წოდებათა თანასწორობის დაცვაც. საქორწინო ასაკად ითვლებოდა ქალისათვის 13, მამაკაცისათვის — 15 წელი. ქორწინებას წინ უსწრებდა ნიშნობა, რომლის უმიზეზო დარღვევა სასჯელით მთავრდებოდა. ნიშნობა ჩაიშლებოდა თუ საქმრო ნიშნობის დღიდან ერთი თვის ვადაში არ გამოჩნდებოდა ან თუ 3 თვეში ქორწილი არ დაინიშნებოდა. ნიშნობა ჩაიშლებოდა მაშინაც, თუ საცოლე ან საქმრო დანაშაულს ჩაიდენდა. ქორწინება პრინციპში მონოგამიური იყო და ქალი ოჯახში მამაკაცის მეურვეობის ქვეშ იმყოფებოდა (მამის, ქმრის ან ვაჟიშვილის). უმიზეზო განქორწინების შემთხვევაში იკრძალებოდა ხელმეორედ ქორწინება.

ისევე, როგორც ჩინეთში, იაპონიაშიც განქორწინება არა მარტო დაიშვებოდა, არამედ, ზოგიერთ გარემოებათა გამო, სავალდებულოც იყო. მაგალითად, ცოლის ან ქმრის ნათესავებისა და ახლობლების ცემის მცდელობის დროს. განქორწინების შემთხვევაშიც ორივე მხარის მშობელთა ნებართვა იყო საჭირო. მშობლებს ხელი უნდა მოეწერათ განქორწინების ქაღალდზე. იმ გარემოებათა ჩამონათვალი, რომელიც ქმარს განქორწინების უფლებას აძლევდა, შედარებით მეტი იყო, ვიდრე ცოლისა. ქალს განქორწინება შეეძლო მხოლოდ მაშინ, თუ ქმარი 5 წლის განმავლობაში არ გამოჩნდებოდა და უგზო-უკვლოდ დაიკარგებოდა ან თუ ცოლის ნათესავებს უხეშ შეურაცხყოფას მიაყენებდა.

იაპონური სამართალი შედარებით შემწყნარებელია უკანონოდ გაჩენილი ბავშვების მიმართ. როგორც წესი, მოქმედებდა ფიქცია, რომ უკანონოდ გაჩენილი ბავშვი გადაეცემოდა აღსაზრდელად უფრო მაღალი სოციალური სტატუსის მქონე მშობელს. დაიშვებოდა შვილად აყვანა, ოღონდ ახლო ნათესავთა წრიდან.

იაპონურ სამართალში საკმაოდ კარგადაა დამუშავებული კანონით ***მემკვიდრეობა***. მემკვიდრეობის ობიექტად ითვლებოდა მონები, მიწები, შენობები და სხვა ქონება.

თუ საქმე ეხებოდა დამსახურებისათვის მიღებული ქონების მემკვიდრეობას, მაშინ ვაჟიშვილები და ქალები თანაბარი წილის უფლებით სარგებლობდნენ. სხვა შემთხვევებში პირველი ცოლისა და უფროსი ვაჟის წილი მეტი იყო (მაიორატი), ვიდრე სხვა შვილებისა. ქალიშვილებს მხოლოდ უფროსი ძმის 1/4 წილი ერგებოდათ მემკვიდრეობიდან. ანდერძით დაიშვებოდა მხოლოდ პირადად შეძენილი ქონების მემკვიდრეობა.

სასამართლო პროცესი. სასამართლო პროცესი იაპონიაში სამძებრო-ინკვიზიციურ ხასიათს ატარებდა. პროცესი იწყებოდა როგორც სახელმწიფო დაწესებულების, ისე კერძო პირის მიერ.

გამოძიებას აწარმოებდა სპეციალურად დანიშნული გამომძიებელი. ნიშანდობლივია, რომ შეიძლებოდა მათი შეცვლა დამნაშავესთან ნათესაური კავშირის ან სხვა განსაკუთრებული კავშირის გამო. მძიმე დანაშაულთა გამოძიებისას დაიშვებოდა წინასწარი პატიმრობა.

სასამართლო არ იყო ადმინისტრაციული მმართველობისაგან გამოყოფილი. სასამართლო განსჯადობა განისაზღვრებოდა როგორც დანაშაულის ჩადენის ადგილის მიხედვით, ასევე სიმძიმის ხარისხის მიხედვით. კატორღისა და სასწრაფო გასახლების საქმეები ***პროვინციათა მმართველობის*** მიერ განიხილებოდა. უფრო მძიმე დანაშაულები ***იუსტიციის სამინისტროში*** იგზავნებოდა. ამ სამინისტროს სპეციალური ***გამომძიებლები*** და ***მოსამართლეები*** (იაპონიაში, ისევე, როგორც ჩი-

ნეთში, არ იყო უზენაესი სასამართლო) არა მარტო იხილავდნენ საქმეებს, არამედ ამოწმებდნენ ქვედა ინსტანციის განაჩენებსაც.

იმ კატეგორიის საქმეების გადაცემა იუსტიციისათვის, რომლისთვისაც კანონი სიკვდილით დასჯას, გასახლებას ან ჩინის ჩამორთმევას ითვალისწინებდა, სავალდებულოდ ითვლებოდა. ზოგიერთი კატეგორიის საქმეები იხილებოდა ***სახელმწიფო საბჭოში***, სადაც სპეციალური კანონმცოდნეების დახმარებით ხელახალი გამოძიება ინიშნებოდა. სახელმწიფო საბჭო სასამართლოთა გადაწყვეტილებების სისწორეს ამოწმებდა ***სპეციალურ ინსპექტორთა*** მეშვეობით. სიკვდილით დასჯის, გასახლებისა და ჩინების ჩამორთმევის სასჯელებზე მოხსენდებოდა ***იმპერატორს***, რომელიც უმაღლეს სააპელაციო ინსტანციად ითვლებოდა.

§ 5. იაპონიის სახელმწიფოსა და სამართლის თავისებურებანი რევოლუციის შემდეგ (XIX-XX ს.ს.)

XIX საუკუნის 60-იანი წლების რევოლუციამ, რომელიც „მეიძის რესტავრაციის“ (განათლებული ხელისუფლება) სახელწოდებით არის ცნობილი, მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა იაპონიის სახელმწიფო წყობილებასა და სამართალში.

XIX საუკუნის დასაწყისში განვითარდა კაპიტალისტური ურთიერთობები. საფუძველი ჩაეყარა ფულად-სასაქონლო მეურნეობებს როგორც ქალაქში, ასევე სოფლად. გაჩნდა კაპიტალისტური მანუფაქტურები. ყოველივე ამას მოჰყვა გლეხთა აჯანყებები. ამ პერიოდში 250-მდე გლეხური აჯანყება მოეწყო. სიოგუნის ხელისუფლება მკაცრად გაუსწორდა გლეხთა მოძრაობებს და მათი ლიდერები სიკვდილით დასაჯეს, მაგრამ სამოქალაქო ომს მოჰყვა სიოგუნის და მისი საგვარეულოს განადგურება და იმპერატორმა აღადგინა საუკუნეების განმავლობაში დაკარგული ძალაუფლება. გატარდა რიგი რეფორმები როგორც სახელმწიფო წყობილების, ასევე სამართლის სფეროში.

1871 წლიდან დაიშვა მიწის თავისუფალი ყიდვა-გაყიდვა, რაც ფეოდალური საკუთრების კაპიტალისტური საკუთრების რელსებზე გადაყვანას ნიშნავდა. ამავე წლიდან მთავრობამ გააუქმა მაზრები და შემოიღო ***გუბერნიები***, სადაც გუბერნატორი ინიშნებოდა ცენტრიდან.

1872 წელს გამოიცა ბრძანება საერთო-სამხედრო სამსახურის შესახებ და დაირღვა სამურაების სამხედრო სამსახურის მონოპოლიური უფლება.

1868 წელს იმპერატორმა დადო ფიცი, რომ უარყოფდა წარსულის მძიმე ჩვეულებებს და ქვეყანაში დაამყარებდა „სამართლიანობასა და წესრიგს“ იმ ფორმით, როგორც ხალხი მოითხოვდა და, რაც მთავარია, შექმნიდა ***სათათბირო ორგანოს***, რომელიც „ხალხის ნებითა და შეთანხმებით“ გადაწყვეტდა მმართველობის საკითხებს. ამავე წელს დაარსდა ***ორი პალატა***: ზედა — დიდებულ ფეოდალთა წარმომადგენლობის და ქვედა — სამურაებისა და ბურჟუაზიისათვის.

1880 წელს სერიოზული სიახლეები შეეხო ***სასამართლო უწყებასაც***. უცხოელი კონსულტანტების მეშვეობით შეიქმნა სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსები, რომელიც დასავლეთ ევროპული სამართლის ასლი იყო.

1885 წლიდან იქმნება ***მინისტრთა კაბინეტი***, რაც იაპონიის ტრადიციული მმართველობისათვის საკმაოდ უცხოა. იაპონელი კონსტიტუციონალისტები მინისტრთა კაბინეტის სათავეში — პრემიერ-მინისტრის ძლიერი ხელისუფლების დაწესებით გერმანიის ბისმარკს ბაძავდნენ. თუმცა კოლეგიალური ძლიერი ორგანოს შიშით მათ დამატებით შემოიღეს საიმპერატორო სასახლის სამინისტრო (სამი კაცის შემადგენლობით — სასახლის მინისტრი, ბეჭდის მცველი და მთავარი კამერარი). საიმპერატორო სახლის სამინისტრო არ შედიოდა მინისტრთა კაბინეტის შემადგენლობაში და არ ექვემდებარებოდა მას.

მომდევნო წელს შეიქმნა ***საიდუმლო საბჭო*** — იმპერატორის სათათბირო ორგანო, რომელიც ხელისუფლების წარმომადგენლობით ორგანოს გვერდით წონასწორობის შესანარჩუნებლად იქნა ჩაფიქრებული.

1888 წლიდან ხელისუფლებამ საბოლოოდ გადაწყვიტა ქვეყნის ტერიტორიულ-ორგანიზაციული მოწყობის საკითხები და ადგილებზე ***პრეფექტურებთან, ქალაქებთან*** და ***ოლქებთან*** დააარსა ***სათათბირო ორგანო***, რომელიც დაუქვემდებარა ცენტრიდან დანიშნულ ***გუბერნატორს***.

გატარდა მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი ტიტულოვან არისტოკრატთათვის. შეიქმნა ***პერების პალატა*** — იაპონური კონსერვატიზმის ძირითადი დასაყრდენი, სადაც შედიოდნენ მარკიზები, გრაფები, ვიკონტები, ადგილობრივი ძველი არისტოკრატია, სამურაების წარმომადგენლები.

1889 წელს იაპონიაში მიიღეს ***კონსტიტუცია***, რომლის წყაროს პრუსიის კონსტიტუცია წარმოადგენდა.

კონსტიტუცია იმპერატორს ანიჭებდა შეუზღუდავ საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო ხელისუფლებას. იმპერატორი ითვლებოდა წმინდანად და ხელშეუხებლად.

იმპერატორთან არსებობდა ***მრჩეველთა ინსტიტუტი***. მრჩევლები საიდუმლო საბჭოს წევრებთან ერთად ხელმძღვანელობდნენ არასაკონსტიტუციო სათათბირო ორგანოს — „გენროს“, საიმპერატორო სასახლის სამინისტროს, მარშალთა და ადმირალთა საბჭოს და ა.შ. ***საიდუმლო საბჭოს*** გადაეცა მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეთა განხილვის უფლება. მთავრობა თათბირობდა მასთან პოლიტიკის ყველა მნიშვნელოვან საკითხზე. მასვე ჰქონდა კონსტიტუციის განმარტების უფლება.

იაპონიის ***მინისტრთა კაბინეტის*** თავისებურება, ერთის მხრივ, იყო მისი საიმპერატორო ხელისუფლებისადმი დამორჩილება, ხოლო მეორის მხრივ, პარლამენტისგან აბსოლუტური დამოუკიდებლობა. მასზე არ ვრცელდებოდა არც უნდობლობის ვოტუმი და არც კაბინეტის გადადგომა, რადგან იაპონიის კანონმდებლობა არ ითვალისწინებდა მინისტრების კოლეგიალურ პასუხისმგებლობას.

თავიდან მინისტრთა კაბინეტი დიდი არ იყო. იგი მხოლოდ 10 წევრისაგან შედგებოდა: პრეზიდენტ-მინისტრი, საგარეო საქმეთა, შინაგან

საქმეთა, ფინანსთა, სამხედრო, საზღვაო, იუსტიციის, განათლების, სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობის და კავშირგაბმულობის მინისტრები.

კონსტიტუცია ითვალისწინებდა ***ორპალატიანი პარლამენტის*** — პერების და წარმომადგენლობითი პალატის არსებობას. ეს უკანასკნელი არჩევითი ორგანო იყო.

ხმის მიცემის უფლებით სარგებლობდნენ მამაკაცები 25 წლიდან (30 წლიდან პასიური ხმის უფლება), თუ ისინი 15 იენს მაინც იხდიდნენ შემოსავლიდან. ქვედა პალატის კომპეტენცია საკმაოდ ვიწრო იყო. მას არ ჰქონდა კონსტიტუციაში ცვლილებების შეტანის ინიციატივის უფლება. პალატას შეეძლო მხოლოდ კონსტიტუციის ის შესწორებები განეხილა, რომელიც იმპერატორიდან მოდიოდა. საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნოდა ***პარლამენტს*** იმპერატორთან ერთად. იმპერატორს შეეძლო უარი ეთქვა პალატების მიერ მიღებულ კანონპროექტზე რაიმე პირობების გარეშე. სესიებს შორის პერიოდში იმპერატორის ბრძანებულებებს კანონის ძალა ჰქონდა, თუმცა ეს აქტები პარლამენტისაგან დამტკიცებას მაინც ითხოვდა.

ცვლილებები იაპონიის სამართალში, ისევე როგორც სახელმწიფო წყობილებაში, ევროპას უკავშირდება, ოღონდ ამ შემთხვევაში არა გერმაანიას, არამედ საფრანგეთს, საიდანაც სამართლებრივი რეფორმებისათვის ცივილისტი — ბუასონადი მოიწვიეს.

თავი 12. არაბთა სახალიფო

სახალიფო, როგორც შუა საუკუნეების ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო, შეიქმნა არაბეთის ნახევარკუნძულზე არაბული ტომების გაერთიანების შედეგად. არაბებში სახელმწიფოს წარმოშობის დამახასიათებელი თავისებურება ამ პროცესის რელიგიური ხასიათი იყო. ისლამი, რომელიც VII საუკუნიდან გავრცელებულ რელიგიად იქცა, აცხადებდა გვარის დიდებულთა ხელში ხელისუფლების თავმოყრის უსამართლობას; აღიარებდა ახალი რელიგიით შეკავშირებულ ხალხთა ფორმალურ

თანასწორობას და სოციალური კრიზისიდან გამოსავალს რელიგიური დროშით წარმოებულ დაპყრობით ომებში ხედავდა. მოსახლეობისათვის ეს რელიგია იმითაც იყო მიმზიდველი, რომ დაბეგვრას უძრავი ქონებიდან ერთი მეორმოცედი წილის ოდენობით მოითხოვდა, რაც საკმაოდ მცირე იყო სხვა რელიგიის სახელმწიფოებთან შედარებით. მუჰამედი ამტკიცებდა, რომ ისლამური რელიგია არ ეწინააღმდეგებოდა ადრე გავრცელებულ ორ რელიგიას — იუდეველობას და ქრისტიანობას, არამედ მხოლოდ აზუსტებდა ამ რელიგიათა ზოგიერთ დებულებებს. მაგრამ მკვეთრად გამოვლინდა ამ რელიგიის მკაცრი ხასიათი, ხოლო დროთა განმავლობაში — ფანატიზმი ზოგიერთი საკითხების გადაწყვეტაში, განსაკუთრებით ხელისუფლებისა და მმართველობის საკითხში. ისლამური დოქტრინის მიხედვით რელიგიური ხელისუფლება განუყოფელია საერო ხელისუფლებისაგან და ქვეშევრდომთაგან უსიტყვო მორჩილებას მოითხოვს.

ისლამის გაბატონებულ რელიგიად გამოცხადებასთან ერთად მუჰამედი იქცა მთელი არაბეთის მეთაურად, ხოლო მისი ნათესავები და უახლოესი მიმდევრები — არაბული საზოგადოების განსაკუთრებულ, პრივილეგირებულ ფენად. მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ დიდგვაროვანთა წრიდან ირჩევდნენ ერთპიროვნულ ბელადებს — ხალიფებს (მოციქულის მოადგილე). ახ.წ. VII-VIII ს.ს. გაიზარდა არაბთა მიერ დაპყრობილი ტერიტორიები და მოიცვა ახლო აღმოსავლეთი, შუა აზია, ამიერკავკასია, ჩრდილოეთ აფრიკა, ესპანეთი და ა.შ. არაბთა სახალიფოს განვითარების ისტორიაში ძირითადად ორ პერიოდს გამოყოფენ: დამასკოს, ანუ ომაელების დინასტიის (661-750 წ.წ.) და ბაღდადის, ანუ აბასელების დინასტიის (750-1257 წ.წ.) მმართველობის პერიოდებს.

ისლამური სახელმწიფო. მუსლიმური საზოგადოებრივი წყობილებისათვის დამახასიათებელი იყო სახელმწიფო საკუთრების უპირატესი როლი მიწაზე, მონათა შრომის ფართოდ გამოყენება სახელმწიფო მეურნეობაში, გლეხთა სახელმწიფო ექსპლუატაცია (ბეგარისა და ღალის მეშვეობით), საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს რელიგიურ

სახელმწიფოებრივი რეგლამენტაცია; მკვეთრად გამოხატული წოდებრივი ჯგუფების არარსებობა და პრივილეგიები მუსლიმთათვის.

უპირველესი განსხვავება საზოგადოების წევრებს შორის რელიგიისადმი დამოკიდებულება იყო. მუსლიმი არამუსლიმთან შედარებით განსხვავებული სამართლებრივი სტატუსით სარგებლობდა. მართალია თავდაპირველად არამუსლიმთა მიმართ შემწყნარებლური პოლიტიკა არსებობდა თვითმმართველობის, საკუთარი ენისა და სასამართლოების შენარჩუნებით, მაგრამ დროთა განმავლობაში იგი ქვეყნის ისლამიზაციის (ახალი რელიგიის გავრცელება) და არაბიზაციის (არაბთა განსახლება დაპყრობილ ტერიტორიებზე) პოლიტიკამ შეცვალა.

განვითარების პირველ ეტაპზე არაბთა სახალიფო ***ცენტრალიზებულ-თეოკრატიულ მონარქიას*** წარმოადგენდა. ***ხალიფას*** ხელში თავმოყრილი იყო სასულიერო (იმამათი) და საერო (იმარათი) მმართველობა, როგორც განუყოფელი და შეუზღუდავი ხელისუფლება. ხალიფას მუსლიმური არისტოკრატიის წრიდან ირჩევდნენ, თუმცა ძალიან მალე ეს თანამდებობა მემკვიდრეობითი გახდა.

მეორე პირს სახელმწიფოში ***ვაზირი*** წარმოადგენდა. მუსლიმური სამართალი ვაზირის ორ სახეს იცნობდა: ფართო ხელისუფლებით და შეზღუდული უფლებამოსილებით, ანუ მხოლოდ ხალიფას ბრძანებების შემსრულებელი. სახელმწიფოს მართვაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ცალკეული მოხელეები: ხალიფას პირადი დაცვის უფროსი, სხვა თანამდებობის პირებზე ზედამხედველი მოხელეები.

ცენტრალური მმართველობა სახელმწიფოში დივანთა ინსტიტუტის მეშვეობით ხორციელდებოდა. არსებობდა სამხედრო საქმეთა დივანი, შინაგან საქმეთა დივანი, საფოსტო დივანი, სახელმწიფო ბეჭდის დივანი, რომლებიც შესაბამის უწყებებს ხელმძღვანელობდნენ. არაბეთის სახელმწიფოს გაფართოებასთან ერთად იზრდებოდა და რთულდებოდა ცენტრალურ უწყებათა ოდენობა და როლი.

ადგილობრივი მმართველობა ქვეყნის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დაყოფასთან იყო დაკავშირებული და ორ ნაწილად ხორციელ-

დებოდა: ძირეული არაბეთის მმართველობა და დაპყრობილი ქვეყნების მმართველობა. ამ უკანასკნელთან მიმართებაში უნდა აღინიშნოს, რომ არაბები შემოერთებული ქვეყნების მმართველობას ხელს არ ახლებდნენ.

არაბეთის მთელი ტერიტორია იყოფოდა ***პროვინციებად***, რომელთაც ხალიფას სამხედრო ნაცვლები — ამირები განაგებდნენ. ამირებს ხალიფა ნიშნავდა თავის საგვარეულო წრიდან, თუმცა იყო შემთხვევები, როცა ამირა ადგილობრივ წარჩინებულთა წრიდან ინიშნებოდა. ამირებს ჰყავდათ თანაშემწეები — ნაიბები.

უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეულები იყო ***ქალაქები*** და ***სოფლები***, რომელთაც სხვადასხვა ჩინის თანამდებობის პირები მართავდნენ. უმეტეს შემთხვევაში ასეთი მმართველობა რელიგიური თემების მეთაურებს — შეიხებს ეკისრათ.

რაც შეეხება ***სასამართლო ორგანიზაციას***, იგი გამოყოფილი იყო ადმინისტრაციული მმართველობისაგან. ადგილობრივი მმართველობის განმახორციელებელ თანამდებობის პირებს უფლება არ ჰქონდათ სასამართლოთა საქმეებში ჩარეულიყვნენ.

უმაღლეს მოსამართლედ ითვლებოდა — ხალიფა. მაგრამ არსებობდა უმაღლესი სასამართლო კოლეგიაც, სადაც ავტორიტეტული ღვთისმეტყველები შედიოდნენ, რომლებიც ამავე დროს სამართალმცოდნეებადაც ითვლებოდნენ. ისინი ხალიფას სახელით ნიშნავდნენ დაბალი რანგის მოსამართლეებს — ყადებს. ყადები ფართო უფლებამოსილებით იყვნენ აღჭურვილნი და ადგილებზე ყველა კატეგორიის საქმეებს განიხილავდნენ; ამასთან, მეთვალყურეობდნენ სასამართლოს გადაწყვეტილებათა შესრულებას; ახორციელებდნენ საპატიმროთა ზედამხედველობას; ამოწმებდნენ ანდერძს; ანაწილებდნენ მემკვიდრეობას; მეთვალყურეობდნენ მიწათსარგებლობის კანონიერებას; განაგებდნენ სავაკუფო ქონებას (რელიგიურ ორგანიზაციებზე გადაცემული ქონება). გადაწყვეტილების გამოტანა ყურანზე და სუნაზე დაყრდნობით ხდებოდა. თუმცა დაიშვებოდა რელიგიური ნორმების დამოუკიდებელი განმარტებანიც, რაც

ასევე სამართლის წყაროდ იქცეოდა. სასამართლოსა და ყადის გადაწყვეტილება საბოლოო იყო და გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. გამონაკლისი იყო, როცა ხალიფა ცვლიდა ყადის გადაწყვეტილებას.

არაბთა სახალიფოს სახელმწიფო წყობილება

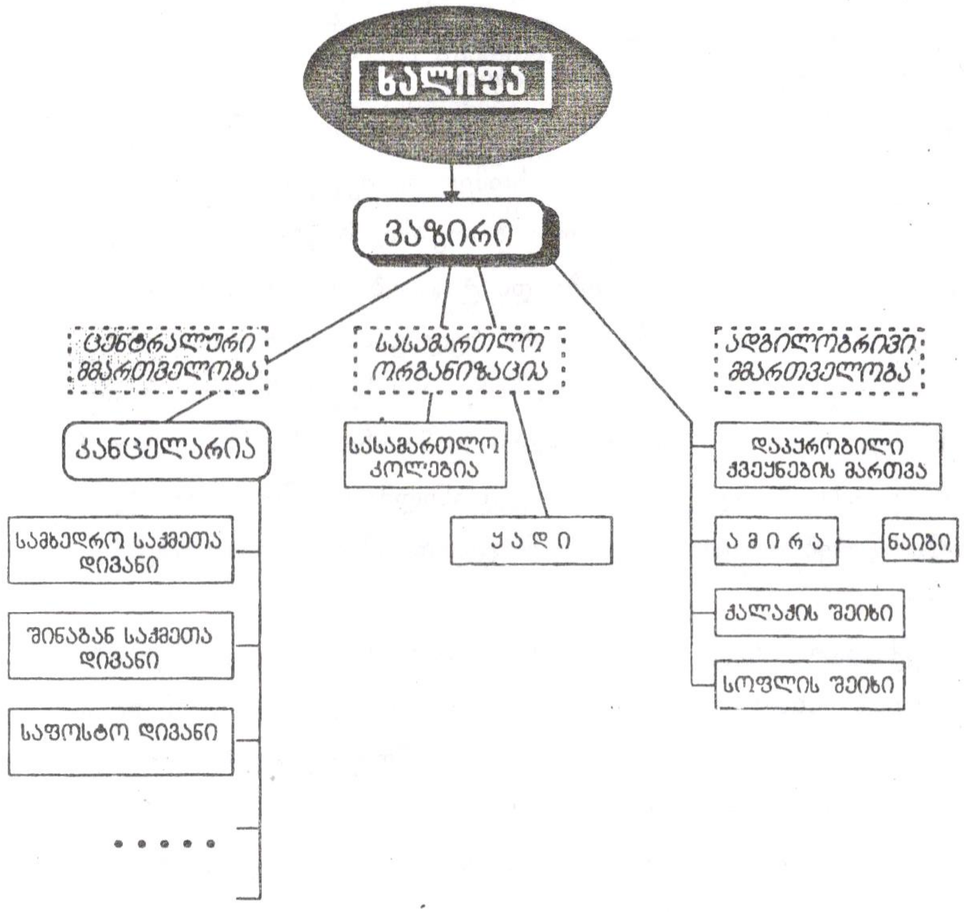

არაბთა სახალიფოს დაშლამ საამიროებად, სასულთნოებად და დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად (ესპანეთი, მაროკო, ეგვიპტე, შუა აზია, ამიერკავკასია), გამოიწვია ხალიფას სუნიტთა სასულიერო მეთაურად გადაქცევა. XIII საუკუნეში აღმოსავლეთ სახალიფოს ტერიტორია მონღოლებმა დაიპყრეს და ხალიფების რეზიდენცია კაიროში გადავიდა, ხოლო დასავლეთ სახალიფო XVI საუკუნეში თურქეთის სულთანს დაექვემდებარა.

თავი 13. შუა აზიის სახელმწიფოები

§ 1. პირველი სახელმწიფოები შუა აზიის ტერიტორიაზე

ისტორიული ცნობების მიხედვით შუა აზიის ტერიტორიაზე ძვ.წ. VIII-VI ს.ს. დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულები არსებობდნენ ხორეზმის, სოღდას და პართიის სახით.

დარიოს მეფის ბრძანებით, ძვ.წ. 523 წელს კლდეზე ამოჭრილ წარწერაში იმ 23 ქვეყანას შორის, რომელთა მეფეთაც სპარსთა მონარქი თვლვიდა თავს, დასახელებულია ხორეზმი, ბაქტრია, სოღდა, საკების ქვეყანა. დღევანდელი უზბეკები და ტაჯიკები სწორედ მათი შთამომავლები არიან. ამ რეგიონში ახალმა რელიგიამ — ზოროასტრიზმმა ფართო აღიარება ჰპოვა. ერთმორწმუნეობამ ხელი შეუწყო სპარსელებისაგან შუა აზიის სახელმწიფოების დამორჩილებას. სპარსელების შემდეგ შუა აზიაში ალექსანდრე მაკედონელმა ილაშქრა, რომელმაც ძვ.წ. 330-327 წლებში სატრაპიების ნაცვლად, ამ ტერიტორიაზე 12 ქალაქი დააარსა.

ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ შუა აზიის ტერიტორიაზე ახალი სახელმწიფოები წარმოიშვნენ — პართია და ბერძნულ-ბაქტრიული სახელმწიფოები. დამოუკიდებელ მონათმფლობელურ სახელმწიფოდ დარჩა ხორეზმი.

ახ.წ. 226 წელს პართია სასანიანთა ირანმა დაიპყრო. ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა ხორეზმი და სოღდაც (XX საუკუნის დასაწყისში თურქმენეთის ტერიტორიაზე სოღდურ ენაზე დამწერლობის ნიმუში იქნა აღმოჩენილი. მეცნიერები თვლიან, რომ სოღდური ენა ინდო-ევროპული ოჯახის ირანულ შტოს განეკუთვნება. ოსური ენა მის მონათესავე ენადაა მიჩნეული).

ძვ.წ. 90 წელს ბერძნულ-ბაქტრიული სახელმწიფო მომთაბარეთა შემოსევების შედეგად დაეცა.

როგორც ირანელთა, ასევე ალექსანდრე მაკედონელის მმართველობის დროს შუა აზიის სახელმწიფოები დამოუკიდებელ სატრაპიებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ ფუნქციონალურად აქ დანიშნული მმართველები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ. მაგალითად, თუ ირანის დანიშნულ სატრაპს მონეტების მოჭრის უფლება ჰქონდა, ალექსანდრე მაკედონელმა მათ ეს პრივილეგია წაართვა. ასევე ჩამოერთვა სატრაპს დამოუკიდებელი ჯარის ყოლის უფლება.

ძვ.წ. 250 წელს მომთაბარე ტომები — დახები აჯანყდნენ ძმების არშაკისა და ტირიდატის მეთაურობით. შუა აზიის დასავლეთ რაიონებში აჯანყებულებმა დაამხეს სელევკიდების ძალაუფლება და შექმნეს არშაკიანთა პართიის სახელმწიფო, რომელმაც არცთუ პატარა როლი ითამაშა შუა აზიის ხალხების ისტორიაში. სამეფოს მთავარი ქალაქი იყო ნისა, თანამედროვე აშხაბადის ახლოს.

§ 2. ფეოდალიზმის ხანის სახელმწიფოები და სამართალი შუა აზიის ტერიტორიაზე (ახ.წ. V-XIX ს.ს.)

ახ.წ. IV-V ს.ს. თაჰერიანთა (ბაქტრია, სოღდა) ეფტალიტებმა შუა აზიაში შექმნეს საკმაოდ ძლიერი ფეოდალური სახელმწიფო. მალე ეფტალიტები თურქებმა დაამარცხეს და თავიანთი ბატონობის ქვეშ მოაქციეს. თურქებს ამ დროს გვაროვნულ-ტომობრივი მმართველობა ჰქონდათ და დაპყრობილი სახელმწიფოების მართვა პოლიტიკური მექანიზმის არსებობას საჭიროებდა. ამიტომ თურქების დაარსებულ ახალ სახელმწიფოს — ***თურქების კაღანატი*** ეწოდა. თურქი მომთაბარეები შამანიზმს აღიარებდნენ. მათ მიერ დაპრყობილ ხალხებში კი გავრცელებული იყო ბუდიზმი, ზოროასტრიზმი და ქრისტიანობა.

კაღანატის ძირითად ცენტრად ითვლებოდა შვიდმდინარეთი და აღმოსავლეთ თურქესტანი. აქ სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას და განვითარებას თან ახლდა მკვეთრი ფეოდალიზაციის პროცესები. თურქული კაღანატი ადრეფეოდალურ მონარქიას წარმოადგენდა, რომლის სათავეში

იდგა ხანი (კაღანი). ხელისუფლების მემკვიდრეობითობისა და შეუზღუდაობის პრინციპი, როგორც აზიის სხვა სახელმწიფოებში, აქაც რელიგიური იდეოლოგიის დიდი გავლენით აიხსნებოდა. საერთოდ, კაღანატში მმართველობის ფორმები და საზოგადოების უფლებრივი მდგომარეობა აზიური სახელმწიფოებისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით არსებობდა. ახ.წ. VIII საუკუნიდან შუა აზია არაბთა სახალიფოს ბატონობის ქვეშ მოექცა, ხოლო ამ სახელმწიფოს პოლიტიკური ძლიერების შესუსტებას მოჰყვა თაჰერიანთა (821 წ.) და სამანიანთა (IX ს. დასასრული) სახელმწიფოების წარმოშობა, თუმცა ისინი სულ მალე, დაახლოებით X საუკუნის ბოლოს, თურქი-ყარახანიდების ხელისუფლებაში ექცევიან; შუა აზია XIV საუკუნეში ვერც ქაშქედარელი მონღოლი წარმოშობის თემურ-ლენგის აგრესიულ მოძრაობას გადაურჩა. თურქებისა და მონღოლების ბატონობას შუა აზიაში საზოგადოებრივი ურთიერთობების თავისებური განვითარება მოჰყვა. ეს პერიოდი ცნობილია ევროპაში ბენეფიციუმის მაგვარი იქტა (მიწის ნაკვეთი) საკუთრების დამკვიდრებით, რომლის სამართლებრივი რეჟიმი ამ მიწების მემკვიდრეობით გადაცემას კრძალავდა. იქტას რამდენიმე სახე არსებობდა: საიჯარო იქტა — როცა ვინმეს მიწიდან რენტას უწყალობებდნენ; დაუმუშავებელი მიწების იქტა, რომელიც ნაწყალობევ პირს სამი წლის განმავლობაში უნდა დაემუშავებინა. ასეთი იქტის მემკვიდრეობა დაშვებული იყო სამფლობელო გამოსაღების გადახდის შესრულების შემდეგ.

როგორც მეცნიერები ვარაუდობენ, იქტა სახელმწიფო მიწად ითვლებოდა, მაგრამ ფაქტიურად იგი დასავლეთ ევროპულ ლენს უახლოვდებოდა.

თემურ ლენგის იმპერიაში დამკვიდრებული აღმოსავლური, მომთაბარული ფეოდალიზმის ელემენტები მისი სიკვდილის შემდეგ ფეოდალური განკერძოებულობისკენ ბრძოლამ შეცვალა. XVI საუკუნის დამლევისათვის შუა აზიაში უზბეკების მიერ შექმნილი ორი დიდი სახელმწიფო — ბუხარა და ხივა (ხორეზმი) განვითარდა.

სახელმწიფო წყობილება. მართალია შუა აზიის სახელმწიფოები ახ.წ. V-XIX ს.ს. შეუზღუდავი ძალაუფლების მქონე ***ფეოდალურ მონარქიებს*** წარმოადგენდნენ, მაგრამ მმართველობის სისტემა და აპარატი განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. ამ განსხვავებაზე გავლენას სხვადასხვა დამპყრობლების პოლიტიკური რეჟიმიც ახდენდა.

სამანიანთა სახელმწიფოში უმაღლესი თანამდებობის პირი ***ამირა*** იყო, მაგრამ მმართველობის სფეროში დიდ როლს ასრულებდა ***მეფის სასახლე*** და ***სამოხელეო აპარატი***. მთელ სამოხელეო აპარატს სათავეში ედგა ***ვაზირი***, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ საგარეო საქმეთა, სამხედრო საქმეთა, საფოსტო და სხვა დივნები.

სახელმწიფოთმცოდნეები თვლიან, რომ ახ.წ. XI-XII ს.ს. შუა აზიაში სამეფო კარის საქმეებს უძღვებოდა „ვაქილი“. ხორეზმშაჰებთან მას ***ვაქილდარი*** ეწოდებოდა. შაჰთან არსებობდა ***მეჯლისი***, ანუ მაჯლისი, რომლის მეთაურსაც „ამირმაჯლისი“ ერქვა.

კარის მოხელეებიდან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ***ყადი***, ***კარის მოსამართლე***, ***ამირ ჰაჯიბი***, ***ქაბირი***, ***ამირ შექარი***. ცენტრალურ დივნებს ექვემდებარებოდა პროვინციებში მოქმედი უწყებები(დივნები). პროვინციებს განაგებდა — ***ვალი***. საინტერესოა კიდევ ერთი თანამდებობის არსებობა — ***შიჰნა***. იგი იყო სახელმწიფოს სამხედრო წარმომადგენელი ამა თუ იმ სახელმწიფოში.

ხივის სახანოს სათავეში განუსაზღვრელი უფლების მქონე ***ხანი*** იდგა, რომელიც უშუალოდ ნიშნავდა თავის ხელქვეით მოხელეებს: სახელმწიფო კანცელარიის გამგეობისთვის — ***დივანბეგს***, სამხედრო შენაერთის უფროსად — ***იასაულბაშს***, პოლიციის უფროსად — ***მირბაშს***. ხანი გარკვეულ ანგარიშს უწევდა ***წარჩინებულთა საბჭოს***, რომელიც სათათბირო ორგანო იყო ხანის კარზე. ***ადგილობრივი მმართველობისათვის*** სახანო დაყოფილი იყო 20 საბეგოდ და 2 სანაიბოდ. საბეგოს განაგებდა ბეჭ ჰაგიბი, ხოლო სანაიბოს — ნაიბი.

სასამართლო ხელისუფლება ხივასა და ბუხარაში მუსლიმური სამართალს ეყრდნობოდა. ამიტომ ამ ქვეყნების სამართლის ძირითადი ნი-

შნები და. სასამართლო ორგანიზაცია მუსლიმური სამართლისადმი მიძღვნილ ცალკე პარაგრაფში განვიხილოთ.

თავი V

საქართველოს მეზობელი ქვეყნების სახელმწიფოები და სამართალი

თავი 14. ურარტუს სახელმწიფო და სამართალი

მეზობელი ქვეყნების სახელმწიფოებისა და სამართლის შესწავლა ურარტუს სახელმწიფოს განხილვით უნდა დავიწყოთ. მართალია დღეს ურარტუ აღარ არსებობს, მაგრამ თავის დროზე მან დიდი გავლენა მოახდინა საქართველოს და სომხეთის სახელმწიფოებზე და გარკვეული კვალი დატოვა მსოფლიო ცივილიზაციაზე.

ურარტუს სახელმწიფომ სულ რაღაც სამი საუკუნე იარსება (ძვ.წ. 860-590 წ.წ.) და ამჟამად მისი ტერიტორია შედის საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის, თურქეთისა და ირანის შემადგენლობაში. ურარტუ ამ ქვეყნის ასურული სახელწოდებაა, ურარტუელები კი თავიანთ ქვეყანას „ბიაინილს“ უწოდებდნენ. თავდაპირველად ამ სახელმწიფოს წინაპრები „ურუატრები“ მითანის სამეფოს შემადგენლობაში იყვნენ. მისი დაცემის შემდეგ კი ძვ.წ. XIII-XI საუკუნეში სალმანასარ I-ის მმართველობის წინააღმდეგ თავდამსხმელ დამოუკიდებელ ძალად მოიხსენიებიან. ურარტუ თვითონაც არაერთხელ გამხდარა მეზობელი ასურელების თავდასხმის ობიექტი. სწორედ საგარეო და საშინაო ფაქტორთა ურთიერთზემოქმედების შედეგად, საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე (ძვ.წ. XIII-IX ს.ს.), ყალიბდება სახელმწიფო ვანის, ურმიისა და სევანის ტბის გარშემო — ურარტუს სამეფოს სახელწოდებით. მისი პირველი მეფე არამე და მემკვიდრე სარდურ I განაგრძობდნენ ასურელებთან ბრძოლას და ამასთან ქვეყანაში აღმშენებლობით მუშაობას ეწეოდნენ. ისტორია ადასტურებს დედაქალაქ ტუშპაში მეტალურგიისა და საირიგაციო ტექნიკის მაღალი დონის არსებობას, აგრეთვე საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობების გამოკვეთის ხელოვნებას, რამაც ურარტუს მკვიდრთ საქვეყნოდ გაუთქვა სახელი.

ძვ.წ. IX საუკუნის დასასრული და VIII საუკუნის I ნახევარი ურარტუს ძლევამოსილების ხანაა. ამ დროს ურარტუში მეფობდნენ მენუა, არგიშთი I, სარდურ II. ურარტუმ დიდი ტერიტორიები წაართვა ასურეთს ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და ჩრდილოეთ სირიას. სარდურ II

გაილაშქრა კოლხეთის წინააღმდეგ და დაიპყრო „სამეფო ქალაქი“ ილდამუსი. თავისი გამარჯვების აღსანიშნავად კი სარდურ II-მ კოლხ მელითონეებს რკინის ბეჭედი გააკეთებინა. ურარტუს დაემორჩილნენ ხუბუშქია (ვანის ტბის სამხრეთი), მუსასირი, მანა (ურმიის ტბის რაიონში), არარატის ველზე ააგეს ციხე-სიმაგრეები — არგიშთიხინილი და ერებუნი (არინბერდი, ერევნის მახლობლად). დაიწყო დიდი საირიგაციო სამუშაოები და მეურნეობის მშენებლობა. წარმატებული ომების შედეგად ურარტუში თავი მოიყარა დიდძალმა ნადავლმა (ქონებისა და მონების სახით). მძაფრმა ქონებრივმა დიფერენციაციამ და მეზობელ სახელმწიფოებთან წარუმატებელმა ომებმა ურარტუს ძლიერება შეასუსტა. მალე მიდიამ ბაბილონელებთან ერთად გაანადგურა ასურეთი, ხოლო ძვ.წ. 590 წელს დაიპყრო ურარტუს ცენტრალური რაიონები. როგორც ისტორიკოსები ვარაუდობენ, ურარტუს ჩრდილოეთ რაიონებში ერთხანს კიდევ არსებობდა ურარტუელთა მმართველობა, რომელიც ზოგიერთი ვერსიით, ამიერკავკასიის ტომებმა და მათ მოკავშირე სკვითებმა დაამხეს. ურარტუელთა შთამომავლები ალაროდიელთა სახელით იხსენიებიან ძვ.წ. V საუკუნეში ჰეროდოტეს შრომებში. ჰეროდოტეს ცნობით, ისინი მონათესავე ხურიტებთან ერთად (სასპერები და მატიენი) შეადგენდნენ აქემენიდური ირანის მეთვრამეტე სატრაპიას.

სახელმწიფო წყობილება. სახელმწიფოს სტრუქტურისა და ფორმის მიხედვით ურარტუ ***აღმოხავლური დესპოტური მონარქიის*** ნიშნებს ატარებს, სადაც მეფის ხელისუფლების გაღმერთება მის თეოკრატიულ ბუნებასაც უსვამს ხაზს.

მეფე პირველი პირი იყო სახელმწიფოში, რომელიც ფლობდა საერო და სასულიერო ძალაუფლებას და უზარმაზარ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ხელისუფლებას. იგი იყო სახელმწიფოში შემავალი მიწების (თავისუფალ მეთემეთა მიწებისაც), სარწყავი სისტემის, ნაგებობებისა და მონების მესაკუთრე.

იშფუნის და მენუას მეფობის დროისათვის სახელმწიფო მმართველობის სისტემა დაიხვეწა და მოწესრიგდა. ამ დროს შემოიღეს ქვეყნის

სამეფისნაცვლოებად დაყოფა, რომელსაც მეფის მიერ დანიშნული ***მმართველი*** განაგებდა. მის ხელში იყო ადმინისტრაციული, სამხედრო და სასამართლო ფუნქციები ადგილზე: კრეფდა გადასახადებს, სჯიდა და ათავისუფლებდა დამნაშავეს, აგებდა ციხე-სიმაგრეებს და განაგებდა ჯარს. განსხვავებული იყო დაპყრობილი ქვეყნების მმართველობა. ქვეყნის სრული ინკორპორაციის დროს მეფის მიერ დანიშნული პირი ახორციელებდა ოკუპირებული ქვეყნის მართვას, სხვა შემთხვევაში შენარჩუნებული იყო დაპყრობილი ქვეყნის მმართველობა და მას ზედამხედველობას უწევდა მეფის მიერ დანიშნული მოხელე. ასეთი ქვეყნები იხდიდნენ ხარკს, სამხედრო დახმარებას უწევდნენ ურარტუს, მაგრამ სხვა მხარეები ავტონომიური უფლებით სარგებლობდნენ. როგორც სახელმწიფოთმცოდნეები თვლიან, მმართველობის ასეთი სისტემა ურარტუსაგან ისესხა ასურეთის სახელმწიფომ.

სახელმწიფო მმართველობაში დიდი როლი ეკისრა ***ჭურუმს***. ამ თანამდებობაზე, როგორც წესი, მეფის უფროსი შვილი ინიშნებოდა, მომდევნო შვილი ტახტის მემკვიდრე ხდებოდა.

სახელმწიფოს მექანიზმის სიმარტივე ხელს არ უშლიდა არცთუ ისე ჭრელი საზოგადოების მართვას. მიწაზე სახელმწიფო საკუთრების გაბატონება არ გამორიცხავდა სასოფლო ტერიტორიული თემის არსებობას, მაგრამ დიდგვაროვანთა შორის უფლებრივი დიფერენციაცია თითქმის არ არსებობდა. ამ ფენას ეკუთვნოდნენ: მეფე და მისი საგვარეულოს წევრები, სამხედრო საგვარეულო პირები, ჭურუმები. ქვეყანაში არსებობდა მსხვილი სამეფო (სახელმწიფო) მეურნეობები, სადაც ძირითადად მონათა შრომა იყო გამოყენებული. მონობის ძირითადი წყარო ტყვეობა იყო.

მონებისაგან განსხვავებული უფლებრივი სტატუსი გააჩნდათ თავისუფალ მეთემეებს, რომლებიც გვაროვნული წყობილებიდან შემორჩნენ და ჯერ დიდებულთა სრულ კაბილაში არ მოხვდნენ. მეთემეები თემებში იყვნენ გაერთიანებული, მაგრამ მათ ეკონომიკურ ცხოვრებაში მეფე

მაინც ერეოდა, რადგან მათი მიწების უმაღლეს მესაკუთრედ ითვლებოდა.

სამართლის ძირითადი ნიშნები. სამართლის უპირველეს წყაროს, ისევე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, ***ადათი*** წარმოადგენდა. დაწერილ სამართლებრივ ძეგლს ჩვენამდე არ მოუღწევია. თუმცა ლურსმული წარწერების გაშიფვრის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება სამართლის სქემატური სურათის აღდგენა. ამ წარწერებში სამიწაწყალო ურთიერთობების მომწესრიგებელი ნორმების მიხედვით დგინდება, რომ არსებობდა წყლით სარგებლობის რიგი სამეფო, სატაძრო, სათემო და კერძო მფლობელობაში მყოფი მიწებისათვის. სახელმწიფოს გამგებლობაში იყო საირიგაციო ნაგებობები და წყალი. ეს უკანასკნელი აღმოსავლეთში უფრო ადრე იქცა კერძო საკუთრების ობიექტად ვიდრე მიწა. ამ ობიექტებზე სახელმწიფოს, როგორც მესაკუთრის უფლებების ხელყოფა მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა და დამნაშავე სასტიკად ისჯებოდა. ხელუხლებელი იყო ტაძრების ქონება, მისი უკანონოდ მითვისებაც სიკვდილით ისჯებოდა. სამართალმცოდნეები ვარაუდობენ, რომ არ იყო დანაშაულის სუბიექტური შერაცხვის პრინციპი და მძიმე დანაშაულის ჩადენისათვის სიკვდილით ისჯებოდა როგორც დამნაშავე, ისე მისი წამქეზებლები; ზოგჯერ პასუხს აგებდა ოჯახი მთლიანად. ურარტუში სასტიკი სასჯელების გამოყენების ნიმუშად გამოდგება ასურეთის მეფის ასურნასირპალი II-ის (ძვ.წ. 884-860 წ.წ.) შესახებ ისტორიული ცნობები, რომელთა მიხედვით მეფე დამარცხებული ქვეყნის მოსახლეობას ცოცხლად სარზე აცვამდა, კედელში ატანდა, თვალებს თხრიდა, თითებს, ცხვირს, ყურებს აჭრიდა, ცოცხლად წვავდა ცეცხლზე ან ცოცხლად აძრობდა ტყავს და ხალხის დასაშინებლად კედლებზე გადაჰფენდა.

თავი 15. სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. სომხეთის სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარება

სომხეთის მთიანეთი მსოფლიო ცივილიზაციის ერთ-ერთი უძველესი კერაა. არქეოლოგიური გათხრებიც მოწმობენ, რომ პირველი ადამიანი აქ მეოთხეული პერიოდის პირველ ნახევარში ცხოვრობდა. საზოგადოებრივი და ეკონომიკური პროცესების შემდგომ განვითარებას მოჰყვა პირველი გვაროვნული გაერთიანებების შექმნა, რომელთა ნაწილი ურარტუს სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო. ძვ.წ. VI საუკუნეში გაჩნდა პირველი სომხური სახელმწიფო, მაგრამ VI საუკუნის დასასრულს იგი აქემენიანთა ირანის შემადგენლობაში შევიდა. ძვ.წ. 331 წელს ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიანთა იმპერიის განადგურებას მოჰყვა სომხეთის სახელმწიფოს აღდგენა და მთიანეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის გაერთიანება. ძვ.წ. III საუკუნეში მას ჩამოსცილდა სამხრეთ-დასავლეთის ოლქები — კომაგანე და სოფენა; ამავე საუკუნის ბოლოს ***დიდი სომხეთის*** სახელწოდებით ცნობილი სახელმწიფო სელევკიდების გამგებლობაში მოექცა. მას სელევკიდების მიერ დანიშნული მმართველი არტაშეს I მართავდა, რომელმაც ისარგებლა სელევკიდების რომაელებთან დამარცხებით და ძვ.წ. 189 წელს დიდი სომხეთი და სოფენა დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოცხადდა. ამავე პერიოდს განეკუთვნება ***მცირე სომხეთის*** (ძვ.წ. 330-112 წ.წ.), როგორც ნახევრად დამოუკიდებელი სომხური სახელმწიფოს არსებობა, რომელიც ასევე სელევკიდების იმპერიაში შედიოდა. ახ.წ. III საუკუნიდან დიდი სომხეთი სასანიანთა ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა.

სომხეთის დაყოფას დიდ და მცირე სომხეთად დიდი ხნის ისტორია აქვს. მცირე სომხეთი ეგვიპტის დასავლეთ ნაწილში იყო განლაგებული. იგი ძვ.წ. II ს. ბოლოს მითრიდატ ევპატორელის (ძვ.წ. 111-63 წ.წ.) მამულების ნაწილს წარმოადგენდა. ახ.წ. 17 წელს მცირე სომხეთმა რომის პროვინციული მმართველობის უფლება მიიღო, ხოლო კალიგულას იმპერატორობის დროს ახ.წ. 72 წელს საბოლოოდ შევიდა რომის იმპერიის შემადგენლობაში. მცირე სომხეთი ახ.წ. 378-386 წ.წ. ორ ნაწილად გაიყო. თითოეულ ადმინისტრაციულ ერთეულს სათავეში ედგა პრეზიდი, რომელიც პონტოს დიოცეზის მმართველს — ვიკარიუსს ემორჩილებოდა. ვიკარიუსები და პრეზიდები სამოქალაქო ადმინისტრაციას ახორციელებდნენ, ხოლო მაგისტრები და დუკები — სამხედრო ადმინისტრაციას. რაც შეეხება დიდი სომხეთის ტერიტორიას, ისიც რომის იმპერიის შემადგენლრბაში შევიდა, რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში 11 გავარის პოლიტიკური გაერთიანების ცენტრად ერზრუმი იქცა.

ახ.წ. III-IV ს.ს. დაიწყო ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩამოყალიბების პროცესი და სახელმწიფო რელიგიად ქრისტიანობა გამოცხადდა. ამ პროცესებმა უდიდესი გავლენა მოახდინეს სომხეთის სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაზე.

სომხეთზე ზეგავლენისათვის მეზობელ სახელმწიფოთა საუკუნოვანი წინააღმდეგობა 387 წელს ქვეყნის გაყოფით დამთავრდა. სამეფოს აღმოსავლეთი ნაწილი ირანის ხელში გადავიდა, ხოლო დასავლეთი — რომის შემადგენლობაში შევიდა. თუ პროკოფი კესარიელის ცნობას მოვიშველიებთ, რომაელებს სომხეთის 1/5 ხვდათ წილად, ხოლო ირანელებს — 4/5. რომის იმპერატორებისა და ირანის შაჰების ხელში უმაღლესი ხელისუფლების გადასვლას ადგილობრივი მეფეების ინსტიტუტი უცბად არ გაუუქმებია. დასავლეთში არშაკიანები — 390 წლამდე მეფობდნენ, აღმოსავლეთში კი 428 წლამდე. არშაკიანების შემდეგ სომხეთმა ოთხ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში თვითმმართველობის განსაკუთრებული ფორმა შეინარჩუნა, რამაც მომავალში ხელი შეუწყო დიდი სომხეთის სუვერენული სახელმწიფოს ფორმირებას, ხოლო აშოტ I ბაგრატუნის სამეფო ტიტული უშუალოდაა დაკავშირებული სომხურ თვითმმართველობაში უპირველესი თავადის ინსტიტუტის არსებობას-

თან. მისი როლი განსაკუთრებით გამოიკვეთა სომხეთის არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში ყოფნის დროს.

არშაკიანების უკანასკნელი მეფის არტაშეს ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ, 428 წელს სომხეთის გარკვეული ნაწილი ირანის პროვინციად (მაზრად) იქცა, სადაც ირანის შაჰის სახელით ხელისუფლებას მარზპანი ახორციელებდა. ეს პერიოდი სომხეთის ისტორიაში ცნობილია ***მარზპანთა სომხეთის*** პერიოდად. მარზპანის გვერდით მმართველობის სისტემაში დიდ როლს ასრულებდნენ ნახარარები, რომლებიც ადგილუფროსობის პრინციპის დაცვით იკავებდნენ თანამდებობებს მარზპანის გვერდით. მარზპანის ფუნქციები მკვეთრად არ იყო რეგლამენტირებული. ერთი კი ცხადია, რომ იგი მოცემულ მაზრაში უმაღლესი ადმინისტრაციული ხელისუფლების მატარებელი იყო.

რომაელებისა და ირანელების ბატონობა ახ.წ. VII ს. 30-იან წლებში არაბთა სახალიფომ შეცვალა, მაგრამ არ შეცვლილა სომხეთის ადმინისტრაციული მმართველობა. სომხეთის პროვინციებს ახლა სახალიფოს მოხელეები მართავდნენ. მათთან მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ადგილობრივ დიდგვაროვნებს. 886 წელს აშოტ ბაგრატუნი სომეხთა მეფედ გამოცხადდა. ეს სომხეთის სახელმწიფო სუვერენიტეტისათვის მნიშვნელოვანი მომენტი იყო, თუმცა დამტკიცება მეფეს ხალიფასაგან უნდა მიეღო. სიტუაცია შეიცვალა 923-951 წ.წ., როცა აბას I ბაგრატუნი არაბთა ხალიფას ინვენსტიტურას აღარ საჭიროებდა.

სომხეთის დაპყრობითი ომების ისტორიიდან მნიშვნელოვანია ბიზანტიასთან ურთიერთობა. ამ შემთხვევაში დიპლომატიამ ისეთივე როლი შესრულა, როგორც სამხედრო ოპერაციებმა. ბიზანტიის ექსპანსიის ობიექტს სომხეთის გარდა მუსლიმთა საემიროები და ქართველ მეფეთა მმართველობის ქვეშ მყოფი ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთის ტერიტორიებიც წარმოადგენდა. ბასიანთან სამხედრო ოპერაციების შემდეგ ბიზანტია ტაოსა და კლარჯეთში დამკვიდრებას ცდილობდა. IX-X ს.ს.-ში ეს მხარე რამდენიმე ადმინისტრაციულ ერთეულად დაიყო და აქ ივერიის ბაგრატიონთა შტო გაბატონდა.

XI საუკუნეში სომხეთი სელჩუკებმა დაიპყრეს, რომელთაც თათარმონღოლები შეენაცვლნენ. დაიწყო სომხების მიგრაცია სხვადასხვა ქვეყნებში. ერთ-ერთმა ემიგრანტმა, დიდი საგვარეულოს წარმომადგენელმა რუბენმა, მცირე აზიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა დაიწყო. ამ ბრძოლის შედეგად 1080 წელს შეიქმნა კილიკიის სომხეთის სამთავრო.

XII-XIII ს.ს. გაძლიერებულმა საქართველომ სომხეთი თურქ-სელჩუკებისაგან გაათავისუფლა და საფეოდალოების სახით შემოიერთა (ამ მხარეს მხარგრძელები მართავდნენ).

XIV ს. მეორე ნახევრიდან სომხეთი თემურ ლენგმა გაანადგურა, შემდეგ კი — ყარა-ყოინლუს და აყ-ყოინლუს თურქებმა. ქვეყნის ნგრევას მოსახლეობის მასობრივი ემიგრაცია მოჰყვა. XVII-XVIII ს.ს. სომხეთი ირანმა და ოსმალეთმა გაინაწილა, რომელთა შორის XIX საუკუნემდე კავკასიის სახელმწიფოთა გადანაწილებისათვის განუწყვეტელი ბრძოლები მიმდინარეობდა. XIX საუკუნიდან ამიერკავკასიის ტერიტორიის პოლიტიკური ერთეულები ნაწილ-ნაწილ შეუერთდა რუსეთს. XX საუკუნის დასაწყისში რუსეთში მიმდინარე პოლიტიკური ძვრების შედეგად სომხეთი 1918 წელს რესპუბლიკის ფორმის დამოუკიდებელი სახელმწიფო გახდა. მაგრამ ჯერ ამიერკავკასიის ფედერაციაში, შემდეგ კი სსრ კავშირის შემადგენლობაში შესვლით სომხეთი კვლავ რუსეთის (საბჭოთა რეჟიმის) მძლავრი გავლენის ქვეშ მოექცა.

§ 2. სახელმწიფოს ფორმები და მათი ევოლუცია სომხეთში

პირველი სომხური სახელმწიფოები (ვანის სამეფო, მცირე სომხეთი და ა.შ.) აღმოსავლური ტიპის მონარქიებს წარმოადგენდნენ და აღმოსავლური დესპოტიის ნიშნებით ხასიათდებოდნენ. სახელმწიფოს სათავეში იდგა შეუზღუდავი ძალაუფლების მქონე ***მეფე***. ის იყო კანონმდებელი, მართლმსაჯულების მესვეური და ქვეყნის უმაღლესი გამგებელიც.

მეფესთან არსებობდა ***ცენტრალური მმართველობის აპარატი***, სადაც დიდ როლს ასრულებდა მხედართმთავარი — ***სპარაპეტი*** და ათასეულის მეთაური — ***აზარაპეტი***. მეფის პირველ მრჩევლად ითვლებოდა — ***ქურუმი***, მის ხელში იყო თავმოყრილი საკანცელარიო საქმეთა წარმოებაც. ახალი კანონპროექტების შემუშავება ქურუმს· ევალა. იგი განაგებდა ქვეყნის ტერიტორიაზე ყველა ტაძრის ქონებას. მას ექვემდებარებოდნენ ცალკეული ტაძრების ქურუმები. ეს თანამდებობა მემკვიდრეობით გადადიოდა.

სანაპირო ოლქების მთავარი იყო ***ბდეხში***, რომელიც ქვეყნის ცენტრალიზაციის პერიოდში მეფის მოხელედ ითვლებოდა, ხოლო დაქუცმაცებულობის დროს დამოუკიდებელ ხელმწიფობისაკენ ილტვოდა.

ფეოდალიზაციის პროცესს სომხეთში მოჰყვა ფეოდალური მონარქიის დამკვიდრება. ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის განვითარების შედეგად გაძლიერდა ცენტრალური მმართველობის აპარატი, სადაც ყველა მნიშვნელოვან თანამდებობაზე მეფე ნიშნავდა მოხელეებს. ეს უკანასკნელნი მეფის წინაშე იყვნენ ანგარიშვალდებულნი და პასუხისმგებელნი. საერთოდ სამოხელეო აპარატში მეფე თავისი საგვარეულოდან ნიშნავდა წარმომადგენლებს და ამით ხელისუფლების ცენტრალიზაციას უწყობდა ხელს. თავდაპირველად ფეოდალურ სომხეთში დიდ როლს ასრულებდნენ ***ნახარარები***. მეფე გარკვეული დამსახურებისათვის ნახარარის წოდებას უბოძებდა ამა თუ იმ საგვარეულოს წარმომადგენელს, ნახარარების სახლების სათავეში ***ტანუტერები*** (სახლის უფალი) იდგნენ. ტერმინი „ნახარარი“ — პირის სოციალურ მდგომარეობის მაჩვენებელი იყო (ისევე, როგორც აზნაური), ხოლო „ტანუტერი“ — თანამდებობის. ნახარარი ადგილმამულის სრული მესაკუთრე იყო და ეს საკუთრება მაიორატული მემკვიდრეობის წესით გადადიოდა. მათ სამხედრო ვალდებულებაც ეკისრათ მეფის წინაშე. ამასთან ერთად, უმნიშვნელოვანესი საკითხების გადასაწყვეტად (ომის, ზავის და სხვა) მონაწილეობდნენ მეფესთან არსებულ სათათბიროში. მეფის სათათბიროში ნახარარების გარდა შინაკანები და მდაბიოებიც მოიწვეოდნენ.

ცენტრალურ ორგანოთა სისტემაში გაჩნდა ახალი სამოქალაქო უწყებები: ***აზარაპეტუთიუნი***, რომელსაც სომხეთის აზარაპეტი მართავდა და ქვეყნის ეკონომიკური საკითხების უზრუნველყოფა ევალა; ***მარდპეთიუნი*** — სასახლის მინისტრი, რომელსაც მეფისა და სასახლის წევრების დაცვის ორგანიზაცია, უფლისწულების აღზრდა, საგანძურისა და სხვა ქონების დაცვა ევალა; ***მალხაზუთიუნი*** — სასახლისა და მეფის უშუალო მცველი; ***კათალიკოსი*** — მართლმსაჯულების განმახორციელებელი.

კილიკიის სომხეთის სახელმწიფო ადრეფეოდალური მონარქია იყო, რომელსაც 1080 წლიდან 1198 წლამდე სათავეში ***დიდი მთავარი*** ედგა, ხოლო 1198 წლიდან 1375 წლამდე ***მეფე***. ამ სახელმწიფოს არსებობის პირველი ეტაპი ფეოდალური დაქუცმაცებულობითაა ცნობილი, რადგან ბიზანტიის ვასალი თავადები თავიანთ მამულებში დამოუკიდებელ მმართველებს წარმოადგენდნენ. დაქუცმაცებულობის წინააღმდეგ იბძოდნენ რუბენიდები. XII ს.-ის ბოლოს მათ შესძლეს ძლიერი ცენტრალიზებული სამეფოს შექმნა, რომელიც ფორმალურად შევიდა „წმინდა რომის იმპერიის“ შემადგენლობაში.

დიდი მთავრის შემდეგ, მეორე პირს სახელმწიფოში ***ბდეხში*** წარმოადგენდა, რომელსაც ***ავագები*** ანუ უფროსი ნახარარები ექვემდებარებოდნენ. კილიკიაში მთელი სომხეთისათვის დამახასიათებელ სახელმწიფო იერარქიასა და ინსტიტუტებს ვხვდებით, მაგრამ განსხვავებული სახელწოდებით: იშხანი, ბარონი, ბერდაკალი, აზატი და ძიავორი ანუ მხედარი.

თავდაპირველად სომხეთის მოხელეთა მთელი იერარქია ბიზანტიის ვასალიტეტს წარმოადგენდა. ისინი მიწებს სამსახურის პირობითაც ღებულობდნენ და საკუთარი მამულებიც გააჩნდათ. ამიტომ, მართალია, რუბენიდებმა მოახერხეს ერთიანი ცენტრალური სახელმწიფოს შექმნა, მაგრამ ეს პროცესი განსხვავდებოდა ევროპის ანალოგიური პროცესებისაგან. თუ დასავლეთ ევროპაში მსხვილი მაგნატებისათვის ძალაუფლების წართმევას ცენტრალიზებული მონარქიის და წოდებრივ-

წარმომადგენლობითი ორგანოების შექმნა მოჰყვა, სომხეთსა და კილიკიაში მსგავსი პროცესი სრული წარმატებით არ განვითარებულა. ლეონ II და მისი მომდევნო მეფეები მართალია „ინკნაკალის“ ანუ თვითმპყრობელის ტიტულს ატარებდნენ, მაგრამ კილიკიის მეფეები განუსაზღვრელი უფლებით არასოდეს ყოფილან აღჭურვილნი. ასეთი ტიტულის არსებობა, როგორც სომეხ მკვლევართა უდიდესი ნაწილი მიიჩნევს, სომხური სახელმწიფოს სუვერენიტეტს უსვამდა ხაზს, ვიდრე ამ სახელმწიფოში აბსოლუტიზმის ნიშნებს.

კილიკიის სომხეთის სახელმწიფო წყობილება

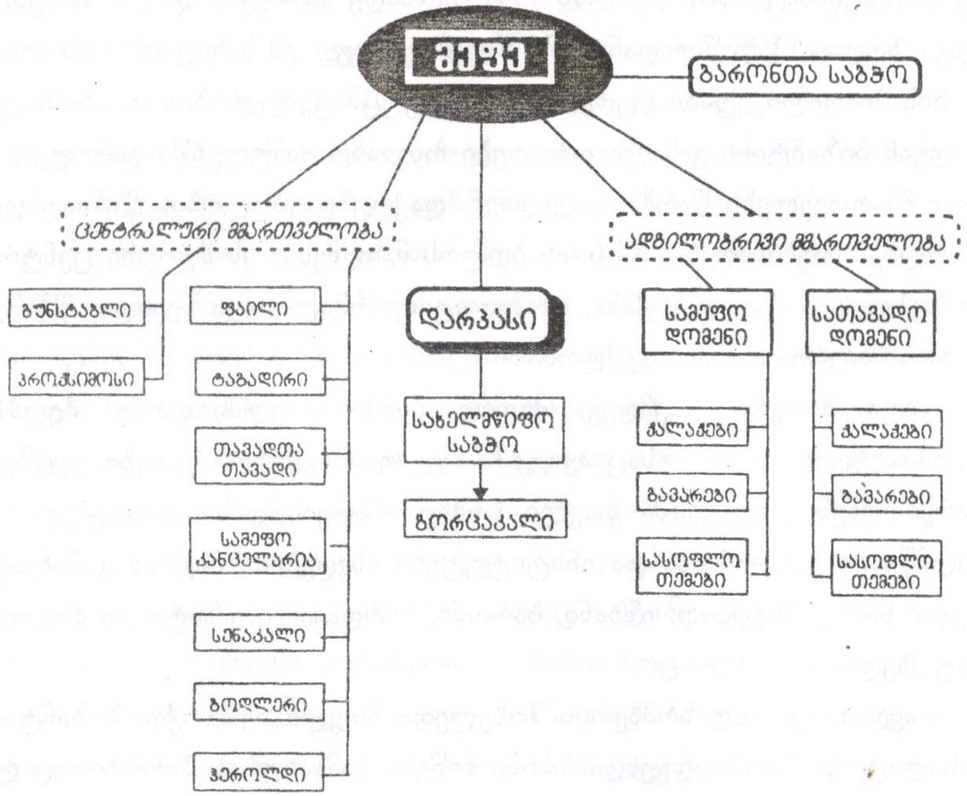

მეფე, როგორც სახელმწიფოს უმაღლესი მეთაური, ფართო უფლებებით იყო აღჭურვილი და მაღალი რეგალიებით სარგებლობდა. მხოლოდ მეფეს ჰქონდა მონეტის მოჭრის, გადასახადების აკრეფის, ქალაქებისა და სახელმწიფო მნიშვნელობის ხიდების შენების უფლება. იგი

ითვლებოდა შეიარაღებული ძალების უმაღლეს მხედართმთავრად, ნიშნავდა და იღებდა ელჩებს, წყვეტდა სახელმწიფო მნიშვნელობის სხვა საკითხებს. საკანონმდებლო ხელისუფლებას მეფე ინაწილებდა ***ბარონთა საბჭოსთან*** ერთად. დიდი მთავრის პერიოდში შეიქმნა სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალური აპარატი, რომელიც ლეონ II-ის დროს კიდევ უფრო დაიხვეწა და საკანონმდებლო წესით განმტკიცდა როგორც ***სამეფო კარი*** ანუ ***არკუნიკ***. ამ ორგანოს სათავეში ედგა უმაღლესი თანამდებობის პირი — ***დივანი***. ცენტრალური მმართველობის ორგანოს, რომლის მეშვეობითაც მეფე მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებს წყვეტდა — ***დარპასი*** წარმოადგენდა. სმბატის სამართლის წიგნის მიხედვით დარპასი სამეფო კარსაც ნიშნავდა, სასამართლოსაც და ხაზინასაც. დარპასი შედგებოდა სახელმწიფო საბჭოსა და ცენტრალური ადმინისტრაციული მმართველობის ორგანოებისაგან. სახელმწიფო საბჭო სათათბირო ორგანო იყო, რომლის შემადგენლობაში მსხვილი ბარონები (სომხურ წყაროებში იხსენიება „პაროն“) — მეფის უშუალო ვასალები შედიოდნენ. სახელმწიფო საბჭო რეგულარულად იწვეოდა ომისა და ზავის საკითხების და ფეოდალთა შორის ურთიერთობების მოსაწესრიგებლად. სახელმწიფო საბჭო უმაღლეს სასამართლო ორგანოსაც წარმოადგენდა და მნიშვნელოვან სახელმწიფო დანაშაულებს იხილავდა. საბჭოს ყოველი გადაწყვეტილება მეფის სახელით გამოდიოდა, ე.ი. მეფე საკანონმდებლო, სასამართლო და აღმასრულებელ ფუნქციებს სწორედ სახელმწიფო საბჭოს მეშვეობით ახორციელებდა.

სახელმწიფო მმართველობა ***გორცაკალების*** ანუ სამეფო მოხელეების მეშვეობით ხორციელდებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ კილიკიის მმართველობის აპარატი, ძველი სომხეთის მმართველობისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ სახელმწიფო თანამდებობები ნაწილდებოდა არა საგვარეულო (სამემკვიდრეო) პრინციპის მიხედვით, არამედ მეფის შეხედულებით. ქვეყნის უშუალო მართვას მეფე ***გორცაკალუთიუნიკის*** მეშვეობით ახორციელებდა, სადაც ცალკეული უწყებების ხელმძღვა-

ნელები შედიოდნენ. დარგობრივი უწყებები დიდი სომხეთის სახელმწიფო წყობილების ტრადიციით შეიქმნა. ამასთან ზოგიერთი თანამდებობის სახელწოდებას ბიზანტიელებისა და ჯვაროსნების გავლენა ეტყობოდა. კილიკიის სახელმწიფო ჩინები და უწყებები ორ კატეგორიად შეიძლება დაიყოს. პირველ კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ: რეგენტი ანუ ფაილი, სამეფო გვირგვინის მცველი, თავადთა თავადი, სამეფო კანცელარია, სენესკალი, ბოდლერი, უფროსი ჰეროლდი. მეორე კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ: სამხედრო უწყება, საფინანსო უწყება. განვიხილოთ თითოეული მოხელის უფლებამოსილებანი.

ფაილი ანუ ***რეგენტი*** მეფის უახლოესი მრჩეველი იყო და მეორე პირს წარმოადგენდა სახელმწიფოში. თუ მეფე ქვეყნიდან იყო წასული, უმაღლეს მმართველობას ფაილი ახორციელებდა. მასვე ევალა ტახტის მემკვიდრის აღზრდაც.

სამეფო გვირგვინის მცველი ანუ ***ტაგადირ***, უმაღლესი თანამდებობის პირი იყო, რომელსაც მეფისათვის გვირგვინის მირთმევა და თავზე დადგმა ევალა.

თავადთა თავადი ანუ ***დიდი თავადი*** თავადთა საკითხებზე მეფის უშუალო მრჩეველი იყო. იგი თავმჯდომარეობდა მსხვილ ფეოდალთა კრებებს და წყვეტდა მათ შორის დავებს, რადგან იმ სასამართლოს თავმჯდომარედაც ითვლებოდა, სადაც თავადთა გასამართლება ხდებოდა.

სამეფო კანცელარიას ხელმძღვანელობდა ***კანცლერი*** ანუ ***ჯანცლერი***. იგი ითვლებოდა სახელმწიფო ბეჭდის მცველად და ადგენდა მეფის ბრძანებულებებისა და სიგელების პროექტებს. მას ექვემდებარებოდა გადამწერებისა და თარჯიმანთა აპარატი. ესენი იყვნენ არა ჩვეულებრივი თარჯიმნები, არამედ დიპლომატები, რომელთა შემადგენლობიდან მეფე ელჩებს ნიშნავდა.

სენეკალი — მეფის მრჩეველი და რწმუნებული იყო. თავდაპირველად იგი მხოლოდ მეფის შემოსავლისა და გასავლის საკითხებს განაგებდა. დროთა განმავლობაში მთელი ქვეყნის ეკონომიკის გამგებლად იქცა და ქვეყნის ბიუჯეტზე უმაღლეს ზედამხედველობას ახორციელებდა. მის მოადგილედ ითვლებოდა ჯამბლაინი (შამბელანი) — სამეფო გარდირობისა და საძინებლის მცველი.

ბოდლერი (ბუტელარიუსი) — სამეფო მაგიდისა და სასმელების მცველი. მისი ფუნქცია იყო სამეფო კარის ოფიციალური სადილების ორგანიზაცია.

უფროსი ჰეროლდი (ავაგ ჩაუშ) — კურიერებისა და მალემსრბოლეთა მეთაური იყო. ხელმძღვანელობდა სამეფო ფოსტასა და გადაზიდვებს. იგი უშუალოდ ემორჩილებოდა სენეკალს.

მეორე კატეგორიის უწყებებს, რომელთაც ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეკუთვნოდა საფინანსო და სამხედრო უწყებები. სამხედრო უწყებას განაგებდა ***სპარაპეტი*** ანუ ***გუნსტაბლი*** (იგივე კონსტაბლი). თავდაპირველად სპარაპეტი მეჯინიბე იყო. მოგვიანებით კი მთელი კილიკიის სომხეთის სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალი გახდა. ასე, რომ სპარაპეტი მეფის პირველი თანაშემწე იყო სამხედრო საქმეებში. მის პირველ მოადგილედ ითვლებოდა ***მარაჯახტი*** (მარშალი).

საფინანსო უწყებას სათავეში ედგა ***პროქსიმოსი***. ეს ტერმინი სომხებმა ბერძნებისაგან აიღეს, თუმცა მას განსხვავებული დატვირთვა მისცეს. თეოდოსის კოდექსის მიხედვით პროქსიმოსი სახელმწიფო კანცელარიის დაცვის უფროსი იყო. მას ბეგარისა და ღალის აკრეფის ზედამხედველობის ფუნქცია ჰქონდა და უცხოელებთან სავაჭრო ხელშეკრულების გამფორმებელი ნოტარიუსები ექვემდებარებოდნენ.

ადგილობრივი თვითმმართველობისა და მმართველობის ორგანოები. კილიკია დაახლოებით 30 ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულად იყო დაყოფილი, რომელთაც სომხები ***გავარებს*** ეძახდნენ. გავარების ნაწილი და მსხვილი ქალაქები მეფის დომენში ერთიანდებოდა, დანარჩენი კი მსხვილი ფეოდალების მამულებში. მეფის დომენის გავარებს მეფის მიერ დანიშნული მოხელეები მართავდნენ, ხოლო ვასალმემამულეების გავარებს — ბარონები. ადგილობრივი მმართველები აღჭურვილნი იყვნენ ადმინისტრაციულ-საფინანსო, სამხედრო და სასა-

მართლო უფლებამოსილებით და ერთიანდებოდნენ უხუცესთა საბჭოში ანუ „ცერაკუიტში“. თითოეული გავარი მრავალი სასოფლო თემისაგან შედგებოდა. თემის მმართველობაში სასულიერო პირებიც მონაწილეობდნენ. განმკარგულებელ ორგანოს ***უხუცესთა საბჭო*** წარმოადგენდა, რომელიც ერთი უხუცესის ხელმძღვანელობით განაგებდა გასავლისა და შემოსავლის საკითხებს ადგილებზე. თემის უხუცესი ზოგიერთ სამოქალაქო და მცირე მნიშვნელობის სისხლის სამართლის საქმეებსაც იხილავდა.

რაც შეეხება მეფის დომენის ***ქალაქებს***, აქ ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენელთან ერთად თვითმმართველობის ორგანოებიც არსებობდა. ასეთი ორგანო იყო ***წოდებრივი საბჭოები***, რომელთაც ქალაქის თავი ხელმძღვანელობდა. ამასთან ვაჭრებსა და ხელოსნებს თვითმმართველობის საკუთარი ორგანოები გააჩნდათ გილდიების სახით. მსხვილ ქალაქებში უცხოელებს თვითმმართველობის უფლების მქონე ***კოლონიები*** და ***კვარტლები*** გააჩნდათ, რომელთაც სათავეში კონსულები და ვიკარიუსები ედგნენ. ცენტრალური ხელისუფლებისაგან ქალაქებში მთავარი ზედამხედველი (ვერატესუჩი) ინიშნებოდა, რომელიც საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის მიზნით საპოლიციო უფლებებით იყო აღჭურვილი. მის მოადგილეებად ითვლებოდნენ ტანუტერები, რომლებიც ცალკეულ კვარტალებსა და რაიონებს ხელმძღვანელობდნენ.

სასამართლო სისტემა. კილიკიაში რთული სასამართლო სისტემა არსებობდა. ჯერ ერთი, პარალელურად მოქმედებდა სახელმწიფო, მემამულური და საეკლესიო სასამართლოები, მეორეც, ეს სასამართლოები წოდებრივი პრინციპის მიხედვით იყო აგებული, ამასთან თანასწორს თანასწორი გაასამართლებდა. მესამე, სასამართლოები იყოფოდა უმაღლეს ანუ ცენტრალურ და ქვედა ანუ ადგილობრივ სასამართლოებად. უმაღლესი სასმართლოები პირველი ინსტანციის როლშიც გამოდიოდნენ. ცენტრალურ სასამართლო ორგანოებს წარმოადგენდნენ: დარპასი, დიდი მთავრის სასამართლო, დედაქალაქის არქიეპისკოპოსის სასამართლო. სახელმწიფო მნიშვნელობის საქმეებზე ისინი პირველი ინსტანციის სასამართლოებს წარმოადგენდნენ, ხოლო ადგილობრივი მნიშვნელობის საქმეებზე — მეორე ინსტანციის. ***დარპასი*** განიხილავდა მეფის პირად ვასალთა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეებს.

დიდი მთავრის სასამართლო, როგორც პირველი ინსტანციის სასამართლო, განიხილავდა მეფის არავასალ თავადთა და მხედართა დავებს. ცენტრალურ სასამართლო ორგანოთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ***არქიეპისკოპოსის სასამართლოს***. იგი უმაღლესი ინსტანციის სასამართლო იყო სამოქალაქო საქმეებზე. უცხოელების საქმეების განხილვისას ამ სასამართლოს თავმჯდომარეობდა ლეგატუსი. ზოგიერთ შემთხვევაში უცხოელებს უფლება ჰქონდათ შეექმნათ თავიანთი სასამართლოები მხოლოდ სამოქალაქო საქმეებზე. ***ადგილობრივ სასამართლოებს*** ეკუთვნოდნენ: სათავადო სასამართლოები, საქალაქო სასამართლოები (ბურჯესები). თავის მხრივ საქალაქო სასამართლოები იყოფოდა სისხლის სამართლის და სამოქალაქო სამართლის სასამართლოებად. სათავდო სასამართლო „ბაილას“ მეთაურობით პირველი ინსტანციის სასამართლო იყო სათავადოს ტერიტორიაზე, ხოლო რაიონულ და სასოფლო სასამართლოთა მიერ განხილულ საქმეებზე მეორე ინსტანციას წარმოადგენდა. ადგილობრივ სასამართლოთა შორის განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ***ბურჯესები,*** რომელთაც ქალაქის მოსახლეობისაგან არჩეული პირი ხელმძღვანელობდა. ქალაქის სასამართლოთა სისტემაში შედიოდა ***ფაილის სასამართლო*** და ***დუკის სასამართლო***. ისინი სომხებსა და უცხოელებს შორის ისეთ დავებს განიხილავდნენ, რომელიც სხვა სასამართლოს კომპეტენციაში არ შედიოდა. ფაილის სასამართლო დედაქალაქში მოქმედებდა და მას კაპიტანი ხელმძღვანელობდა. რაც შეეხება დუკის სასამართლოს — იგი სავაჭრო ცენტრებში არსებობდა და ძირითადად ვაჭრობის წესების დამრღვევთა საქმეებს განიხილავდა. ***საეკლესიო სასამართლოებიც*** გარკვეულ იერარქიას ქმნიდნენ. ეკლესიას შეეძლო ყველა მორწმუნის (მიუხედავად

მისი წოდებისა) საქმე განეხილა, თუ ის რწმენისა და ღირსების წინააღმდეგ ჩაიდენდა დანაშაულს. უმაღლეს ინსტანციას ამ სფეროში კათალიკოსის ანუ სინოდის სასამართლო წარმოადგენდა. მას მოჰყვებოდა ეპისკოპოსის სასამართლო. მონასტრებში არსებობდა ვარდაპეტის სასამართლო, სადაც სამეცნიერო ხარისხის მქონე ბერს უფლება ჰქონდა ცოდვებისათვის გაესამართლებინა თავისი მრევლი.

§ 3. საზოგადოების ცალკეული კატეგორიების უფლებრივი მდგომარეობის ევოლუცია სომხეთში

სახელმწიფოს დამკვიდრება სომხეთში ძლიერი სასოფლო თემის შენარჩუნებით მოხდა. ამიტომ მონებს აქ ისეთი დიდი როლი არ შეუსრულებიათ, როგორც ძველ საბერძნეთსა და რომში. მონობის წყაროს ტყვედ ჩავარდნა, ვალის გადაუხდელობა და მონობის მისჯა წარმოადგენდა. ***მონა*** არ იყო სამართლის სუბიექტი. იგი ნივთთან იყო გათანაბრებული და ამ თვალსაზრისით იგი ანტიკური ხანის მონას წააგავდა.

პირველ სომხურ სახელმწიფოში (და შემდეგაც) უშუალო მწარმოებელ ფენას შეადგენდნენ ***გლეხები*** და ***ხელოსნები***, რომელთა გამაერთიანებელ ტერმინს სომხეთში „შინაკანი" წარმოადგენდა. მათ მეფის სასარგებლოდ მძიმე ბეგარა ეკისრათ და ომის შემთხვევაში ვალდებული იყვნენ ჯარში ემსახურათ. პრივილეგირებულთა ფენას შეადგენდნენ — ***მხედრები*** (აზატები). ჩვენამდე მოღწეული სომხური საეკლესიო კრების დადგენილების მიხედვით აზატი ორჯერ მეტად ფასობდა კანონმდებლის თვალში, ვიდრე გლეხი. ქალაქის მოსახლეობა მეფის დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდა. ქალაქი თავისი სოციალური შემადგენლობითა და შინაარსით ნახევრადპატრიარქალური სახით არსებობდა.

ფეოდალიზაციის პროცესთან ერთად გაღრმავდა საზოგადოების დიფერენციაცია. ჩამოყალიბდა ***ფეოდალთა ფენა***, რომელიც ორ წოდებად იყო წარმოდგენილი — ***საერო ფეოდალები*** და ***სასულიერო ფეო-***

დალები. თითოეული მათგანი ქონებრივი და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით ჯგუფებად იყოფოდა.

თავისუფალ და პრივილეგირებულ წოდებას სომხური წყაროები ***აზატად*** მოიხსენიებენ, ხოლო არათავისუფალს — ***ანაზატად*** (აზნაური და უაზნონი — ქართული ვერსიის მიხედვით).

ფეოდალთა შორის ყველაზე მეტი პატივით ***მეფე*** და მისი საგვარეულოს წევრები სარგებლობდნენ, შემდეგ ***ბდეხშები*** (მეფისნაცვლები), ***ნახარარები*** და ***აზატები***.

ძირითადი მწარმოებელი ფენა ***გლეხობა*** (შინაკანი) იყო. მის საკუთრებაში იყო ზოგიერთი საწარმოო საშუალებანი. ისინი მხითარ გოშის სამართლის წიგნის მიხედვით მიწის მესაკუთრეებადაც გამოდიოდნენ. შინაკანებს მათ საკუთრებაში არსებული ქონების განკარგვის უფლება გააჩნდათ. ერთი და იმავე დანაშაულისათვის აზატი და შინაკანი თანაბრად ისჯებოდნენ.

§ 4. სამართალგანვითარების ძირითადი ტენდენციები სომხეთში

ძველ სომხეთში სამართლის ერთ-ერთ წყაროს ჩვეულება — ***ადათი*** წარმოადგენდა. ერთადერთ კანონმდებლად ითვლებოდა მეფე, რომელიც ადმინისტრაციულ განკარგულებებსა და ბრძანებულებების გამოსცემდა. უძველესი პერიოდის აქტებს ჩვენამდე არ მოუღწევიათ.

პირველ რიგში შევეხოთ IV-V ს.ს.-ში უცხოური ***სამართლის რეცეფციას***. ამ პერიოდში დაიწყო ახალი აღთქმის ბერძნულიდან თარგმნა. თუ მოსეს კანონები ბიბლიის თარგმნის შედეგად გავრცელდა სომხეთში, მისი გადამუშავებული ვარიანტი ანუ თალმუდი (გავრცელდა არაბეთსა და წინა აზიაში) სომხეთში VII საუკუნიდან შარიათის მეშვეობით შევიდა. სომხური სამართლის წყაროდ მუსლიმური სამართალი იმდენად იქნა გამოყენებული, რამდენადაც იგი მოსეს სამართლის ნორმებს შეიცავდა. ჩვენამდე შემორჩენილ და სომხეთში მოქმედ კრებულებს შორის შეიძლება დავასახელოთ „სირიულ-რომაული ძეგლის-

დება“. ეს კრებული V საუკუნეში, რომის დაცემის პერიოდშია შედგენილი და ამიტომ ფართოდ შეიცავს რომაულ-ბიზანტიური სამართლის ნიშნებს. ამ აქტის სირიული, არაბული და სომხური ვარიანტები პირველად 1880 წ. გამოიცა. მისი სირიული ვარიანტი ლონდონის მუზეუმში ინახება და თარიღდება ახ.წ. 510-520 წლებით. არის ვერსია, რომ სომხური თარგმანი მხითარ გოშს ეკუთვნის, მეორე ვერსიის მიხედვით — ნერსეს ლამბრონაცს. 1196 წელს ნერსეს ლამბრონაცის მიერ ითარგმნა „ეკლოგა“ და „სამხედრო კანონებიც“. გარდა ამისა, შემორჩენილია 797-802 წლებით დათარიღებული „ნოველები“ (De testiumjuramento). უცხოური კანონთა კრებულებიდან უნდა დავასახელოთ „ანტიოქიის ასიზები“. კანონთა ეს კრებული ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი 15 თავი არეგულირებს სენიორებსა და ვასალებს შორის ურთიერთობებს. შემდეგი თავები ეხება დავის განხილვის წესსა და ფეოდალებს შორის ზოგიერთ სისხლის სამართლებრივი საქმეთა განხილვის წესს. „ასიზების“ მეორე ნაწილი 21 თავისაგან შედგება და განსაზღვრავს ქალაქის მოსახლეობის სამართლებრივ რეჟიმს, არეგულირებს საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობების საკითხებს, ჭონებრივი ურთიერთობების თავისებურებებს, ანდერძის დადგენის წესებს და სხვა. 1841 წელს პარიზში გამოიცა იერუსალიმისა და კვიპროსის ასიზების ორი ტომი. მასში შევიდა იბელინის, კვიპროსის მეფის, მისი სიძის — სმბატის და სხვა ასიზები. ამ კრებულში ანტიოქიის ასიზები ვერ მოხვდა. სმბატის დამსახურებად სწორედ იმას მიიჩნევენ, რომ მან თარგმანის მეშვეობით შესაძლებელი გახადა ამ ძეგლის აღდგენა, რომლის ძველი ფრანგული ორიგინალი არ მოიძებნება. როგორც სმბატ სპარაპეტი მოწმებს — ჩვენი ხალხი და სომხეთის სასამართლო, ამ ასიზებით ხელმძღვანელობდაო.

კანონიკური დადგენილებანი, როგორც სამართლის წყარო, სომხეთში ახ.წ. IV საუკუნის დასაწყისიდან გამოიყენება. პირველ ეტაპზე ეს დადგენილებანი რელიგიური შინაარსის ინსტრუქციებს წარმოადგენდნენ, თუმცა დროთა განმავლობაში მათ სამართლებრივი მნიშვნელობა

შეიძინეს. ჩვენამდე მოაღწია მრავალმა საეკლესიო წესდებამ ორი ათასამდე კანონის შემადგენლობით. კანონიკური სამართლის პირველი კლასიფიკაცია ახ.წ. VIII საუკუნეში დაიწყო (717-728 წ.წ.). მომავალში სომხური „კანონთა წიგნები“ ივსებოდა ახალი წესდებებითა და ნორმებით.

სომხური სამართლის წყაროები

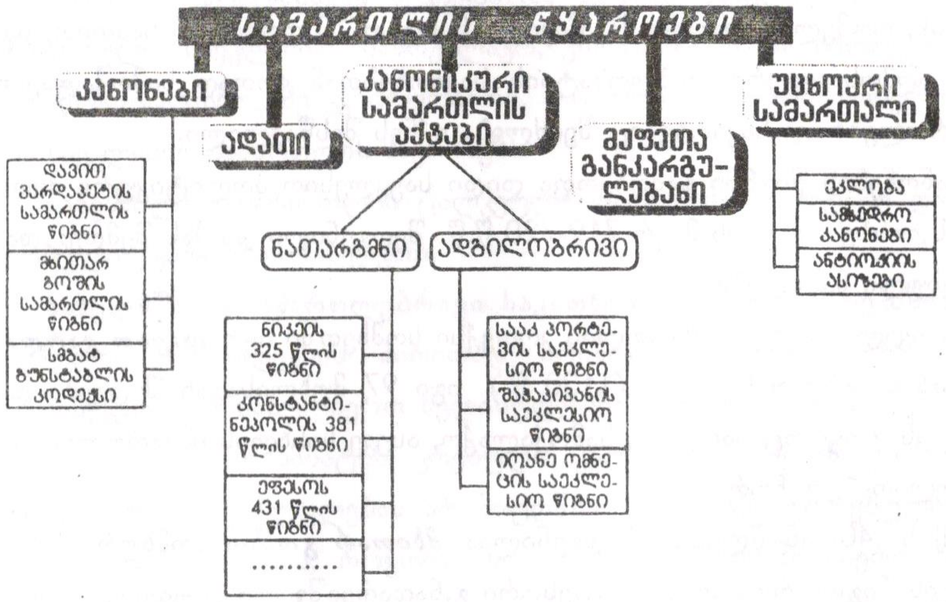

საერო სამართლის წიგნები შედარებით გვიან გაჩნდა. უფრო ადრეულია ***კანონიკური სამართლის აქტები***, ე.წ. „სომხური კანონების წიგნი“, რომელიც ორი ნაწილისაგან შედგება: ნათარგმნი და ორიგინალური. სომხეთში უხვად ითარგმნებოდა კანონიკური ძეგლები ბერძნული და სირიული ენებიდან (ნიკეის 325 წლის, კონსტანტინეპოლის 381 წლის, ეფესოს 431 წლის და სხვა საეკლესიო კრებების გადაწყვეტილებები). ეროვნული საეკლესიო კანონმდებლობიდან დიდი მნიშვნელობა აქვს სააკ პორტევისა და შაჰაპივანის საეკლესიო კრებების გადაწყვეტილებებს.

ადათობრივ სამართალსა, კანონიკურ დადგენილებებსა და რეცეფცირებულ ნორმებთან ერთად სამართლის წყაროთა შორის დიდი

მნიშვნელობა ჰქონდა კილიკიის ***მეფეთა განკარგულებებსა*** და სხვა ნორმატულ აქტებს. ჩვენამდე შემორჩენილია უამრავი წყალობის სიგელი, როცა მეფე ტაძრებს მიუბოძებდა მამულებს ჩუქების სიგელით. სამართლის ცალკეული დარგების შესწავლისათვის წყაროთა შორის უნდა დავასახელოთ უცხო სახელმწიფოებთან და სავაჭრო კომპანიებთან დადებული ***ხელშეკრულებები.*** საინტერესოა 1285 წ. 7 მაისის საზავო ხელშეკრულება ეგვიპტის სულთან კელავუნსა და ლეონ III შორის, რომელიც დაიდო 10 წლით 10 თვით 10 დღით 10 საათით, სადაც აღმოსავლური დიპლომატიის საკითხებთან ერთად სამოქალაქო-სამართლებრივი საკითხებიც შეიძლება იქნეს შესწავლილი.

კანონების წიგნში გამოიყოფა დიდი საეკლესიო პოლიტიკური მოღვაწის იოანე ომნეცის მიერ 719-720 წ.წ. შედგენილი და მას შემდეგ დამატებული ნაწილები.

პირველი საერო სამართლის კოდექსი სომხეთში იყო ***დავით ვარდაპეტის*** სამართლის წიგნი (1130 წ.). იგი 97 მუხლისაგან შედგება და შეიცავს როგორც საოჯახო, სამოქალაქო, ასევე სისხლის სამართლის მარეგულირებელ ნორმებს.

XII ს. 40-იან წლებში შედგენილია ***მხითარ გოშის*** სომხური სამართლის წიგნი. როგორც პროფესორი გ.ნადარეიშვილი მიუთითებს, გოში მოღვაწეობდა ჩრდილოეთ სომხეთში, რომელიც მაშინ საქართველოს შემადგენლობაში იყო და ამიტომ, ამ სამართლის წიგნში აისახა მაშინდელი ქართული სახელმწიფოებრიობის დროშის ქვეშ მდგომი სომხური პროვინციების ყოფა-ცხოვრება და სამართალი. ეს ძეგლი თერთმეტთავიანი შესავლისა და ორი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან პირველი 124 მუხლი საეკლესიო კანონმდებლობას ეხება, ხოლო მეორე 130 მუხლი — საერო კანონებს.

კილიკიის სომხეთში 1265 წელს შედგენილ იქნა ***სმბატ გუნდსტაბლის*** კოდექსი. სმბატი 5 წლისა იყო, როდესაც მხითარ გოში გარდაიცვალა. მთელი თავისი სიცოცხლე მან სომხური სახელმწიფოს აყვავებას მიუძღვნა. იყო გამოჩენილი მხედართმთავარი, დიპლომატი, ის-

ტორიკოსი და სამართალმცოდნე. სმბატი წარმომავლობით სომეხთა ცნობილ გვარს ხეტუმიდებს ეკუთვნოდა. სმბატის მიერ სომხური სამართლის კოდიფიკაცია სომხურ ჩვეულებით სამართალს, მხითარ გოშის სამართლის წიგნსა და სომხურ კანონიკურ სამართალს ეყრდნობა. ეს კრებული საეკლესიო-ფეოდალურ კოდექსს წარმოადგენს, სადაც ასახვა ჰპოვა საერო და სასულიერო ფეოდალთა პრივილეგიებმა. სმბატის კოდექსი 177 მუხლისაგან შედგება და შეიცავს სახელმწიფო-ადმინისტრაციული, საეკლესიო, სამოქალაქო, ქირავნობისა და იპოთეკის, საქორწინო-საოჯახო, მემკვიდრეობითი, სავაჭრო, მონათმფლობელობისა და საეკლესიო სამართლის საკითხებს.

განვიხილოთ სამართლის ცალკეული დარგების ევოლუცია დასახელებული წყაროების მიხედვით.

სახელმწიფო-სამართლებრივი საკითხები სმბატის კოდექსშია მოცემული. ამ კოდექსის ძირითად პრინციპს წარმოადგენს საერო ხელისუფლების სასულიერო ხელისუფლებაზე მაღლა დგომა. ეს გასაგებიცაა, რადგან სმბატის კრებული კილიკიაშია შექმნილი და აქ სასულიერო ხელისუფლებას არ მიუღწევია იმ განსაკუთრებული უფლებამოსილებისათვის, როგორც სომხეთში. კილიკიაში საერო ხელისუფლება მეფისა და მისი ვასალების საშუალებით იქვემდებარებდა სამართალურთიერთობის ყველა მხარეს, ხოლო ეკლესიას რჩებოდა მხოლოდ რწმენის და მორალის საკითხები. საერო ხელისუფლებამ სცნო ეკლესიის შიდა ავტონომია. საშინაო საქმეებში ეკლესია თვითმმართველობის პრინციპით მოქმედებდა, ხოლო სასულიერო ჩინები ერთმანეთს ექვემდებარებოდა კანონით დადგენილი იერარქიის წესით. სასულიერო პირთა მკაცრ ურთიერთდაქვემდებარებას ეძღვნება სმბატის კოდექსის 71-ე და სხვა პარაგრაფები.

თუ სასულიერო და საერო ხელისუფლებას შორის ბრძოლა ამ უკანასკნელის გამარჯვებით დამთავრდა, სამეფო ხელისუფლებასა და ფეოდალურ მაგნატებს შორის ბრძოლა კვლავ გრძელდებოდა. სმბატის კრებული ითვალისწინებს მტკიცე ცენტრალიზებული ხელისუფლების

არსებობას მეფის სახით და ამასთან უშვებს მსხვილ ფეოდალთა იმუნიტეტს.

ტახტის მემკვიდრის საკითხი სომხურ სამართალში ერთნაირად არ არის გაგებული. საერთოდ, შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში ტახტის მემკვიდრე ხდებოდა მეფის გვარის უხუცესი წევრი. მხითარ გოში ერთი ნაბიჯით წინ წავიდა და თავის სამართლის წიგნში ტახტის მემკვიდრედ მეფის ერთ-ერთი ძმა აღიარა, სმბატიმ კი — ერთ-ერთი ვაჟი. მიუხედავად გოშისა და სმბატის დიდი სურვილისა — სამეფო ტახტზე მაიორატის ფეოდალური პრინციპი დაეკანონებიათ, გარკვეულ კომპრომისზე წასვლა მაინც დასჭირდათ. მათ დაუშვეს მეფის არჩევის შესაძლებლობა ძმების ან ვაჟიშვილების წრიდან, მაგრამ ეს დებულება მხოლოდ დაწერილი დარჩა. პრაქტიკულად კილიკიაში ტახტის მემკვიდრე უფროსი ვაჟი ხდებოდა, როგორც ამას ძველ სომხეთში ჰქონდა ადგილი.

როგორც გოშის, ასევე სმბატის სამართალის წიგნის მიხედვით, მეფეები შეიძლება იყვნენ ან „ღვთის მიერ დასმულნი“ ან „ხალხის მიერ აღზევებულნი“. ღვთისაგან დასმული მეფე, ცუდია ის თუ კარგი, მხოლოდ ღვთის ნებით შეიძლება ტახტიდან ჩამოვარდეს, ხოლო ხალხისაგან აღზევებული შეიძლება ხალხის მიერ დაემხოს. ყველა შემთხვევაში მეფის ჩამოგდება შესაძლებელია მხოლოდ სხვა მეფესთან, პატრიარქთან ან „მთელ ხალხთან“ შეთანხმებით. ჩამოგდებული მეფის ვაჟები ტახტის მემკვიდრეობის უფლებას არ კარგავენ.

სომხური სამართლის მიხედვით მეფე არის „ინკნაკალი“ ანუ ავტოკრატი. მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, რომ იგი აბსოლუტური მონარქი ან აღმოსავლელი დესპოტია. უბრალოდ, იგი სუვერენული მონარქია, რომელიც ბიზანტიის ან სხვა ქვეყნის იმპერატორზე არ არის დამოკიდებული. 1204 წლიდან, ბიზანტიის დაცემის შემდეგ, სომეხი მეფეები „ინკნაკალებად“ იწოდებოდნენ.

სმბატის სამართლის წიგნის ტენდენცია მეფის ხელისუფლების შეზღუდვისა და ფეოდალთა უფლებების გაზრდისაკენ იყო მიმართული.

ამასთან, მეფეს შეეძლო მამული (ლენი, ფეოდი, პომესტიე) ჩამოერთვა იმ შემთხვევაში, თუ ვასალი სახელმწიფო ღალატს ჩაიდენდა. ასეთ შემთხვევაში ვაჟები მამის ქონების მემკვიდრეობაზე წილის უფლებას არ კარგავდნენ.

სამოქალაქო სამართალი. სომხური სამართლის წიგნები ერთმანეთისაგან განარჩევენ მოძრავ და უძრავ ქონებას.

მიწა, როგორც საკუთრების ძირითადი ობიექტი, შეიძლება გასხვისებულიყო. მაგრამ შეზღუდული იყო პირთა წრე, ვიზეც გასხვისება დაიშვებოდა. სმბატის სამართლის წიგნი ასეთ პირებად მესაკუთრის ძმებს მიიჩნევს. ეს ნიშნავს, რომ კანონი კრძალავდა გვაროვნული საკუთრების გასხვისებას. ასევე, სასულიერო პირის მიწა მხოლოდ სასულიერო პირს შეეძლო ეყიდა, ხოლო მონასტრის მიწა სხვა მონასტრებს. ასე, რომ სომხური სმართლის წიგნები, ერთის მხრივ, ზღუდავდა ფეოდალთა ხელიდან საკუთრების გაშვებას, მეორეს მხრივ, მიწას ყიდვა-გაყიდვის ობიექტად აქცევდა.

სომხური სამართალი, ისევე როგორც ევროპული და რუსული სამართალი, ერთმანეთისაგან განასვხავებდა მიწაზე საკუთრების ფორმებს. ევროპულ „ბენეფიციუმს“ და რუსულ „პომესტიეს“ სომხეთში შეესაბამებოდა „პარგევაკანქს“. ეს მიწები ნახარარებს გადაეცემოდათ და ამ თანამდებობის მემკვიდრეობითობის შეძენასთან ერთად სარგებლობის უფლებით მიღებული მიწაც მემკვიდრეობითი ხდებოდა, ანუ მამულად იქცეოდა. რაც შეეხება დასავლეთ ევროპულ „ლენს“ და „ფეოდს“, ხოლო რუსულ „ვოტჩინას“ და ქართულ „მამულს“, სომხეთში სამართლებრივი რეჟიმის მიხედვით შეესაბამებოდა „ჰაირენიკ“. ნასყიდი უძრავი ქონება ადგილობრივი გადასახადებისაგან თავისუფლდებოდა. ცალკე სამართლებრივი რეჟიმი არსებობდა დედისაგან მიღებულ უძრავ ქონებაზე — „მაიჩენიქ“, რომელიც დროთა განმავლობაში მამულად გადაიქცა. ეს ისეთივე ქონება იყო, როგორც დასავლეთ ევროპული „ალოდი“ (აღმოსავლეთში — მულქი).

საკუთრების უფლებასთან დაკავშირებული იყო განძის კუთვნილების საკითხი. გოშის კანონები მოსეს კანონების მსგავსად თვლის, რომ ნაპოვნი ნივთი მესაკუთრეს უნდა დაუბრუნდეს, ხოლო მპოვნელი უნდა დაჯილდოვდეს. სმბატი კი თვლის, რომ ნაპოვნი ნივთი მპოვნელს ეკუთვნის. ამასთან უშვებს როგორც გამონაკლისს: ა) ხელმწიფეთა განძი მეფეს გადაეცემა, მეფე კი აჯილდოებს მპოვნელსა და განძის აღმოჩენის ადგილის მესაკუთრეს; ბ) თავადთა განძი არავის გადაეცემა, მაგრამ მპოვნელი უხდის მიწის მესაკუთრეს (სადაც განძი აღმოჩნდა) ნაპოვნის 1/5, ხოლო მეფეს — 1/10 (გოშის სამართლის წიგნით თავადთა განძი დაბრუნებას ექვემდებარება მპოვნელის დაჯილდოების პირობით).

ვალდებულებითი სამართალი. სომხური სამართლის წიგნები ერთმანეთისაგან განარჩევენ სახელშეკრულებო და დელიქტურ ვალდებულებებს. ქონების წინააღმდეგ მიმართულ დელიქტებს ეკუთვნოდა ქონების დაზიანება ცეცხლის წაკიდებით, ქურდობა, ძარცვა, მითვისება, იჯარით აღებული ნივთების დასაკუთრება და ცხოველების მიერ ზიანის მიყენების შემთხვევები. აქვე შედის ისეთი დელიქტები, რომლებიც გარკვეული პროფესიის პირებმა ჩაიდინეს — მენახირემ, მებაღემ, მეწისქვილემ.

არაქონებრივი სიკეთის წინააღმდეგ მიმართულ დელიქტებს ეკუთვნის: სხეულის დაზიანება ან დანაშაულებრივი მკვლელობა (განზრახი და გაუფრთხილებელი), მცირეწლოვანის მიერ ჩადენილი მკვლელობა, სიმთვრალეში ან აუცილებელი მოგერიების შემთხვევაში ჩადენილი მკვლელობა.

რაც შეეხება ხელშეკრულებებს, მათი ნამდვილობისათვის გარკვეული პირობების დაცვა იყო საჭირო. ხელშეკრულების ძირითად რეკვიზიტებად ითვლებოდა: ა) წერილობითი ფორმა; ბ) კონტრაგენტთა ურთიერთშეთანხმება; გ) მოწმის თანდასწრებით გარიგების დადება. ხელშეკრულებებიდან ცნობილია: ყიდვა-გაყიდვა, გირავნობა, ჭირავნობა, ნარდობა, სახელოსნო დაკვეთა, იჯარა, დავალება, გარკვეულ ქმედებაზე შეთანხმება, მინდობილობა, ჩუქება.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების აუცილებელ პირობად სომხური სამართლის წიგნები მხარეთა კეთილსინდისიერებას თვლიან. გამყიდველის მხრიდან განზრახ მოტყუება იწვევდა მის შერისხვასა და ხელშეკრულების ბათილად ცნობას. ამასთან, მომტყუებელი ქურდად მიიჩნეოდა. გამყიდველი ვალდებული იყო ეცნობებინა მყიდველისათვის გასაყიდი ნივთის ფარული ნაკლის შესახებ. ცხოველების გაყიდვის შემთხვევაში კი შვიდდღიანი „გამოსაცდელი" ვადა ინიშნებოდა. თუ ნივთი მოპარული იყო, მესაკუთრეს ყოველთვის შეეძლო მისი გამოთხოვა.

სმბატის კანონთა წიგნის მუხლები ერთმანეთისაგან განასხვავებდნენ სახლისა და მიწის ყიდვა-გაყიდვას ქალაქსა და მის გარეთ. თუ ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი ქალაქში იმყოფებოდა — მყიდველს გადახდისათვის ხელშეკრულებაში მითითებული ვადის გარდა კიდევ ერთი წელი ეძლეოდა. თუ ობიექტი ქალაქგარეთ იყო, მაშინ გადახდის დამატებითი ვადა არ მოითხოვებოდა. თუ მყიდველი ერთწლიან დამატებით ვადაშიც ვერ გადაიხდიდა გაყიდული ობიექტის ფასს, მაშინ გამყიდველს ან მის მემკვიდრეებს უფლება ჰქონდათ ხელშეკრულება ბათილად ეცნოთ. ე.ი. მიეღოთ უკან გაყიდული ობიექტი და დაებრუნებინათ ობიექტის საფასურის მიღებული ნაწილი. გოშის სამართალი მემკვიდრეებს, სიღარიბის შემთხვევაში, ერთი წლის განმავლობაში უკუგამოსყიდვის უფლებას უტოვებდა. სმბატის სამართალი გამოსყიდვის უფლებას მხოლოდ თავადებს უტოვებდა. ისიც, თუ მამულების ასეთი გაყიდვა სიღარიბით მოხდებოდა.

სხვაგვარი სამართლებრივი რეჟიმი არსებობდა წისქვილის, ფარდულებისა და მათი მსგავს ობიექტებთან მიმართებაში. ასეთ ობიექტზე სახელშეკრულებო ურთიერთობის დროს საფასურის გადავადება არ გამოიყენებოდა. კომერციული ბრუნვის ინტერესებიდან გამომდინარე, გამყიდველის ნების შემთხვევაში, საფასურის გადავადება გამონაკლისის სახით დაიშვებოდა.

საინტერესოა ძველ სომხურ სამართალში ***ალეატორული*** (Aleatorisch) ხელშეკრულების არსებობა—emptio spei, ანუ როცა ხელშეკრულების და-

დების დროს არ არის ცნობილი რომელ მხარეს იქნება მოგება. მაგალითად: ფუტკრების ყიდვა-გაყიდვის შემთხვევაში 10-20 დღიანი გამოსაცდელი ვადა ინიშნებოდა; ხილის ბაღის გაყიდვის დროს გამყიდველი მოუსავლიანობაზე პასუხს არ აგებდა და ა.შ.

ქირავნობა. სმბატის სამართალი უარყოფითად აფასებს პროცენტით ქირავნობის შემთხვევას. ეს აზრი „პროხეირონსა" და „ეკლოგაშიც" არის გატარებული: გარდაცვლილი მევალის შვილები ვალდებულნი არ იყვნენ მამის ვალების პროცენტი გადაეხადათ. სმბატი კრძალავდა ქირავნობისათვის პროცენტის გადახდას, ე.ი. თავის სამართლის წიგნში იძლევა მხოლოდ დისპოზიციას, მაგრამ არაფერს ამბობს სანქციაზე. არის ერთი შემთხვევა სმბატის კანონთა წიგნის 54-ე პარაგრაფში, სადაც სასულიერო პირის მიერ პროცენტის აღების შემთხვევაში სპეციალური სანქციაა დაწესებული. ეს საკითხი ოდნავ განსხვავებულია მხითარ გოშის სამართალში, სადაც მხოლოდ ღარიბების მიერ ქირავნობისათვის პროცენტის აღება იკრძალება. სომხური სამართალი ორი სახის პროცენტს იცნობს: ა) „ტოქოსი" ანუ უბრალოდ პროცენტი კაპიტალზე, რომელსაც ინგლისელები simple interest-ს უწოდებენ; ბ) რთული „ტოქოსი" ანუ პროცენტის პროცენტი, ინგლისური ვერსიით—compound interest.

ნარდობის ხელშეკრულების შემთხვევაში შეკვეთის მიმღები ვალდებული იყო დაეკმაყოფილებინა შემკვეთი, ხოლო ამ უკანასკნელს გადაეხადა ხელშეკრულებით გათვალისწინებული საფასური. ნარდობით მომუშავე პასუხისმგებელი იყო იმ საგნებსა და ნივთებზე, რომლებიც მას დასამუშავებლად გადაეცა. მენარდეს პასუხისმგებლობა არ დაეკისრებოდა მისთვის გადაცემული საგნებისა და ნივთების დაკარგვის შემდეგ შემთხვევებში: მტრის თავდასხმის, ხანძრის ან ქურდობის დროს, თუ ამასთან მისი ნივთებიც დაიკარგა.

იჯარის ინსტიტუტზე მეტყველებს სმბატის კოდექსის ის მუხლები, სადაც წყლის წისქვილების, ფარდულებისა და მსგავსი ობიექტების ქირავნობაზეა ლაპარაკი.

რაც შეეხება ***ჩუქების*** ინსტიტუტს, სმბატის კანონმდებლობა ამ ხელშეკრულების ნამდვილობისათვის გარკვეულ პირობებს აწესებს. მაგალითად, თუ უმნიშვნელო საგნების ჩუქება რაიმე ფორმალური მომენტის დაცვას არ მოითხოვდა, მიწისა და ფასეული საგნების ჩუქება აუცილებლად მოწმის თანდასწრებით უნდა მომხდარიყო. ნივთის ჩუქება მხოლოდ გარკვეული მიზნით ხდებოდა. ამ პირობის დარღვევის შემთხვევაში მჩუქებელს უფლება ჰქონდა ნივთი უკან წაელო და ეჩუქებინა სხვისთვის, ვინც მის ნებას შეასრულებდა.

ძველი სომხური სამართალი, როგორც აღვნიშნეთ, იცნობს ***არაბელშეკრულებო ვალდებულებებსაც***, რომლებიც წარმოიშობოდა მკვლელობის, სხეულის დაზიანების, გაუპატიურების შემთხვევებში. ეს ის შემთხვევებია, როცა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობასთან ერთად ზიანის ანაზღაურებაც ხდებოდა. მაგალითად, თუ ღიად დარჩენილ ჭაში ცხოველი ან ადამიანი ჩავარდებოდა და მოკვდებოდა, ჭის მესაკუთრეს უნდა აენაზღაურებინა ცხოველის ღირებულება ან გადაეხადა სისხლის ფასი; თუ ადამიანი ჭაში დღისით ჩავარდებოდა ან ნასვამი ჩავარდებოდა, ჭის მესაკუთრეს ნახევარი სისხლის ფასი უნდა გადაეხადა. გოში სცილდება სმბატის კოდექსს და სიმთვრალეში ჭაში ჩავარდნის შემთხვევაში მესაკუთრეს სრულ პასუხისმგებლობას აკისრებს.

ბოლოს, უნდა აღვნიშნოთ ძველი სომხური სამართლისათვის დამახასიათებელი ინდივიდუალური პასუხისმგებლობის პრინციპები: მამა პასუხს არ აგებდა შვილის დანაშაულზე, ძმა ძმის დანაშაულზე და ა.შ., მაგრამ ეს პრინციპები ყველა სახის დანაშაულსა და სასჯელზე არ ვრცელდებოდა. მაგალითად, თუ მკვლელობა სოფლის თემში მოხდებოდა და მკვლელს ვერ აღმოჩენდნენ, მთელი თემი იხდიდა სისხლის ფასს.

საქორწინო-საოჯახო სამართალი. საქორწინო-საოჯახო ურთიერთობები ძირითადად კანონიკური სამართლითა და ადათ-ჩვეულებებით რეგულირდებოდა.

მართალია, ძველი სომხური კანონიკური სამართალი ქორწინებას განმარტავს, როგორც მექორწინეთა ნებას და კრძალავს არასრულწლოვანების ქორწინებას, მაგრამ ძველ სომხეთში ადათების ძალით არსებობდა ქორწინების ისეთი ფორმები, როგორიც იყო მოტაცება, საცოლის გამოსყიდვა.

საქორწინო და საოჯახო ურთიერთობების სამართლებრივი რეგულირება ეკლესიების პრეროგატივა იყო. ბიზანტიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში ყოფნისას სომხეთში გავრცელდა იმპერატორ იუსტინონეს კანონმდებლობა. ამას მოჰყვა სომეხი ქალების სამემკვიდრეო უფლებებში მამაკაცებთან გათანაბრება. სომხეთში, საქართველოს მსგავსად, არსებობდა მეუღლეთა ქონებრივი განკერძოებულობის ინსტიტუტი. ქალის ქონებას შეადგენდა „ვარძნაჭ-ტუაირი" (წინა საქორწინო საჩუქარი), „ოჟიტი" ანუ მზითევი და სხვა. სმბატის სამართლის წიგნის მიხედვით, მზითევი და საქორწინო საჩუქარი უახლოვდება ბიზანტიაში დადგენილი ანალოგიური ინსტიტუტების სამართლებრივ რეჟიმს. სამოქალაქო ბრუნვაში შემოვიდა ტერმინები — „ტუაირი" (donatio) და „პრუიგი" (dos), რომლებმაც შეცვალეს „ოჟიტი" და „ვარძნაჭი". „ტუაირი" და „პრუიგი" ბიზანტიური სამართლის გავლენით მოხვდა სომხეთში, მაგრამ შინაარსობრივად განსხვავდებოდა სომხეთში არსებული მსგავსი „ოჟიტისა" და „ვარძნაჭისაგან". „ტუაირი" ბიზანტიური სამართლით აღიარებულ ქმრის საჩუქარს უახლოვდებოდა, რომელიც ცოლის საკუთრება ხდებოდა. „ტუაირის" სამართლებრივი რეჟიმის მიხედვით თუ განქორწინება ცოლის მიზეზით მოხდებოდა — ქმარი არ იყო ვალდებული „ტუაირი" მიეცა მისთვის, ხოლო თუ განქორწინება ქმრის საბაბით ხდებოდა — „ტუაირი" ქალის საკუთრებაში რჩებოდა.

რაც შეეხება „პრუიგს", იგი არის ქალის წილი მამის ქონებიდან. ამ ინსტიტუტსაც თავისებური სამართავი რეჟიმი გააჩნდა. თუ განქორ-

წინება ქალის ბრალით ხდებოდა, ქმარს შეეძლო არ დაებრუნებინა „პრუიგი".

ახ.წ. V საუკუნიდან სომხეთში მონოგამიური ქორწინება დამკვიდრდა, ხოლო ოჯახი კვლავ პატრიარქალურ ხასიათს ატარებდა. ცოლი ღებულობდა ქმრის გვარს და მის წოდებრივ მდგომარეობაში გადადიოდა. ოჯახის უფროსს „ტანუტერს" ეძახდნენ.

ქორწინების ნამდვილობისათვის სომხური სამართალი გარკვეული პირობების დაცვას მოითხოვდა: მექორწინენი სხვადასხვა სქესის უნდა ყოფილიყვნენ, დაცული უნდა ყოფილიყო ერთცოლიანობის პრინციპი და საქორწინო ასაკად ქალისათვის 12 წელი, ვაჟისათვის 14 წელი იყო განსაზღვრული.

ძველი სომხური სამართალი დაწვრილებით იხილავს განქორწინების შემთხვევებს: ა) ცოლის დაუჯერებლობა ქმრისადმი; ბ) სულიერი ავადმყოფობა. ამ შემთხვევაში განქორწინების დროს ქმარი ვალდებული იყო მიეცა ყველაფერი ცოლისათვის, რაც მან ქმრის ოჯახში მოიტანა, „ტუაირის" გარდა. თუ ქალი ქმრის ოჯახში დაავადდებოდა, ეს უკანასკნელი ვალდებული იყო 7 წელი ეცადა მისი გამოჯანმრთელებისათვის; გ) ერთ-ერთი მეუღლის მონად გადაქცევა. თუ ცოლს გადააქცევდნენ მონად, ქმარი ვალდებული იყო გამოესყიდა იგი; დ) ურთიერთზიზღი და ანტიპატია. თუ ასეთი ურთიერთობა ცოლის ღალატს არ უკავშირდებოდა, ქმარი ვალდებული იყო დაებრუნებინა ცოლისათვის მთელი ქონება. ამასთან, ქალს უფლება ჰქონდა გათხოვილიყო. ქმარს კი, სანამ მისგან დატოვებული ცოლი ცოცხალი იყო, ახალი ქორწინების უფლება არ ჰქონდა. თუ განქორწინება ცოლის მოთხოვნით ხდებოდა, ქმარი ძრ იყო ვალდებული მისთვის „პრუიგი" და „ტუაირი" მიეცა. ასეთ შემთხვევაში ქმარს სხვა ქორწინების უფლება ეძლეოდა, ცოლს კი ასეთი უფლება მხოლოდ პირველი ქმრის სიკვდილის შემთხვევაში ჰქონდა; ე) ღალატის შემთხვევაში მხოლოდ ქმარს ჰქონდა განქორწინების უფლება; ვ) ქალის უშვილობაც შეიძლება განქორწინების საბუთი გამხდარიყო. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გოში ასეთ მი-

ზეზს განჭორწინების საფუძვლად არ მიიჩნევს; ზ)რელიგიის შეცვლა ან ერეტიკაში ჩავარდნა. ასეთ შემთხვევაში განჭორწინების დროს ცოლს უფლება ჰქონდა „პრუიგის“ ნახევარი მიეღო; თ) ქმრის გარდაცვალების შემთხვევაში ქალს მხოლოდ 7 წლის შემდეგ შეეძლო ხელახალი ქორწინება.

მემკვიდრეობითი სამართალი. მემკვიდრეებად, ძველი სომხური სამართლის მიხედვით, ითვლებოდნენ შვილები, ძმები, მამის ძმები, სხვა ნათესავები (კაცის მხრიდან მეოთხე საფეხურამდე). ქალის მხრიდან მემკვიდრეთა წრე იგივე იყო, როგორც კაცის მხრიდან მემკვდრეთა წრე. აგნატები ისეთივე მემკვიდრეები იყვნენ, როგორც კოგნატები, თუმცა სმბატის სამართლის წიგნის 94-ე პარაგრაფის მიხედვით შვილიშვილები ქალის მხრიდან პაპის მემკვიდრეობას არ ღებულობდნენ, მაგრამ ბებიის მემკვიდრეებად ითვლებოდნენ. აქ „აგნატური“ პრინციპის გამოყენება პირობითადაა ნახმარი. იგი რომის მონათმფლობელური სამართლისათვისაც იყო დამახასიათებელი, როცა პატრიარქალური ოჯახის სიმტკიცის საფუძველს სისხლით ნათესაობა კი არა, ხელისუფლება წარმოადგენდა. ყველა ვინც ოჯახში შევიდოდა — მისი წევრი ხდებოდა, ხოლო ვინც გავიდოდა — უცხოდ ითვლებოდა.

სმბატის კანონმდებლობით, შვილად აყვანა დაიშვებოდა შვილებისა და მეოთხე საფეხურამდე ნათესავების არარსებობის შემთხვევაში, ანუ როცა კანონისმიერი მემკვიდრე არ არსებობდა.

სისხლის სამართალი. დანაშაული, სომხური ფეოდალური სამართლის ძეგლების მიხედვით, საზოგადოებრივად საშიშ ქმედებას წარმოადგენდა, რომელიც კანონით იყო აკრძალული.

სმბატის სამართლის წიგნი დანაშაულის განხილვის დროს მხედველობაში იღებს თავდაცვისა და აუცილებელი მოგერიების ელემენტებს, შერაცხადობას და დამნაშავის ასაკს. ერთმანეთისაგან განირჩეოდა განზრახვა და გაუფრთხილებლობა, სუბიექტი და სუბიექტური მხარე, ობიექტი და ობიექტური მხარე.

რაც შეეხება სასჯელებს, გოშისა და სმბატის სამართლის წიგნები არ იცნობენ სისხლის აღების ჩვეულებას. გოში, პირველ რიგში, გამოჰყოფს გამოსყიდვას, ჯარიმას, გამონაკლის შემთხვევაში უშვებს სხეულებრივ სასჯელებს, არამორწმუნეთათვის კი სიკვდილით დასჯასაც ითვალისწინებს.

ამ კოდექსების ერთ-ერთ ძირითად პრინციპს წარმოადგენს დამნაშავის ინდივიდუალური პასუხისმგებლობის პრინციპი. სისხლის ფასი ანუ გამოსასყიდი გარდაცვლილის სოციალური მდგომარეობის მიხედვით იანგარიშებოდა.

სმბატის სამართლის წიგნი იცნობს დანაშაულთა შემდეგ სახეებს: ა) სახელმწიფო ხელისუფლების წინააღმდეგ; ბ) რელიგიისა და ეკლესიის წინააღმდეგ; გ) სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის წინააღმდეგ; დ) არამატერიალური სიკეთის წინააღმდეგ; ე) ქონების წინააღმდეგ.

სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა შორის ყველაზე მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა ღალატი და მეფის შეურაცხყოფა. ღალატად მიიჩნეოდა მეფისაგან თვითნებური წასვლა და მტრისათვის ციხე-სიმაგრის ჩაბარება.

მკაცრად ისჯებოდა ეკლესიისა და სასულიერო პირთა წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები. სიცოცხლის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებიდან დიდი ყურადღება ეთმობოდა მკვლელობებს. ამასთან, განასხვავებდნენ კვალიფიციურ მკვლელობებს.

ჯანმრთელობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები იწვევდა სხეულებრივ სასჯელებს. დამახასიათებელია, რომ სმბატის სამართლის წიგნში ასახვა ჰპოვა ტალიონის პრინციპმა, რომელიც მხითარ გოშის მიერ არ ყოფილა მიღებული. „თვალი თვალის წილ“ — დაშვებული იყო მცირე დელიქტების შემთხვევაში.

არამატერიალური სიკეთის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებს მიეკუთვნებოდა პატივისა და ღირსების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: ქალის მოტყუება, გაუპატიურება და ა.შ. უდანაშაულო ცოლის ცილისწამება ქმრისაგან ისჯებოდა ჯოხის ცემითა და ჯარიმით.

სასჯელთა შორის სმბატის სამართლის წიგნი ასახელებს სიკვდილით დასჯას, ასოთმოკვეთას, თავისუფლების აღკვეთას, ჭონებრივ და საეკლესიო სასჯელებს. გამონაკლის შემთხვევაში, კანონი უშვებდა გასახლებასა და გადასახლებას.

ჭონებრივი სასჯელები ჯარიმის სახეს ატარებდა. ჯარიმის თავისებური სახე იყო ჭონების დროებითი ამოღება ანუ „სეკვესტრი“, როცა მესაკუთრეს ეკრძალებოდა თავისი ჭონებით სარგებლობა. ნაწილობრივი კონფისკაცია დამნაშავეს თავის ჭონების წილზე მთლიანად აკარგვინებდა უფლებას. ჭონების ასეთი წილი ეკლესიას ან ხაზინას გადაეცემოდა. მძიმე დანაშაულებისათვის ჭონების სრული კონფისკაცია გამოიყენებოდა დამოუკიდებლად ან სხვა სასჯელებთან ერთად.

სიკვდილით დასჯა ხორციელდებოდა ცეცხლზე დაწვით, ქვით ჩაქოლვით, თავის მოკვეთით ან მიწაში ცოცხლად დამარხვით. მაგრამ შესაძლებელი იყო მეფის მიერ სიკვდილით დასჯის ან სხვა მძიმე სასჯელის ჯარიმით შეცვლა.

სასამართლო პროცესი. განსჯადობის საკითხების ზოგად პრინციპს სომხურ სამართალში წარმოადგენდა: ა) თანასწორს განსჯის თანასწორი; ბ) ზემდგომნი განსჯიან ქვემდგომთ. ამ თვალსაზრისით უმაღლეს საერო სასამართლოს ***სამეფო სასამართლო*** წარმოადგენდა, ხოლო სასულიეროს — ***კათალიკოსის სასამართლო***. მხოლოდ სამეფო სასამართლოს შეეძლო სიკვდილით დასჯის განაჩენი გამოეტანა. შემდგომ რგოლს ***თავადთა სასამართლოები*** წარმოადგენდნენ, რომლებიც შედარებით ნაკლებად მნიშვნელოვან სისხლის სამართლის საქმეებს იხილავდნენ. ***არქიეპისკოპოსის სასამართლო*** პირველი ინსტანციის სასამართლო იყო უცხოელებსა და სომხებს შორის წარმოშობილი დავების განხილვისათვის. უმაღლეს ინსტანციას კი წარმოადგენდა საოლქო სასამართლოები, რომლებიც, პირველ რიგში, ფოდალთა შორის მამულის შესახებ დავებს განიხილავდნენ.

საქალაქო სასამართლოები ადგილობრივ სასამართლოებად ითვლებოდნენ, რომელთა წევრებს ქალაქის მოსახლეობა ირჩევდა. ისინი

ქალაქის მოსახლეობის (გარდა თავად-აზნაურობისა, რომელთა საქმეებს საოლქო სასამართლოები განიხილავდნენ) სამოქალაქო დავებსა და მცირე კატეგორიის დანაშაულებებს განიხილავდნენ.

საეკლესიო სასამართლოებს განეკუთვნებოდნენ კათალიკოსის უმაღლესი სასამართლო ან სინოდი და ეპისკოპოსის სასამართლო. ისინი ძირითადად რწმენისა და სინდისის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებს განიხილავდნენ.

საქმის წარმოება უფასო იყო. სასამართლოში მონაწილეობდა „ჰოკოგი“ (procurator) ანუ პროკურორი. პროკურორები სომხეთში ჯერ კიდევ არშაკიანების დროს არსებობდნენ. საქმის განხილვის დროს ორივე მხარე პროცესზე თანასწორად ითვლებოდა. რეკომენდირებული იყო მხარეების მორიგება სასამართლომდე. თუმცა ამ პრინციპს სმბატის კოდექსი მხარს არ უჭერდა და პირდაპირ ითხოვდა მოსამართლეებისაგან საქმის განსჯას, სანამ მხარეები მორიგდებოდნენ.

სამოქალაქო და სისხლის სამართლის პროცესის განმასხვავებელი არსებითი ნიშანი იყო ის, რომ სამოქალაქო პროცესზე მოწმეთა არყოფნის დროს, ფიცი უნდა დაედო მოპასუხესა და არა მოსარჩელეს. სისხლის სამართლის პროცესში ფიცს დებდა ბრალმდებელ-დაზარალებული და არა ბრალდებული. საქმე იწყებოდა კერძო ბრალდებით. მტკიცებულებად ითვლებოდა მოწმეთა ჩვენება, წერილობითი დოკუმენტები, ფიცი. წამებასა და ორდალებს სომხური სამართალი, როგორც მტკიცების საშუალებას, არ სცნობდა. ფიცს არ დებდნენ შერისხული სასულიერო პირები, არასრულწლოვანები, ავადმყოფები, მოხუცები, ბოლო თვის ფეხმძიმე ქალები, მთვრალები და დამნაშავეები. დაფიცება ხდებოდა როგორც დანაშაულის ცნობის ასევე მისი უარყოფისათვის. პირველი მხოლოდ ღვთის მოხმობით გამოიხატებოდა, მეორე — სანთლის ჩაქრობითა და ა.შ. ეს შემთხვევა ორდალს წააგავს, მაგრამ არა მისთვის დამახასიათებელი სიმკაცრით.

საეკლესიო სამართალწარმოება სუბსიდიალურ ხასიათს ატარებდა, როგორც საერო სასამართლოს დანამატი. თუ საერო სასამართლო სა-

ჭიროდ არ თვლიდა სისხლის სამართლის სასჯელის გამოყენებას, სასულიერო სასამართლო დისციპლინურ ღონისძიებებს მიმართავდა.

სასამართლო პროცესი რთულ სახელმწიფოებრივ საქმეებზე ინკვიზიციურ ხასიათს ატარებდა, სხვა შემთხვევებში კი საბრალდებო იყო.

თავი 16. აზერბაიჯანის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარება აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე

აზერბაიჯანის ტერიტორია ძველ ბერძნულ წყაროებში ატროპატენად იხსენიება, რაც ნიშნავს „ცეცხლის მცველთა ქვეყანას". ამ ტერმინის ეტიმოლოგიური მნიშვნელობა მეცნიერთა მიერ ორგვარად არის გაშიფრული: პირველი, რომ ეს სახელწოდება ნავთობის დიდი მარაგის გამო არსებულ ცეცხლის კერებიდან მომდინარეობს და, მეორე, ამ ტერიტორიაზე ცეცხლთაყვანისმცემლობა იყო გავრცელებული.

ძვ.წ. I ათასწლეულში აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე სხვადასხვა ტომები სახლობდნენ: სამხრეთით ბინადრობდნენ მანელები, მიდიელები და ქადუზიები; აღმოსავლეთით — კასპიები; ჩრდილოეთით — ალბანელები. ამ ტომების გაერთიანების შედეგად გაჩნდა პირველი პოლიტიკური წარმონაქმნები. ძვ.წ. IX საუკუნეში ურმიის ტბის სამხრეთ აღმოსავლეთით ჩამოყალიბდა მანას სახელმწიფო. ძვ.წ. VII საუკუნეში მიდიის სახელმწიფო, რომელმაც ძვ.წ. VI საუკუნის ბოლოს დაიმორჩილა მანა, თუმცა ამავე საუკუნის შუა წლებიდან მიდია აქემენიდთა სპარსეთის სატრაპია გახდა.

ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლოს სამხრეთ აზერბაიჯანში შეიქმნა ***ატროპატენა***, ამ სახელწოდებიდან წარმოსდგა სპარსული „ადარბადაგანი" (აქედან — აზერბაიჯანი).

ძვ.წ. I ათასწლეულის მიწურულს ჩრდილოეთ აზერბაიჯანისა და სამხრეთ დაღესტნის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ალბანეთის სახელმწიფო. ეს სახელწოდება ადგილობრივი მოსახლეობის ენაზე „მთაგორს" ნიშნავდა.

ახ.წ. I საუკუნეში პირველ აზერბაიჯანულ სახელმწიფოებში ინტენსიურად ვითარდებოდა მიწათმოქმედება, მებაღეობა, მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია ხელოსნობამ. ახ.წ. III-IV ს.ს. განვითარდა ფეოდალური ურთიერთობები და ალბანეთში ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა ქრისტიანობა. ახ.წ. IV საუკუნიდან აზებრაიჯანის ერთ ნაწილში სასანიანთა ირანი გაბატონდა. ამასთან გაძლიერდა დარუბინდის გზით თურქი მოდგმის ტომთაა თავდასხმები (ჰუნები და ხაზარები, ჭუშანები, საბირები, ბულგარები). ამავე პერიოდში, ისევე როგორც ირანში, დაიწყო მაზდაკელების მოძრაობა, რომელიც ერთგვარად ფეოდალური წყობილების წინააღმდეგ იყო მიმართული.

ახ.წ. VII საუკუნიდან აზერბაიჯანი არაბთა სახალიფოს აგრესიული ომების ორბიტაში მოექცა და ამასთან ერთად, VIII საუკუნიდან აქ ისლამი გავრცელდა. აზერბაიჯანელები, დამპყრობლებთან რელიგიური ერთიანობის მიუხედავად, დიდხანს იბრძოდნენ დამოუკიდებლობისათვის. ცნობილია 20-წლიანი გლეხთა ანტიარაბული მოძრაობა ბაბექის მეთაურობით, მაგრამ დამოუკიდებლობა X საუკუნის პირველ ნახევრამდე მაინც ვერ შეძლეს. ამ ეტაპზე არაბებმა უკან დაიხიეს და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა რამდენიმე დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული: შირვანი (ცენტრი — შემახა), შედადიანების სამთავრო განჯის ოლქში, სალარიდების სამფლბელო, საჯიდების სამთავრო. ამ ეტაპზე გაიზარდა ქალაქების როლი, რომლებიც ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრებად იქცა (ბარდავი, შემახა, განჯა, ბაქო, თავრიზი, არდებილი, მარალა და სხვა).

1105 წლიდან აზერბაიჯანში დაიწყო თურქ-სელჩუკების გამანადგურებელი ლაშქრობები, რასაც მიწათმოქმედების, ხელოსნებისა და ვაჭ-

რობის დაქვეითება მოჰყვა. ეს უღელი აზერბაიჯანელებმა ნაწილობრივ ქართველთა ლაშქრების დახმარებით გადააგდეს.

XIII საუკუნიდან აზერბაიჯანში მონღოლები შევიდნენ და ქვეყანა ჰულაგუიანების სახელმწიფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა. მხოლოდ შირვანმა შეინარჩუნა ერთგვარი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა ვასალობის პირობით. XIV საუკუნიდან ქვეყანას თემურ-ლენგის ურდოები შემოესივნენ, მაგრამ შუა აზიაში დაწყებული აჯანყების გამო იძულებულნი გახდნენ უკან დაეხიათ. თემურ-ლენგი ოქროს ურდოს სარდალმა თოხთამიშმა შეცვალა, შემდეგ ისევ თემურ-ლენგის ლაშქრობები დაიწყო, რომელსაც მხოლოდ შირვანი გადაურჩა. XV საუკუნეში აზერბაიჯანის ტერიტორია მტკვრის სამხრეთ ყარა-ყოიუნლუს (შავბატკნიანთა) და აყ-ყოინლუს (თეთრბატკნიანთა) სახელმწიფოების ფარგლებში მოექცა. XIV საუკუნის მიწურულს მტკვრის ჩრდილოეთით დაწინაურდა შირვანის სახელმწიფო, რომელიც მეაბრეშუმეობის ცენტრი იყო და ფართო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ ქვეყნებთან. შირვანშაჰებმა პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობა დაამყარეს რუსეთთანაც.

XV ს. მეორე ნახევრიდან არდებილის მფლობელი სეფიანები გახდნენ, მათ თავრიზი აიღეს და აყ-ყოინლუს სახელმწიფო გაანადგურეს, ხოლო XVI ს. შირვანიც დაიმორჩილეს.

შაჰ-აბას I-ის დროს სეფიანთა სახელმწიფომ ირანიზაციის თავისებური პროცესი გაიარა. დედაქალაქი ყაზვინიდან ისპაჰანში გადაიტანეს. მმართველობის აპარატი სპარს ფეოდალთა ხელში გადავიდა. აზერბაიჯანი თანდათან ირანის გარე პროვინციად გადაიქცა.

XVII-XVIII ს.ს. კავკასიაში ძლიერდება რუსეთის გავლენა და 1724 წელს კონსტანტინეპოლის ხელშეკრულებით აზერბაიჯანის ტერიტორიის ნაწილი მისი გავლენის ქვეშ მოექცა. XVIII ს. ნადირშაჰის სიკვდილის შემდეგ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა 15-მდე სახელმწიფო (ყუბის, შაქის, ყარაბახის, რამდენიმე სასულთნო და სამელიქო).

1801 წლიდან აზერბაიჯანის ტერიტორია ორ ნაწილად გაიყო. ყარაბახის, შაქისა და შირვანის სახანაოები ნებაყოფლობით შევიდნენ რუსეთის შემადგენლობაში. რუსეთ-ირანის 1804-1813 წ.წ. ომის დროს, რუსეთმა დაიკავა განჯა, ყუბის, ბაქოს, თალიშის სახანოები. ეს მდგომარეობა იურიდიულად გაფორმდა რუსეთ-ირანს შორის დადებულმა გულისტანის საზავო ხელშეკრულებით, ხოლო 1826-1828 წ.წ. რუსეთის მფლობელობაში შევიდა ნახიჩევანის სახანო, ორდუბადის ოლქი და სხვა ტერიტორიები. სამხრეთ აზერბაიჯანი კი ირანს დარჩა.

რუსეთში მომხდარმა პოლიტიკურმა ძვრებმა 1918 წელს როგორც საქართველოს და სომხეთს, აზერბაიჯანს კიდევ მისცა საშუალება დამოუკიდებელი სახელმწიფო შეექმნა, მისთვის არატრადიციული — რესპუბლიკური ფორმით. ეს სახელმწიფოც საბჭოთა რუსეთის ახალი პოლიტიკის მსხვერპლი გახდა და მან ფაქტიურად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს სტატუსი დაკარგა.

§ 2. სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილების ევოლუცია აზერბაიჯანში

როგორც აღვნიშნეთ, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ყველაზე ადრე აღმოცენებულ პოლიტიკურ ერთეულად ***მანას*** სამეფო ითვლება. დღესდღეობით იგი ირანის ტერიტორიაზე მდებარეობს და ირანის აზერბაიჯანს უწოდებენ. ძვ.წ. VIII საუკუნიდან მანა საკმაოდ ძლიერ ქვეყანას წარმოადგენდა. იგი სახელმწიფო ფორმის მიხედვით აღმოსავლური ტიპის დესპოტურ მონარქიებს წააგავდა მეტად მარტივი სახელმწიფო აპარატის არსებობით. მეფის ძალაუფლება აერთიანებდა ადმინისტრაციულ, სამხედრო და სასამართლო ხელისუფლებას, მაგრამ მმართველობის განხორციელებისას ერთგვარად ეყრდნობოდა უხუცესთა საბჭოს. ქვეყნის მთელი ტერიტორია იყოფოდა ადმინისტრაციულ ოლქებად, რომელთაც მეფის მიერ დანიშნული სამხედრო-პოლიტიკური ძალის მქონე მეფისნაცვლები მართავდნენ. ასეთივე მმართველობა იყო ***მიდიის*** სა-

ხელმწიფოშიც, მიუხედავად იმისა, რომ ეს სახელმწიფო თეოკრატიზმის ნიშნებსაც ატარებდა და მეფის პიროვნება გაღმერთებული იყო, ჭურუმი თეორიულად მეფეზე მაღლა იდგა. რელიგია და სამართალი ჯერ კიდევ არ იყო ერთმანეთისგან გამიჯნული და მართლმსაჯულებას სასულიერო პირი ახორციელებდა. უმაღლეს სასამართლო ინსტანციას მეფე წარმოადგენდა და ამით ადმინისტრაციულ და საკანონმდებლო ხელისუფლებასთან ერთად სასამართლო ხელისუფლებასაც იქვემდებარებდა. ცნობილ ბეჰისტუნის წარწერაში ისეთი იურიდიული ფორმულები იკითხება, რაც ძლიერი აღმოსავლური ტიპის შეუზღუდავი მონარქიის არსებობაზე მიუთითებს: მეფის ხელისუფლების სიძლიერე ქვეშევრდომებს უნდა სწამდეთ, როგორც რელიგიური დოგმა. მეფე მართავდა ქვეყანას აჰურამაზდის — ღვთაების წყალობით. ის წარმოადგენდა უზენაეს და ერთადერთ კანონიერ მმართველს დედამიწაზე და ამიტომაც მისთვის წინააღმდეგობის გაწევა ყველაზე მძიმე ცოდვად ითვლებოდა.

რაც შეეხება კიდევ ერთ პოლიტიკურ ერთეულს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე — ***ალბანეთს***, აქ, მანასა და მიდიისაგან განსხვავებით, სახელმწიფო გაცილებით გვიან წარმოიშვა და შეუზღუდავი მონარქიის ფორმით დამკვიდრდა, მაგრამ ქვეყანაში დიდი პოლიტიკური გავლენით სარგებლობდა მთავარი ჭურუმი, რომელიც მეფის შემდეგ მეორე პირად ითვლებოდა. ახ.წ. III-V ს.ს. ალბანეთში ფეოდალური ურთიერთობანი ჩამოყალიბდა და სახელმწიფო რელიგიად ქრისტიანობა გამოცხადდა. იგი კულტურულ-სახელმწიფოებრივი განვითარების დონით საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა.

V საუკუნის დასაწყისში ალბანეთს ჰქონდა საკუთარი ანბანი (52 ასოსაგან შედგებოდა). განვითარდა ლიტერატურა და მეცნიერება. ითარგმნა რელიგიური დანიშნულების წიგნები. VII საუკუნეში მოვსეს კალანკატუელის მიერ შედგენილი „ალბანეთის ისტორია". კავკასიის ალბანეთის ისტორიის შესწავლის ძირითად წყაროა. VII საუკუნეში ამიერკავკასიაში არაბი დამპყრობლების გამოჩენას ალბანეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილის გამუსლიმება მოჰყვა.

IX-X ს.ს. ადგილობრივმა მთავრებმა შეძლეს მოკლე დროით აღედგინათ მეფის ხელისუფლება. შემდეგში ალბანეთის მიწა-წყლის დიდი ნაწილი შევიდა შირვანის ფეოდალურ სახელმწიფოს შემადგენლობაში.

ძველი ალბანეთის სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა, რომელიც ქვეყანას წარჩინებულთა წოდების მეშვეობით მართავდა. ქვეყნის სახელმწიფოებრივ სტუქტურაში დიდ როლს ასრულებდა ქრისტიანული ეკლესია. სასანიდების დინასტიის ირანელი შაჰების ბატონობის პერიოდში ალბანეთი ნახევრად დამოკიდებული ქვეყანა იყო. მართალია მეფის ხელისუფლება შენარჩუნებული იქნა, მაგრამ მისი ძალაუფლება საკმაოდ სუსტი იყო. ძირითადი მმართველობა ირანის მეფისნაცვლების ხელში მოექცა.

არაბთა ბატონობამ მეფის ხელისუფლება გააუქმა და ქვეყანა სხვადასხვა საამიროების შემადგენლობაში მოექცა, რომელთაც მეფისნაცვლები განაგებდნენ.

თურქ-სელჩუკების შემოსევის შემდეგ სახელმწიფო წეს-წყობილებაში დიდი ცვლილებები არ მომხდარა. შირვანმა საშინაო დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა. მისი მმართველები შირვანშაჰების ტიტულს ატარებდნენ, მაგრამ XV-XVI საუკუნისათვის ეს პრეტენზია რეალური აღარ იყო, რადგან მთელი აზერბაიჯანი ირანის სეფიანების სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა და საშინაო დამოუკიდებლობაც გარკვეულწილად შეიზღუდა. მართალია, XVIII ს. მეორე ნახევარში კვლავ გაჩნდა პოლიტიკური ერთეულები ყარაბახის, ყუბის, შირვანის, ბაქოს სახანოების სახით, მაგრამ აქ სახელმწიფო მმართველობა პატრიარქალურ-ფეოდალურ საწყისებზე იყო მოწყობილი.

აზერბაიჯანში ცალკე არსებობდა ფეოდალური ქალაქები, მაგრამ მათ თვითმმართველობის ისეთი უფლება არ მოუპოვებიათ, როგორც ევროპაში. ქალაქებს — ქალანთარები მართავდნენ, სასოფლო თემს — იუზბაშები ედგნენ სათავეში. ყოველი სახანო იყოფოდა რამდენიმე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულად და მათ ნაიბები განაგებდნენ.

მონღოლების ბატონობის პერიოდში აზერბაიჯანის მმართველობა მთლიანად მონღოლი ფეოდალების ხელში გადავიდა. მონღოლებმა აზერბაიჯანის ტერიტორია სამხედრო-ტერიტორიულ ერთეულებად დაჰყვეს, რომელსაც სათავეში სამხედრო თავკაცი — ***ნოინი*** ედგა. როგორც მეცნიერები ვარაუდობენ, ეს ტიტული ჩინური წარმოშობისა იყო. თითოეული ნოიონი ანუ ნოინი მემკვიდრეობით ღებულობდა სამფლობელოს. მონღოლების პერიოდში ცენტრალური მმართველობის განსახორციელებლად შემოვიდა დივნების ინსტიტუტი, რომელიც ვაზირს დაექვემდებარა.

საზოგადოებრივი წყობილება. პირველ აზერბაიჯანულ სახელმწიფოებში საზოგადოების სოციალურ ფენებად დაჯგუფება და მათი უფლებების სამართლებრივი რეგლამენტირება ეფუძნებოდა თემური წყობილებიდან შემორჩენილ საგვარეულო არისტოკრატიისა და თავისუფალი მეთემეების უფლებების პოლიტიკურ სისტემატიზაციას.

განსაკუთრებული უფლებრივი მდგომარეობით სარგებლობდნენ ***ქურუმები*** (მაგები). მათთვის დიდი პრივილეგიების დაწესება — უზარმაზარი ადგილ-მამულების და ზოგჯერ ქალაქების საკუთრებაში გადაცემა გაპირობებული იყო ზოროასტრიზმის იდეოლოგიური დანიშნულებით. ეს მოძღვრება ხელს უწყობდა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებას და მიმართული იყო მომთაბარეთა ყაჩაღურ-მძარცველური ცხოვრების წესის წინააღმდეგ. დიდი პატივით სარგებლობდნენ ის ქურუმები, რომლებიც წინასწარმეტყველ ზოროასტრის უშუალო შთამომავლებად ითვლებოდნენ.

სათანადო წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ***თავისუფალ მეთემეებთან*** ერთად ***მონათა*** კატეგორიაც არსებობდა. თავისუფალი მოსახლეობა მთლიანად არასამხედრო ვალდებული იყო.

ახ.წ. III-XVIII ს.ს. განმავლობაში აზერბაიჯანის საზოგადოებრივ სტრუქტურაში დიდი ცვლილებები არ მომხდარა, რადგან დამპყრობლებს თან მოჰქონდათ თავიანთი საზოგადოებრივი ყოფა, სამეურნეო

ჩვევები, პრიმიტიული კულტურა, რაც ხანგრძლივი დროის მანძილზე აფერხებდა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიკურ პროგრესს.

შუა საუკუნეების აზერბაიჯანში აღმოსავლური ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობები გამოიკვეთა, რაც მიწაზე სახელმწიფო საკუთრების აღიარებას გულისხმობს და გამორიცხავს ფეოდალური იერარქიის არსებობას. მართალია ძირითად ფენას ***ფეოდალები*** შეადგენდნენ, მაგრამ ისინი თავიანთ კერძო საბატონო მეურნეობას არ აწარმოებდნენ. ფეოდალთა ფენა ერთნაირი არ ყოფილა. საერო ფეოდალების შიგნით გამოიყოფოდა მსხვილი და წვრილი ფეოდალები. სასულიერო წოდებას ატროპატენში ეკუთვნოდნენ მაგები, ძველ ალბანეთში ქრისტიანობის მიღებამდე — ქურუმები, ხოლო შემდეგ — სამღვდელოება. არაბების ბატონობის დროს აზერბაიჯანელი დიდკაცობა სახელმწიფო მმართველობას ჩამოაშორეს და მრავალი პრივილეგია წაართვეს. თუმცა არაბიზაციის პროცესი მხოლოდ დიდკაცობას როდი შეეხებოდა. გაუარესდა გლეხების მდგომარეობაც. არაბები თემური შრომის გვერდით არც მონურ შრომაზე ამბობდნენ უარს. ვინც მუსლიმურ სარწმუნოებას არ აღიარებდა, სარგებლობისათვის დამატებით სულად გადასახადთან ერთად რელიგიის მსახურთა სასარგებლოდ შემოსავლის 1/10-ს იხდიდა.

თურქ-სელჩუკების ბატონობის პერიოდში მიწის ფეოდალური საკუთრების მნიშვნელოვანი ფორმა გახდა ***იქტა***. იქტადარს, ანუ იქტის მფლობელს საშუალება ეძლეოდა მიეღო მიწის გადასახადი — ხარაჯა.

მონღოლების ბატონობის პერიოდში გაუარესდა გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობა. ისინი დამპყრობლებისათვის იხდიდნენ ორმოცამდე სხვადასხვა სახის გადასახადსა და გამოსაღებს, ამასთან ერთად შრომით ბეგარას. ამ სიტუაციამ საგლეხო მეურნეობები დაღუპვის კარამდე მიიყვანა.

ყაზან-ყაენის (1295-1304 წ.წ.) მიწის რეფორმას მოჰყვა მონღოლ ფეოდალთა ეკონომიკური გაძლიერება და გლეხების მიწაზე მიმაგრება. გვიანფეოდალურ აზერბაიჯანში გლეხთა ორი კატეგორია გამოიყოფო-

და: სახელმწიფო გლეხები და კერძო მფლობელობაში არსებული გლეხები.

აზერბაიჯანში, დასავლეთ ევროპის ფეოდალური მამულებისაგან განსხვავებით, მეურნეობის ისეთი სისტემა დამკვიდრდა, რომელიც სოფლის მეურნეობაში დაგროვების პროცესის საშუალებას არ იძლეოდა და აფერხებდა ქვეყანაში მწარმოებლურ განვითარებას. ფეოდალი წარმოების ორგანიზატორი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ ექსპლუატატორი.

აზერბაიჯანელ ფეოდალებს იურიდიულად გლეხების მიმართ არ გააჩნდათ სასამართლო პოლიტიკური ძალაუფლება, მაგრამ ბეგები, ფაქტობრივად არანაკლებ სასტიკ ხელისუფლებას ახორციელებდნენ გლეხების მიმართ, ვიდრე ქართველი თავადები.

ფეოდალიზმის ეპოქაში საზოგადოების ცალკეული კატეგორიების უფლებრივი მდგომარეობა განსაზღვრა საკუთრების ისეთმა ფორმებმა, როგორიც იყო დივანი — სახელმწიფო საკუთრება, ხასე — საუფლისწულო მამული, მულქი — ინდივიდუალური მემკვიდრეობითი კერძო საკუთრება (ალოდი), იქტა — პირობითი საკუთრება, ვაკუფი — რელიგიური დაწესებულებათა საკუთრება. ამასთან, არსებობდა რენტის სამი ფორმა: ღალა, ბეგარა, ფულადი გადასახადი. ვინაიდან ფეოდალის პირადი მეურნეობა განვითარების დაბალ საფეხურზე იდგა, გაბატონებული იყო ნატურალური რენტა.

რაც შეეხება ქალაქებს, ისინი ფეოდალთა ძალაუფლების ქვეშ იყო მოქცეული. ბევრი სავაჭრო და სახელოსნო მათ ეკუთვნოდათ. სხვადასხვა სახანოში სხვადასხვა ფულადი სისტემა მოქმედებდა. ყოველი სამფლობელოს საზღვარზე საბაჟო იყო გამართული, რაც მნიშვნელოვანწილად აფერხებდა ვაჭრობის განვითარებას და ამასთან, ქალაქების როლს.

აზერბაიჯანში კაპიტალიზმის განვითარების პროცესმა მნიშვნელოვანწილად შეცვალა მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა. წარმოიშვა ბურჟუაზია და პროლეტარიატი. ძირითად ბირთვს ეკონომიკურად ძლიერი სავაჭრო-სამრეწველო ბურჟუაზია წარმოადგენდა. XX საუკუნის

დასაწყისი ცნობილია სოციალური და ეკონომიკური კრიზისებით, რაც ბაქოს ნავთობის წარმოების შემცირებას მოჰყვა.

თავი 17. თურქეთისა და ირანის სახელმწიფოები

თურქეთისა და ირანის სახელმწიფოებმა თავიანთი გეოპოლიტიკური მდგომარეობის გამო მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინეს საქართველოს სახელმწიფოებრიობის განვითარებაზე. თურქეთსა და ირანში გავრცელებული მუსლიმური სამართალი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება როგორც ისტორიულად, ასევე ევროპული სამართლის რეცეფციის თვალსაზრისით. ამიტომ, გასაგებია, თუ რაოდენ დიდ ყურადღებას ითხოვს აზიის ამ რეგიონის სახელმწიფოებისა და სამართლის შესწავლა.

§ 1. თურქეთის სახელმწიფოს განვითარების ძირითადი ტენდენციები

თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფო საქართველოს სამხრეთით ესაზღვრება და აზიისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიულ ერთეულს შეადგენს.

თურქების წინაპრად ისტორიკოსები ოღუზებს მიიჩნევენ, რომლებიც ანატოლიაში პირველად ახ.წ. XI საუკუნეში, სელჩუკთა დაპყრობის დროს მოვიდნენ. ამ გვაროვნულ-ტომობრივი გაერთიანების ერთ-ერთი მომთაბარე ტომის — „ქაის“ ბელადმა რუმის სულთანისაგან მცირე აზიის ჩრდილო-დასავლეთში სამხედრო სამსახურისათვის უჯის ტერიტორია მიიღო. მისმა შვილმა კი ოსმან I-მა 1299 წელს დამოუკიდებელი ფეოდალური სამთავრო შექმნა — ***ბეილიქის*** სახელწოდებით. აქედან

იწყება პირველი თურქული სახელმწიფოს — ***ოსმალეთის*** ჩამოყალიბება და განვითარება. მთელი XIV-XV ს.ს. ოსმალი ფეოდალები მცირე აზიაში დაპყრობით ომებს ეწეოდნენ და სახელმწიფოს საზღვრებს აფართოებდნენ. მათ გადალახეს დარდანელის სრუტე და ბალკანეთის ქვეყნების უმრავლესობა დაიმორჩილეს. 1453 წელს კი კონსტანტინეპოლის აღებით ბოლო მოუღეს ბიზანტიის იმპერიას. ოსმალეთის აგრესია იმდენად გაძლიერდა, რომ ევროპული სახელმწიფოებისა და რომის ეკლესიის მესვეურებმა ანტიოსმალური კოალიციის შექმნაც კი განიზრახეს. სწორედ ამ მიზნით ჩამოვიდა საქართველოში 1459 წელს რომის პაპის ელჩი ლუდოკივო ბოლონიელი. კოალიციის შექმნის პროექტი საკმაოდ საინტერესო იყო, მაგრამ ვერ განხორციელდა. ოსმალეთი დაპყრობით ომებს საკმაო წარმატებით განაგრძობდა. შეძლო შეეერთებინა ტრაპიზონის საკეისრო და ყირიმის ნახევარკუნძული. XV საუკუნისათვის შავი ზღვა ოსმალეთის „დახურულ ტბად“ იქცა, რის გამოც საქართველო თითქმის მთლიანად მოსწყდა გარე სამყაროს. ოსმალების დაპყრობას ვერ გადაურჩა სირია, პალესტინა, ეგვიპტე. არაბეთის ნახევარკუნძულმა აღიარა სულთანის უზენაესი ხელისუფლება, ხოლო 1534-1546 წ.წ. ერაყის დაპყრობით ოსმალეთი გავიდა სპარსეთის ყურეში. XVI საუკუნიდან სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ, ირანსა და ოსმალეთს შორის დაიწყო ხანგრძლივი ომები ახლო აღმოსავლეთში ბატონობისათვის.

ამ წარმატებული დაპყრობითი ომების მიუხედავად, სამხედრო-დიქტატურული სახელმწიფო შიდა მმართველობის საკითხებს ვერღარ არეგულირებდა. XVI ს. ბოლოს და XVIII ს. დასაწყისში ადგილი ჰქონდა გლეხთა აჯანყებებს. სამხედრო-ლენური სისტემის კრიზისის შედეგად დაქვეითდა ოსმალეთის სამხედრო ძლიერება. დაეცა სამხედრო დისციპლინა იენიჩარებს შორისაც, რასაც მოჰყვა თურქეთის სერიოზული სამხედრო დამარცხებები რუსეთთან და ესპანეთთან. XVII ს. დასასრულიდან ოსმალთა იმპერიის სიძლიერეს საფუძველი გამოეცალა. ავსტრია-ოსმალეთის, რუსეთ-ოსმალეთის ომებს XVII ს. დასასრულსა და XVIII ს.

დასაწყისში თან დაერთო იმპერიის უღლის ქვეშ დაბეჩავებულ ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლები. ოსმალები თანდათან კარგავდნენ დაპყრობილ ტერიტორიებს. ეს პროცესი კიდევ უფრო გაძლიერდა XIX საუკუნეში. ოსმალეთის ბატონობისაგან მთლიანად გათავისუფლდა საბერძნეთი, სერბია, რუმინეთი, ბულგარეთი, საქართველოს ტერიტორიები — სამცხე-ჯავახეთი, აჭარა, ფოთი. სამხედრო ძლიერების დაკარგვამ გამოიწვია პოლიტიკური და ეკონომიკური კურსის შეცვლის აუცილებლობა. ოსმალეთი ევროპულ სახელმწიფოებზე დამოკიდებული გახდა, რომლებმაც თავს მოახვიეს კაპიტულაციის რეჟიმი და წამოაყენეს სახელმწიფოთა გადანაწილების პროგრამა.

დაპყრობითი ომების პოლიტიკის მარცხმა, ტერიტორიების დაკარგვამ და იმპერიის შიგნით განმათავისუფლებელი ომების გაძლიერებამ ოსმალთა ხელისუფლება აიძულა რეფორმების მეშვეობით შეენარჩუნებინა იმპერიის მთლიანობა. სულთანმა სელიმ III-მ, რომელიც ოსმალეთს მართავდა 1789-1807 წ.წ., შემოიღო ე.წ. „ახალი სისტემა“ (ნიზამი ჯედიდ). ამ რეფორმის მიხედვით უნდა მოწესრიგებულიყო მიწათმფლობელობის სამხედრო-ლენური სისტემა, სახელმწიფოს მართვის მარტივი მექანიზმი და ფინანსების რეგულირების შუა საუკუნებრივი ფეოდალური ინსტიტუტები, მაგრამ ეს ცდა მარცხით დამთავრდა.

სელიმ III-ის პოლიტიკა XIX ს. დასაწყისში განაგრძო მაჰმუდ II-მ. მან მოსპო იენიჩართა ჯარი და შეეცადა გაეტარებინა სხვა რეფორმებიც, თუმცა შედეგი უმნიშვნელო იყო, სერიოზული ძვრები დაიწყო 1839 წლიდან. ჩატარდა არმიის, სახელმწიფო აპარატის, ფინანსების რეორგანიზაცია. თანზიმათის ძირითადი დაპირებები — სულთანის ქვეშევრდომთა თანასწორობა (სარწმუნოების მიუხედავად), პიროვნების სიცოცხლისა და ქონების დაცვის გარანტია — დაპირებებად დარჩა. თანზიმათის სრულ განხორციელებას ხელი შეუშალეს ოსმალთა რეაქციულმა ძალებმა, ასევე ევროპის სახელმწიფოებმა, რომლითაც XIX საუკუნის შუა ხანებიდან კაბალური სესხითა და სხვა საშუალებებით დაიწყეს ოსმალეთზე ფინანსური და პოლიტიკური კონტროლის დაწესება. 1876

წელს მიიღეს კონსტიტუცია, რომელიც ოსმალთა იმპერიის კონსტიტუციითაა ცნობილი. ოსმალთა იმპერია, როგორც მძლავრი სამხედრო-დესპოტური მონარქია, ჩამოყალიბდა თურქების მიერ აზიისა და ევროპის მნიშვნელოვანი ტერიტორიების დაპყრობის შემდეგ.

კონსტიტუციის პროექტი დიდი ვაზირის — მიდხატ-ფაშას მიერ იყო შედგენილი, რომლის საფუძველს ბელგიური კონსტიტუცია წარმოადგენდა. 1876 წ. 23 დეკემბერს სულთანმა გამოსცა რესკრიპტი კონსტიტუციის ძალაში შესვლის შესახებ. ეს ფაქტი მაშინდელმა პრესამ განიხილა, როგორც „მამის უდიდესი წყალობა მთელი ერისადმი".

კონსტიტუციის მიხედვით სახელმწიფოს მეთაურად ითვლებოდა სულთან ხალიფა, რომელიც „წმინდა და ხელშეუხებელ პერსონას" წარმოადგენდა. იგი ფართო უფლებამოსილებით იყო აღჭურვილი: ნიშნავდა მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს (დიდვაზირი) და მინისტრებს, პალატის თავმჯდომარეებსა და სენატორებს, შეეძლო დაეთხოვა პარლამენტი და დაენიშნა ახალი არჩევნები. აცხადებდა საომარ მდგომარეობას, იღებდა უცხო ქვეყნის დიპლომატიურ წარმომადგენლებს და ნიშნავდა ელჩებს, ამასთან სულთანი ითვლებოდა იმპერიის ჯარების მხედართმთავრად, შეეძლო მონეტის მოჭრა და ა.შ. ამით სახელმწიფოს მეთაურის უფლებამოსილება არ ამოიწურებოდა. ყველა სამართლებრივი აქტი, რომელსაც პარლამენტი ღებულობდა, იურიდიულ ძალას მხოლოდ სულთანისაგან დამტკიცების შემდეგ იძენდა. ამასთან მონარქს თავისი ქმედებისათვის რაიმე პასუხისმგებლობა არ ეკისრებოდა.

კონსტიტუციის მიხედვით უმაღლეს აღმასრულებელ ორგანოდ მინისტრთა საბჭო ითვლებოდა. რადგან მინისტრთა კაბინეტს მონარქი ნიშნავდა, ამიტომ მთავრობა ქვეყანაში მისი ნების გამომხატველად ითვლებოდა. მინისტრს უფლება ჰქონდა კონსტიტუციის ზოგიერთი დებულების გადასინჯვის თაობაზე წინადადება შეეტანა პარლამენტში. ასეთ შემთხვევაში წინადადება გასულად ჩაითვლებოდა, თუ მას კენჭს უყრიდა ორივე პალატის სრული შემადგენლობა და დაამტკიცებდა სულთანი. მინისტრები საკანონმდებლო ინიციატივის უფლებითაც

სარგებლობდნენ. მაგრამ თუ მინისტრის მიერ წარდგენილ კანონპროექტს ქვედა პალატა უარყოფდა, ხოლო მინისტრი დაჟინებით მოითხოვდა მის მიღებას, სულთანი საქმის ერთპირვნული გადაწყვეტის უფლებით სარგებლობდა. მას შეეძლო ან გაეთავისუფლებინა მინისტრი ან დაეთხოვა პალატა.

ოსმალთა იმპერიის სახელმწიფო წყობილების ისტორიაში 1876 წლის კონსტიტუციით პირველად იქნა გათვალისწინებული ორპალატიანი პარლამენტი (მეჯლისი). პირველი პალატის — სენატის წევრები სულთანის მიერ ინიშნებოდნენ სამუდამოდ. ამ პალატის წევრი 40 წელზე ნაკლები ასაკის არ უნდა ყოფილიყო და ადრე რაიმე დიდი თანამდებობა უნდა სჭეროდა სახელმწიფოში. ქვედა პალატის დეპუტატები აირჩეოდნენ ფარული კენჭისყრით. არჩევნებში ქალები მონაწილეობას არ ღებულობდნენ. ამასთან დაწესდა 30 წლიანი ასკობრივი და ქონებრივი ცენზები.

ორი წლის შემდეგ, სულთან აბდულჰამიდ II-მ დაითხოვა პარლამენტი და თვითმპყრობელური რეჟიმი აღადგინა, რომელიც „ზულემი"-ს (საშინელება) სახელწოდებითაა ცნობილი. ამ რეჟიმს მოჰყვა ეროვნული უმცირესობის (უმეტესად სომხების) სისხლიანი დარბევები, პანისლამიზმის პოლიტიკის გატარება.

XIX ს. დასასრულს ოსმალეთში დაიწყო ახალგაზრდა თურქების მოძრაობა, რომელიც რუსეთის 1905-1907 წ.წ. რევოლუციის გავლენით გაძლიერდა.

1908 წელს თურქეთის არმიამ მაკედონიაში მოაწყო აჯანყება, რომელიც ცნობილია „ახალგაზრდა თურქების რევოლუციის" სახელწოდებით. აღადგინეს 1876 წლის კონსტიტუცია. მოწვეულ იქნა პარლამენტი, თუმცა ახალგაზრდა თურქებმა წამოაყენეს ოსმანიზმის ლოზუნგი და ააღორძინეს პანისლამიზმი და პანთურქიზმის დოქტრინა. 1914 წლისათვის ოსმალეთში ფაქტიურად ხელისუფლება ახალგაზრდა თურქების ხელმძღვანელების — ენვერ ფაშას, თალაათ ფაშას და ჯემალ ფაშას ხელში აღმოჩნდა. ამ „ტრიუმვირატმა" ოსმალეთი პირველ მსოფ-

ლიო ომში ჩაითრია და სასტიკმა დამარცხებამ აიძულა იგი 1918 წლის ოქტომბერში ხელი მოეწერა ანტანტასთან კაპიტულაციაზე. ამით ოსმალეთი სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის წინაშე დადგა. ანტანტის ქვეყნებმა გაინაწილეს ოსმალეთის იმპერიაში შემავალი არაბული ქვეყნები და ემზადებოდნენ საკუთრივ ოსმალეთის სამხედრო ოკუპაციისათვის, რასაც მოჰყვა თურქი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის. ამ ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა მუსტაფა ქემალი (ათა თურქი).

1920 წ. 23 აპრილს ანკარაში შეიკრიბა დიდი ეროვნული კრება — ახალი პარლამენტი, რომელმაც ქვეყანაში თავი ერთადერთ კანონიერ ხელისუფლებად გამოაცხადა. 1922 წლის 1 ნოემბერს დიდმა ეროვნულმა კრებამ მიიღო კანონი „სულთანატის გაუქმების შესახებ", მაგრამ ვერ გადაწყდა სახალიფოს ინსტიტუტის საკითხი. „სახალიფო ოსმალთა დინასტიას ეკუთვნის და ამ თანამდებობაზე დიდი ეროვნული კრება ირჩევს ამ დინასტიის წარმომადგენელს"—ნათქვამია დიდი ეროვნული კრების №2 სპეციალურ დადგენილებაში.

1923 წლის 29 ოქტომბერს თურქეთი ***რესპუბლიკად*** გამოცხადდა. ქვეყნის ტრადიციული აზიური მმართველობის ფორმა შეიცვალა ევროპული ტიპის მმართველობის ფორმით. პირველ პრეზიდენტად აირჩიეს ათა თურქი. 1924 წლის 3 მარტს დაითხოვეს სახალიფო, ამასთან, გაუქმდა შარიათისა და ვაკუფის სამინისტრო. მიიღეს თურქეთის ახალი კონსტიტუცია, რომელმაც ისლამი სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა და დაავალდებულა მთავრობა ქვეყანაში შარიათის წესები გაეტარებინა. ქემალისტებმის მთავრობის დედაქალაქი ანკარაში გადავიდა, რასაც საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ახალი პოლიტიკური რეჟიმის დამყარებაში. კონსტიტუციამ სახელმწიფო ენად თურქული გამოაცხადა და ევროპული კონსტიტუციების ტრადიციულობის ძალით ეროვნული სუვერენიტეტის პრინციპი აღიარა. უმაღლესი ხელისუფლება ხორციელდებოდა დიდი ეროვნული კრების მიერ. ამასთან ერთხელისუფლებიანობის პრინციპის დაცვის მიზნით ქემალისტებმა უარი თქვეს ორპალატიანი პარლამენტის არსებობაზე. მეჯლისის

განსაკუთრებულ კომპეტენციას მიეკუთვნებოდა შემდეგი საკითხები: მინისტრთა საბჭოსადმი ნდობის გამოცხადება, სახელმწიფო საბჭოს არჩევა, პრეზიდენტის პასუხისმგებლობის განსაზღვრა, უზენაესი სასამართლოს დაფუძნება, კონსტიტუციაში ცვლილებების შეტანა და ა.შ.

1924 წლის კონსტიტუციის არსებითი მომენტი იყო პრეზიდენტის ინსტიტუტის დაფუძნება და მისი ფუნქციის მკაცრი რეგლამენტაცია. პრეზიდენტი ქვეყნის მეთაურად ითვლებოდა, რომელსაც ირჩევდა დიდი ეროვნული კრება 4 წლით. იგი სუსპენზიური ვეტოს უფლებით სარგებლობდა. პრეზიდენტი აქვეყნებდა მეჯლისის მიერ მიღებულ კანონებს, მაგრამ თუ საჭიროდ არ მიიჩნევდა რომელიმე კანონის გამოქვეყნებას,

თურქეთის სახელმწიფო წყობილება 1924 წლის კონსტიტუციით

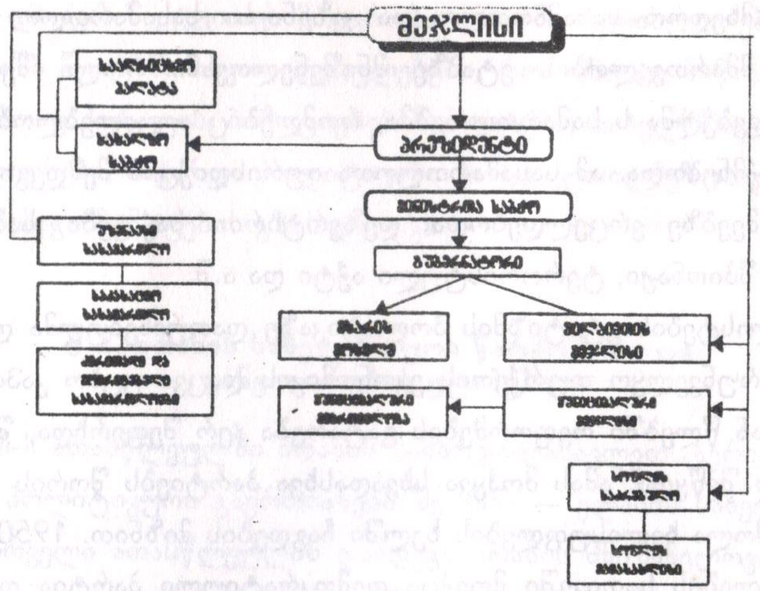

შეეძლო 10 დღის განმავლობაში შენიშვნებით უკან დაებრუნებინა (ეს არ ეხებოდა ბიუჯეტის კანონსა და კონსტიტუციას). თუ მეჯლისი კვლავ მიიღებდა დაბრუნებულ კანონს, პრეზიდენტი ვალდებული იყო გამოექვეყნებინა იგი. მიუხედავად დიდი უფლებებისა, პრეზიდენტს პოლი-

ტიკური პასუხისმგებლობა თითქმის არ ეკისრა. კონსტიტუცია ასეთ პასუხისმგებლობას მხოლოდ სახელმწიფოს ღალატისათვის ითვალისწინებდა.

კონსტიტუციამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა სასამართლო ორგანოთა სისტემაში. შეიქმნა პირველი ინსტანციის, მეორე ინსტანციის, სპეციალური და უზენაესი სასამართლოები. ამასთან, იუსტიციის სამინისტროს ბრძანებით შეიძლება შექმნილიყო ადმინისტრაციული და კომერციული სასამართლოები. პირველი ინსტანციის სასამართლოები იყოფოდა ძირითად და მომრიგებელ სასამართლოებად. მომრიგებელი სასამართლოების კომპეტენციას შეადგენდა ზოგიერთი კატეგორიის სამოქალაქო საქმეების განხილვა. მეორე ინსტანციის სასამართლოებს ეკუთვნოდა საკასაციო, სააპელაციო, უზენაესი სასამართლო და განსაკუთრებული სასამართლოები. განსაკუთრებულ სასამართლოებს ეკუთვნოდა სამხედრო სასამართლო და უზენაესი სასამართლო. რესპუბლიკური მმართველობის ეტაპზე მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს დამოუკიდებელმა სასამართლოებმა, რომლებიც აუცილებლობის შემთხვევაში იქმნებოდა. ამ სასამართლოთა იურისდიქცია შემდეგი კატეგორიის საქმეებზე ვრცელდებოდა: დეზერტირთა საქმეები, სამშობლოს ღალატი, შპიონაჟი, ტერორისტული აქტი და ა.შ.

ქემალისტების ეტატიზმის პოლიტიკაზე დაფუძნებულმა ღონისძიებებმა უზრუნველყო თურქეთის ეკონომიკის დაცვა უცხო კაპიტალისაგან. 30-იან წლებში რეფორმების გატარება ჯერ შეფერხდა, შემდეგ კი სრულიად შეწყდა. ამას მოჰყვა სხვადასხვა პარტიებს შორის პოლიტიკური ბრძოლა ხელისუფლების ხელში ჩაგდების მიზნით. 1950 წლიდან ხელისუფლების სათავეში მოექცა დემოკრატიული პარტია და პრეზიდენტი გახდა მისი ლიდერი ბაიარი. პანთურქიზმის პოლიტიკა არც ახალ მთავრობას შეუცვლია. 1960 წლის 27 მაისს თურქეთის არმიამ სახელმწიფო გადატრიალება მოაწყო და ახალ მთავრობას სათავეში ჩაუდგა გურსელი, რომელიც ეროვნული ერთიანობის კომიტეტის თავმჯ-

დომარე გახდა. მთავრობამ ძირითად დევიზად აირჩია დაბრუნებოდა ათა თურქის ტრადიციულ პოლიტიკას.

1961 წელს მიიღეს ახალი კონსტიტუცია. შეიცვალა საგარეო პოლიტიკა. თურქეთმა გარკვეული ნაბიჯები გადადგა ნეიტრალურ ქვეყნებთან, პირველ რიგში არაბულ ქვეყნებთან ნორმალიზებისა და გაუმჯობესების მიზნით. მაგრამ 1971 წლის მარტში არმიის სარდლობამ გადააყენა სულეიმან დემირელის მთავრობა იმ მოტივით, რომ მან ბოლო ვერ მოუღო ქვეყანაში ანარქიას. ეს, პირველ რიგში, ეხებოდა სპჭოთა კავშირის „მსოფლიოს გამთელების“ პოლიტიკას, რომელიც მუშათა მოძრაობების ორგანიზაციის მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამის საწინააღმდეგოდ დაიწყო საგანგებო წესების შემოღება ქვეყანაში და მასიური რეპრესიები. 1973 წლისათვის შესაძლებელი გახდა ახალი პარლამენტის არჩევნების ჩატარება. სათავეში მოვიდა სახალხო რესპუბლიკური პარტიის ლიდერის ეჯევითის მთავრობა. ახალმა ხელისუფლებამ თავის პროგრამაში შეიტანა ისეთი დებულებები, როგორიცაა მიწის რეფორმები, უცხო კაპიტალის პოზიციების შესუსტება, სახელმწიფო სექტორის გაძლიერება, საგარეო პოლიტიკაში კი იგი კეთილმეზობლური ურთიერთობის განმტკიცების გზას დაადგა.

§ 2. ირანის სახელმწიფოს წარმოშობა და განვითარების ეტაპები

ძვ.წ. III-II ათასწლეულში ირანის სამხრეთ-დასავლეთ ტერიტორიაზე პირველი პოლიტიკური გაერთიანება შეიქმნა — ელამის სახელმწიფოს სახით. პირველი ათასწლეულის დამდეგს ირანის მნიშვნელოვანი ნაწილი ასურეთის და ურარტუს სახელმწიფოების შემადგენლობაში შედიოდა, ნაწილი (ურმიის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთი) მანას სამეფოში, რომელიც შემდეგ მიდიამ დაიპყრო.

ძვ.წ. 558 წელს მიდიელთა ბატონობას ბოლო მოუღო ირანელთა აჯანყებამ კიროს (ქურუშ) II აქემენიდის მეთაურობით. ტრადიციულად

ირანის სახელმწიფოებრიობის ისტორიას ამ თარიღს უდებენ საფუძვლად. მალე აქემენიდთა ირანული სახელმწიფო მძლავრ იმპერიად გადაიქცა, რომლის შემადგენლობაში შევიდა ეგვიპტე, სირია, ფინიკია, მესოპოტამია, მთელი ჩრდილოეთ აზია, სომხეთი, თრაკია, მაკედონია. აღმოსავლეთში იმპერიის საზღვრები სირდარიისა და ჰინდის აუზებს წვდებოდა.

ირანის სახელმწიფოს ისტორია აღმოსავლური სახელმწიფოებისათვის დამახასიათებელი ტრადიციულობით ვითარდებოდა. სახელმწიფოში სოციალურ-პოლიტიკური ძვრები მხოლოდ მმართველი დინასტიის შეცვლასთან იყო დაკავშირებული.

აქემენიანთა დინასტია არშაკიანებმა შეცვალა, ხოლო ეს უკანასკნელი ახ.წ. 224 წელს — სასანიანებმა.

აქემენიანთა მიერ შექმნილი სახელმწიფო დესპოტური მონარქია იყო, რომლის სათავეში შაჰინშაჰის ტიტულის მქონე ***მონარქი*** იდგა შეუზღუდავი ხელისუფლებით. მმართველობის სხვადასხვა რგოლს შესაბამისი მოხელე განაგებდა, მაგრამ პირველი მაინც სამხედრო საქმის მმართველი იყო, რომელსაც მოჰყვებოდა ***დიდვაზირი***, ***მეჭურჭლეთუხუცესი***, ***დოსტაქრები*** და სხვა, რომლებიც საზოგადოების ტიტულოვან დიდმოხელეთა კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ.

ჰეროდოტეს გადმოცემით, აქემენიანთა იმპერია 26 ***სატრაპიად*** (პროვინციად) იყოფოდა. თვითონ აქემენიანთა მონარქი — დარიოსი, როსთემის კლდის წარწერაში 30 პროვინციას ასახელებს. პროვინციების მმართველობა სატრაპების მეშვეობით ხორციელდებოდა (ირანელები ამ მოხელეს „ხუთშარბაზს“ უწოდებდნენ). მათ ხელში იყო სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლება. მათთან ერთად ადგილებზე ინიშნებოდნენ ***გარნიზონის სარდალი*** და ***მწერალ-კონტროლიორი***. სატრაპიის სამივე დიდი მოხელე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდა და მხოლოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას ემორჩილებოდა.

არშაკიანთა დინასტიის პერიოდში სახელმწიფოს არისტოკრატიის შვიდი ოჯახი განაგებდა, რამაც ქვეყნის დეცენტრალიზაციის ტენდენცი-

ას შეუწყო ხელი. მმართველობის კოორდიაცია ევალებოდა ***სახელმწიფო საბჭოს***, რომელშიც იმპერიის შვიდივე ნაწილის მმართველი შედიოდა. ქვეყნის ცალკეულ მხარეებს ***ფადიშაჰები*** მართავდნენ, რომლებსაც ***დიდი ფადიშაჰი*** ნიშნავდა. პროვინციების მმართველების დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფება ქვეყნის დეცენტრალიზაციის საფუძველი გახდა. თუმცა ეს ტენდენცია ცენტრალური მმართველობის გაძლიერებით მთლიანად შეცვალეს ***სასანელებმა***. მათი მმართველობის პერიოდი ირანელთა შეკავშირების ეპოქად არის ცნობილი. სასანელი შაჰები ხელისუფლების განხორციელებისათვის სასულიერო წრეებს ეყრდნობოდნენ და ამ სფეროში თანამდებობის პირებს თვითონ ნიშნავდნენ. მათ განკარგულებაში იყო სამართალწარმოება, სკოლებისა და შეწირული ქონების გამგებლობა, ქორწინება-განქორწინებისა და საოჯახო კონფლიქტების მოწესრიგების საქმე. ცენტრალური მმართველობა კვლავ სახელმწიფო კანცელარიის მეშვეობით ხორციელდებოდა, სადაც ცალკეული უწყებების გამგებლობისათვის ინიშნებოდნენ დივნები.

ახ.წ. 651 წელს არაბი ნომადების შემოსევის შედეგად სასანიანთა ირანის იმპერიამ არსებობა შეწყვიტა.

არაბებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ სახელმწიფო მმართველობის გამოცდილება. ამიტომ მათ ამ მხრივ ბევრი რამ ისწავლეს ირანელებისაგან. არაბი ხალიფები თავიანთ ხელში აერთიანებდნენ სამხედრო, საერო და რელიგიურ ხელისუფლებას. თავდაპირველად მხოლოდ ხარკით კმაყოფილდებოდნენ და არ ერეოდნენ დაპყრობილი ქვეყნების საშინაო პოლიტიკაში, მაგრამ ტერიტორიის ზრდამ და იქიდან ხარკ-ნადავლის დიდი ოდენობით შემოზიდვამ მმართველობის საქმე გაართულა. ამიტომ არაბებმა ირანელებისაგან შემოიღეს ***საალრიცხვო უწყება***, რათა შემოსავალ-გასავლის საქმე მოეწესრიგებინათ.

სახალიფოს გავლენის შესუსტებას კვლავ ირანული სახელმწიფოებრივი გაერთიანების წარმოშობა მოჰყვა. XI საუკუნიდან ირანის ტერიტორიის დიდი ნაწილი თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. XIII საუკუნიდან კი ქვეყანა ***ჰულაგუიანთა სახელმწიფო***

გაერთიანებაში შევიდა. ჰულაგუიანთა ილხანების სახელმწიფო ირანული განვითარებული ფეოდალიზმის სახელმწიფო ინსტიტუტების და მონღოლთა მომთაბარული სახელმწიფო უწყებების წინააღმდეგობრივ სითეზს წარმოადგენდა. ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოს — სახელმწიფო საბჭო ანუ ***ყურულთაი*** წარმოადგენდა. მონღოლთა გარნიზონის საქმეებს სამხედრო უწყება (დეჟბანი) განაგებდა. ცალკე არსებობდა სატრანსპორტო საშუალებათა საგანგებო უწყება (თადაროქე ჰამლ-ო ნაყლ) და საძოვრების დაცვა-შენახვის დაწესებულება (ჰაფიზათ-ე მარათე). უწყებათა გარდა, არსებობდა ამირეჯიბის, მეჯინიბეთუხუცესის და სხვა თანამდებობები. თუ სიტყვა „ხანი" მამაკაცის სახელს დაემატებოდა, ეს მის საპატიო მდგომარეობაზე მიუთითებდა.

თემურიანების სახელმწიფოში (XIV-XV ს.ს.) დამკვიდრდა არაბების დროის შემოღებული ვაზირე აზამის მაღალი თანამდებობა, ხოლო მონღოლებიდან შემორჩა დივან ბეგის (უმაღლესი მოსამართლის) და მისდამი დაქვემდებარებული თანამდებობები.

XVI საუკუნეში ირანში ***სეფიანთა სახელმწიფო*** შეიქმნა. ხელისუფლების სათავეში შაჰ აბასის (1587-1629 წ.წ.) მოსვლის შემდეგ მის მიერ გატარებული ცენტრალიზებული პოლიტიკის შედეგად ყიზილბაშთა ტომების ბელადებმა სახელმწიფოში თანდათან დათმეს წამყვანი პოზიციები და მათი ადგილი მკვიდრი ირანელი მოსახლეობისა და შიიტური ზედაფენის წარმომადგენლებმა დაიკავეს. შაჰი ხელს უწყობდა ერთგული უცხო, უპირატესად ქართველი და სომეხი ელემენტების დაწინაურებას სახელმწიფო, სამხედრო და პოლიტიკურ სარბიელზე. ასეთი პოლიტიკის შედეგად მოისპო ფეოდალური დაქუცმაცებულობა და შეიქმნა ცენტრალიზებული სახელმწიფო მმართველობა. შაჰ აბასის რეფორმებმა ხელი შეუწყო ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებას. ყველაზე ძლიერი სამხედრო რეფორმა იყო. ოთხი სამხედრო შენაერთიდან ერთი (ყულიების) ძირითადად ქართველი და სომეხი ტყვე მეომრებისაგან შედგებოდა. სეფიანთა ირანის სახელმწიფო, ფორმის მიხედვით, დესპოტური მონარქია იყო. სახელმწიფო მმართველობის სისტემა მკაცრი

სუბორდინაციის პრინციპს ემყარებოდა. დიდ და მომცრო პროვინციებს (ველაიათები და აიალათები) განაგებდა ადგილობრივი მმართველი — ***ჰაქემი***, რომელსაც შაჰი ნიშნავდა. მას ფართო უფლებამოსილება ჰქონდა. პროვინციების სიდიდისა და მნიშვნელობის შესაბამისად ადგილობრივ მმართველად ინიშნებოდა ვალი (ნაცვალი); ბეგლარბეგი, ხანი და სულთანი (მცირე მმართველები).

ქვეყნის საზღვრების აღდგენა-გაფართოებას, არმიის რეორგანიზაციას და სხვა სამეურნეო ღონისძიებებს მოჰყვა ხელისუფლებაში რიგი ცვლილებები. შაჰის შემდეგ უმაღლეს მმართველად ითვლებოდა ***ვაზირე აზამი***, იგი პასუხისმგებელი იყო შაჰის წინაშე სახელმწიფო ხელისუფლების ყველა რგოლის საქმიანობაზე. ***ვაყეე ნევისს***, რომელიც ერთი საფეხურით დაბლა იდგა, შაჰის ფირმანების (ბრძანებულებები) ტექსტის მომზადება და ვაზირე აზამისათვის წარდგენა ევალებოდა. ***დივანბეგი*** უმაღლეს სასამართლო ფუნქციას ახორციელებდა. ***მუსთოუფი ალმა-მალექი*** საფინანსო საქმეებს განაგებდა. ***ყორჩიბაში*** — უმაღლესი სამხედრო პირი იყო და შეიარაღებულ ძალებს ედგა სათავეში. მის შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო მოსამსახურეები იყვნენ: ***ყულარ აყასი*** (მონების ჯარის სარდალი) და ***თოფანგჩი აყასი*** (მეთოფეთა ჯარის სარდალი). შემდეგ მოდიოდნენ ***იშიქ აყასი*** — სასახლის ცერემონიმაისტერი და ***ნაზირე ბოიუთათი*** — შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა და სხვა ქონების ზედამხედველი.

ნადირ შაჰის მკვლელობის შემდეგ ქვეყანა კვლავ ფეოდალურმა შინაომებმა მოიცვა, რაც თითქმის XVIII საუკუნის ბოლომდე გაგრძელდა. გამონაკლისი იყო ქემირ-ხან ზენდის დაახლოებით 20-წლიანი მმართველობა, როცა მან შეძლო დროებით გაეერთიანებინა ირანის მიწები.

ყაჯართა დინასტიის დასაწყისში, რომელიც საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის შემდგომ წლებს ემთხვევა, კვლავ დომინირებდა პატრიარქალური ყოფის ძლიერი გადმონაშთები.

ირანის სახელმწიფოში ადმინისტრაციული აპარატის სრულყოფის ახალი ეტაპი დაიწყო XIX საუკუნის შუა ხანებიდან. ამ დროს ევროპის

განვითარებული ქვეყნების ირანში შეღწევის შედეგად გარკვეული ცვლილებები შეინიშნება ქვეყნის საზოგადოებრივ წყობაში, რასაც მოჰყვა სათანადო გარდაქმნები სახელმწიფოს მართვის ორგანიზაციაშიც.

1807 წელს ირანთან დადებული ხელშეკრულების საფუძველზე საფრანგეთმა ამ ტერიტორიაზე ფართო უფლებები მოიპოვა. 1814 წელს ინგლისელებმა მიიღეს გარკვეული პრივილეგიები, ხოლო რუსეთმა — 1813-1828 წ.წ.

XIX ს. პირველი ნახევრიდან უცხოეთის ქვეყნების პოლიტიკური, სამხედრო და ეკონომიკური დახმარების პირობებში ყაჯართა ირანში იყო ცდები შუასაუკუნებრივი სახელმწიფო მმართველობის ორგანიზაციაში გარკვეული ცვლილებები შეეტანათ.

„დიდი კარის სათათბიროს ინსტრუქციის“ თანახმად, პირველად ირანის სახელმწიფოს ისტორიაში (ევროპის ქვეყნების ნიმუშის მაგალითზე) შეიქმნა უმაღლესი სათათბირო კოლეგია წევრთა კოლექტიური პასუხისმგებლობის საფუძველზე. ამასთან განისაზღვრა სამინისტროების სტრუქტურა და ორგანიზაციული ფორმები. დაწესდა, რომ განსაზღვრულ დროს დიდი კარის სათათბიროს სხდომები გაიმართებოდა სადრაზამის თავმჯდომარეობით. სათათბიროს წევრებად ითვლებოდნენ მინისტრები, უფლისწულები, დიდმოხელენი, სასახლის წარჩინებულნი და გუბერნატორები.

შაჰის სასახლესთან არსებობდა განსაკუთრებული ***კანცელარია***, რომელიც სახელმწიფო მეთაურს აკავშირებდა ხელისუფლების ცენტრალურ და ადგილობრივ ორგანოებთან. აქ მაღალი თანამდებობის მისაღებად (მათ შორის მინისტრის, პროვინციის მმართველის, გადასახადების ამკრეფის და თვით სოფლის მამასახლისის) აუცილებელი იყო ფიშქეშის გაღება.

XIX საუკუნის ბოლოს ირანის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის დაახლოებით იგივე წესი არსებობდა, რაც ერთი საუკუნის წინ, ყაჯარების ხელისუფლებაში მოსვლის დროს იყო. საქვეუწყებო ადმინის-

ტრაციულ ერთეულებს, რომლებიც თეირანს ემორჩილებოდნენ, პროვინციები და ქვეპროვინციები (ბულუქები) წარმოადგენდნენ.

ირანის 1905-1911 წ.წ. რევოლუციის წინ ტრადიციულობის ძალით შაჰი ქვეყნის ერთპიროვნულ, აბსოლუტურ მმართველად ითვლებოდა. ხელისუფლების ყველა ორგანო და, მაშასადამე, უკლებლივ ყველა ქვე-

ირანის სახელმწიფო წყობილება 1907 წლის კონსტიტუციით

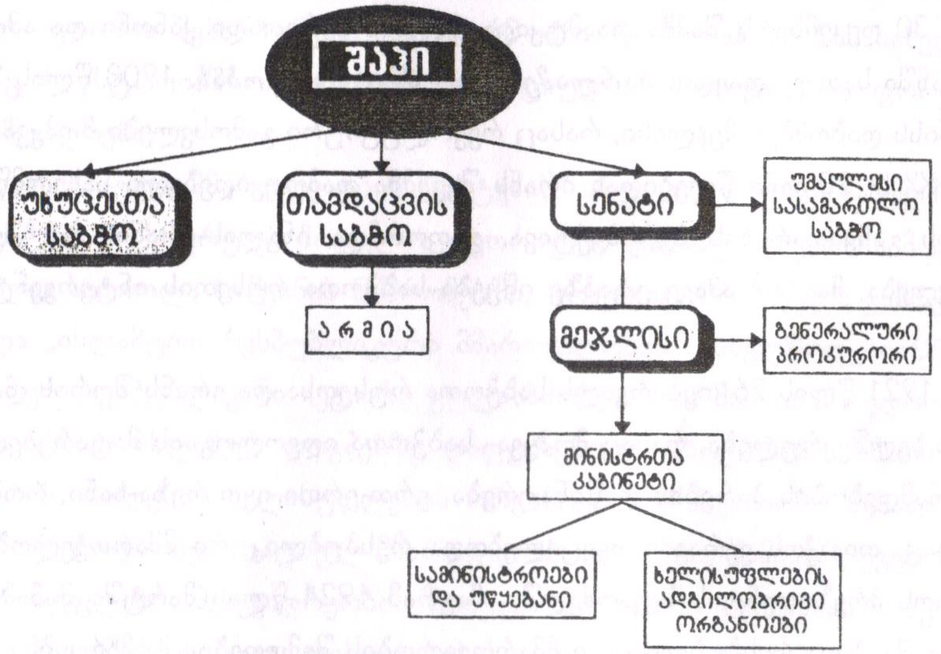

შევრდომი მისი ნების უბრალო ამსრულებელი იყო.

მონარქის ღვთისსწორობის იდეა კიდევ უფრო განმტკიცდა ***სახანელთა ეპოქაში***. ეს იდეა ირანში უკანასკნელ პერიოდამდე არსებობს და იგი აისახა ჯერ კიდევ ***პირველ კონსტიტუციაში*** 1907 წელს, რომლის 35-ე მუხლში ***შაჰი*** წარმოდგენილია როგორც „ძე ღვთისა და ძე კაცისა“. აქვე აღნიშნულია, რომ იგი არის ხალხისათვის ღვთისგან „ზეგადმოვლენილი წყალობა“. შაჰი, რელიგიურ მრჩევლებთან კონსულტაციის შემდეგ, გამოსცემდა ფირმანებს. ეს წესი XX საუკუნემდე შემორჩა.

XIX-XX ს.ს. მიჯნა ირანის ისტორიაში მხოლოდ ორი საუკუნის უბრალო შესაყარი არ ყოფილა. მოხდა ძირეული ცვლილებები საზოგადოებრივ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

1905-1906 წ.წ. გაფიცვებმა და გამოსვლებმა მოიცვა ქვეყანა. ამ სიტუაციით შეშინებულმა შაჰმა მოზაფარ ედ-დინმა 1905 წ. 5 აგვისტოს გამოსცა ფირმანი მაჯლისის (პარლამენტის) მოწვევის შესახებ. 8 სექტი-

კრულებებს, მაგრამ როცა ქვეყანა ფეხზე დადგა, 30-იანი წლებიდან მან ორიენტაცია გერმანიაზე აიღო.

მონარქს შემდგომ ეტაპზე გარკვეული ლავირება სჭირდებოდა ხელისუფლებაში. 1962 წლის მიწის რეფორმას და ე.წ. „თეთრ რევოლუციას“ საზოგადოების სოციალ-ეკონომიკური სტრუქტურის შეცვლა

უნდა ხორციელდებოდეს მხოლოდ და მხოლოდ შარიათის კანონებით, რაც გამორიცხავს საერო სასამართლოების არსებობას.

ირანის რვოლუციის შემდეგ, 1979 წლიდან ჩამოყალიბდა რევოლუციური ხელისუფლების გარკვეული სისტემა რევოლუციური კომიტეტების, „ფასდარების“ რაზმების, რევოლუციური ტრიბუნალების, საბჭოების სახით. საბჭოთა სოციალისტურმა იდეოლოგიამ ირანში მიმდინარე მოვლენებზე ინტერვენციული დაწოლა დაიწყო და შეეცადა რევოლუციის შედეგები საბჭოურ სისტემაში მოექცია.

1979 წ. 30-31 მარტს მოეწყო რეფერენდუმი: მონარქია თუ ისლამური რესპუბლიკა. რეფერენდუმი რევკომების მეშვეობით ჩატარდა 1 აპრილს ირანი ისლამურ რესპუბლიკად გამოაცხადეს. ახალი კონსტიტუცია კი, რომელშიც ირანის ისლამური რესპუბლიკის სამართლებრივი საფუძვლებია ჩამოყალიბებული, 1979 წ. დეკემბრის რეფერენდუმით არის მიღებული და მასში იურიდიულად განმტკიცდა სახელმწიფო

ფაყიჰი ხალხის საერთო აღიარებას პირადად ვერ მოიპოვებს, იქმნება უმაღლესი კოლეგიალური ორგანო — ***შურაი-ე რაჰბარი*** ანუ 3-5 კაცისაგან შემდგარი ხელმძღვანელი საბჭო.

ირანის სახელმწიფო წყობილება 1979 წლის კონსტიტუციით

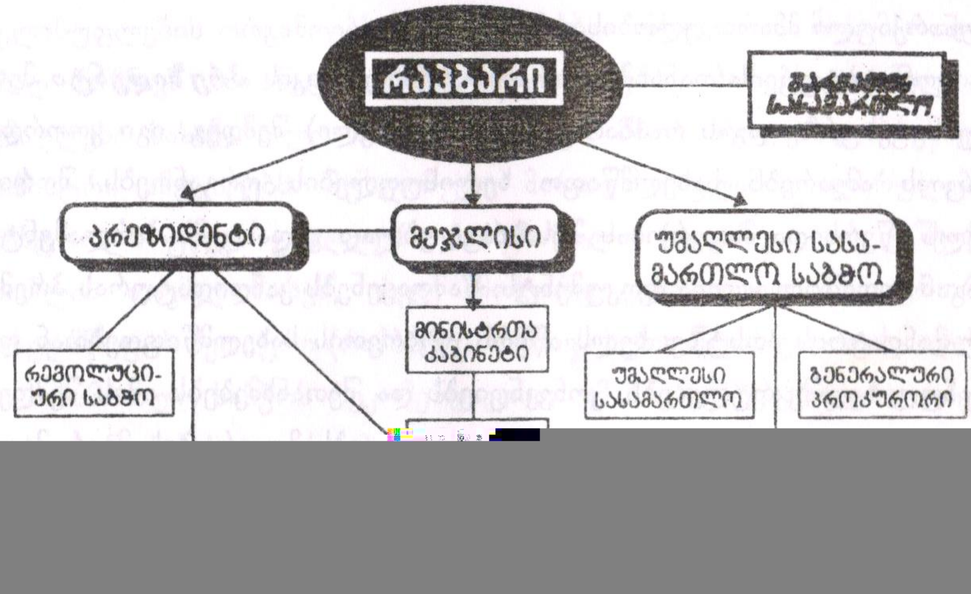

კანონი ტრადიციებისა და კონსტიტუციის შესატყვისად არ მიიჩნია, მას ვეტოს ადებს, ხოლო თუ კანონი ისლამური განაწესების შესაბამისად ცხრა, იგი ძალაში შედის ხელმძღვანელისაგან დამტკიცების შემდეგ.

ახალი კონსტიტუციით ერთპალატიანი ***საპარლამენტო მმართველობა*** იქნა შემოღებული. პარლამენტის მუშაობის წესი იგივე იყო, რაც

საბჭო 5 წევრისაგან შედგება: თავმჯდომარე, გენერალური პროკურორი და სამი ისლამური კანონის მცოდნე, რომელთაც ქვეყნის მოსამართლეთა შემადგენლობიდან ირჩევენ.

ისლამური რესპუბლიკის იუსტიციის მინისტრი სასამართლო ორგანოების საქმიანობას უთანხმებს საკანონმდებლო და აღმასრულებელი

ნაწილად მიიჩნევს ყველა ქმედებას, რომელიც ოფიციალურ რელიგიას და მასზე დაფუძნებულ სახელმწიფო წყობილებას ეწინააღმდეგება, ყველა არაისლამური პოლიტპარტიის და საზოგადოებრივი ორგანიზაციის საქმიანობა ხშირად კვალიფიცირებულია, როგორც პოლიტიკური დანაშაული, რაც მუსლიმური სამართლის მთელი სისასტიკით ისჯება.

თავი 18. მუსლიმური სამართალი

§ 1. მუსლიმური სამართლის წყაროები

შუა საუკუნეების აღმოსავლური ცივილიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენაა მუსლიმური სამართალი (შარიათი), რომელიც არაბთა სახალიფოში შეიქმნა და გავრცელდა აზიაში, აფრიკასა და ინდოსტანის ნახევარკუნძულზე. ამ სამართალმა აღმოსავლური სამართლებრივი კულტურის ბევრი ნიშანი შეითვისა, მაგრამ საბოლოო ანგარიშით განუმეორებელ, თავისებურ და ორიგინალურ სამართლებრივ სისტემად დამკვიდრდა. შარითი არის მტკიცე კონფესიონალური სამართალი, რომელიც ორგანულადაა შერწყმული ისლამის თეოლოგიასთან და მის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს. ისლამის მიხედვით სამართალი განიხილება ერთიანი ღვთიური წესრიგის ნაწილად. ამიტომ შარიათის სინკრეტიზმი და დაუნაწევრებლობა (მორალურ, სამართლებრივ ნორმებად) ამ სამართლებრივი სისტემის სპეციფიური მხარეა, რადგან, ერთის მხრივ, განსაზღვრავს მუსლიმსა და ალაჰს შორის ურთიერთობებს, ე.ი.

აქედან გამომდიარე, მუსლიმური სამართალი ძირითადად ადამიანზე დაკისრებული მოვალეობების იდეას ემყარება და არა უფლებებს, რითაც იგი განსხვავდება სხვა სამართლებრივი სისტემებისაგან, მაგრამ გარეგნული რიგორიზმის მიუხედავად, მაინც ეგუება მსოფლიოს თანამედროვე პირობებს.

მორწმუნეთა სამართლად კანონიკური სამართალიც ითვლება, მაგრამ მუსლიმურ სამართალთან მისი მსგავსება მხოლოდ ამ დებულებით თუ ამოიწურება. მუსლიმური სამართალი წვრილმანი დეტალების ჩათვლითაც კი ისლამის იდეოლოგიის განუყოფელი ნაწილია. ამიტომ, მსოფლიოში არ არსებობს არავითარი ხელისუფლება, რომელსაც მუსლიმური სამართლის შეცვლა შეეძლოს. ვინც მუსლიმურ სამართალს არ დაემორჩილება — ცოდვილია და იმქვეყნად დაისჯება, ვინც მუსლიმური სამართლის გადაწყვეტილებას სადაოს გახდის — ერეტიკოსია და ისლამური საზოგადოებისაგან განიდევნება. მუსლიმისათის საზოგადოებრივი ცხოვრება არ ჰქმნის სხვა ნორმებს, გარდა რელიგიური ნორმებისა, რომელთა განუყოფელი ნაწილია შარითი. ყველა ამ დებულების მიხედვით, მუსლიმური სამართალი არსებითად განსხვავდება ქრისტიანული საზოგადოების კანონიკური სამართლისაგან. „მეუფებაი ჩემი — თქვა ქრისტემ — არა ამის სოფლისაგან არს“. სამოქალაქო კოდექსების მართებულობამ თავისი დასტური სახარებაში ჰპოვა: „მიეც კეისრისა კეისარსა“. ქრისტიანულ სამართალს საერო სამართლის შეცვლის უფლებამოსილ სამართლებრივ სისტემად არასოდეს გამოუცხადებია თავი. კანონიკური სამართალი ყოველთვის საერო სამართლის დამატება იყო და იმ საკითხების მოწესრიგებას ცდილობდა, რომლებიც საერთო სამართლით არ

დამყარებული მუსლიმური სამართალი უნდა განვიხილოთ, როგორც სხვა, მსგავსი წყაროს არმქონე სამართლებრივი სისტემისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სისტემა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ამა თუ იმ ინსტიტუტების არქაული ხასიათი, კაზუისტურობა და სისტემატიზაციის უქონლობა. მუსლიმური სამართლის წყაროების შესახებ სამართალმცოდნეთა შორის ერთიანი აზრი არ არის. ერთნი თვლიან, რომ სამართლის წყაროა მხოლოდ ის ნორმები, რომლებიც ყურანსა და სუნაშია გადმოცემული და ყველა მუსლიმური სკოლისათვისაა მისაღები; მეორენი, სამართლის წყაროდ მიიჩნევენ იმ იურიდიულ ნორმებს, რომლებიც ყურანსა და სუნაში არ არის შეტანილი, მაგრამ ამ რელიგიური წიგნების სულით არიან გაჟღენთილი (კიიასი, ფეტვა, იჯმა); მესამენი — ასახელებდნენ მხოლოდ იმ ადათებსა და ტრადიციებს, რომლებიც მუსლიმური სამართლის ძირითად საფუძვლებს არ ეწინააღმდეგებიან. ამ აზრთა სხვაობის მიუხედავად, მუსლიმური სამართლის თითოეული წყარო გარკვეულ ყურადღებას მოითხოვს.

ყურანი — მუსლიმთა წმინდა წიგნია, რომელიც წლების განმავლობაში იქმნებოდა, როგორც მუჰამედის ქადაგებებისა და ლოცვების კრებული და მოუწოდებდა არაბებს „უარეყოთ მამათა ჩვევები ისლამით დადგენილი წესების სასარგებლოდ“ (2.165-166). იგი 114 თავის (სურა) და 6219 ლექსისაგან (აიათი) შედგება. ამ ლექსების უმეტესობა მითოლოგიური ხასიათისაა, მხოლოდ 500 ლექსი თუ შეიცავს მუსლიმური ქცევის წესებს, ხოლო ამათგან 80 სპეციალისტთა მიერ განიხილება, როგორც სამართლებრივი (ძირითადად ჯორწინებასა და ოჯახთან დაკავშირებული) ნორმები. დანარჩენი ნორმები ეხება რელიგიური რიტუალების ჩატარების წესებს. ყურანის დებულებათა უმეტესი ნაწილი კაზუისტური ხასიათისაა და მათი შეფარდება კერძო შემთხვევის მიმართ უტყუარია. ასეთი ნორმები მუსლიმ სამართალმცოდნეთა მიერ იწოდება — მუჰჭამათი, ხოლო ნორმათა უმეტესობა განუსაზღვრელი ხასიათისაა და სხვადასხვაგარად შეიძლება იქნეს გაგებული. ფაკიჰი სამართალმცოდნეები ასეთ ნორმებს მუთაშაბიჰათს უწოდებდნენ და მიაჩნდათ,

რომ მათი გამოყენება პრაქტიკაში სხვადასხვაგვარად შეიძლებოდა ურთიერთსაწინააღმდეგო, ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი ურთიერთობების რეგულირებისათვის. ყურანის შემდგენლებმა აკრძალეს სხვა ენაზე მისი თარგმნა. თუმცა, დროთა განმავლობაში იგი მაინც ითარგმნა თურქულ თუ სხვა აღმოსავლურ ენებზე, შემდეგ ევროპულ ენებზე.

ყველა მუსლიმური სკოლისათვის საერთო და მეორე ავტორიტეტულ წყაროს წარმოადგენს — ***სუნა*** („წმინდა თქმულება“), რომელიც სხვადასხვა მონათხრობებისაგან (ჰადისები) შედგება. ისლამის ორმა დიდმა მკვლევარმა ელ-ბოჭჰარიმ და მოსლემმა ახ.წ. IX საუკუნეში დიდძალი სამუშაოები ჩაატარეს, რათა წინასწარმეტყველის ჰეშმარიტი გამონათქვამები დაედგინათ, მაგრამ ეკუთვნის თუ არა ყველა შეკრებილი ადათი მუჰამედს, დღესაც საეჭვოა. ერთი კი ცხადია, ყურანის ნორმებით რეგულირებული საზოგადოებრივი ურთიერთობები შეივსო ახალი — საქორწინო და მემკვიდრეობითი, მტკიცებულებითი და საპროცესო-სამართლებრივი ნორმებით. სუნა ავსებდა ყურანით მოწესრიგებულ ურთიერთობებს, მაგრამ, თუ ფრანგი აღმოსავლეთმცოდნის — მასსეს გამონათქვამს მოვიშველიებთ — „სუნას შეეძლო ყურანის გარეშე არსებობა, ყურანს კი არ შეეძლო გვერდი აევლო სუნასათვის“.

ყურანისა და სუნას ნორმები არ შეიცავდნენ ყველა ქცევის წესს, რომლითაც საზოგადოებრივი ურთიერთობის რეგულირება შეიძლებოდა. ამიტომ ამ ხარვეზის შესავსებად გაჩნდა კიდევ ერთგვარი ნორმების კრებული, რომელიც ასევე მუსლიმური სამართლის წყაროდ არის მიჩნეული — ***იჯმა***, ანუ მუსლიმთა უმცდარობისა და ერთიანობის იდეა. „ჩემი ხალხი მცდარ გადაწყვეტილებას არასოდეს მიიღებს“ — ამბობს მუჰამედი, მაგრამ ესა თუ ის ნორმა იჯმად (სამართლის წყაროდ) რომ იქცეს, აუცილებელი როდია იგი მორწმუნეთა მთელმა მასამ აღიაროს. საჭიროა მხოლოდ ისლამის იურისტების ერთსულოვნება, რომელთა დანიშნულებასაც სამართლის დადგენა წარმოადგენს. მუსლიმი იურისტები არ არღვევდნენ რა ძირითად და ტრადიციულ საწყისებს, ამუშავებდნენ ახალ ნორმებსა (ფიკჰი) და სამართლებრივ დოქტრინებს. იჯმა

ვითარდებოდა როგორც ყურანისა და სუნას ტექსტთა ინტერპრეტაციის საფუძველზე, ისე ახალი ნორმების ფორმირების გზით, რომელიც უკვე აღარ მიეწერებოდა მუჰამედს და სავალდებულო ხდებოდა მუსლიმ სამართალმცოდნეთა ერთსულოვანი მხარდაჭერის საფუძველზე. იჯმას, როგორც სამართლის წყაროს, მართლზომიერების საკითხი მუჰამედის გამონათქვამით აიხსნებოდა: „თუ თქვენ არ იცით, შეეკითხეთ სხვას, ვინც ეს იცის“.

იჯმასთან ერთად შარიათის შემავსებელ სამართლის წყაროდ გამოიყენებოდა ***ფეთვა*** — სამართლებრივ საკითხებზე ცალკეული მუფთიების მიერ გადაწყვეტილებების და შეხედულებების ერთიანობა. XI საუკუნიდან მუსლიმური სამართალი ფაქტიურად ერთიან სისტემას აღარ წარმოადგენდა. ცალკეულ სკოლებს შორის შინაგანმა გათიშვამ არსებითი ხასიათი მიიღო; თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მუსლიმური საზოგადოების უმცდარობისა და ერთიანობის პრინციპი გამონაკლისსაც იცნობს. ერთ-ერთი ადათის მიხედვით: „აზრთა სხვადასხვაობა ჩვენს ხალხში რომ სუფევს — ღვთის წყალობის გამოვლენაა“, ამიტომ ერთიანობის წესი ისლამში ზოგიერთ უთანხმოებასაც ითავსებს. ეს უთანხმოებანი მუსლიმ იურისტთა მიერ ანალოგიური მსჯელობით (***ქიასი***) წყდება. რაოდენ მცდარიც არ უნდა ყოფილიყო მუსლიმ სამართალმცოდნეთა მიერ დამუშავებული კაზუისტიკა, ცხადია, მათ არ შეეძლოთ გაეთვალისწინებინათ ყველაფერი, რაც კონკრეტულ ცხოვრებაში წამოიჭრებოდა. ანალოგიით მსჯელობა, რომელიც დასკვნის მარტივი ფორმაა, მუსლიმი საზოგადოების მიერ აყვანილია სამართლის წყაროს რანგში. ანალოგიით მსჯელობა შეიძლება განვიხილოთ, როგორც სამართლის განმარტებისა და გამოყენების ხერხი. ისლამში ორი მიმართულების დამკვიდრებას მოჰყვა ორთოდოქსალური (სუნიზმი) და ერეტიული (შიიზმი) განმარტების დამკვიდრება. შიიზმს უკანასკნელ პერიოდამდე დომინირებული ადგილი ეკავა ირანში, ლიბანსა და ერაყში. შიიტები, სუნიტებისაგან განსხვავებით, აღიარებენ სახელმწიფო ხელისუფლების მემკვიდრეობით გადაცემის სამართლებრივ წესს და ***იმამის*** ხე-

ლში საერო და რელიგიური ხელისუფლების თავმოყრას. ასე რომ, შიიტები ხალიფატის საკუთარი კონცეფციით გამოირჩევიან, რომელიც დაკავშირებულია ჯერ კიდევ სპარსეთის შექმნამდე არსებულ მონარქიულ ტრადიციებთან.

რაც შეეხება ორთოდოქსალურ მიმდინარეობას — ***სუნიზმს***, აქ ოთხი დამოუკიდებელი სკოლა შეიქმნა, რომლებიც მათი დამაარსებლის გვარებს ატარებენ: ა) ჰანიფიტური, რომელიც აბუ ჰანიფამ (გარდაიცვალა 767 წ.) დააარსა და გავრცელება ჰპოვა თურქეთში, ავღანეთში, პაკისტანში, ინდოეთში, აზერბაიჯანში და რუსეთის ზოგიერთ ტერიტორიაზე (ჩეჩნეთი, დაღესტანი); ბ) მალიქიტური — მალიქ იბნ ანასმა (გარდაიცვალა 795 წ.) დაამკვიდრა და გავრცელება ჰპოვა ჩრდილო და დასავლეთ აფრიკის მოსახლეობაში; გ) შაფიიტური, რომელიც ალ შაფიიმ (გარდაიცვალა 820 წ.) დააარსა და გავრცელება ჰპოვა სირიაში, პაკისტანში, ინდონეზიასა და აფრიკის აღმოსავლეთ ნაწილში; დ) ჰანბალიტური — იბნ ჰანბალიმ (გარდაიცვალა 820 წ.) დააარსა და გავრცელება ჰპოვა არაბეთში.

უკანასკნელი პერიოდის მუსლიმური სამართლის მკვლევარები მიუთითებენ შიიზმის ბაზაზე წარმოშობილ სკოლებზეც: ისმაილისტური, ჯაფარიტული და სხვა.

მუსლიმ იურისტთა სხვადასხვაგვარი განმარტებანი უკავშირდება მრავალრიცხოვან წვრილმან დეტალებს. რაც შეეხება პრინციპებს, გასაოცარია ის უჩვეულო მსგავსება, რომელიც ურთიერთგანსხვავებულ განმარტებათა შორის არსებობს. მუსლიმური სამართლის სხვადასხვა სკოლების არსებობამ ხელი შეუწყო საზოგადოებრივი ცხოვრების ახალი მოვლენების რაციონალურ გააზრებას და მთელი რიგი ზოგადი წესების შემუშავებას.

სამართლის წყაროდ არის მიჩნეული ისეთი ***ადათები***, რომლებიც მუსლიმურ სამართალში თავდაპირველად არ შესულა, მაგრამ არ ეწინააღმდეგებოდა ისლამის ძირითად პრინციპებსა და ნორმებს. ცნობილი იყო ისეთი ადათებიც (ურფი), რომლებიც მხოლოდ არაბეთის საზოგა-

დოებაში დამკვიდრდა. ამასთან, არაბეთის ტერიტორიის ზრდას მოჰყვა სხვა ხალხთა ადათების დამკვიდრებაც.

უნდა აღინიშნოს, რომ ისლამური სახელმწიფოები და მუსლიმური სამართალი იმ ტერიტორიაზე განვითარდა, სადაც უძველესი კულტურის სახელმწიფოები არსებობდა: ბაბილონი, ასურეთი, ელამი, ფინიკია, მიდია და სხვა. ზოგიერთ მათგანს კოდიფიცირებული სამართალიც კი გააჩნდა, მაგრამ მათი დაცემის შემდეგ ბევრი სამართლებრივი ნორმა ამ ხალხთა ადათობრივ ნორმებად იქცა და შევიდა როგორც რომის სამართალში, ასევე მოგვიანებით მუსლიმურ სამართალში. რომაული სამართლისა და მუსლიმური სამართლის ზოგიერთი მსგავსება დასაბუთებულია ევროპის მეცნიერთა მიერ გაგებულია როგორც რომაული სამართლის გამოყენება მუსლიმური სამართლის წყაროდ.

ამ დებულების საწინააღმდეგოდ, აღმოსავლეთმცოდნეები თვლიან, რომ მხოლოდ მუჰამედის ქადაგებანი და მის საფუძველზე შექმნილი ნორმები შეიძლება ჩაითვალოს მუსლიმური სამართლის წყაროდ.

მუსლიმური სამართლის წყაროდ არის მიჩნეული აგრეთვე ***ფირმანები*** — ხალიფას მიერ გამოცემული ბრძანებები და განკარგულებები. ზოგიერთ მუსლიმურ სახელმწიფოში საკანონმდებლო საქმიანობის ზრდასთან ერთად სამართლის წყაროს რანგში განიხილება ***კანონები*** (კანუნ), თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ფირმანები და კანონები არ ეწინააღმდეგებიან შარიათს, ავსებენ მას სახელმწიფო ხელისუფლებისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობების მარეგლამენტირებელი ნორმებით.

§ 2. სამოქალაქო და საოჯახო ურთიერთობები მუსლიმური სამართლის მიხედვით

მუსლიმური სამართალი ტრადიციულად არ იცნობს სამართლის დაყოფას დარგებად, მაგრამ საკუთრების უფლებამ, სახელშეკრულებო და დელიქტურმა სამართალმა ყურანსა და სუნაში შესამჩნევი ადგილი დაიკავა. არაბეთის სახელმწიფოს გაერთიანების შემდეგ დაიწყო მისი სისტემატიზაცია.

შარიათში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა „პირადი სტატუსის უფლებას“ (პირები) და ნივთებს. მუსლიმური სამართლით პირის იურიდიული მდგომარეობა, პირველ რიგში განისაზღვრებოდა მისი მრწამსის მიხედვით. ***სრულუფლებიანობის*** სტატუსით სარგებლობდნენ მხოლოდ მუსლიმები. სხვა რელიგიის მიმდევრები დაბალი სტატუსით სარგებლობდნენ და ვალდებულნი იყვნენ სახელმწიფო ბეგარა (ჯიზია) გადაეხადათ. შარიათის ნორმები მათ მიმართ იმ შემთხვევაში გამოიყენებოდა, თუ დანაშაულს ჩაიდენდნენ ან ხელშეკრკულებას დადებდნენ მუსლიმთან. თავდაპირველად არც მონები სარგებლობდნენ სრულუფლებიანობის სტატუსით. ისინი სამართლის სუბიექტად არ ითვლებოდნენ, მაგრამ დროთა განმავლობაში მიიღეს უფლება მებატონესთან შეთანხმებით ეწარმოებინათ სავაჭრო ოპერაციები და შეეძინათ ქონება. მუსლიმ მონათა გათავისუფლება განიხილებოდა როგორც ღვთის ნება. სრულუფლებიანობის სტატუსის თავისებურებას წარმოადგენდა ქალისა და კაცის შარიათით აღიარებული უთანასწორობაც.

რელიგიური მრწამსის მიხედვით, სამართლის ერთადერთ სუბიექტად ალაჰი იყო მიჩნეული, ხოლო მუსლიმი განიხილებოდა როგორც ღვთისგან დადგენილი ვალდებულებების მატარებელი. ამიტომ მუსლიმი სამართალმცოდნეების მიერ უფლებაუნარიანობის ცნებაზე მეტად ***ქმედუნარიანობის*** ცნებაა დამუშავებული ანუ პირის შესაძლებლობა, მიიღოს მონაწილეობა გარიგებებსა და სხვა სამართლებრივ ურთიერთობებში. სამოქალაქო ქმედუნარიანობა აუცილებელი პირობა იყო ქონებრივი უფლებების მოსაპოვებლად. სრული ქმედუნარიანობით სარგებლობდნენ სრულწლოვანი და სულით ჯანმრთელი პირები. სრულწლოვანების დადგენა ხდებოდა ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში მოსამართლის მიერ, რომელიც საკითხს თავისი შეხედულებისამებრ წყვეტდა. ცნობილი იყო აგრეთვე შეზღუდული ქმედუნარიანობის ცნებაც, რომე-

ლიც გამოიყენებოდა მცირეწლოვანების, ჭკუასუსტების, ნასვამი პირებისა და სხვების მიმართ.

ქონებრივ ურთიერთობებში პირებთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ ***ნივთებს***. თავდაპირველად მუსლიმი სამართალმცოდნეები ნივთებად მიიჩნევდნენ საგნებს, თუ ისინი სამ თვისებას ატარებდნენ: გააჩნდათ ღირებულება, მოხმარებისათვის ვარგისი იყვნენ და თავისი ბუნებით ვინმეს საკუთრებას წარმოადგენდნენ. შემდგომში დაემატა კიდევ ერთი — დაგროვების თვისება, მოგვიანებით ადამიანის შრომაც, თუ მისი რეალიზება ფულით შეიძლებოდა — ასევე წარმოადგენდა ნივთს. ამ თვისებას ჰანიფიტების სკოლა კატეგორიულად უარყოფდა, რადგან ადამიანთა შრომა არ შეიძლება ნივთი იყოსო.

არაბულ ენაზე ნივთს უწოდებენ ყველა საგანს, მაგრამ ყველა ნივთი არ შეიძლება ყოფილიყო სანივთო სამართლის საგანი. მუსლიმური სამართალი იცნობს ისეთ ნივთებს, რომლებიც არ შეიძლება ყოფილიყო საკუთრების ობიექტი. ასეთი ნივთების კატეგორიებს ეკუთვნის: ა) ჰაერი, ზღვა, უდაბნო; ბ) მონა ქალი, რომელსაც ბატონისგან ჰყავს შვილი; გ) მეჩეთი, სკოლა და სხვა საზოგადოებრივი სარგებლობის ადგილები; დ) ურწმუნოთა წიგნები და ა.შ.; ე) აზარტულ თამაშობათა საგნები. ნივთების ბოლო ორი კატეგორია არაბთა დაპყრობითი ომების დროს განადგურებას ექვემდებარებოდა.

ნივთები, რომლებიც მუსლიმთა საკუთრებას შეადგენდნენ, ორ ნაწილად იყოფოდა: მოძრავი (მანკული) და უძრავი (ღაირ ულ მანკული). მოძრავ ნივთებს ეკუთვნოდა ის საგნები, რომელთა გადაადგილებაც შეიძლებოდა, ჰქონდა ზომა, წონა და ა.შ. უძრავი ნივთები იყო საგნები, რომელთა გადაადგილებაც შეუძლებელი იყო, რადგან გადაადგილების შემთხვევაში თავიანთ თვისებას კარგავდნენ.

ნივთების დაყოფა ხდებოდა ასევე შეცვლად და შეუცვლელ ნივთებად. შეცვლადი იყო ის საგნები, რომლებიც დაზიანების შემთხვევაში აღდგენას ექვემდებარებოდა. უცვლადი იყო ის საგნები, რომელთა ზარალი ანაზღაურდებოდა შესაბამისი ღირებულებით ან შესაბამისი ნივთებით.

მუსლიმი სამართალმცოდნეები დიდ ადგილს უთმობენ ***საკუთრების*** (მულქიათ) ***უფლების*** ცნებას. საკუთრება სამუდამო შეუზღუდავი უფლებაა. მესაკუთრე (მალიქი) თავისი ქონების სრულუფლებიანი ბატონია. არავის აქვს უფლება ხელი შეუშალოს მესაკუთრეს საკუთრების განკარგვაში, თუ მისი საქმიანობა ზიანს არ აყენებს სხვებს. შიიტური სამართლის მიხედვით საკუთრებას სამი ნიშანი გააჩნია: 1. მფლობელის ხელში უნდა იყოს; 2. მასზე განკარგვის აბსოლუტური უფლება უნდა ხორციელდებოდეს; 3. სანამ ნივთი არსებობს, მასზე საკუთრების მუდმივობა უნდა არსებობდეს. მალიქიტების სკოლის მიხედვით ეს უკანასკნელი ნიშანი სავალდებულო არ იყო. აქედან გამომდინარე, დამკვიდრდა ხანდაზმულობის ვადა. თუ უძრავი ქონება 10 წლის განმავლობაში, ხოლო მოძრავი ქონება 3 წლის განმავლობაში ვინმეს ხელში აღმოჩნდებოდა, ეს უკანასკნელი ქონების მესაკუთრე ხდებოდა. ხანდაზმულობის ვადამ მუსლიმური სამართლის განვითარებაში საკმაო ადგილი დაიკავა.

შარიათის მიხედვით დაწვრილებითაა განსაზღვრული ***საკუთრების უფლების წარმოშობის*** საფუძვლები. არაბთა დაპყრობით ლაშქრობებს მოჰყვა მიტაცებულ ქონებაზე საკუთრების უფლების წარმოშობის სამართლიანობის საკითხის გარკვევა. დაპყრობილი მიწები, საერთო წესის მიხედვით, განიხილებოდა, როგორც სახელმწიფო საკუთრება და გადადიოდა ხალიფებისა და ამირების მფლობელობაში. სხვა ქონების სამართლებრივი რეჟიმი, პირველ რიგში იმის მიხედვით განისაზღვრებოდა, ძალადური თუ არა ძალადური გზით იყო იგი მოპოვებული. ძალადური გზით მიტაცებული ქონება რამდენიმე ნაწილად იყოფოდა. ერთი ნაწილი მიმტაცებელს რჩებოდა, მეორე — გადაეცემოდა სახელმწიფოს, მესამე — მეჩეთებს და ა.შ. შარიათის მიხედვით ცნობილი იყო საკუთრების უფლების შეძენის ისეთი ხერხები, როგორიცაა ანდერძი, ხელშეკრულება, პოვნა. პოვნის თავისებურება ის იყო, რომ თუ მიწის

მესაკუთრე თავის ნაკვეთში იპოვიდა სხვის ნივთს — ნაპოვნის მესაკუთრე თვითონ ხდებოდა.

კერძო საკუთრების უშუალო ***ობიექტს*** მიწა წარმოადგენდა, მაგრამ მიწაზე საკუთრების სამართლებრივი რეჟიმი იცვლებოდა კონკრეტულ ისტორიული პირობების შესაბამისად.

განსაკუთრებული სამართლებრივი რეჟიმით სარგებლობდნენ ქალაქ მექის მიწები, რომელიც ღვთის სასახლედ ითვლებოდა და „ჰიჯაზად“ იწოდებოდა. ამ მიწებზე მხოლოდ მუსლიმები შეიძლებოდა დასახლებულიყვნენ. იკრძალებოდა ხის მოჭრა და ნადირობა. მოსახლეობა აქ კარგავდა საკუთრების უფლებას და იგი თანდათან სახელმწიფოს ხელში გადადიოდა. მიწათმფლობელები განიხილებოდნენ, როგორც მოიჯარეები და ვალდებულნი იყვნენ გადაეხადათ მძიმე ბეგარა — „ხარაჯის“ სახით. არსებობდა სხვა წმინდა ადგილებიც, სადაც შეზღუდვები ნაკლები იყო. მაგალითად, ურწმუნოს შეეძლო თვეში 3 დღე გაჩერებულიყო ასეთ მიწებზე, ხოლო მისი სიკვდილის შემთხვევაში ამ ტერიტორიაზე დაკრძალვა არ შეიძლებოდა.

კერძო ფეოდალურმა საკუთრებამ (მულქი), ჯერ კიდევ არაბთა სახალიფოს სახელმწიფოში, სახელმწიფო საკუთრებისა და სათემო მიწათსარგებლობისადმი დაქვემდებარებული ადგილი დაიკავა და ამიტომ ფართო გავრცელება ვერ ჰპოვა. ევროპის ქვეყნების ფეოდალური საკუთრებისაგან განსხვავებით, მუსლიმურ კერძო ფეოდალურ საკუთრებას იერარქიული სტრუქტურა არ ჰქონია და სამსახურის შესრულებასთან არ იყო დაკავშირებული. სახელმწიფო მიწის ფონდის ზრდას და ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებას მუსლიმურ სახელმწიფოებში მოჰყვა მიწათსარგებლობის პირობითი ფორმების შექმნა. მიტაცებული მიწების ნაწილი მსხვილ ფეოდალებს ურიგდებოდათ სამხედრო ან სახელმწიფოებრივი სამსახურისათვის. ასეთი მიწები ***იკტად*** იწოდებოდა. იკტადარი თავის სასარგებლოდ ხელქვეითი მოსახლეობისაგან გადასახადების აკრეფის უფლებას იძენდა. იკტა თავდაპირველად დროებით სარგებლობაში გაიცემოდა, შემდგომში დასაშვები გახდა მისი მემკვიდ-

რეობით გადაცემაც. საკუთრებაში ეძლეოდათ მიწები იმ დიდებულებსაც, რომელთაც ნებაყოფლობით მიიღეს ისლამი. აქვე შედიოდა იმ არამუსლიმთა მიწებიც, რომლებიც არაბთა სახალიფოს გამგებლობის ქვეშ იყო. არამუსლიმებს სახელმწიფოს სასარგებლოდ მიწის გადასახადის (ჯიზია) გარდა, ვალდებულნი იყვნენ სახელმწიფოსათვის გაეცათ იარაღი და სურსათი, მონაწილეობა მიეღოთ გზების მშენებლობაში და გაეწიათ დახმარება ჯარისათვის.

შარიათის მიხედვით საკუთრების თავისებურ ფორმას წარმოადგენდა ***ვაკფი***, რომელიც (ძირითადად უძრავი ქონება) მესაკუთრის მიერ რელიგიური ან სხვა ქველმოქმედების მიზნით გაიცემოდა მეჩეთებსა თუ რელიგიურ ორგანიზაციებზე. ასეთ შემთხვევაში მესაკუთრე ვაკფით გაცემულ ქონებაზე კარგავდა საკუთრების უფლებას, თუმცა შეეძლო ამ ქონებიდან შემოსული მოგების რეზერვაცია თავისი და მემკვიდრეების ინტერესების სასარგებლოდ. ამ თვალსაზრისით ვაკფის გამცემი მესაკუთრედ კი არ ითვლებოდა, არამედ ვაკფის მმართველად. ამ კატეგორიის ქონების სამართლებრივი რეჟიმის თავისებურებას ისიც წარმოადგენდა, რომ არ დაიშვებოდა მისი ყიდვა-გაყიდვა, გირაოდ გაცემა და სხვა. ვაკფის მიწები მხოლოდ იჯარით გაიცემოდა ან გაიცვლებოდა სხვა მიწებზე.

ცალკე უნდა გამოვყოთ ***წვრილგლეხური საკუთრება*** მიწაზე. ეს ფორმა სათემო საკუთრების მიწებზე განვითარდა იკტის კერძო საკუთრებად გადაქცევის ან მკვდარი (აუთვისებელი) მიწების მითვისებით. სათემო მიწები ეკუთვნოდათ მეთემე გლეხებს. ცალკე განხილვას მოითხოვს ***საერთო საკუთრების მიწები*** (მუშა), რომელიც ორ ან მეტ პირს ეკუთვნოდა. ასეთ შემთხვევაში წილი განსაზღვრული არ ყოფილა და თითოეულის საკუთრების უფლება ვრცელდებოდა მთელ მიწაზე. სამოქალაქო გარიგება დაიშვებოდა მხოლოდ ყველა მესაკუთრის თანხმობის შემთხვევაში. თუ ერთერთი მესაკუთრე თავისი წილის გაყიდვას მოისურვებდა — თანამესაკუთრე შესყიდვის უპირატესი უფლებით სარგებ-

ლობდა. სხვა პირისათვის თანასაკუთრების წილის მიყიდვა დაიშვებოდა თანამესაკუთრისაგან წილის შესყიდვაზე უარის თქმის შემთხვევაში.

ყურანის მიხედვით წყალი არ შეიძლება საკუთრების ობიექტად იყოს განხილული. ღმერთმა იგი ყველასთვის გააჩინა, თუმცა მომავალში მუსლიმური სამართლის სკოლების მიხედვით ეს დებულება სხვადასხვაგვარად იქნა განმარტებული. თავდაპირველად ყველას ჰქონდა უფლება ესარგებლა დიდი ტბებით, ზღვებით, ისევე როგორც ჰაერითა და სინათლით, მაგრამ თანდათან წყლით სარგებლობის უფლება შეიზღუდა. კერძოდ, მცირე მდინარეები და ტბები, თუ ისინი ფეოდალთა მიწაზე იყო, ამ უკანასკნელთა საკუთრებაში გადადიოდა. თითოეულ მუსლიმურ სახელმწიფოში არსებობდა განსაკუთრებული წესები საზოგადო წყლების გამოყენებისათვის. სპეციალური პირები ანაწილებდნენ საზოგადო წყლებით სარგებლობის უფლებას. ვადის გასვლის შემთხვევაში, პირი კარგავდა წყლით სარგებლობის უფლებას მომდევნო რიგის დადგომამდე. მუსლიმურმა სამართალმა განვითარების გვიან ეტაპზე შეინარჩუნა მცირე მდინარეებსა და ტბებზე კერძო საკუთრების უფლება. განსაკუთრებული სამართლებრივი რეჟიმი დაწესდა სასმელ წყლებზე ამიტომ, კერძო წყლების მესაკუთრეს უფლება არ ჰქონდა დაბრკოლება შეექმნა სხვა პირებისათვის ამ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად.

მართალია, მუსლიმურ სამართალში არ არის ***ვალდებულების*** ისეთი კონცეფცია, როგორიც რომის სამართალსა და ნაპოლეონის კოდექსებში, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს ვალდებულების სრულ იგნორირებას. ვალდებულებებს ისლამში გარკვეული თავისებურებანი ახასიათებთ. ისლამის მიხედვით ადამიანის ვალდებულება ღმერთის წინაშე ძირითადი ვალდებულებაა. სამოქალაქო ვალდებულება, როგორც აღვნიშნეთ, მეორე ხარისხოვანია და ორგვარად შეიძლება იქნეს გაგებული: ***შეზღუდული*** და ***შეუზღუდავი***. შეუზღუდავი ვალდებულებები მუსლიმური სამართლით დადგენილი არ არის. იგი მორალური პრინციპებით უნდა შეასრულოს ადამიანმა (ღარიბთა დახმარება, უბედურებისაგან გადარჩენა

და ა.შ.), რაც შეეხება შეზღუდულ ვალდებულებებს, ისინი ხელშეკრულებებიდან მომდინარეობენ.

მუსლიმური სამართლის მიხედვით ***ხელშეკრულება*** განმარტებულია, როგორც ორი ან მეტი პირის კავშირი რაიმე მოქმედების შესასრულებლად. ჰანიფიტური სკოლის ამ განმარტებას შიიტური სკოლა უმატებს, რომ ეს კავშირი ურთიერთშეთანხმების საფუძველი უნდა იყოს. ხელშეკრულება მხოლოდ მოქმედებით არ ხორციელდება. იგი უმოქმედობისა და მოქმედებისაგან თავის შეკავებაშიც შეიძლება გამოიხატოს.

ხელშეკრულების ფორმა შეიძლება ყოფილიყო დოკუმენტი, არაოფიციალური წერილი ან ზეპირი შეთანხმება. „საკუთარი ხელშეკრულების“ ვალდებულების დაცვა ყურანის მიხედვით წმინდა საქმედ იყო აღიარებული. ბათილად ითვლებოდა გარიგება, თუ იგი ზნეობის საწინააღმდეგო მიზნით იდებოდა ბრუნვიდან ამოღებული ან „უწმინდური“ ნივთების გამოყენებით. ხელშეკრულების დადების დროს მხარეთა ნების გამოხატვისათვის ფორმის დაცვა სავალდებულო არ ყოფილა.

ხელშეკრულების ***საგანი***, პირველ რიგში, უნდა ხასიათდებოდეს გადაცემის შესაძლებლობით. ჩაძირული გემი, გაქცეული ცხოველი ან მონა არ შეიძლება ხელშეკრულების საგანი იყოს. ზუსტად უნდა იყოს განსაზღვრული და მხარეებს ამომწურავი ინფორმაცია უნდა ჰქონდეთ საგნის შესახებ და იგი რეალურად უნდა არსებობდეს (ხელშეკრულების დადების დროს). დროთა განმავლობაში ჰანიფიტებმა დაუშვეს მიწოდების ხელშეკრულებით (სალამ) საგნის გაყიდვა.

ხელშეკრულებები ფორმის მიხედვით სხვადასხვაგვარი შეიძლება ყოფილიყო: ა) ***ლაემი***, როცა მხარეებს უფლება არა აქვთ შეწყვიტონ ხელშეკრულება, გარდა ხელშეკრულებით განსაზღვრული შემთხვევისა; ბ) ***ჯაიზი***, როცა მხარეებს მიზეზების გარკვევის გარეშე ყოველთვის შეუძლიათ შეწყვიტონ ხელშეკრულება; გ) ***მუნჯაზი***, როცა ხელშეკრულება გარკვეული პირობის შესრულებასთან არის დაკავშირებული

(მაგალითად, სახლის გაყიდვის ხელშეკრულება მყიდველის მიერ გამყიდველისათვის ამ სახლის იჯარით გადაცემის პირობით).

მუსლიმური სამართალი ხელშეკრულებათა სახეებიდან გამოჰყოფს: გირავნობას (იჯარა); სესხს (კარდი); მინდობილობას (ვაჭალა); თავდებობას (ჭაფალა); სამშვიდობო გარიგებას (სულჰი), რომლის მიხედვით მხარეებს ბოლო უნდა მოეღოთ კონფლიქტებისათვის ურთიერთშორის დათმობის საფუძველზე; ამხანაგობის (მუდარაბა); კავშირის (შირჭა); ჩუქების (ჰიბა) და სხვა.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება დაიშვებოდა რეალურად არსებულ ნივთებზე, მაგრამ ჰანიფიტურმა სკოლამ დაუშვა ისეთი ნივთების ყიდვა-გაყიდვაც, რომლებიც მომავალში იქნებოდა წარმოებული. დაფარული ნაკლოვანებების (მონის ან ცხოველის ავადმყოფობა და სხვა) აღმოჩენის შემთხვევაში მყიდველს შეეძლო დაერღვია ხელშეკრულება.

შარიათი შეიცავდა ***მევახშეობის*** ფორმალურად აკრძალვის დებულებებს. ყურანში ნათქვამია, რომ ალაჰი ვაჭრობას უშვებს, ხოლო მევახშეობას კრძალავს. თუმცა, პრაქტიკულად ეს აკრძალვა სხვაგვარად გაიგებოდა. იკრძალებოდა ვალების გადაუხდელობისათვის მოვალის მონად ქცევა, მაგრამ შეიძლებოდა მოვალის იძულება მუშაობით გადაეხადა კრედიტორის ვალი.

მუსლიმურ სამართალში დიდი ყურადღება ეთმობა ქონების ***ჭირავნობას***, პირველ რიგში მიწის იჯარით გადაცემას. ცნობილია ჭირავნობის რამდენიმე სახე. ამასთან ერთად პირველადი ყურადღება ეთმობოდა საიჯარო გადასახადის ოდენობასა და ამოღების წესს. ფართო გავრცელება ჰპოვა ამხანაგობის და კავშირის ხელშეკრულებებმა. ეს სამართლებრივი ფორმები გამოიყენებოდა მიწების ერთობლივი მორწყვის, სავაჭრო ქარავნების შესაქმნელად და სხვ.

ადათებისა და ტრადიციების გავლენა მუსლიმურ სამართალზე ყველაზე კარგად ***საოჯახო სამართალში*** ჩანს. პატრიარქალურმა ოჯახმა მუსლიმურ საზოგადოებაში ხანგრძლივი დროის მანძილზე იარსება.

ქორწინება, ისლამის მიხედვით, ორმხრივი ხელშეკრულებაა ქალსა და მამაკაცს შორის. თუმცა, ეს ფორმალური მომენტია, რამდენადაც ქორწინება დაიშვებოდა 9 წლის ჭალთანაც, ანუ არასრულწლოვანთან. რეალურად მის საკითხს მშობლები ან მეურვეები წყვეტდნენ. ქორწინების ხელშეკრულება ახლოს დგას ყიდვა-გაყიდვასთან, სადაც მხარეებად გამოდიან მამაკაცი — მყიდველი და ქალის მშობლები — გამყიდველები. ეს ხელშეკრულება ზეპირად იდებოდა ხმამაღლა თანხმობის გამოცხადებით. ქორწინების ნამდვილობისათვის გარკვეული პირობების დაცვა იყო სავალდებულო: მხარეები სისხლით ნათესავები არ უნდა ყოფილიყვნენ; ასევე არ დაიშვებოდა ძუძუმტეების ქორწინება. საინტერესოა რწმენის მოტივით ქორწინების აკრძალვა. მუსლიმური სამართალი უშვებს მუსლიმი მამაკაცის ქორწინებას არამუსლიმ ქალთან, ხოლო მუსლიმი ქალის ქორწინება სხვა სარწმუნოების კაცთან იკრძალებოდა; არ დაიშვებოდა ისეთ ქალთან ქორწინება, რომელსაც ქორწინების გარეშე ურთიერთობები ჰქონდა სხვა პირთან.

სუნიზმის მიხედვით, ქორწინების მხოლოდ ერთი სახე არსებობს — ნამდვილი და უვადო. შიიზმი დროებით ქორწინებასაც იცნობს. ქორწინების ვადის გასვლა ასეთ შემთხვევაში არ საჭიროებს განქორწინების სამართლებრივ პროცედურას. დროებითი ქორწინება არც მემკვიდრეობის მიღების უფლებას იძლევა, გარდა იმ შემთხვევისა, როცა მხარეები ამის შესახებ პირდაპირ უთითებდნენ ხელშეკრულებაში.

ყურანი მუსლიმს ოთხი ცოლის ერთდროულად ყოლის უფლებას აძლევდა. გარდა ამისა, შეეძლო ხასაც ჰყოლოდა მონათა წრიდან. ქმარი ვალდებული იყო, თითოეული ცოლისათვის მიეცა ქონება, საცხოვრებელი და ტანსაცმელი თავისი მდგომარეობის შესაბამისად.

ქალის უფლებრივი მდგომარეობა კარგად ჩანს ქორწინების ინსტიტუტში. ყურანი ამბობს, რომ ქმარი ცოლზე მაღლა დგას, რადგან პირველს ღმერთმა ეს უპირატესობა დაუწესა მეორის მიმართ. ცოლი არ მონაწილეობდა ოჯახის ხარჯებში, მაგრამ ვალდებული იყო წარემართა საოჯახო მეურნეობა. მისი მონაწილეობა სამოქალაქო გარიგებებში მკა-

ცრად იყო შეზღუდული. მაგალითად, მალიქიტები თვლიდნენ, რომ ცოლს ქმრის თანხმობის გარეშე შეეძლო მხოლოდ ქონების ერთი მესამედი ნაწილის განკარგვა. ყურანის მიხედვით, ქმარს უფლება ჰქონდა ცოლის მიმართ სხვადასხვა სასჯელი გამოეყენებინა, მათ შორის სხეულებრივი.

მართალია, შარიათი დაუქორწინებლობას არასასურველ მდგომარეობად მიიჩნევს, ხოლო ქორწინებას მუსლიმის რელიგიურ მოვალეობად თვლის, მაგრამ, ამასთან უშვებს ქორწინების დარღვევის ანუ ***განქორწინების*** შესაძლებლობას. შარითი განქორწინების რამდენიმე სახეს იცნობს, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან, როგორც წესის, ასევე იურიდიული შედეგების მიხედვით. განქორწინების მიზეზებად ითვლებოდა: 1. იმ ნაკლოვანებათა აღმოჩენა, რომელიც მხარეებმა ქორწინებამდე დამალეს; 2. ქმრისაგან ცოლისათვის „ზიხარის" გამოცხადება (დედად, დად, ან ისეთ ნათესავად გამოცხადება, რომელთანაც მუსლიმური სამართალი კრძალავს ქორწინებას); 3. თუ ცოლი ისლამს განუდგებოდა ან ქმარს უღალატებდა; 4. ყოველგვარი ახსნა-განმარტების და მიზეზების გარეშე (ტალაკი).

მუსლიმური სამართალი განქორწინების სამ სახეს იცნობს: ბაინი, რუჯი, იდდა.

ბაინის მიხედვით განქორწინების დროს ქმარს არა აქვს ცოლთან დაბრუნების უფლება. განქორწინების ამ სახეს მიმართავენ არასრულწლოვანთან ქორწინების დროს, როდესაც მხარეები ჯერ კიდევ ფაქტიურ საქორწინო ურთიერთობებში არ ყოფილან, უშვილო ქალთან ქორწინების დროს და სხვა. ***რუჯის*** მიხედვით განქორწინება (სიტყვა-სიტყვით დაბრუნებას ნიშნავს) გარკვეული ფორმულის დაცვას მოითხოვს. კერძოდ, ქმარი სამჯერ, გარკვეული პერიოდის შუალედით, წარმოსთქვამს განქორწინების ფორმულას. პირველ და მეორე შემთხვევაში შეუძლია დაბრუნდეს მეუღლესთან, რის შემდეგაც განქორწინება კარგავს იურიდიულ ძალას. თუ ქმარი მესამე შემთხვევაში დაადასტურებს თავის სურვილს განქორწინებაზე, მას დაბრუნების უფლება აღარ აქვს. განქო-

რწინება ***იდდა*** პრაქტიკულად მაშინ ხორციელდება, როცა ქალი პირველი ქორწინების შემდეგ სამი თვის ვადაში ხელახლა გათხოვდება და შვილი პირველი ქმრისაგან გაუჩნდება. ასეთ შემთხვევაში მეორე ქორწინება კარგავს ძალას და აღსდგება პირველი ქორწინება. ცოლს განქორწინება მკაცრად განსაზღვრული მიზეზების არსებობისას მხოლოდ სასამართლოს ძალით შეეძლო მოეთხოვა: თუ ქმარი სასტიკად ეპყრობოდა ან არ ასრულებდა მეუღლის რჩენის ვალდებულებას.

საკმაოდ რთული და აღრეულია მუსლიმური სამართლის მიხედვით ***მემკვიდრეობის ინსტიტუტი***, რომელიც არსებით გასხვავებას იძენდა სხვადასხვა სკოლების დებულებებში. აღიარებული იყო მემკვიდრეობის ორი წესი: ანდერძით და კანონით. თავისებურება ის არის, რომ ანდერძით მემკვიდრეობა ცალკე განიხილება და გარკვეული პირობების დაცვას მოითხოვს.

ისლამი ადამიანთა სრულ ხელისუფლებას ქადაგებს მათ საკუთრებაზე, მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ, მესაკუთრეს თავისი ქონების ანდერძით დატოვების შემთხვევაში სრულ თავისუფლებას არ ანიჭებს. ანდერძი შეიძლება შეეხოს ქონების მხოლოდ ერთ მესამედ ნაწილს, ხოლო ორი მესამედი კანონიერ მემკვიდრეთა შორის ნაწილდება. ანდერძით მემკვიდრე შეიძლება იყოს ყველა, მათ შორის მონაც და არამუსლიმიც. თუმცა, შიიტი სამართალმცოდნეები თვლიან, რომ ანდერძი მხოლოდ მუსლიმზე შეიძლება გავრცელდეს. რამდენიმე ანდერძის შემთხვევაში მოქმედებს ბოლოს შედგენილი და კანონისმიერ მემკვიდრეებზე ანდერძი არ გაიცემა.

მუსლიმური სამართლის მიხედვით ***საკუთრება ნაწილდება*** შემდეგი სახით: 1. გარდაცვლილის დაკრძალვის ხარჯები; 2. გარდაცვლილის ვალები; 3. ანდერძით მემკვიდრეებისათვის 1/3 წილი. დანარჩენი ქონება კანონიერ მემკვიდრეთა შორის ნაწილდებოდა.

კანონით მემკვიდრეობის შემთხვევაში წილის განსაზღვრა მუსლიმური სამართლის ყველაზე რთული საკითხია. პირველ ყოვლისა, ეს ეხება

ქალთა წილის განსაზღვრას, რადგან ისინი, შარიათის მიხედვით, კაცებთან შედარებით ორჯერ ნაკლებ ქონებას ღებულობენ.

პირველი რიგის მემკვიდრეებად ითვლება გარდაცვლილის შვილები, ძმები, ბიძები, ცოლი და ა.შ. მემკვიდრეობის მიღების უფლება ჩამოერთმეოდათ დანაშაულის ჩამდენ პირებს, განჭორწინებულ მეუღლეებს, პირებს, რომელთაც, თუნდაც გაუფრთხილებლობით გამოიწვიეს მოანდერძის სიკვდილი ან რწმენას უღალატეს. მაგრამ მალაჭიტური სკოლა უშვებდა იმ მკვლელისათვის მემკვიდრეობის შენარჩუნების უფლებას, რომელიც თავისი ქმედების დროს სამართლიანი მოტივებით ხელმძღვანელობდა.

§ 3. დანაშაული და სასჯელი მუსლიმურ სამართალში

სისხლის სამართლებრივი ნორმები შარითში შედარებით დაუმუშავებელია. მუსლიმური სამართალი არქაულობით, იურიდიული ტექნიკის დაბალი დონით ხასიათდება. ეს დანაშაულის ცნების არარსებობას და ისეთი ინსტიტუტების დაბალ განვითარებას გულისხმობს, როგორიცაა თანამონაწილეობა, დანაშაულის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები და სხვა. არაბთა სახალიფოს განვითარების მეორე ეტაპზე (იმპერიის ხანა) სახელმწიფოს ტერიტორიის გაზრდას და ახალი წარმოებითი ურთიერთობების განვითარებას მოჰყვა სისხლის სამართლებრივი ნორმების დახვეწა. მუსლიმ სამართალმცოდნეებმა შარიათისა და ფირმანების საფუძველზე შეიმუშავეს ახალი სამართლებრივი ნორმები, სადაც დიდი ადგილი დაეთმო ადათებს: სისხლის აღებას, კოლექტიურ პასუხისმგებლობას, განდევნას და სხვ. გვარის ან ოჯახის მეთაურს შეეძლო სასამართლოს გარეშე თვითონ დაესაჯა დამნაშავე სისხლის აღების ადათობრივი პრინციპის საფუძველზე. მომავალში, ომარ ხალიფის ინიციატივით შეიქმნა სასამართლო ორგანოები და მნიშვნელოვნად შეიზღუდა თვითგასამართლება.

მუსლიმურ სამართალში ***დანაშაულის*** ისეთ კატეგორიებს ვხვდებით, როგორიცაა ალაჰის და საზოგადოების წინააღმდეგ მიმართული ქმედებები: 1. ხელისუფალთა წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულობანი, ქონებრივი დანაშაულები, სპირტიანი სასმელების გამოყენება, ღვთის გმობა და სხვა, რომელთათვისაც უმძიმესი სასჯელები იყო დაწესებული. შეწყალება და მორიგება არ გამოიყენებოდა; 2. ცალკეულ პირთა უფლებების ხელმყოფი დანაშაულობები, რომელთაც ეკუთვნოდა მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, უკანონო გამდიდრება, ზიანის მიყენება და სხვ. ამ კატეგორიის დანაშაულისათვის სასჯელები ადათობრივ პრინციპზე იყო აგებული. მაგალითად, განზრახ მკვლელობა იწვევდა სისხლის აღებას მოკლულის ნათესავების მხრიდან. თუმცა, შარიათი უკვე ითვალისწინებდა სისხლის აღების შეცვლას გამოსყიდვით იმ შემთხვევაში, თუ მოკლულის ნათესავები მკვლელს შეიწყალებდნენ. ამ ჯგუფის სხვა დანიშნულებისათვის პასუხისმგებლობა ემყარებოდა ტალიონის პრინციპს, რომელიც ყურანში თავისებური ფორმით შევიდა. „სული — სულის წილ და თვალი — თვალის წილ, ცხვირი — ცხვირის წილ და ყური — ყურის წილ, კბილი — კბილისა წილ...“ (5.49); 3. მესამე კატეგორიას ეკუთვნოდა ისეთი ქმედებები, რომლებიც სახალიფოს დამკვიდრების ეტაპზე დასჯადი არ იყო და ამიტომ შარიათის ძირითად დებულებებში მოხსენიებული არ არის. სამართლებრივი ტრანსფორმაციების განმტკიცების ეტაპზე ისეთი ქმედებები გამოცხადდა დანაშაულად და დასჯადად, როგორიცაა მარხვის დაუცველობა, მსუბუქი სხეულებრივი დაზიანებები, შეურაცხყოფა და სხვა. ასეთ კატეგორიებზე სასჯელის ღონისძიება დამოკიდებული იყო მოსამართლის პიროვნულ შეხედულებებზე.

განდგომა ანუ ირთილადი, ისლამის მიხედვით, ყველაზე მძიმე დანაშაულია და მისი ჩამდენი სიკვდილით ისჯება. თუ განდგომილი აღიარებს დანაშაულს და ისლამს დაუბრუნდება, იგი ამ მძიმე დანაშაულისაგან თავისუფლდება.

ხელისუფალთა წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული — ბოგატი, ისეთი ქმედებაა, რომელიც მიმართულია ხელისუფლების ხელში. ჩაგდებისაკენ. თუ ხელისუფალი მშვიდობიანი გზით გადატრიალების მცდელობას ვერ შეაჩერებს, მას უფლება ეძლევა დამნაშავენი ფიზიკურად სრულად გაანადგუროს.

ყაჩაღობა — კუტაუტ-ტარიკი — ღვთის და საზოგადოების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა კატეგორიას ეკუთვნის, მაგრამ თუ მას მკვლელობა არ ახლავს, ზოგიერთი მუსლიმური სკოლის მიხედვით, სიკვდილით დასჯა არ უნდა იქნეს გამოყენებული.

ქურდობა — სირკა. საიტერესოა, რომ ცალკეულ პირთა მკვლელობა კერძო ხასიათის დანაშაულად არის მიჩნეული, ქურდობა კი მუსლიმური სამართლით ალაჰის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულად ითვლება, ე.ი. მუსლიმური სამართლისათვის საკუთრება სამართლის ძირითადი ობიექტია.

სპირტიანი სასმელების გამოყენება — ისტიმალალ მურაკარი. შიიტური სამართლის სკოლა არა მარტო სპირტიანი სასმელების გამოყენებას მიიჩნევს ალაჰის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულად, არამედ მის დამზადებასაც. ასეთ შემთხვევაში სასჯელის ზომად გაროზგვა გამოიყენება, ხოლო მეოთხე შემთხვევაში სიკვდილით დასჯა;

მრუშობა — ზინა — გულისხმობს უკანონო კავშირს თავისუფალ ქალთან. ებრაული სამართლის მსგავსად, ეს ქმედება მუსლიმურ სამართალში მძიმე დანაშაულად არის მიჩნეული და დამნაშავის მიმართ შეწყალება არ გამოიყენება. განვითარების შემდგომ ეტაპზე დანაშაულთა ეს სახე ორ ნაწილად გაიყო: გათხოვილ ქალთან და გაუთხოვართან ურთიერთობა; პირველი, — მეორესთან შედარებით, მძიმე დანაშაულთა კატეგორიაში დარჩა.

ასევე მძიმე დანაშაულთა კატეგორიას განეკუთვნება და შეწყალება არ გამოიყენება ***ღალატში ცილისწამების*** დროს — კაზაფი.

მკვლელობა — კერძო ხასიათის დანაშაულთა კატეგორიაა და იგი ორ ნაწილად იყოფა: აბსოლუტურად განზრახი და აბსოლუტურად გა-

უფრთხილებელი. განზრახ მკვლელობად მიჩნეულია ქმედება, რომელიც შეგნებულადაა ჩადენილი. ასეთ შემთხვევაში სასჯელად სიკვდილით დასჯა გამოიყენება, თუმცა მოკლულის ნათესავებს აქვთ დამნაშავის შეწყალების უფლება მკვლელისაგან გამოსასყიდის გადახდის შემდეგ. გაუფრთხილებელ მკვლელობად კვალიფიცირდება დანაშაული, თუ დამნაშავეს მკვლელობის მიზანი არ ჰქონია. ასეთი ქმედება იწვევს გამოსყიდვას. სისხლის აღება და სიკვდილით დასჯა არ დაიშვება.

არსებობს კიდევ ერთი სახე მკვლელობისა, როცა განზრახვის დადგენა შეუძლებელია, ანუ შემთხვევით, შეცდომის შედეგად ჩადენილი მკვლელობა. ასეთ შემთხვევაში აბსოლუტურად არ არსებობს აზრი მკვლელობაზე, მაგრამ გაუფრთხილებლობით შედეგი მაინც დადგა. მაგალითად, მონადირე შორიდან ნადირს ესვრის და შემთხვევით ადამიანს მოარტყამს.

სხეულის დაზიანება — ეს დანაშაულიც განზრახ ან გაუფრთხილებლობით შეიძლება იქნეს ჩადენილი. განზრახვის შემთხვევაში ტალიონის პრინციპი და გამოსყიდვა გამოიყენება, ხოლო გაუფრთხილებლობის შემთხვევაში — მხოლოდ გამოსყიდვა.

სხვისი ქონების იძულებით მიტაცება. მუსლიმურ სამართალში ეს დანაშაული „ღასბის“ სახელწოდებით მოიხსენიება და შემდეგი ნიშნებით ხასიათდება: 1. ქონება უნდა გამოვიდეს მესაკუთრის მფლობელობიდან და 2. გადავიდეს მიმტაცებლის ხელში. ასეთ შემთხვევაში სისხლის სამართლებრივი სასჯელი არ გამოიყენება. მიმტაცებელი ვალდებულია დააბრუნოს მიტაცებული ქონება, ხოლო დაზიანების შემთხვევაში აანაზღაუროს მიყენებული ზიანი.

რაც შეეხება სასჯელებს, მათ მუსლიმურ სამართალში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ, რადგან ინარჩუნებენ შურისძიების პრინციპსა და რეპრესიულ ხასიათს.

სასჯელის სახეებია: სისხლის აღება, გამოსყიდვა, სიკვდილით დასჯა, ჩაქოლვა, ხელებისა და ფეხების მოკვეთა, გამათრახება, ციხეში ჩაგდება, გასახლება, გადასახლება, ქონების კონფისკაცია.

ზოგიერთი გამაწბილებელი სასჯელი, რომლებიც მუსლიმური სკოლების მიერ გამოიყენება, შარითში გათვალისწინებული არ არის. ასეთია, სამოქალაქო უფლების ჩამორთმევა, წვერის მოპარსვა და სხვა.

შარიათით გათვალისწინებული სასჯელები შუასაუკუნეებისათვის ტიპიური სიმკაცრითა და დაშინებით გამოირჩევიან. მაგალითად, ***სიკვდილით დასჯა*** ხორციელდებოდა საჯაროდ ჩამოხრჩობის ან ოთხად გაგლეჯის გზით, ხოლო შემდეგ გვამი გამოიკიდებოდა საზოგადოებისაგან შეურაცხყოფისათვის. სიკვდილით დასჯის ხერხებად ზოგიერთი სკოლა მიიჩნევს დახჩრობას და მიწაში ცოცხლად დამარხვას. ფართოდ გამოიყენებოდა ***ასოთდამასახიჩრებელი სასჯელები*** — თითის, ფეხის, ხელის მოკვეთა, გამათრახება, ქვებით ცემა და სხვა. ***ტუსაღობა*** არაბთა სახალიფოში, როგორც წესი, გამოიყენებოდა სასამართლომდე, თუმცა თანდათან გადაიქცა სასჯელად და ინიშნებოდა სამუდამო პატიმრობის სახით. მუსლიმური სამართალი ***ქონებრივ სანქციებსაც*** იცნობდა (კონფისკაცია, ჯარიმა და სხვა) და ***გამაწბილებელ სასჯელებსაც*** (წვერის მოპარსვა, ჩალმის ტარების უფლების ჩამორთმევა, საჯარო გაკიცხვა და სხვა). რაც შეეხება ***სისხლის აღებას***, იგი გვაროვნული წყობილებიდან შემორჩა და არაბეთში ერთი პირის განზრახ მკვლელობისათვის მკვლელის ათ ნათესავზე გადადიოდა. თუ გვარის ერთი წევრი ჩაიდენდა დანაშაულს, გვარის კოლექტიური პასუხისმგებლობა დგებოდა. სისხლის აღება, ძირითადად, კერძო ხასიათის დანაშაულებზე ვრცელდებოდა, მაგრამ ამასთან, მოკლულის ახლო ნათესავებს (შვილს, ძმას, ცოლს და ა.შ.) მკვლელის შეწყალების უფლებაც ჰქონდათ. მოგვიანებით, სისხლის აღების ნაცვლად გამოიყენებოდა ***დანაშაულის გამოსყიდვა***, თუ მკვლელი მოკლულის ნათესავი ან ორსული ქალი იყო. გამოსასყიდი მტკიცედ განსაზღვრული არ ყოფილა. იგი დამოკიდებული იყო მკვლელის ან მოკლულის სოციალურ მდგომარეობაზე — სქესზე, მკვლელობის სახესა და დაზიანების ფორმაზე. გამოსყიდვის სრული ოდენობა 100 აქლემს უდრიდა, თუმცა შეიძლებოდა ფულით გადახდაც (1.000 დინარი ოქრო ან 10.000 დრაჰმა ვერცხლი).

სასამართლო პროცესი. მუსლიმური სამართლის მიხედვით პროცესი ბრალდებით ხასიათს ატარებდა. საქმე აღიძვრებოდა არა სახელმწიფო ორგანოების მხრიდან, არამედ დაინტერესებულ პირთა მოთხოვნით (სახელმწიფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა გამოკლებით). პრაქტიკულად არ არსებობდა განსხვავება სისხლისა და სამოქალაქო საქმეთა განხილვაში. საქმეები განიხილებოდა საჯაროდ, როგორც წესი, მეჩეთებში. მხარეები თვითონ წარმართავდნენ საქმეებს ადვოკატის გარეშე.

პროცესი ზეპირი ხასიათის იყო, თუმცა აბასიანთა დინასტიის დროს სამოქალაქო საქმეებზე უკვე იქმნებოდა სასამართლოს ოქმები.

ძირითად მტკიცებულებებს განეკუთვნებოდა მხარეთა აღიარება, მოწმეთა ჩვენება, ფიცი. საქმე უნდა გადაწყვეტილიყო პირველივე სხდომაზე და არ შეიძლებოდა მისი მოსმენა მეორე დღისათვის გადადებულიყო. შარიათის საპროცესო ნორმების თავისებურებად ითვლება ის, რომ სასამართლო გადაწყვეტილება არ განიხილებოდა როგორც საბოლოო და შეუქცევადი. ახალი ფაქტების და გარემოებების დადგენის შემთხვევაში ადრე განხილული საქმე იგივე მოსამართლეს შეეძლო ხელახლა განეხილა. მტკიცებულებათა შეფასებისას სასამართლოში დამკვიდრებული იყო ფორმალიზმი. სრულფასოვან მტკიცებულებას წარმოადგენდა მხოლოდ ორი მუსლიმის მოწმეობა. ქალის ჩვენება ნახევარ მტკიცებულებად ითვლებოდა. სხვა მტკიცებულებათა არარსებობის შემთხვევაში, გამოიყენებოდა ალაჰის დაფიცება.

§ 4. მუსლიმური სამართლის თანამედროვე პრობლემები

ჩვენს მიერ განხილული მუსლიმური სამართალი თითქოს ისტორიის კუთვნილებაა და თანამედროვე საზოგადოების მოთხოვნებს არ შეესაბამება, მაგრამ იგი დღევანდელი მსოფლიოს ერთ-ერთი დიდი სისტემათაგანია და აწესრიგებს 400 მილიონზე მეტი მუსლიმის ურთიერთობებს სხვადასხვა სახელმწიფოში.

ბევრი ქვეყნის მუსლიმური კონსტიტუციები კვლავ აცხადებენ ისლამის პრინციპებისადმი ერთგულებას (ირანი, სირია, მაროკო და ა.შ.). სირიის (1944 წ.), ეგვიპტის (1948 წ.), ერაყის (1951 წ.) სამოქალაქო კოდექსები მოსამართლეებს ურჩევენ კანონის ხარვეზები მუსლიმური სამართლის პრინციპებით შეავსონ. მართალია მუსლიმური სამართალი ტრადიციულად უცვლელია, მაგრამ, ამასთან ერთად, უნდა აღინიშნოს მისი მოქნილობაც, რადგან ადათებს, მხარეთა შეთანხმებებს, ადმინისტრაციულ რეგლამენტებს ისეთი შესაძლებლობა ენიჭებათ, რომ საშუალებას იძლევა, სამართლის შეუცვლელად, დამკვიდრდეს ახალი ნორმები.

. თანამედროვე პირობებში უკვე უცხო აღარ არის საზოგადოებრივი ხელისუფლების ჩარევა მუსლიმურ სამართალში. მუსლიმური თეორიის მიხედვით სუვერენი, მონარქი იქნება იგი, თუ პარლამენტი, სამართლის ბატონი კი არ არის, არამედ — ყმა და ამის გამო მას არ შეუძლია იკანონმდებლოს, სამაგიეროდ, ადმინისტრაციული უფლებებით სარგებლობს, კერძოდ, მართლმსაჯულების სწორ განხორციელებას ადევნებს თვალყურს. მუსლიმური სამართალი აღიარებს იმ მომწესრიგებელი ღონისძიებების კანონიერებას, რომლებიც ამის გამო ხელისუფალთა მიერ მიიღებიან.

მუსლიმურ სამართალში XIX-XX ს.ს. სამი მნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა: პირველი — ადმინისტრაციული რეგლამენტაციის(კანუნი) განვითარება; მეორე — ზოგიერთი საკითხების რეგულირებისათვის დასავლური სამართლის რეცეფცია; მესამე — ზოგიერთ ქვეყანაში სპეციალური სასამართლოების ლიკვიდაცია, რომლებსაც მუსლიმური სამართალი უნდა გამოეყენებინათ. მართალია მუსლიმური სამართალი ტრადიციულად აღიარებდა ხელისუფალთა გადაწყვეტილების მიღების უფლებას საზოგადოებრივი წესრიგის დასაცავად, მაგრამ ბოლო საუკუნეებში ამ უფლებამოსილებას იმდენად ინტენსიურად იყენებდნენ, რომ საქმე ახალი დარგების წარმოქმნამდე მივიდა; იროლეოდა ტრადიციებზე დაფუძნებული მატერიალური სამართლის ნორმები, უფრო მეტად კი „პირადი

სტატუსის“ (პირის, ოჯახის და მემკვიდრეობის) ნორმები, რომელიც მუსლიმური სამართლით დეტალურადაა მოწესრიგებული. პირველი კოდიფიკაციის შედეგი საოჯახო სამართლისა და მემკვიდრეობის სფეროში (1927-1935 წ.წ.) პრომულგირებული ირანის სამოქალაქო კოდექსი იყო. პირადი სტატუსის კოდექსები მიიღეს ტუნისში, მაროკოში, ეგვიპტეში. მნიშვნელოვანი რეფორმები შეეხო მემკვიდრეობის წესებს. ამას მოჰყვა სისხლისა და სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსები და სხვა აქტები, მაგრამ ყველა კომპილაციამ სხვადასხვა ქვეყანაში ხელი შეუწყო დასავლური კონცეფციის რეცეფციას.

ეს სურათი განსაკუთრებით ნათელია თურქეთში, სადაც 1926 წელს პრეზიდენტ ათა თურქმა გამოსცა დეკრეტი შვეიცარიის სამოქალაქო კოდექსის შემოღების შესახებ ზოგიერთი ცვლილებებით. საერთოდ, მუსლიმური ქვეყნების უმეტესობაში დაინერგა დუალისტური პრინციპი: სამართალი ძირითადად ისევეა გაგებული, როგორც დასავლეთში, გარდა ზოგიერთი დარგის (პირადი სტატუსის საკითხები), სადაც შარიათის ტრადიციული ნორმები კვლავ განაგრძობენ მოქმედებას.

მუსლიმური ქვეყნების პოზიტიური სამართალი ერთმანეთისაგან განსხვავდება, რადგან განსხვავებულია მათი საზოგადოებრივი განვითარების დონე და ტრადიციები. თუმცა, ისინი შეიძლება საერთო ნიშნების მიხედვით სამ ჯგუფად გაერთიანდნენ: პირველ ჯგუფს შეადგენენ მუსლიმებით დასახლებული ქვეყნები (ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკები შუა აზიაში და ალბანეთი), სადაც მუსლიმური სამართალი არ გამოიყენება თავისი ტრადიციული გაგებით.

მეორე ჯგუფის ქვეყნებს კი, პირიქით, ნაკლებად ეხებათ თანამედროვე იდეები (საუდის არაბეთი, იემენი, სპარსეთის ყურის ემირატი, ავღანეთი, სომალი).

მესამე ჯგუფის ქვეყნები მუსლიმური სამართლის საზოგადოებრივი ცხოვრების იმ მხარეთა მოწესრიგებისათვის გამოიყენებოდა, რომლებიც პირად სტატუსს, რელიგიურ დაწესებულებებს და მიწის რეჟიმს შეეხება. მათ პარალელურად კი არსებობს ევროპიდან რეცეფცირებული სა-

მართალი. ამ ჯგუფის ქვეყნები კიდევ ორ კატეგორიად იყოფიან: ფრანგული სამართლის (აფრიკული, არაბული სახელმწიფოები სუდანისა და ირანის გარდა) თუ ჰოლანდიური სამართლის (ინდონეზია) ნიმუშით აქვთ აგებული თავიანთი სამართალი.

ამ კლასიფიკაციაში არ ხვდება თურქეთი. საინტერესოა, რომ ქემალისტური რევოლუცია არ იყო წარსულთან სრული განხეთქილება, მან უფრო მეტად დააჩქარა 1839 წლიდან დაწყებული ევოლუცია. „გიულხანეს წმინდა ქარტიამ" თანზიმათად წოდებული ეპოქა გახსნა. თურქეთის მიერ შვეიცარიის სამოქალაქო კოდექსის რეცეფციას მოჰყვა დასავლური ნიმუშის პირადი სტატუსის, საოჯახო სამართლისა და სამემკვიდრეო სამართლის შემოღება, რითაც კავშირი გაწყდა ტრადიციულ მუსლიმურ ცნებებთან. კერძოდ, დაგმობილ იქნა მრავალცოლიანობა, ქმართან ქორწინების ცალმხრივი მოშლა, მემკვიდრეობის უთანასწორო გაყოფა გარდაცვლილის ვაჟებსა და ქალებს შორის და სხვა.

ამგვარი ტენდენცია მუსლიმურ ქვეყნებში სამართალმცოდნეებს აფიქრებინებს, რომ, კი არ მოხდება საერთო სამართალთან ან რომაულ სამართალთან მუსლიმური სამართლის შერწყმა, არამედ ამ ქვეყნებში შეიძლება წარმოიშვას დასავლური სამართლიდან გადმოღებული კატეგორიების ცნებებისა და მუსლიმური სამართლის ტრადიციების სინთეზი.

თავი 19. რუსეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

§ 1. კიევის რუსეთის ადრეფეოდალური მონარქია

სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესი რუსეთის ტერიტორიაზე დაკავშირებულია დიდი ოჯახების რღვევასა და გვაროვნული თემის სასოფლო თემად გადაქცევასთან. ახ.წ. VII-VIII ს.ს. საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ფორმა სლავებში შეიძლება განისაზღვროს როგორც „სამხედრო დემოკრატია", რომლის დროს საგვარეულო არისტოკრატიის ყველა მამაკაცი მონაწილეობას იღებდა მნივშნელოვანი საზოგადოებრივი პრობლემების გადაწყვეტაში. საზოგადოებრივი მმართველობის ორგანოს სახალხო კრება წარმოადგენდა. ამ პერიოდში სლავური ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე 14 ასეთი სამხედრო გაერთიანება არსებობდა, სადაც ბელადისა და მმართველი ფენის ხელისუფლების განმტკიცებას მოჰყვა მთავრისა და სამთავრო დრუჟინის ადმინისტრაციული მმართველობის ჩამოყალიბება. გვაროვნული კავშირები კიდევ უფრო მსხვილ ერთეულებად — „კავშირთა კავშირებად" გაერთიანდა. ასეთ ფორმირებათა ერთ-ერთი ცენტრი კიევში მდებარეობდა. საერთოდ, ისტორიულ წყაროებში სამი პოლიტიკური ცენტრი მოიხსენიება, რომლებიც შეიძლება პროტოსახელმწიფოებრივ გაერთიანებებად ჩაითვალონ: კუიაბა (სლავების ჩრდილო გაერთიანება, ცენტრი — კიევში), სლავია (ცენტრი ნოვგოროდი), არტანია (ჩრდილო-აღმოსავლეთი სლავები, ცენტრი — რიაზანი), IX საუკუნეში სლავური ტომების უმეტესი ნაწილი ერთმანეთს შეერყწა და ტერიტორიულ კავშირად გაერთიანდა „რუსული მიწების" სახელწოდებით.

ახ.წ. 882 წელს კიევისა და ნოვგოროდის ორი მსხვილი პოლიტიკური ცენტრი კიევის გარშემო გაერთიანდა და წარმოიშვა ძველრუსული სახელმწიფო.

დღეს რუსულ ისტორიოგრაფიაში უარყოფილია გერმანელი მეცნიერების ბაიერის, მილლერის, შლეცერის მოსაზრება რუსეთის სახელმწიფოს ნორმანული წარმოშობის შესახებ (ნორმანისტული თეორია). ეს თეორია ეყრდნობა რუსი მემატიანე ნესტორის ლეგენდას ვარიაგთა ბელადების რუსეთის მთავრად მოწვევის შესახებ. ს.მ.სოლოვიოვი, ვ.ო.კლიუჩევსკი, მ.ს.გრუშევსკი, მ.ნ.პოკროვსკი, ა.ა.შახმატოვი და სხვები თვლიდნენ, რომ ეს დებულება საფუძველს მოკლებულია და რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობა რთული სოციალ-ეკონომიკური პროცესის შედეგია.

ჩრდილოეთის სლავებმა მართლაც მოიწვიეს შინაომების ჩასახშობად სამი ძმა ვარიაგი — რიურიკი, სინეუსი და ტრუვორი. სწორედ რიურიკმა ბრძოლებში გამარჯვების შემდეგ ძალაუფლება ხელში აიღო და პოლიტიკურ მმართველობას ჩაუყარა საფუძველი. რიურიკის შემდეგ ნოვგოროდში მთავარი გახდა ოლეგი, მასვე ეკისრებოდა რიურიკის შვილზე — იგორზე მზრუნველობა. ოლეგმა მიიღო „რუსეთის დიდი მთავრის“ ტიტული და სატახტო ქალაქად კიევი აირჩია.

კიევის რუსეთის სახელმწიფო წყობილება შეიძლება განისაზღვროს, როგორც ადრეფეოდალური მონარქია, რომლის სათავეში იდგა ***კიევის დიდი მთავარი***. ხელისუფლების განხორციელებისას იგი ეყრდნობოდა ***მთავრის დრუჟინას*** და ***უხუცესთა საბჭოს***. ადგილობრივი მმართველობა ***ნამესტნიკების*** (ქალაქში) და ***ვოლოსტელების*** (სოფლად) მეშვეობით ხორციელდებოდა.

დიდი მთავარი სხვა მთავრებთან სახელშეკრულებო ან სიუზერენულ-ვასალურ ურთიერთობაში იყო. XI-XII ს.ს. ადგილობრივ ფეოდალთა გაძლიერებას მოჰყვა ხელისუფლების ახალი ფორმის და ახალი ორგანოს — „სნემას“, ანუ ფეოდალთა ყრილობის დაარსება. ამ ყრილობებზე წყდებოდა ომისა და ზავის, მიწის გაყოფისა და ვასალიტეტის საკითხები.

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა ხორციელდებოდა სამხედრო გარნიზონების მიხედვით და სასახლურ-ვოტჩინურ მმართველობასთან ერთად რიცხობრივ — ათობით პრინციპს ეყრდნობოდა. მმართველობა ადგილებზე ხორციელდებოდა მთავრის ნდობით აღჭურვილი პირების — ***ტისიაცკის, სოტსკის, დესიატსკის*** მიერ. სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემის მმართველობის მატერიალური უზრუნველყოფით ეფუძნებოდა „კორმლენიეს“ სისტემას (ადგილობრივი მოსახლეობისაგან გადასახადების აკრეფა).

თავის საქმიანობაში მთავარი ეყრდნობოდა ***ბოირთა სათათბიროს***. მთავრის სასახლის მეურნეობის მმართველობისათვის ინიშნებოდნენ სხვადასხვა სახის მმართველები — ***ტიუნები***. დროთა განმავლობაში სასახლის მმართველობის ეს ფორმა გადაიზარდა სახელმწიფო დარგობრივი მმართველობის ორგანოების სისტემაში. ამ ეტაპზე რიცხობრივი მმართველობა შეიცვალა სასახლურ-ვოტჩინურით, რაც ნიშნავს მესაკუთრისათვის (ბოიარი—მესაკუთრე) პოლიტიკური უფლებამოსილების მინიჭებას. წარმოიქმნა ხელისუფლების ორი ცენტრი: მთავრის სასახლე და ბოიარის ვოტჩინა, რამაც მომავალში საფუძველი ჩაუყარა რუსეთის დაქუცმაცებულობას.

ადრეფეოდალურ მონარქიაში მნიშვნელოვან სახელმწიფო და პოლიტიკურ ფუნქციას ახორციელებდა სახალხო კრება — ***ვეჩე***, რომელიც ეროვნული სახალხო ყრილობების გადმონაშთად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა ამ ორგანოს ფუნქციონირება გარკვეულ სახელმწიფოებრივ ფორმალობებს მოითხოვდა. მაგალითად, მზადდებოდა დღის წესრიგი; შეირჩეოდა თანამდებობისათვის კანდიდატურები. ვეჩეს კომპეტენციას შეადგენდა: გადასახადების დაკისრება, ქვეყნის თავდაცვისა და სამხედრო ლაშქრობების ორგანიზაცია, ცალკეული თანამდებობის პირთა არჩევა (ნივგოროდის მთავრის) და სხვა. ვეჩეზე მონაწილეობის უფლება ჰქონდა ქალაქის თავისუფალ (ქმედუნარიან) მოსახლეობას. ვეჩეს თავისი აღმასრულებელი ორგანო გააჩნდა „საუკეთესო ხალხის“ (ქალაქის პატრულატი, მამასახლისები) საბჭოს სახით.

ადგილობრივ გლეხურ ***თვითმმართველად*** რჩებოდა თემი (ვერვი), რომლის კომპეტენცია იყო მიწის ნადელების განსაზღვრა, საპოლიციო

ზედამხედველობა, საგადასახადო-საფინანსო საკითხები, დანაშაულის გამოძიება და სასჯელის აღსრულება.

კიევის რუსეთის სახელმწიფო წყობილება

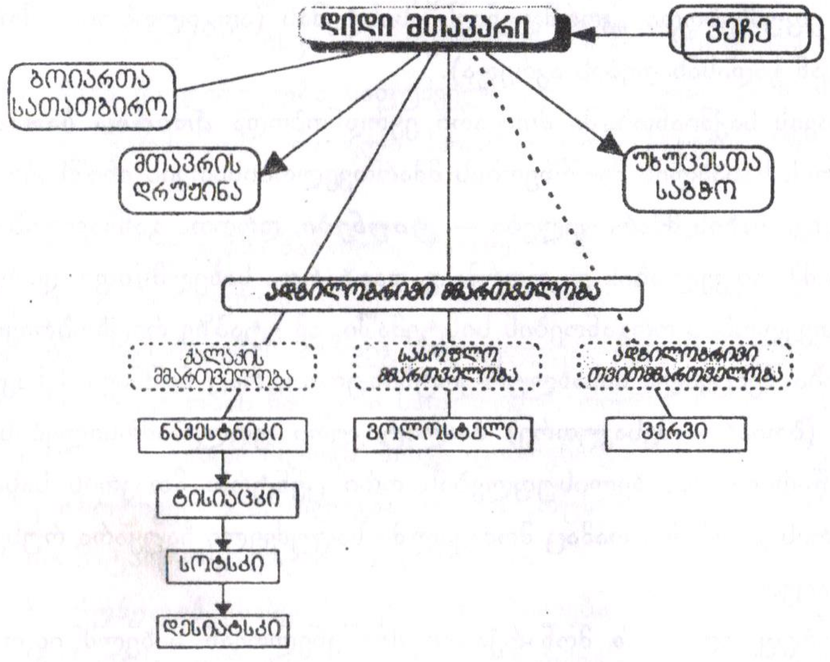

საეკლესიო ორგანიზაციის იურისდიქცია რუსეთში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ ყალიბდება. სასულიერო პირები იყოფოდნენ „შავ"(ბერები) და „თეთრ"(სამრევლო) რელიგიურ მსახურებად. ეკლესიების ორგანიზაციული ცენტრები იყო ეპარქიები, მონასტრები და სამრეკლოები. ეკლესიამ მიიღო მიწის შეძენის უფლება. სპეციალური სასამართლო იურისდიქციის განხორციელების უფლება და სხვა.

§ 2. ძველრუსული სამართლის ძირითადი ნიშნები

ძველრუსული სამართლის უპირველეს წყაროს ***ადათები*** წარმოადგენდნენ. წყაროებს შორის მოიხსენიება ახ.წ. X საუკუნის პირველი წე-

რილობითი ძეგლები — ***ბიზანტიასთან დადებული ხელშეკრულებები.***

მემატიანის ცნობით, რუსეთსა და ბიზანტიას შორის ოთხი ხელშეკრულება არსებობდა (907, 911, 945, 971). პირველი ხელშეკრულების ტექსტი არაა აღმოჩენილი და მისი მხოლოდ შინაარსია ცნობილი. რაც შეეხება დანარჩენ სამ ხელშეკრულებას, ისინი ეხებიან საერთაშორისო, სავაჭრო, პროცესუალური და სისხლის სამართლის საკითხებს.

სამართლის უძველეს წყაროებს ეკუთვნის აგრეთვე ვლადიმირ სვიატოსლავისა და იაროსლავ ვლადიმირის ძის ***წესდებები*** (X-XI ს.ს.), რომლებიც არეგულირებენ ეკლესიის, ზნეობისა და ოჯახის წინააღმდეგ ურთიერთობებს. ამ წესდებებში განსაზღვრულია სასამართლოთა და ეკლესიის ორგანიზაციის იურისდიქცია.

კანონებიდან მნიშვნელოვანი ძეგლია ***„რუსსკაია პრავდა"***. ჩვენამდე მოღწეულია „რუსსკაია პრავდას" ასამდე ხელნაწერი. ყველა ისინი სამ ძირითად რედაქციად იყოფა: მცირე, ვრცელი და შემოკლებული. უძველეს რედაქციას ეკუთვნის მცირე „რუსსკაია პრავდა" (1054 წ.). მასში შედიოდა: იაროსლავის პრავდა (მუხ.1-18), იაროსლავიჩების პრავდა (მუხ.19-41), **"Покон вирного"** (მუხ.42), **"Урок мостников"** (მუხ.43).

ვრცელი რედაქცია ახ.წ. 1113 წელს არის შედგენილი ვლადიმერ მონომახის მიერ და მოიცავს იაროსლავის სამართალს (მუხ.1-52) და მონომახის წესდებას (მუხ.53-121).

შემოკლებული რედაქცია გაჩნდა ახ.წ. XV საუკუნეში ვრცელი რედაქციის გადამუშავების საფუძველზე.

რუსულ სამართალზე გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა კანონიკურმა სამართალმა — ***ნომოკანონებმა.***

რუსული სამართალი შეიცავს მთელ რიგ ნორმებს, რომლებიც მოსახლეობის გარკვეული ფენების უფლებრივ მდგომარეობას განსაზღვრავს, მაგრამ ტექსტის მიხედვით ძნელი ხდება მმართველ ფენასა და მოსახლეობის დანარჩენ მასას შორის უფლებრივი საზღვრების დადგენა. ამისათვის ძირითადად ორი იურიდიული კრიტერიუმი შეიძლება

მოიძებნოს: პრივილეგირებული ფენის წარმომადგენლის მკვლელობისათვის მომეტებული (ორმაგი) სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის

რუსეთის სამართლის წყაროები

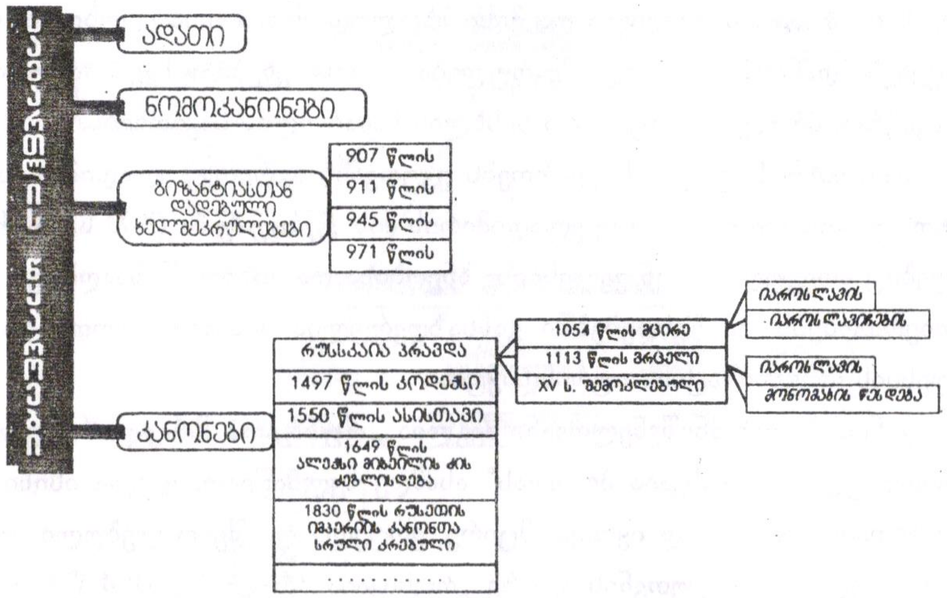

განმსაზღვრელი ნორმები („მცირე პრავდა“ [*შემდგომში* მ.პ.]:მუხ.1) და ამ ფენის წარმომადგენელთათვის უძრავი ქონების (მიწის) განსაკუთრებული წესით მემკვიდრეობით გადაცემის მარეგულირებელი ნორმები (მ.პ.:მუხ.91). ეს იურიდიული პრივილეგიები ეხებოდათ მთავრებს, ბოიარებს, მთავრის „ტიუნებს“, „ოგნიშანებს“. ამ ჩამონათვალიდან ყველა არ ითვლება ფეოდალად. უბრალოდ, საუბარია მათ პრივილეგიებზე განსაკუთრებული სოციალური მდგომარეობის გამო.

მოსახლეობის ძირითად ი მასა იყოფოდა თავისუფალ და დამოკიდებულ ხალხად. არსებობდა შუალედური და გარდამავალი კატეგორიებიც.

დიდებულთა ფენას შეადგენდნენ ***ბოიარები***, რომელთაც საკუთარი დრუჟინა ჰყავდათ და მთავრის წინაშე ვასალურ სამსახურს ეწეოდნენ.

ისინი სარგებლობდნენ იმუნიტეტით და სახელმწიფო ხელისუფლების წარმომადგენლები ფეხს ვერ შედგამდნენ ბოიარის მამულში.

თავისუფალთა კატეგორიას ეკუთვნოდა ***ქალაქის მოსახლეობა*** (ვაჭრები, ხელოსნები). ნახევრად თავისუფალთა კატეგორია იყო „პოსადნიკები“ და „სმერდი-მეთემეები“. ისინი ბეგარას და ღალას მხოლოდ სახელმწიფოს უხდიდნენ, მაგრამ სმერდი ვალდებული იყო მებატონისთვისაც ემუშავა. „რუსსკაია პრავდას“ მიხედვით, სმერდი ჩადენილი დანაშაულისათვის მთავრის ხაზინის სასარგებლოდ ისჯებოდა „პროდაჟას“ (ჯარიმის) გადახდით. სმერდის მიმართ მოქმედებდა ე.წ. „მკვდარი ხელის“ უფლება. თუ სმერდს მამრობითი სქესის მემკვიდრე არ დარჩებოდა, მისი ქონება ბატონისა იყო. სმერდების გარკვეული წრე „რიადოვიჩებად“ იწოდებოდა, ე.ი. ისინი, ვინც „რიადის“ — ხელშეკრულების მეშვეობით მოექცნენ ფეოდალურ დამოკიდებულებაში განსხვავებული სამართლებრივი რეჟიმით სარგებლობს. „ზაკუპი“ — მართალია, ამ ცნებას მოკლე „რუსსკაია პრავდა“ არ იცნობს, მაგრამ ვრცელ რედაქციაში მას ცალკე თავი აქვს დათმობილი. „ზაკუპი“ მემამულის მიწაზე იყო მიმაგრებული და მისგან სარგებლობის უფლებით ღებულობდა „კუპას“: პირუტყვს, სამუშაო ინვენტარს და სხვა. სანაცვლოდ კი გლეხს მემამულესთან უნდა ემუშავა. არ იყო დადგენილი „კუპას“ სანაცვლო ეკვივალენტები. სამუშაოს მოცულობას მებატონე თვითონ განსაზღვრავდა. თუ „ზაკუპი“ ვინმეს გაქურდავდა, მის ნაცვლად ბატონი აგებდა პასუხს, „ზაკუპს“ კი მონად აქცევდა. სასამართლოში „ზაკუპის“ ჩვენება მხოლოდ მაშინ მიიღებოდა მხედველობაში, თუ სადაო საქმე მცირე იყო. თუ „ზაკუპს“ დათქმულზე მეტ თანხას თხოვდნენ, მას უფლება ჰქონდა მთავართან ეჩივლა. ბატონი ზოგჯერ საშოვარზე წასვლის ნებართვას აძლევდა. თუ „ზაკუპი“ ფეოდალისაგან აღებულ სესხს ორკეცად დააბრუნებდა, მაშინ იგი თავისუფლებას იბრუნებდა. „ზაკუპი“ ის იურიდიული ფიგურა იყო, რომელმაც ყველაზე უკეთ ასახა ფეოდალიზაციის და თავისუფალ მეთემეთა მიწაზე მიმაგრების პროცესი რუსეთში. საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ფენა იყო ე.წ. „იზგოები“. ესენი მოკლე-

ბულნი იყვნენ საარსებო საშუალებებს და გაწყვეტილი ჰქონდათ კავშირი თემთან. მონა, რომელმაც მებატონისაგან თავი გამოისყიდა, მაგრამ არაფრის მქონე დარჩა — „იზგოი“ ხდებოდა.

ხოლოპი (მონა) შედარებით უუფლებო კატეგორიას წარმოადგენდა. ყველაფერი, რაც მას გააჩნდა, მისი მებატონის საკუთრება იყო. ხოლოპის მიერ დადებული ხელშეკრულებისა და ვალდებულებათა შედეგებისათვის პასუხს აგებდა ბატონი. იგი არც სამართლის სუბიექტი იყო. ხოლოპის მოკვლისათვის ჯარიმა იყო დაწესებული, ისევე როგორც ქონების განადგურებისათვის. სასამართლო პროცესზე ხოლოპი არ შეიძლება მხარედ გამოსულიყო (მოსარჩელე, მოპასუხე, მოწმე). კანონი იცნობდა ხოლოპად გადაქცევის წყაროებს: თვითგაყიდვა, შთამომავლობითი მონობა, მონასთან ქორწინება, მონობის სასჯელის მოხდა (მაგალითად, „პროტოკ ი რაზგრობლენიე“), მებატონისაგან „ზაკუპის“ გაქცევა. რაც შეეხება მონობის ყველაზე გავრცელებულ სახეს — ტყვეობას, რუსული სამართალი მას არ იცნობს.

„რუსსკაია პრავდა“ შეიძლება განისაზღვროს, როგორც კერძო სამართლის კოდექსი, რადგან მისი ყველა სუბიექტი ფიზიკური პირია, ხოლო იურიდიული პირის ცნებას კანონი არ იცნობს. ასევე არ არის განსაზღვრული ისეთი აბსტრაქტული ცნებები, როგორიცაა საკუთრება, მფლობელობა. კოდექსი კაზუისტური პრინციპითაა აგებული და კანონმდებელი ცდილობს გაითვალისწინოს ყველა შესაძლებელი შემთხვევა.

„რუსსკაია პრავდას“ ნორმები იცავდა კერძო საკუთრებას (მოძრავი და უძრავი), ადგენდა მისი მემკვიდრეობით ხელშეკრულებით თუ ვალდებულებით გადაცემის წესებს. „რუსსკაია პრავდას“ ეპოქის რუსეთში ჯერ კიდევ არ იყო შემუშავებული წარმოდგენა კერძო მესაკუთრის აბსოლუტურ უფლებაზე. მიწაზე არსებობდა თავმური საკუთრება, რომლის გვერდით გაჩნდა „ვოტჩინა“. იგი ბოიართა საკუთრება იყო და მემკვიდრეობით გადაეცემოდა. „ვოტჩინას“ გამყიდველის ნათესავები უკუგამოსყიდვის უფლებით სარგებლობდნენ. არსებობდა მთავრისგან ნაწყალობევი მიწები ანუ „პოჟალოვანიე“ თავისი განსხვავებული იურიდიული რეჟიმით, რადგან ამ შემთხვევაში უკუგამოსყიდვის უფლება არ გამოიყენებოდა.

ვალდებულებითი ურთიერთობები ზიანის მიყენების ან ხელშეკრულების დარღვევის შედეგად წარმოიშობოდა. ვალდებულების შეუსრულებლობისათვის პირი თავისი ქონებით აგებდა პასუხს ან ზოგჯერ საკუთარი თავისუფლებით. ხელშეკრულება იდებოდა ზეპირად და მოწმების თანდასწრებით.

„რუსსკაია პრავდა“ ხელშეკრულებათა შემდეგ სახეებს იცნობს: ყიდვა-გაყიდვა, გირავნობა, კრედიტირება, პირადი გირავნობა, შენახვა, წარმომადგენლობა და ა.შ.

ძველი რუსული სამართლის კერძო ხასიათი სისხლის სამართლის სფეროშიც გამოჩნდა. დანაშაული განისაზღვრებოდა არა როგორც კანონის ან მთავრის ნების დარღვევა, არამედ როგორც „**Обида**“, ანუ პირის ან პირთა ჯგუფისათვის მორალური ან მატერიალური ზიანის მიყენება. სისხლის სამართლებრივი და სამოქალაქო დარღვევები ერთმანეთისაგან არ იყო გამიჯნული.

დანაშაულის ობიექტად პიროვნება და ქონება ითვლებოდა. ობიექტური მხარე ორ სტადიად იყოფოდა: დანაშაულზე წასწრება (ისჯებოდა კაცი, რომელიც ხმალს იშიშვლებდა, მაგრამ არ გამოიყენებდა) და დამთავრებული დანაშაული. კანონი იცნობდა თანამონაწილეობის ცნებასაც, მაგრამ თანამონაწილეობის სახეები, ანუ როლების გამიჯვნა (წამქეზებელი, აღმსრულებელი და სხვა) კანონში არ ჩანს.

„რუსსკაია პრავდა“ იცნობს აუცილებელი მოგერიების გადაცილებას (თუ მონას მოკლავენ დაჭერის შემდეგ, როცა მისი ქმედების საშიშროება უკვე აღარ არსებობს).

შემამსუბუქებელ გარემოებებს კანონი მიაკუთვნებს სიმთვრალეში დანაშაულის ჩადენას, ხოლო დამამძიმებელს — ანგარებას. კანონმდებელი იცნობს რეციდივის ცნებას — დანაშაულის განმეორებით ჩადენას.

დანაშაულის სუბიექტად ითვლებოდა ყველა ფიზიკური პირი მონის გარდა. 15 წლამდე ასაკის პირი მცირეწლოვნად ითვლებოდა, ხოლო 20 წლამდე — არასრულწლოვნად.

XI-XII ს.ს. რუსული სამართლის ძეგლებში დანაშაულის სუბიექტად ცხოველები და უსულო საგნები არ ჩანან, მაგრამ XVII საუკუნეში ყოფილა შემთხვევა მაიმუნის სიკვდილით დასჯისა და აგრეთვე ეკლესიის ზარისთვის ყურის მოჭრისა და გასახლებისა. დამნაშავის ქმედუნარიანობის ასაკზე „რუსსკაია პრავდაში“ არაფერია ნათქვამი. დანაშაულის სუბიექტური მხარე მოიცავდა განზრახვას და გაუფრთხილებლობას.

მძიმე დანაშაულებისათვის გათვალისწინებული იყო სხეულებრივი სასჯელები (ხელის, ფეხის მოკვეთა და სხვა); ქონებრივ დანაშაულებს ეკუთვნოდა ყაჩაღობა (რომელიც არ გაირჩეოდა ძარცვისაგან), ქურდობა (**Татьба**), სხვისი ქონების განადგურება, ცეცხლის წაკიდება, ცხენის მოპარვა, ვალის ბოროტად არგადახდა და სხვ. შედარებით დაწვრილებით არის რეგლამენტირებული „**Татьба**“-ს ცნება. ცნობილია ამ დანაშაულის ისეთი სახეები, როგორიცაა დაკეტილი შენობიდან ქურდობა, ხოლოპის მიერ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების მოპარვა და ა.შ. კანონი უშვებდა უკიდურესი აუცილებლობის შესაძლებლობას.

ძველ რუსულ სამართალში ***სასჯელთა სისტემა*** შედარებით მარტივია. კოდექსში სიკვდილით დასჯა არ მოიხსენიება, თუმცა მას პრაქტიკაში მაინც იყენებდნენ. სასჯელის უმაღლეს ზომად მიჩნეული იყო „პოტოკ ი რაზგრაბლენიე“, რომელიც სამ შემთხვევაში ინიშნებოდა: ძარცვის დროს, მკვლელობის შემთხვევაში (მ.პ.:მუხ.7), ცეცხლის წაკიდების (მ.პ.:მუხ.83) და ცხენპარვის (მ.პ.:მუხ.35) დროს. სასჯელი მოიცავდა ქონების კონფისკაციას და დამნაშავის (ოჯახთან ერთად) მონად გადაცემას.

მძიმე სასჯელი იყო „ვირა“ — ჯარიმა, რომელიც მკვლელობის დროს ინიშნებოდა. ვირა შეიძლება ყოფილიყო ერთჯერადი (უბრალო თავისუფალის მკვლელობისათვის) ან ორმაგი (პრივილეგირებულის მკვლელობისათვის). ვირა შედიოდა მთავრის ხაზინაში, დაზარალებულის ოჯახისათვის გადაიხდებოდა „გოლოვნიჩესტვო“ — იგივე ჯარიმა.

არსებობდა ვირას სპეციალური სახე — „დიკაია ვირა“, რომლის გადახდა მთელ თემს იმ შემთხვევაში ეკისრებოდა ხოლმე, თუ არ გასცემდა მკვლელობაში ეჭვმიტანილ პირს.

ძველ რუსულ სამართალში შენარჩუნებული იყო ტალიონის პრინციპი („თვალი თვალის წილ, კბილი — კბილის წილ) სისხლის აღების შემთხვევაში.

სასამართლო პროცესი მკვეთრად გამოხატული შეჯიბრებით ხასიათს ატარებდა. იგი იწყებოდა მოსარჩელის ინიციატივით და მხარეები თანაბარი უფლებით სარგებლობდნენ, პროცესი ზეპირი და საჯარო იყო.

პროცესი სამ სტადიას მოიცავდა. „**Заклич**“ ანუ პირველ ეტაპზე ხდებოდა ჩადენილი დანაშაულის გამოცხადება. მაგალითად, დაკარგული ნივთის შესახებ გამოცხადებიდან სამი დღის გასვლის შემდეგ, ვისაც ეს ნივთი აღმოაჩნდებოდა, მოპასუხედ ითვლებოდა. მეორე სტადია იყო „**Свод**“ ანუ დაპირისპირება. პირს, რომელსაც სადაო ნივთი აღმოაჩნდებოდა, უნდა დაესახელებინა შეძენის წყარო. „**Свод**“ გრძელდებოდა იქამდე, სანამ რომელიმე პირი ნივთის წარმოშობის თაობაზე ცნობას ვეღარ მისცემდა. კვალზე დადგომა (**Гонение следа**) პროცესის მესამე სტადია იყო, როცა ხდებოდა მტკიცებულებათა და დამნაშავის მოძიება (მ.პ.:მუხ.77). კვალზე დადგომას დაზარალებული მხარე კისრულობდა.

მტკიცებულებათა სისტემა ეყრდნობოდა: მოწმის ჩვენებას („**Видок**“ — ვინც ნახა დანაშაული და „**Послух**“ — კეთილი ნების მოწმეს, წარმომადგენელს), „ორდალს“ (ცეცხლით, წყლით, რკინით გამოცდა), ნივთიერ მტკიცებულებას, ფიცს. პრაქტიკაში გამოიყენებოდა სასამართლო ორთაბრძოლა, თუმცა რუსული სამართალი მას არ იხსენებს. ასევე არ ვხვდებით ბრალის აღიარებას და წერილობით მტკიცებულებებს.

§ 3. ფეოდალური სახელმწიფოები რუსეთის ტერიტორიაზე (XII-XV ს.ს.)

კიევის რუსეთის დაშლა მრავალმა ფაქტორმა განაპირობა. უპირველს ყოვლისა ეს იყო ეკონომიკური საფუძველი, ანუ ნატურალური მეურნეობის სისტემის არსებობა, რასაც მოჰყვა ცალკეული სამეურნეო ერთეულების იზოლაცია. ეკონომიკურ ფაქტორთან ერთად მოქმედებდა სოციალურ-პოლიტიკური ფაქტორიც. ბოიარები სამხედრო ელიტიდან საერო დიდებულებად იქცნენ. ამ პერიოდში იცვლება სახელმწიფო მმართველობის ფორმები: „ათთა სისტემა“ — სასახლურ-ვოტჩინურით, რასაც მოჰყვა ორი ცენტრის ფორმირება: დიდი მთავრის სასახლე და „ვოტჩინა“. კიევის რუსეთის დაშლას ხელი შეუწყო საგარეო ფაქტორმაც, კერძოდ, თათარ-მონღოლების გამოჩენამ.

კიევის რუსეთის დაშლის შემდეგ წარმოიქმნა ახალი პოლიტიკური ერთეულები: ***როსტოვ-სუზდალი, სმოლენსკი, რიაზანი, გალიჩ-ვოლინის, პერეიასლავის, ჩერნოგორიის, პოლოცკ-მინსკის, კიევის, ნოვგოროდის*** შემადგენლობით. ამასთან დაჭუცმაცებულობის ტენდენცია გრძელდებოდა თვით ამ სამთავროებშიც.

ნოვგოროდ-ფსკოვის სახელმწიფო და სამართალი. ნოვგოროდ-ფსკოვის სახელმწიფო რუსეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ჩამოყალიბდა თავისებური საზოგადოებრივი სტრუქტურით. ნოვგოროდელი ბოიარები აქტიურად მონაწილეობდნენ ვაჭრობასა და სამრეწველო საქმიანობაში; მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ფაქტორს მიწა კი აღარ წარმოადგენდა, არამედ კაპიტალი. ყოველივე ამას მოჰყვა სახელმწიფო მმართველობის თავისებური ფორმის ჩამოყალიბება.

შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის (გენუა, ვენეცია) ანალოგიით ნოვგოროდსა და ფსკოვშიც რესპუბლიკური მმართველობა დამყარდა. ხელოსნობისა და ვაჭრობის გაზრდას მოჰყვა ფართო მასების ჩაბმა სახელმწიფო მმართველობაში და შედარებით დემოკრატიული ინსტიტუტების დანერგვა.

ნოვგოროდ-ფსკოვში მმართველობა ***ვეჩეს*** სისტემით ხორციელდებოდა: დედაქალაქებში იმართებოდა საერთო-საქალაქო ვეჩე. ქალაქის ცალკეულ ნაწილებში კი — ვეჩეს მაგვარი კრებები. ფორმალურად ვეჩე ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოს წარმოადგენდა ეკონომიკური, პოლიტიკური, სამხედრო, სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქციებით. ვეჩეზე მონაწილეობის უფლება ჰქონდა ქალაქის თავისუფალ მოსახლეობას. გადაწყვეტილების მიღება ხდებოდა ერთხმად. საქმეთა წარმოებისათვის არსებობდა ***კანცელარია***, სადაც საქმეს დიაკები აწარმოედნენ. ვეჩეს გადაწყვეტილებებზე ზედამხედველობისათვის არსებობდა ***ბოიართა სათათბირო*** (Господа) არქიეპისკოპოსის ხელმძღვანელობით.

„ბატონი დიდი ნოვგოროდის“ მაღალი თანამდებობის პირებად ითვლებოდნენ: პოსადნიკი, ტისიაცკი, არქიეპისკოპოსი, მთავარი. ***პოსადნიკი*** აღმასრულებელი ხელისუფლების თანამდებობის პირი იყო, რომელსაც ვეჩე ერთი-ორი წლით ირჩევდა. იგი მთავართან ერთად ახორციელებდა მმართველობისა და სასამართლოს ფუნქციებს, იყო სამხედრო მეთაური; ***ტისიაცკი*** ვაჭრობის საკითხებს განაგებდა; ***არქიეპისკოპოსი*** სახელმწიფო ხაზინის მცველი იყო (ამასთან, მას ჰქონდა უმაღლესი სასულიერო პირის სტატუსი); ***მთავარი*** მთავარსარდლის ფუნქციებს ასრულებდა: იცავდა ქალაქს, სამხედრო და სასამართლო ფუნქციას ინაწილებდა პოსადნიკთან ერთად. მას მოქალაქეები იწვევდნენ. ხელშეკრულებით მოწვეულ მთავარს (XIII-XV სს-ში 80-მდე ასეთი ხელშეკრულებაა ცნობილი) ეკრძალებოდა მიწების შეძენა ნოვგოროდში, სასამართლო ხელისუფლების განხორციელება ქალაქის გარეთ; კანონების გამოცემა; ომის გამოცხადება და ზავის დადება. ხელშეკრულებათა დარღვევის შემთხვევაში მთავარი განიდევნებოდა სამთავროდან.

ნოვგოროდის ტერიტორია იყოფოდა ***ვოლოსტებად, ხუთეულებად*** (Пятина). თითოეული ხუთეული მიწერილი იყო ნოვგოროდის ერთ-ერთ ბოლოზე. ერთ დროს ასეთ შემოგარენად ითვლებოდა ფსკოვი, რომლის

გარშემო ფსკოვის დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული შეიქმნა. ფსკოვის პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია ნოვგოროდის ანალოგიურ ინსტიტუტებს იმეორებდა.

ამ რეგიონში ***სამართლის წყაროები*** იყო „რუსსკაია პრავდა“, ვეჩეს გადაწყვეტილებანი, მთავრის ხელშეკრულებები, სასამართლო პრაქტიკა, უცხოური კანონმდებლობა, ხოლო XV საუკუნეში კოდიფიკაციის გზით გაჩნდა დამოუკიდებელი სამართლებრივი აქტები — ნოვგოროდისა და ფსკოვის სასამართლო სიგელები. ჩვენამდე მოაღწია ნოვგოროდის სასამართლო სიგელის ნაწილმა, რომელიც არეგულირებს სამართალწარმოების საკითხებს. სასამართლო ფუნქციას ადმინისტრაციული ორგანო ასრულებდა (ვეჩე, პოსადნიკი, ტისიაცკი, მთავარი, ბოიართა სათათბირო, არქიეპისკოპოსი, სოტსკი, მამასახლისი). დამოუკიდებელ სასამართლო ჩინებს წარმოადგენდნენ: დიაკები, პრისტავები, გადამწერები, მეჟნიკები და სხვა.

ფსკოვის სასამართლო სიგელი 1467 წელს იქნა შედგენილი და 120 მუხლს შეიცავდა. იგი დაწვრილებით არეგულირებდა სამოქალაქო სამართლებრივ ურთიერთობებს; შეიცავდა ზოგიერთ პოლიტიკურ და სახელმწიფოებრივ დანაშაულს.

სანივთო სამართალი ითვალისწინებდა ნივთების დაყოფას უძრავ (**Отчина**) და მოძრავ (**Живот**) ნივთებად. ერთმანეთისგან განასხვავებდა მემკვიდრეობით (**Вотчина**) და პირობით (**Кормля**) მიწათსარგებლობის ფორმებს.

ვალდებულებითი სამართალი ცნობდა ხელშეკრულებათა იგივე სახეებს, რასაც „რუსსკაია პრავდა“. ხელშეკრულება იდებოდა ზეპირად. ზოგიერთ შემთხვევაში საჭირო იყო წინდი (სესხისა და გირაოს დროს), თავდები (**Порука**) ან წერილობითი გაფორმება (**Запись**).

ფსკოვის სასამართლო სიგელი დანაშაულში (პირველად რუსულ სამართალში) არა მარტო კერძო პირისადმი, არამედ სახელმწიფოსადმი ზიანის მიყენებასაც გულისხმობდა. კანონი ცნობდა ***დანაშაულთა შემდეგ სახეებს:*** სახელმწიფოს წინააღმდეგ (ღალატი, გადატრიალება),

სასამართლო ორგანოების წინააღმდეგ (ქრთამი, სასამართლოში ძალით შეჭრა და სხვ.), პიროვნების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებს (მკვლელობა ან **Головщина**, მოქმედებით შეურაცხყოფა) ქონებრივ დანაშაულებს (ჩვეულებრივი და კვალიფიციური „**Татьба**“, საეკლესიო ქონების გატაცება, ძარცვა, ყაჩაღობა).

„რუსსკაია პრავდასგან“ განსხვავებით — ფსკოვის სამართლის სიგელში შედარებით უკეთ არის რეგლამენტირებული სასამართლო პროცესის საკითხები. პროცესი შეჯიბრებით ხასიათს ატარებდა. გაიზარდა მოსამართლის როლი და ფუნქციები. მას შეეძლო უწყებით გამოეძახა პირი სასამართლოში. სხვა მტკიცებულებებთან ერთად გმოიყენებოდა სასამართლო ორთაბრძოლა და წერილობითი მტკიცებულებანი. ფეხს იკიდებდა სასამართლო თავდებობის ინსტიტუტი სასამართლო ორთაბრძოლებში. სასამართლოს მიერ განხილული საქმეები ხელახალ განხილვას არ ექვემდებარებოდა.

ოქროს ურდოს სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფო. XIII საუკუნის ბოლოს ჩინგისხანის იმპერიას გამოეყო სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელიც ოქროს ურდოს სახელითაა ცნობილი. მან იარსება XV საუკუნემდე. ფეოდალურ ურთიერთობათა თავისებურება ამ ტერიტორიაზე ეფუძნებოდა საზოგადოების მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ხასიათს, სადაც გადამწყვეტი როლი ბელადებს ეკისრებოდათ. ისინი სახელმწიფო მმართველებად იქცნენ. სახელმწიფო რელიგიას ისლამი წარმოადგენდა. ხელისუფლებაში სუბორდინაციის მიხედვით იდგნენ: ხანი, უფლისწულები, ბეგები, თარხანები, ნუკერები. ოქროს ურდოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა რიცხობრივ პრინციპს ეყრდნობოდა: ათეულები, ათასეული, ასეული, ათეული.

ჩინგის ხანის იმპერია 4 ულუსად იყოფოდა, რომელთა სათავეშიც უფლისწულები იდგნენ: სახელმწიფოს მეთაური — ***ხანი*** უმაღლეს დიქტატურას ახორციელებდა. მას ირჩევდა მონღოლთა არისტოკრატია — ***ყურულთაის***. ცენტრალური მმართველობა ხორციელდებოდა ***დივნების*** მეშვეობით, დივნებს კონტროლს უწევდა ***ვაზირი***.

ულუსებში უმაღლეს თანამდებობის პირებს ამირები, ბოქაულები და ტექნიკები წარმოადგენდნენ. ადგილობრივი მმართველობა ბასკაკების მეშვეობით ხორციელდებოდა.

მონგოლებმა რუსეთის სამთავროები დაიპყრეს და XIII საუკუნის II ნახევრიდან ურდოს შეუერთეს, თუმცა სამთავროებმა თავიანთი მმართველობის ფორმები შეინარჩუნეს. ხანი იარლიყს აძლევდა ერთ-ერთ მთავარს, რომელსაც ხარკი უნდა აეკრიფა სლავური სამთავროებიდან. იარლიყის მქონე მთავარი დიდ მთავრად იწოდებოდა და ხანისაგან სამხედრო მხარდაჭერით სარგებლობდა. მოსაკრებლების შეგროვების აღწერას, დამსჯელ და საპოლიციო ფუნქციებს რუსეთის სამთავროების ტერიტორიებზე ბასკავები ახორციელებდნენ.

მოსკოვის სახელმწიფოში მონგოლებმა ადმინისტრაციული მმართველობის თავისებური ფორმები შემოიღეს, რაც სატრანსპორტო სამსახურს, სახაზინო-საფინანსო უწყებას, ჯარის ორგანიზაციას და სხვა საკითხებს შეეხო.

ოქროს ურდოს სახელმწიფო წყობილება

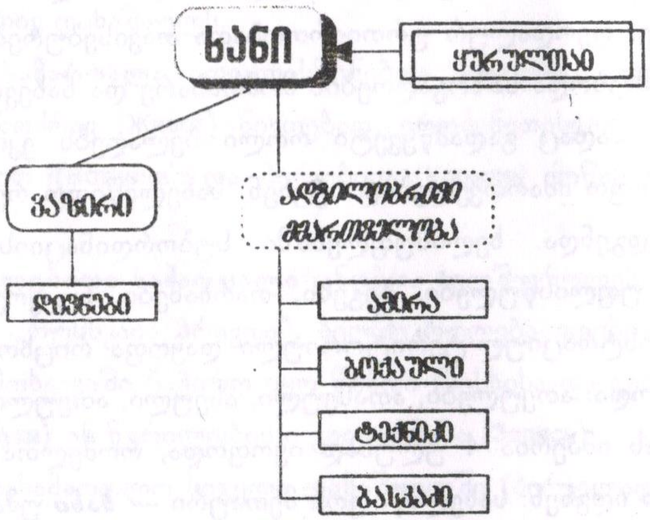

ოქროს ურდოს მთავარი ***სამართლის წყარო*** იყო „ჩინგის-ხანის დიდი იასა“ (1206 წ.), რომელიც ძირითადად სისხლის სამართლებრივ ურ-

თიერთობებს არეგულირებდა. იგი მუსლიმური სამართლის პრინციპებზე იყო აგებული და ამიტომ სამართლის ცალკეული დარგები მუსლიმური სამართლის ცალკე პარაგრაფში განვიხილოთ.

შიდა (ხელისუფლებისათვის ბრძოლა) და გარე (კულიკოვოს ბრძოლაში დამარცხება 1380 წ.) მიზეზებმა ოქროს ურდოს დაშლა გამოიწვია. ჩინგის-ხანის ყოფილი იმპერიის ტერიტორიაზე წარმოიქმნა რამდენიმე სახელმწიფოებრივი ერთეული: ციმბირის, ყაზანის, ასტრახანის სახანოები, რომლებიც XVI საუკუნიდან რიგრიგობით მოსკოვის სახელმწიფოს დაექვემდებარნენ.

რუსეთის მიწები ლიტვის დიდი სამთავროს შემადგენლობაში. ლიტვის სამთავრო XIII საუკუნეში აღმოცენდა და 1385 წელს კრევოში ხელი მოეწერა უნიას ლიტვასა და პოლონეთს შორის, ხოლო 1569 წელს ლუბლიანაში ახალმა უნიამ რეჩ-პოსპოლიტას სახელმწიფოებრივი გაერთიანება დააკანონა.

XII საუკუნის შუა წლები გალიჩ-ვოლონის სამთავროს აყვავების პერიოდია, მაგრამ XIV საუკუნეში იგი ლიტვამ და პოლონეთმა გაიყო. ეს მიწები ლიტვის შემადგენლობაში გარკვეული თავისებურებებით სარგებლობდნენ.

ლიუბლიანის უნიამდე ჩერნოგორსკისა და სმოლენსკის მიწები ლიტვის სამთავროს გამოეყო და მოსკოვის სამთავროს შეუერთდა. რეჩ-პოსპოლიტას შემადგენელობაში რუსეთის მიწების ნაწილი XVIII საუკუნემდე დარჩა (პოლოცკი, ვიტებსკი, ფინეთი და სხვა).

ამ პოლიტიკური ერთეულების სახელმწიფო-სამართლებრივი განვითარება ლიტვისა და პოლონეთის ტრადიციებზე დაყრდნობით მიმდინარეობდა. სახელმწიფოს მეთაურად ითვლებოდა ***დიდი მთავარი***, რომელიც ეყრდნობოდა ***პანი რადას*** ანუ მსხვილ ფეოდალთა საკრებულოს. საკრებულოში შედიოდნენ კათოლიკე ეპისკოპები, კანცლერი, ქვეკანცლერი, ჰეტმანი, მარშალი. საკრებულოს დროთა განმავლობაში უფრო ვიწრო შემადგენლობის ***საიდუმლო საბჭო*** გამოეყო.

1507 წლიდან იწვევდნენ (წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ) ***დიდ სეიმს*** — წოდებრივ-წარმომადგენლობით ორგანოს, რომელიც ორპალატიანი იყო: სენატი და დეპუტატთა პალატა. დეპუტატებს ადგილობრივ სეიმებზე ირჩევდნენ. XVII საუკუნის შუა პერიოდში სეიმმა „ვეტოს“ უფლება მოიპოვა.

უმაღლეს თანამდებობის პირებს წარმოადგენდნენ: ***მარშალი, კანცლერი*** (სახელმწიფო საქმისწარმოებას ახორციელებდა), ***ზემსკი*** (სახელმწიფო ხაზინას ედგა სათავეში), ***ჰეტმანი*** (სამხედრო მეთაური).

ლუბლიანის უნიის შემდეგ შეიქმნა ერთიანი ***ცენტრალიზებული მმართველობა***: მეფე (რომელსაც შლიახტა ირჩევდა), სენატი (16 კაცის შემადგენლობით), სეიმი.

უნიამდე ლიტვის ***ადგილობრივი მმართველობა*** ვოევოდებად, ვოლოსტებად, დერჟავებად, მაზრებად ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფას ეყრდნობოდა. ქალაქის ადმინისტრაციას სათავეში ედგა არჩეული თანამდებობის პირები: ვოიტი, ბურმისტრი. მათ ეკუთვნოდათ ად-

ლიტვის დიდი სამთავროს სახელმწიფო წყობილება

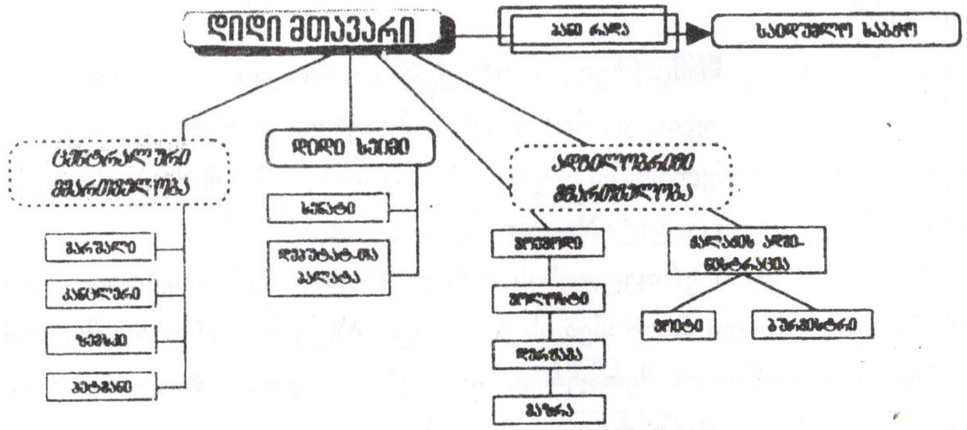

მინისტრაციული და სასამართლო მმართველობა.

უმაღლესი ***სასამართლო ფუნქცია*** დიდ მთავარს ეკისრა. სხვა ინსტანციის სასამართლოები იყო: პანი რადას სასამართლო, მთავარი ტრიბუნალი (1531 წლიდან ირჩეოდა შლიახტის და სასულიერო პირთა მი-

ერ), ზემსკის სასამართლო (მიწის შესახებ დავების განსახილველად). XVI საუკუნიდან მოხდა ასესორთა (დიდი მთავრის დავალებით) და მარშალის სასამართლოთა (მომრიგებელი) ფორმირება. ადგილებზე ვოევოდებისა და საგლეხო სასამართლოების სახით მოქმედებდა სათემო და საგლეხო სასამართლოები.

ლიტვის დიდი სამთავროს სასამართლო ორგანიზაცია

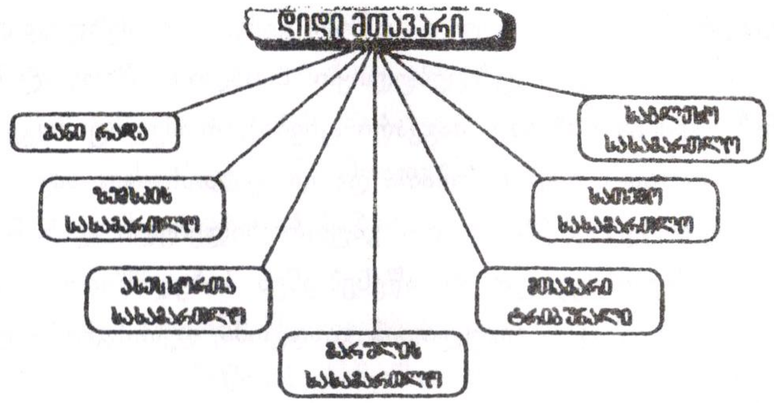

ლიტვის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე სამართლის წყარო ადათობრივი ნორმები იყო. XVI საუკუნიდან განვითარდა ***პრივილეგიები*** (კერძო კანონები), ***სტატუტები*** (დადგენილებები) და ***წესდებანი***, როგორც დაწერილი სამართლის წყაროები. აღსანიშნავია 1387 წლის კანონი ბოიართა პრივილეგიების შესახებ, 1388 წლის პრივილეი ებრაელებისადმი, 1434 წლის პრივილეი კათოლიკე და მართლმადიდებელი ფეოდალების უფლებებში გათანაბრების შესახებ, 1468 წელს გამოიცა ე.წ. კაზიმირ იაგაილოვიჩის სამართლის წიგნი, ანუ პირველი ძეგლისდება სისხლისა და პროცესუალური სამართლის საკითხებზე, 1529 წელს — ლიტვის პირველი სტატუტი. ამ პერიოდში სამართლის წყაროდ ითვლებოდა „რუსსკაია პრავდა“ და პოლონური სამართალი. 1566 წელს გაჩნდა მეორე სტატუტი, ხოლო 1588 წელს — მესამე სტატუტი.

სამართალმა დააკანონა ფეოდალური ურთიერთობათა ძირითადი პრინციპები: ფეოდალთა (პანი, შლიახტა, ეპისკოპოსი) უფლებრივი

პრივილეგიები. გლეხები სამ კატეგორიად დაიყო: სასახლის, შინაყმა, დაქირავებული. 1477 წელს დადგინდა ფეოდალურ შეწირულობათა ნორმები და სენიორული სასამართლოს უფლება.

ფეოდალური საკუთრების ძირითად ობიექტს მიწა წარმოადგენდა, რომელიც სამუდამო მფლობელობაში გაიცემოდა (**До живота**), ან ორ თაობაზე (**До двух животов**), ან უვადოდ (**До водли и ласк господарской**). ლიტვის სტატუტები მფლობელობის სამ ფორმას გამოყოფენ: პოჟალოვანიე, სამემკვიდრეო და სყიდვითი. კანონი გარკვეულ შეზღუდვებს აწესებდა, რათა მიწა არ დაჭუცმაცებულიყო. სისხლის სამართალში არსებობდა ცნება **Кривда** (**Обида**-ს მაგვარი ცნება), რომელიც მოგვიანებით შეცვალა **Злочинство**-მ, რაც ნორმათა დარღვევასთან იყო დაკავშირებული. განსხვავდებოდა განზრახ და გაუფრთხილებელი დანაშაულები. სტატუტები პასუხისმგებლობას აწესებდნენ სახელმწიფო (ღალატი, აჯანყება) და რელიგიური (სჯულიდან განდგომა, ღვთისგმობა და სხვა) დანაშაულებისათვის.

სასჯელთა შორის გავრცელებული იყო ჯარიმები, თუმცა ვხვდებით სიკვდილით დასჯასაც (დაწვით, ბორბალზე გაკვრით) და სხეულებრივ სასჯელებს. სასჯელთა შეფარდება განისაზღვრებოდა საზოგადოების წოდებებად დაყოფის საფუძველზე. ერთი და იგივე დანაშაულისათვის შლიახტისა და უბრალო ხალხის წარმომადგენლები სხვადასხვაგვარად ისჯებოდნენ.

მოსკოვის სამთავრო (XIII-XV სს.). XIV საუკუნიდან რუსეთის ჩრდილო-დასავლეთით შეიმჩნეოდა ცენტრალიზაციის ტენდენცია მოსკოვის სამთავროს ჯარშემო, რომელიც XII საუკუნეში ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროს გამოეყო.

ცენტრალიზაციაზე საუბრის შემთხვევაში ყურადღება ექცევა ორ გარემოებას: ახალი ცენტრის მოსკოვის გარშემო სამთავროების გაერთიანებას და ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის ახალი სტრუქტურების შექმნას.

მოსკოვის დიდი მთავრის ხელისუფლებისადმი სხვადასხვა მთავრების დაქვემდებარებამ გამოიწვია ფეოდალთა რთული იერარქიის შექმნა. XV საუკუნიდან დაიწყო ფეოდალთა პრივილეგიებისა და იმუნიტეტების მკვეთრი შემცირება. მომსახურე ბოიართა ფუნქციების გაძრდით მოსკოვის დიდ მთავარს ფეოდალურ არისტოკრატიასთან ბრძოლის დასაყრდენი შეექმნა. ეკონომიკურ სფეროში ბრძოლა გაჩაღდა ვიტჩინურ (ბოიართა, ფეოდალთა) და პომესტიურ (აზნაურთა) მიწათმფლობელობას შორის.

სერიოზული პოლიტიკური ძალა გახდა ეკლესია, რომლის ხელში მიწების დიდი ნაწილი მოექცა და ახალი სახელმწიფოს პოლიტიკური იდეოლოგიის დასაყრდენს წარმოადგენდა (იდეა „მოსკოვი — მესამე რომი“, „მართლმადიდებლობის ბატონობა“, „მეფე — ღვთის მოციქული“).

ქალაქის მოსახლეობა შეურიგებელ ბრძოლას ეწეოდა ფეოდალურ არისტოკრატიასთან მიწების, სამუშაო ძალის და ჩინების უქონლობის გამო და ამიტომ იგი მტკიცედ უჭერდა მხარს ქვეყნის ცენტრალიზაციას. ქალაქში ახალი კორპორაციული ორგანოები იქმნებოდა, რომლებიც ფეოდალური წარმოებების წინააღმდეგ გამოდიოდნენ.

არსებულ პოლიტიკურ სიტუაციაში სამივე სოციალური ძალა — ფეოდალები (საერო და სასულიერო), მომსახურე აზნაურები და ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მმართველობის საფუძველს შეადგენდა.

ცენტრალიზაციას მოჰყვა მმართველობის აპარატისა და სახელმწიფო იდეოლოგიის მნიშვნელოვანი ცვლილებები. ოქროს ურდოს ხანისა და ბიზანტიის იმპერატორის ანალოგიით დიდი მთავარი იქცა ***მეფედ*** (**Царь**). რუსეთმა ბიზანტიისაგან აიღო მართლმადიდებლური სახელმწიფოს პოლიტიკური და რელიგიური სიმბოლოები, რაც ქვეყნის აბსოლუტურ დამოუკიდებლობას და სუვერენიტეტს გამოხატავდა. XV საუკუნიდან რუსეთის მიტროპოლიტი ბიზანტიის პატრიარქის თანხმობის გარეშე ინიშნებოდა (ეს ის პერიოდია, როცა ბიზანტიის იმპერია ეცემა).

დიდი მთავრის (მეფის) ხელისუფლების გაზრდასთან ერთად მიმდინარეობდა სახელმწიფო მმართველობის ახალი ფორმის — ***პრიკაზ-ვოევოდთა*** ფორმირებები, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო წოდებრიობის უპირატესობა და ხელისუფლების ცენტრალიზაცია. ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოდ იქცა ბოიართა სათათბირო, რომელშიც საერო და სასულიერო ფეოდალები შედიოდნენ.

ცენტრალური მმართველობის დარგობრივი ორგანოების ჩამოყალიბება პრიკაზების მეშვეობით განხორციელდა (სახაზინო, საელჩო, მეზარბაზნეთა, საავაზაკო საქმეთა, საიამე — საფოსტო კავშირების). პრიკაზების ხელში გაერთიანებული იყო ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციები, რომელსაც სათავეში ბოიარი ედგა. პრიკაზის სამოხელეო აპარატი საპრიკაზო დიაკებისა და მწერლებისაგან კომპლექტდებოდა. ადგილებზე იგზავნებოდა სპეციალურად უფლებამოსილი პირი. მოგვიანებით საუწყებო პრიკაზებთან ერთად გაჩნდა ტერიტორიული პრიკაზები, რომელთაც რომელიმე ქალაქი ან სოფელი ებარათ. მათი ძირითადი შემოსავალი იყო ამ ტერიტორიული ერთეულებიდან აკრეფილი ვადასახადები. პრიკაზების ამოცანების გართულებასთან ერთად იზრდებოდა როგორც მათი მოხელეების რიცხვი, ასევე პრიკაზების რაოდენობა. მაგალითად წარმოიქმნა პომესტიეების, სააფთიაქო, იარაღის, საჯინიბო პრიკაზი და სხვა.

ადგილობრივი მმართველობა ეფუძნებოდა კორმლენიეს სისტემას. ნამესტნიკებსა და ვოლოსტელების (მაზრებსა და ვოლოსტებში) დიდი მთავარი ნიშნავდა, რომლებიც ხელისუფლების განხორციელებისას მოხელეთა აპარატს (**Праведчики, Доводчики**) ეყრდნობოდნენ. კორმლენიე — ანუ საზრდოობის უფლების ვადა შეზღუდული იყო ერთი ან სამი წლით. ამ ხნის განმავლობაში ნამესტნიკი (მთავრის ნაცვალი) თუ ვოლოსტელი (ადგილის უფროსი, თემისთვის) ჭონებას იძენდა, მდიდრდებოდა და ვადის გასვლის შემდეგ ბრუნდებოდა სატახტო ქალაქში, სადაც მას დიდი მთავრისათვის სამსახური უხელფასოდ უნდა შეესრულებინა. თავისი რიგის მოსვლის შემდეგ დაიშვებოდა კორმლენიეს ხელახლა ბოძება.

ცენტრალიზაციის პერიოდის სახელმწიფო წყობილება რუსეთში

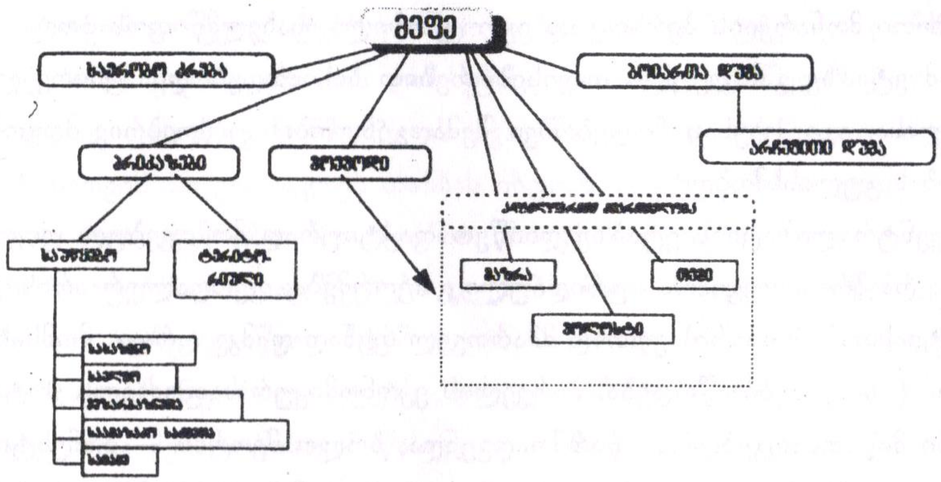

XV საუკუნიდან ბევრი მოხელე კორმლენიეს წყალობით დამოუკიდებელი გახდა და ამდენად იგი მიუღებელი იყო ცენტრალური ხელისუფლებლებისათვის. ამიტომ მცირდებოდა საზრდოობის უფლების ვადა; ხდებოდა შეწირულობათა რეგლამენტაცია; იზღუდებოდა მათი სასამართლო ფუნქციები.

ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის გავლენამ განაპირობა ხელისუფლების პოლიტიკასა და სტრუქტურაში ძლიერი დესპოტური მმართველობის შემოღება. სახელმწიფოს ძირითად დასაყრდენად იქცა ქალაქების კავშირი პომესტიურ აზნაურობასთან. ცენტრალიზაციის ამ ტენდენციას თან ახლდა გლეხობის მიმაგრება მიწაზე და წოდებრივი დიფერენციაციის გაზრდა.

§ 4. რუსეთის (მოსკოვის) სახელმწიფო და სამართალი (XV-XVII ს.ს.)

სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წყობილება. XV-XVII საუკუნეები რუსეთის სახელმწიფოს ისტორიაში წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდად იყო ცნობილი. სახელმწიფოს პოლიტიკა ამ ეტაპზე გარკვეული თავისებურებით ხასიათდებოდა. უპირველეს ყოვლისა, იგი ქვეყნის წოდებრივი შემადგენლობის უფლებრივ მდგომარეობას გულისხმობდა.

ცენტრალიზაციის ეტაპზე დაიწყო ფაქტიურად მოპოვებულ უფლებათა და პრივილეგიათა იურიდიული გაფორმება; ფეოდალურ არისტოკრატიასთან (ბოიარი) ერთად მმართველ ფენად დამკვიდრდა მომსახურეთა (აზნაურები) წოდება. პირველის ეკონომიკურ საფუძველს ვოტჩინური მიწათსარგებლობა წარმოადგენდა, ხოლო მეორის — პომესტიური. ვოტჩინა, მამული, მემკვიდრეობით გადაეცემოდათ, პომესტიე აზნაურებს გარკვეული სამსახურის შესრულების პირობით ეძლეოდათ და მემკვიდრეობით არ გადადიოდა. ამ სამართლებრივ რეჟიმს მოჰყვა გლეხთა გადადინება პომესტიური ნაკვეთებიდან ვოტჩინებში და პომეშჩიკებსა და ვოტჩინიკებს შორის ბრძოლის გაძლიერება.

XVI საუკუნიდან დაიწყო ვოტჩინისა და პომესტიეს იურიდიული გათანაბრების პროცესი. დადგინდა სახელმწიფო (სამხედრო) სამსახურის ერთიანი წესი, ანუ ვოტჩინისა და პომესტიეს მფლობელს მეფისათვის თანაბარი ოდენობის ჯარი უნდა გამოეყვანა. ამასთან, გაიზარდა პომესტიეს მფლობელთა უფლებები: შეიძლებოდა პომესტიეს ვოტჩინაზე გაცვლა, ხოლო XVII საუკუნიდან მეფის ბრძანებით პომესტიე შეიძლებოდა ვოტჩინად გადაქცეულიყო.

ქალაქის მოსახლეობა XVII საუკუნეში დამოუკიდებელ სახელს ღებულობდა — **Посадские люди**. ამ პერიოდში განუხრელად იზრდება ქალაქებისა (სამარა, სარატოვი, ჩებოკსარი, სვიაჟისკი და სხვა) და ქალაქის მოსახლეობის რიცხვი. თუმცა ეს ქალაქები ჯერ კიდევ არ იყო დასა-

ვლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ქალაქების მსგავსად მრეწველთა ორგანიზაციული ცენტრები.

რუსეთის ქალაქების ჩამორჩენილობა კარგად ჩანს 1550 წლის სამართლის წიგნში, სადაც ქალაქის პატრიციატის უმაღლესი ფენა, თავისი მდგომარეობით ფეოდალებს უახლოვდება. ვაჭრის პატივი და ღირსება მცირე რაბათელი ადამიანის ღირსებასა და პატივთან შედარებით 50-ჯერ მეტად ფასობს კანონმდებლის თვალში. საშუალო რაბათელის უპატიობისათვის ათჯერ ნაკლებ თანხას იხდიან, ვიდრე ვაჭრის უპატიობისათვის. რუსი ვაჭრების მოთხოვნით, მთავრობამ უცხოელებს უბაჟოდ ვაჭრობა აუკრძალა. რაც შეეხება გლეხებს, მათი მიმაგრება მიწებზე შედარებით ადრე დაიწყო. 1497 წლის სამართლის წიგნით დადგინდა „იურის დღე“ ანუ, როცა გლეხს „პოჟილოეს“ გადახდის შემდეგ უფლება ეძლეოდა მებატონისაგან წასულიყო. ეს მოთხოვნა გამწვავდა 1550 წლის წიგნში (1581 წლიდან — **Заповедные лета**), როცა გარკვეულ პერიოდში ასეთი წასვლაც აიკრძალა. XVI საუკუნიდან გამოიცემოდა ბრძანებები, რომლებიც ადგენდა გაქცეული გლეხის დაბრუნების ვადებს (5-15 წელი). გლეხის მიწაზე მიმაგრების დამაგვირგვინებელი აქტი იყო 1649 წლის ძეგლისდება, რომელმაც უარყო წინა აქტით დადგენილი წესი და გლეხის უვადო ძებნა დააკანონა. კანონი გაქცეული გლეხის დაფარვისათვის გარკვეულ პასუხისმგებლობას ადგენდა. მიწაზე გლეხთა მიმაგრება ორი გზით ხორციელდებოდა: ეკონომიკური და არაეკონომიკური. ეკონომიკური დაკაბალება გლეხებს შორის უფლებრივ განსხვავებას გულისხმობდა. XVI საუკუნეში გლეხები ორ კატეგორიად გაიმიჯნენ — „სტაროჟიდცები“ და „ნოვოპრიხოდცები“. პირველი კატეგორია საკუთარ მეურნეობას ეწეოდა და ამისთვის შეწირულობას იხდიდა და ფეოდალური მეურნეობის საფუძველს წარმოადგენდა; მეორეს, როგორც ახალ მოსულს, შეწირულობათა მთლიანი გადახდის საშუალება არ ჰქონდა და გარკვეული შეღავათებით სარგებლობდა, — იღებდა კრედიტებს და გირაოს. მებატონის დამოკიდებულება მათდამი საკმაოდ კაბალური იყო და ისინი აქაც სხვადასხვა სტატუსით სარგებ-

ლობდნენ. დაკაბალებული გლეხი შეიძლება მენახევრე ყოფილიყო (მოსავლის ნახევრისათვის მომუშავე) ან „სერებრიანნიკი“ (პროცენტისათვის მომუშავე).

გლეხის ჰიმაგრების არაეკონომიკური პოლიტიკა ხოლოპის ინსტიტუტის არსებობაში გამოვლინდა, რომელმაც „რუსსკაია პრავდას“ შემდეგ გარკვეულწილად სახე იცვალა. შეიზღუდა ხოლოპობის წყარო. გახშირდა ხოლოპის გათავისუფლების შემთხვევები. ხოლოპი უკვე არ შეიძლებოდა ანდერძით გადაცემულიყო. მისი შვილები ხოლოპებად აღარ იქცეოდნენ. ასეთმა რეფორმებმა ხოლოპი უფლებრივი მდგომარეობით გლეხს გაუთანაბრა.

სახელმწიფო წყობილება. ივანე IV (მრისხანემ), როგორც სახელმწიფოს მეთაურმა, 1547 წლიდან ოფიციალურად მეფის ტიტული მიიღო და მისი ხელისუფლება შემკვიდრეობითი გახდა.

სახელმწიფოს მართვაში იგი ***ბოიართა დუმას*** ეყრდნობოდა. სწორედ ამ მუდმივმოქმედი ორგანოს არსებობა განაპირობებდა რუსეთში წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის არსებობას. 1549 წლიდან ბოიართა დუმას შემადგენლობაში ***არჩევითი დუმა*** დაფუძნდა, რომელიც მეფის ნდობით აღჭურვილი პირებისაგან იქმნებოდა.

სახელმწიფო ორგანოთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ***საერობო კრებებს*** (XVI-XVII ს.ს.). მისი მოწვევა მეფის სიგელის მიხედვით ხდებოდა ბოიართა დუმის, საეკლესიო კრებების, აზნაურებისა და პოსადნიკების წრიდან. აზნაურები მეფის არმიის ძირითად დასაყრდენს შეადგენდნენ და ამიტომ ეს წოდება მეფის კარზე მთავარი მომსახურე ძალა იყო. პოსადნიკები კი მეფის ხაზინის ძირითად დასაყრდენს შეადგენდნენ. სწორედ ამ ფუნქციების გამო ხდებოდა მათი მიწვევა საერო კრებებზე. მათ შორის წინააღმდეგობების არსებობა კი მეფის მონარქიული ხელისუფლებას ბალანსირებისა და განმტკიცების საშუალებას აძლევდა.

საერო კრებებზე საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ძირითადი საკითხები (კანონმდებლობა, ფინანსები, სახელმწიფო აღმშენებლობა) წყდებოდა. საკითხის განხილვა წოდებების მიხედვით (პალატების მიხედვით) ხდებოდა, გადაწყვეტილებას კრება ერთხმად იღებდა.

ადგილებზე წოდებრივ წარმომადგენლობით ორგანოს ფუნქციებს საერობო და სამაზრო „ჭოხები“ ასრულებდნენ. ამ ორგანოთა შემოღებამ ჯერ შეზღუდა, შემდეგ კი შეცვალა კორმლენიის სისტემა: არჩევითი თვითმმართველობის ჭოხები საკუთარ თავზე იღებდნენ ფინანსურ-საგადასახადო (საერობო) და საპოლიციო-სასამართლო (სამაზრო) ფუნქციებს. ამ ორგანოთა კომპეტენცია განისაზღვრებოდა სამაზრო სიგელებითა და საერობო სიგელებით, რომელთაც მეფე აწერდა ხელს. საერობო და სამაზრო ჭოხებში შედიოდნენ: ერისთავები, ორმოცდაათისთავები, მამასახლისები, დიაკები.

სამაზრო და საერობო ჭოხების საქმიანობის კონტროლი დარგობრივი პრიკაზებით ხდებოდა. ჩატარდა საპრიკაზო სისტემის რეორგანიზაცია. მათ მუშაობაში მკაცრად განსაზღვრული ბიუროკრატიული სტილი გამოიკვეთა, რაც ვერტიკალურად მკაცრ დამორჩილებასა და ჰორიზონტალურად ინსტრუქციებითა და მიწერილობებით ხელმძღვანელობაში აისახა.

XVII საუკუნიდან განხორციელდა ***ადგილობრივი მმართველობის*** რეორგანიზაცია: სამაზრო, საერობო ჭოხები და ქალაქის მმართველები ცენტრიდან დანიშნულ ვოევოდებს დაექვემდებარნენ. ისინი ადმინისტრაციულ, საპოლიციო და სამხედრო ფუნქციებს ახორციელებდნენ. ვოევოდებთან გაჩნდა სპეციალური აპარატი (საპრიკაზო ჭოხი) დიაკების, პრისტავების და პრიკაზჩიკების შემადგენლობით.

სამართალგანვითარება. წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის სამართალგანვითარება რუსეთში, უპირველეს ყოვლისა, ამ ეტაპზე განხორციელებულ სამართლებრივი პოლიტიკის შედეგია.

სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია გარკვეული რეფორმების ჩატარებას მოითხოვდა როგორც ადმინისტრაციულ, ისე საფინანსო და სამხედრო სფეროში. საპრიკაზო-ვოევოდური სისტემის დამკვიდრებამ ხელი შეუ-

წყო მმართველობის ცენტრალიზაციას და სასახლურ-ვოტჩინური სისტემის ლიკვიდაციას.

საფინანსო რეფორმა XVI საუკუნის 30-იან წლებში ჩატარდა. ფინანსებმა სახელმწიფოს ხელში მოიყარა თავი. XVI საუკუნის ბოლოს მიწის მთელი სავარგულების აღწერა მოხდა და დაწესდა ერთიანი სავაჭრო ბაჟი საქონლის ფასის 5%-ის ოდენობით.

სამხედრო რეფორმა აზნაურთა სავალდებულო სამსახურის იდეასთან იყო დაკავშირებული. მომსახურეები სამსახურის საფასურს პომესტიების სახით ღებულობდნენ. აზნაურები სამხედრო ძალის ძირითადი დასაყრდენი იყო, რომლებიც პროფესიონალ მეომრებს აგზავნიდნენ არმიაში (მსროლელები, მეზარბაზნეები); დაშვებული იყო სამხედრო მოსამსახურეთა ჭირავნობა. XVII საუკუნიდან გაჩნდა ახალი რეგულარული ჯარი (რეიტარები, დრაგუნები და სხვა).

XVI საუკუნიდან კერძო სამონასტრო მიწების კონფისკაციაც დაიწყო, ხოლო 1551 წლისათვის დადგა საკითხი საეკლესიო მიწების სეკულარიზაციის შესახებ. ეს ღონისძიებები პრაქტიკულად მთლიანად არ გატარებულა; მოხდა მხოლოდ სამონასტრო მიწების ნაწილის კონფისკაცია და შეიზღუდა მონასტრებისათვის ვოტჩინების მემკვიდრეობით გადაცემა. მონასტრებს ვოტჩინების ყიდვა აეკრძალათ. აიკრძალა „თეთრი“ ბერობა. ამასთან, გაიზარდა მონასტრების პოლიტიკური როლიც. 1589 წელს რუსეთში ეკლესიამ სრული დამოუკიდებლობა მიიღო და შემოვიდა პატრიარქის თანამდებობა. საერო კანონმდებლობით პირველად დადგინდა პასუხიმგებლობა საეკლესიო დანაშაულებისათვის.

ხელისუფლების განმტკიცებაში გადამწყვეტი პოლიტიკური ეტაპი იყო ***ოპრიჩნინა*** (1565-1572 წ.წ.). ქვეყნის მთელი ტერიტორია ოპრიჩნინებად დაიყო, რაც საგანგებო მდგომარეობით იყო გამოწვეული და ტრადიციულ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დაყოფას არ ემყარებოდა. საგანგებო შეიარაღებული ქვედანაყოფები (ოპრიჩნიკები) ოპრიჩნინას ძირითად დასაყრდენს და რეპრესიების მექანიზმს წარმოადგენდნენ.

ასეთ პირობებში საკმაოდ მკაცრი სისხლისა და სიხლის სამართლის პროცესის პრაქტიკა დამკვიდრდა.

რეფორმებმა თავისი გავლენა იქონია რუსეთის ფეოდალური სამართლის წყაროებზე. უპირველეს წყაროს ადათებთან ერთად კანონი წარმოადგენდა. XV-XVII საუკუნეები ცნობილია ფართო კანონშემოქმედებითი საქმიანობით. 1497 წელს შეიქმნა პირველი რუსული კოდექსი, რომელშიც ასახვა ჰპოვა „რუსსკაია პრავდას“, ადათების, ლიტვის სტატუტთა ნორმებმა და სასამართლო პრაქტიკამ. ამ კოდექსის შედგენას ვლადიმერ გუსევს მიაწერენ, რომელიც მალე, სამართლის წიგნის გამოსვლის შემდეგ, მთავრობის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში მონაწილეობისათვის სიკვდილით დასაჯეს. 1497 წლის სამართლის წიგნი 68 მუხლისაგან შედგება და ძირითადად სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის პროცესის ნორმებს შეიცავს.

1550 წელს კიდევ ერთი სამართლის წიგნი (ასისთავი) შეიქმნა, რომელიც 1551 წლიდან ამოქმედდა. ეს კრებული ეყრდნობოდა ვასილ III-ის სამართლის წიგნს, რომელსაც მართალია ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ მისი არსებობა ისტორიკოსთათვის ეჭვგარეშეა, აგრეთვე მეფის მიერ გამოცემული სამართლის სიგელებს და 1497 წლის სამართლის წიგნის ზოგიერთ ნორმებს. ასისთავი 100 მუხლისაგან შედგება და ნაწილობრივ თუ არის სისტემატიზირებული. იგი სამოქალაქო სამართლის კრებულად მიიჩნევა და პირობითად ოთხ ნაწილადაა დაყოფილი: 1. ცენტრალური სასამართლო ორგანოების საქმიანობა; 2. საოლქო სასამართლოები; 3. სამოქალაქო სამართლის პროცესი; 4. დამატებითი მუხლები.

1550 წლის სამართლის წიგნის მიხედვით რუსეთის სახელმწიფოში კანონს უკუქცევადი ძალა არ ჰქონდა, ხოლო სასამართლო პროცესი საბრალდებო ხასიათს ატარებდა. იზრდებოდა იმ საქმეთა რიცხვი, სადაც საქმის აღძვრის ინიციატივა სახელმწიფოს ეკუთვნოდა.

მტკიცების პროცესი ამ ეტაპზე პრიმიტიული იყო: მხარეები სასამართლოს წარუდგენდენ რა მტკიცებულებებს, გაივლიდნენ განსაკუთრე-

ბულ გამოცდას, რომლის შედეგი წყვეტდა საქმეს. ხშირად პროცესი სასამართლო ორთაბრძოლის შედეგებით წყდებოდა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეკისრებოდა დანაშაულის აღიარებას. მნიშვნელოვანი იყო ორდალებისა და ფიცის, როგორც მტკიცებულების როლი.

1550 წლის კოდექსი დანაშაულთა შემადგენლობის დამუშავებისა და დიფერენციაციის თვალსაზრისით უფრო პროგრესულია.

მმართველობის წესის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები სასტიკად ისჯებოდა. თუ ცილისმწამებელი ცნობილი იქნებოდა ბოროტ ადამიანად, იგი სიკვდილით ისჯებოდა; ცრუმოწმე საქვეყნოდ მათრახდებოდა; ყალბი დოკუმენტების დამზადება იდევნებოდა.

სახელმწიფო დანაშაულთა სფეროში სიკვდილით დასჯა იყო გათვალისწინებული ღალატისა და ქალაქის მტრისათვის ჩაბარებისათვის.

თაღლითობის ცნება პირველად რუსული სამართლის ისტორიაშია მოხსენიებული. თაღლითი ჭურდის თანაბრად ისჯებოდა. ჯერ კიდევ შენარჩუნებულია სისხლის დაურვების სისტემა, მაგრამ მან თვისება შეიცვალა. „პროდაჟა“ სახელმწიფო სასჯელების დამატებითი ღონისძიება იყო. იგი უფრო წააგავს სასამართლო ბაჟს, ვიდრე კერძო სასჯელს.

კოდექსში სასჯელთა სისტემა საკმაოდ მკაცრია. თემის მიერ ავკაცად აღიარებულ პირებს, რომელთაც ყაჩაღობა, ცეცხლის წაკიდება და სხვა ჩაიდინეს, სიკვდილით სჯიდნენ. რეციდივის შემთხვევაში, ქურდს სიცოცხლეს ასალმებდნენ. ასევე სიკვდილით ისჯებოდა ბატონის მკვლელი.

სხეულებრივი სასჯელებიდან კანონი გაროზგვას და გამათრახებას ცნობდა.

თავისუფლების აღკვეთა არ იყო გავრცელებული. იგი მეტად იშვიათად გამოიყენებოდა. პატიმრობა ინიშნებოდა როგორც აღმკვეთი ღონისძიება საქმის სასამართლოში განხილვამდე.

კოდექსში ვხვდებით განუსაზღვრელ სანქციებსაც. მაღალი თანამდებობის პირისათვის სასჯელს მეფე თავისი შეხედულებით აწესებდა.

XVI საუკუნის რუსეთში მშობლებს სრული უფლება ჰქონდათ თავისი შვილი ხოლოპად გაეყიდათ. შვილებს მშობლის თანხმობის გარეშე არ შეეძლოთ საკუთარი თავის გაყიდვა ხოლოპად.

სასამართლო სისტემა რამდენიმე ინსტანციას მოიცავდა: 1. ნამესტნიკების სასამართლოს (ვოლოსტელი, ვოევოდი); 2. პრიკაზების სასამართლოს; 3. ბოიართა სათათბიროს ან დიდი მთავრის სასამართლოს. პარალელურად მოქმედებდა საეკლესიო სასამართლოები.

ეკლესია მართლმსაჯულების განხორციელებისას საეკლესიო იერარქიას ეყრდნობოდა (მიტროპოლიტთა მართლმსაჯულება და ასთავი, რომელიც საეკლესიო კრებამ მიიღო).

XV-XVI საუკუნეების ***საოჯახო სამართალი*** მნიშვნელოვანწილად ადათებს ეყრდნობოდა და საეკლესიო სამართლის გავლენას განიცდიდა. იურიდიულ შედეგებს იწვევდა მხოლოდ საეკლესიო ქორწინება. ქორწინების ნამდვილობისათვის მშობლების თანხმობა იყო საჭირო. განსაზღვრული იყო საქორწინო ასაკიც: ვაჟებისთვის — 15 წელი, ქალებისთვის — 12 წელი. ეთიკური წესებისა და ადათების კრებულმა და ასთავმა განამტკიცეს ქმრის უფლებები ცოლზე და მამის უფლებები შვილებზე. დაიშვებოდა მეუღლეთა თანასაკუთრება, მაგრამ ქმარს ეკრძალებოდა ცოლის მზითევის განკარგვა. საერთო საკუთრება შენახვას და შვილებისთვის მემკვიდრეობით გადაცემას ექვემდებარებოდა. ქმრის გარდაცვალების შემდეგ, ქვრივი მანამ ინახავდა მის ქონებას, სანამ მემკვიდრეები სამკვიდროს წილს არ გადაუხდიდნენ.

XV საუკუნიდან ფეხს იკიდებს ანდერძი, რომელიც ქორწინების მომენტში იდებოდა ქმრის მიერ. ცოლის გარდაცვალების შემთხვევაში მის მშობლებს უფლება ჰქონდათ მოეთხოვათ მზითევი. ანდერძის არარსებობის შემთხვევაში ცოცხალი მეუღლე სამუდამოდ სარგებლობდა გარდაცვლილი მეუღლის უძრავი ქონებით.

ეკლესიების განსჯადობას ექვემდებარებოდა რელიგიური დანაშაულები. განსაკუთრებით მძიმე რელიგიური დანაშაულებისთვის დამნაშავეს ცალკე სახელმწიფო სასჯელი ეკისრებოდა. საეკლესიო ერე-

ტიკოსებს სდევნიდა როგორც ეკლესია (დადგენილება), ასევე სახელმწიფო (სამძებრო პრიკაზის მეშვეობით). იკრძალებოდა აზარტული თამაშები და სხვა ამგვარი გართობები, მისნობა, ცრუ წიგნების კითხვა და ა.შ. საეკლესიო სამართალი სასჯელთა თავისებურ სისტემას აყალიბებდა: განდგომა, მონასტერში აღკვეცა და სხვა.

შიდასაეკლესიო საქმიანობა რეგულირდებოდა საკუთარი წესებით და ნორმებით: „ორხელისუფლებიანობის“ იდეა (საერო და სასულიერო) ეკლესიას სახელმწიფოს ძლიერ კონკურენტად აქცევდა.

ამავე პერიოდის მნიშვნელოვანი სამართლის ძეგლია ***1649 წლის ალექსი მიხეილის ძის ძეგლისდება.*** კოდექსის პროექტის შედგენა ავტორიტეტულ კომისიას დაევალა, რომლის წინაშე შემდეგი ამოცანები დაისახა: 1. ამოეკრიბათ წმინდა მოციქულთა წიგნებიდან სახელმწიფო ხელისუფლებისათვის გამოსაყენებად ვარგისი მუხლები; 2. შეეგროვებინათ ადრე გამოცემული მეფეთა ბრძანებულებები; 3. ყველა საჭირბოროტო საკითხზე, რომელზედაც პასუხს სხვა აქტებში ვერ ნახავდნენ, „საერთო ბჭობის“ საფუძველზე შეედგინათ ახალი მუხლები.

1649 წლის ძეგლისდების წყარო იყო პროხეიროხი, ლიტვის სტატუტები, რუსეთში ადრე გამოცემული კანონები („რუსსკაია პრავდა“; 1497 და 1550 წლების სამართლის წიგნები). სჯულდება 25 თავისა და 967 მუხლისაგან შედგებოდა. წინა ეპოქის სამართლის ძეგლების კაზუისტურმა ხასიათმა თავისი გავლენა ახალ კოდექსზეც მოახდინა.

სჯულდების თავები მოცულობით არათანაბარია: I-IX თავში ასახულია მაშინდელი წარმოდგენით სახელმწიფო სამართლის ნორმები, X-XV თავები შეიცავენ სამართალწარმოების და სასამართლო წყობილების მარეგულირებელ ნორმებს, XVI-XX თავები ეძღვნება სანივთო სამართალს, XXI-XXII თავები — სისხლის სამართალს, XXIII-XXV თავები შეადგენენ დამატებებს.

სჯულდება ცალკეული დარგების მიხედვით ასე გამოიყურება:

სამოქალაქო სამართალი. სამოქალაქო ბრუნვის განვითარებამ მიწას სასაქონლო ხასიათის შესძინა. 1649 წლის სჯულდების XVI და XVII

თავები პომესტიეს და ვოტჩინას ეხებოდა. კანონმდებელი მებატონეს უფლებას ანიჭებდა არა მარტო მიწაზე, არამედ ყმა გლეხებზეც. სჯულდება დასავლეთ ევროპული ბენეფიციუმის მსგავსად, ვოტჩინის გვერდით განსაზღვრავდა პომესტიეს სამართლებრივ რეჟიმს. პომეშჩიკს თავისი პომესტიეს გაყიდვა და დაგირავება აკრძალული ჰქონდა. ამიტომ ყოველი გარიგება პომესტიეს ირგვლივ ბათილად ითვლებოდა. ხოლო მათი მყიდველი ან დამგირავებელი, ფაქტიურად, გადახდილ თანხას კარგავდა. პომესტიეს ფლობდნენ მსახურული პირები — აზნაურები, ბოიართა წულები, დიაკები, დრაგუნები. XVII საუკუნიდან პომესტიე მემკვიდრეობით გადაეცემოდა არა მარტო დაღმავალი ხაზის უახლოეს ნათესავებზე, არამედ გვერდით ნათესავებზეც. რაც შეეხება ვოტჩინას, სჯულდების XVII თავის XIII, XV მუხლების მიხედვით იგი მემკვიდრეთა საერთო მფლობელობაში იმყოფება. მამულის განკარგვისათვის საჭირო იყო ყველა თანამფლობელის თანხმობა. მხოლოდ ერთ შემთხვევაში — უფროს ძმას უფლება ჰქონდა მამულის წილი თანხმობის გარეშე გაეყიდა, თუ იგი მამის მიერ დატოვებული ვალის გადასახდელად იყიდებოდა.

სჯულდება იცნობდა როგორც პომესტიეს, ისე პოჟალოვანიეს უკუგამოსყიდვის უფლებას. ვოტჩინის გაყიდვის ან დაგირავებიდან 40 წლის განმავლობაში შეიძლებოდა მისი უკუგამოსყიდვა.

1649 წლის სჯულდებაში რუსული სამართლის ისტორიაში პირველად აისახა სერვიტუტის სამართლებრივი რეჟიმი. გათვალისწინებული იყო სხვისი ნივთით სარგებლობის უფლება (ტყე, საბალახო, პირუტყვისათვის წყლის დასალევი ადგილი).

რუსეთში თანდათან ვითარდება ***ვალდებულების*** ცნება. წინათ ვალდებულება დებიტორის პიროვნებაზე უფლების განხორციელებასაც გულისხმობდა. ამიერიდან იგი თავისი ქონებით აგებდა პასუხს და არა პიროვნებით. რუსულ სამართალში თანდათან იზრდება ხელშეკრულებათა რიცხვი. სესხის, გაცვლილობის და ნასყიდობის გარდა გაჩნდა ქონების ქირავნობის, მიბარებისა და სხვა ხელშეკრულებანი.

მრეწველობისა და მანუფაქტურის განვითარება სამოქალაქო სამართლისაგან მოითხოვდა ქირავნობის ხელშეკრულების დამუშავებას. სჯულდების მიხედვით პირს შეეძლო 5 წლის ვადით მიჭირავებოდა მრეწველს. მაგრამ ეს ხელშეკრულება უნდა დამტკიცებულიყო სახოლოპო პრიკაზში. გარდა პიროვნებისა, ფულად ურთიერთობათა განვითარებას მოჰყვა, საცხოვრებელი სახლისა და ქონების ქირავნობის ინსტიტუტების დამკვიდრება. სჯულდება მათ სამართლებრივ რეჟიმსაც სათანადოდ განსაზღვრავდა.

სისხლის სამართალი. 1649 წლის სჯულდებაში დანაშაული განსაზღვრულია, როგორც სახელმწიფოს მიმართ ურჩობა, მეფის ნების დარღვევა და „ღვთის შიშის“ დავიწყება.

სასჯელი წარმოადგენდა სახელმწიფო ძალადობის ისეთ სასტიკ ღონისძიებას, რომელიც ხორციელდებოდა თვითმპყრობელი მეფის სახელით და მიზნად ისახავდა დაშინებას.

დანაშაულთა სისტემა სჯულდების მიხედვით შემდეგი სახით შეიძლება წარმოვიდგინოთ: 1. ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: ღვთის გმობა მართლმადიდებლის მიერ, ტაძარში ლიტურგიის მსვლელობის ჩაშლა და სხვა; 2. სახელმწიფო დანაშაულები: მეფის ან მისი ოჯახის წევრების მიმართ ნებისმიერი ქმედება (განზრახვაც), აჯანყება, შეთქმულება, ღალატი. ასეთი კატეგორიის დანაშაულისათვის არა მარტო მისი ჩამდენი, არამედ ოჯახის წევრებიც ისჯებოდნენ; 3. მმართველობის დადგენილი წესების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: სასამართლოში წინასწარი განზრახვით არგამოცხადება ან პრისტავისათვის წინააღმდეგობის გაწევა; ყალბი სიგელებისა და ბეჭდების დამზადება; საზღვარგარეთ თვითნებური გამგზავრება; ყალბი ფულის მოჭრა; სასამართლოში ცრუ დაფიცება; ცრუ ჩვენების მიცემა და სხვა; 4. ღირსების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: გაქცეულთათვის თავშესაფრის მიცემა, ქონების უკანონო გაყიდვა (მოპარულის, სხვისი ქონების) და სხვა; 5. თანამდებობრივი დანაშაულები: მექრთამეობა, გამოძალვა, უკანონო გადაწყვეტილების მიღება ანგარებით ან სხვა ქვენაგრძ-

ნობით, დოკუმენტების ფალსიფიცირება, მოროდიორობა, სამხედრო ნაწილიდან გაქცევა და ა.შ.; 6. პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: მკვლელობა (უბრალო და კვალიფიციური — მშობლების, ბატონის) სხეულის დაზიანება, ცემა, შეურაცხყოფა, ცრუ ინფორმაციის გავრცელება. საერთოდ არ ისჯებოდა მოღალატის ან ქურდის შემთხვევის ადგილზე მკვლელობა; 7. ქონებრივი დანაშაულები: **Татьба** (უბრალო და კვალიფიციური: საეკლესიო ქონების, სამსახურებრივი, ცხენის ქურდობა), ყაჩაღობა, ძარცვა, თაღლითობა, ცეცხლის წაკიდება, სხვისი ქონების ძალით დაუფლება, სხვისი ქონების გაფუჭება; 8. ზნეობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები: შვილების მშობლებისადმი დაუმორჩილებლობა; მოხუცი მშობლების შენახვაზე უარის თქმა; ბატონის კავშირი მონა ქალთან.

სასჯელთა სისტემისათვის კი დამახასიათებელი იყო: 1. სასჯელის ინდივიდუალიზაცია. ცოლი და შვილები დამნაშავის მიერ ჩადენილი ქმედებისათვის პასუხს არ აგებდენ. თუმცა, გადმონაშთის სახით ისევ არსებობდა მესამე პირების პასუხისმგებლობის პრინციპი: თუ ბატონი სხვის გლეხს მოკლავდა, ზიანის ასანაზღაურებლად მას სხვა გლეხი უნდა გაეცა. მნიშვნელოვანწილად პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა დანაშაულის ჩამდენი პირის თავდებს; 2. სასჯელთა წოდებრივი ხასიათი. ერთი და იგივე დანაშაულისათვის სხვადასხვა წოდების წარმომადგენლები სხვადასხვა პასუხისმგებლობას კისრულობდნენ (ანალოგიური დანაშაულისათვის ბატონი თუ ღირსების ჩამორთმევით დაისჯებოდა, ქვედა ფენის წარმომადგენელი — გამათრახებით (თავი X); 3. სასჯელის დადგენის განუსაზღვრელობა. ეს ნიშანი სასჯელის მიზანს — დაშინებას უკავშირდება. განაჩენში შეიძლება ასახულიყო არა სასჯელის სახე, არამედ ისეთი ფორმულირება, როგორიცაა: „ბატონი განსაზღვრავს“, „ბრალის მიხედვით“ ან „დაისაჯოს მკაცრად“. ზოგჯერ, თუ სასჯელი მითითებული იყო, არ იყო ნაჩვენები მისი აღსრულების ხერხი („დაისაჯოს სიკვდილით“), ან არ იყო მითითებული სასჯელის ვადა (ჩააგდონ ციხეში ბატონის ბრძანებამდე). სასჯელის განუსაზღვრელობის პრინციპს ემატე-

ბოდა სასჯელთა სიმრავლის პრინციპი. ერთი და იგივე დანაშაულისათვის შეიძლებოდა ერთი და იმავე დროს რამდენიმე სასჯელის დაწესება: გამათრახება, ენის მოჭრა, გასახლება, ქონების კონფისკაცია.

დაშინების მიზანს ემსახურებოდა დასჯის განსაკუთრებული სიმბოლიკის არსებობა: დამნაშავის წინააღმდეგ იყენებდნენ ტალიონის პრინციპს.

გასხვავდებოდა სასჯელის აღსრულების ხერხებიც. მაგალითად, სიკვდილით დასჯა სრულდებოდა ბორბალზე გაკვრით, დანაწილებით (დამნაშავეს ჯერ ხელებს მოჰკვეთდნენ, მერე ფეხებს და ბოლოს თავს), დაწვით, ყელში ცხელი რკინის ჩასხმით, მიწაში დამარხვით. ეს იყო კვალიფიციური ხერხები. უბრალო სიკვდილით დასჯა ხორციელდებოდა თავის მოკვეთითა და ჩამოხრჩობით.

დამასახიჩრებელი სასჯელები მოიცავდა: ხელის მოკვეთას, ფეხის მოკვეთას, ენის ამოგლეჯას, ტუჩებისა და ყურის მოჭრას, თვალის ამოთხრას. ეს სასჯელები გამოიყენებოდა როგორც დამატებითი, ისე ძირითადი სასჯელის სახით. მათ დაშინების გარდა ის ფუნქცია ჰქონდა, რომ დამნაშავე საზოგადოებისაგან გამორჩეული ყოფილიყო კასტრირებული სხეულით. გამაწბილებელ სასჯელებს ეკუთვნოდა გამათრახება ან გაჯოხვა, რომელიც ხალხის თავშეყრის ადგილებზე (ქალაქის ცენტრი) ხდებოდა. ციხეში ჩასმა, როგორც სასჯელის სპეციალური სახე, გამოიყენებოდა 3 დღიდან 4 წლამდე ან განუსაზღვრელი ვადით. დამატებით სასჯელად ითვლებოდა გასახლება.

დიდებულთათვის დაწესებული იყო ჩინის ჩამორთმევა, რაც სამოქალაქო სიკვდილს უთანაბრდებოდა; ფართოდ გამოიყენებოდა ქონებრივი სანქციები. მისი უმაღლესი ზომა იყო ქონების კონფისკაცია. სასჯელთა სისტემაში შედიოდა საეკლესიო სასჯელები (შერისხვა, ეკლესიიდან მოკვეთა, მონასტერში გასახლება და სხვა).

კანონების გარდა, სამართლის წყაროებს შორის დიდ როლს ასრულებდა: „ბოიართა დუმის განაჩენები“, საერობო კრებების დადგენილებანი, პრიკაზების დარგობრივი განკარგულებანი, კერძო აქტები — სასულიერო პირთა სიგელები, ხელშეკრულებები („რიადი“).

§ 5. რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი აბსოლუტიზმის ხანაში (XVII ს. II ნახ. - XVIII ს. II ნახ.)

XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან რუსეთში აბსოლუტური მონარქია დამკვიდრდა. აბსოლუტური მონარქიისათვის დამახასიათებელი იყო ხელისუფლების თავმოყრა ერთი პირის ხელში (როგორც საერო, ისე სასულიერო). ხელისუფლების ასეთი გაერთიანება ეგვიპტის ფარაონების, რომის იმპერატორების და XX საუკუნის დიქტატორთა მიერაც ხორციელდებოდა, მაგრამ ეს მაინც არ იყო აბსოლუტიზმი, მისი პოლიტიკური დატვირთვით. აბსოლუტიზმისათვის დამახასიათებელია ფეოდალური მეურნეობის კაპიტალისტურ რელსებზე გადასვლა. სხვადასხვა ქვეყნებში ეს გადასვლა სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდებს ემთხვევა, თუმცა ისინი საერთო ნიშნებს ინარჩუნებენ. აბსოლუტური მონარქიისათვის დამახასიათებელია ძლიერი პროფესიონალური ბიუროკრატიული აპარატი, ძლიერი არმიის ყოლა და წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოების გაუქმება.

თუ გერმანიაში აბსოლუტიზმი „პროვინციული აბსოლუტიზმის“ სახეს ატარებდა, ბრიტანეთში — „შეზღუდული აბსოლუტიზმის“ სახეს, ხოლო საფრანგეთში — „განათლებული აბსოლუტიზმის“ სახეს, რუსეთის აბსოლუტიზმს მათგან განსხვავებული თავისებურებები გააჩნდა: 1. ევროპის აბსოლუტიზმი ფეოდალური ინსტიტუტების გაუქმებით დაიწყო (განსაკუთრებით გლეხთა უფლებები), რუსეთის აბსოლუტიზმი საგლეხო მეურნეობის განვითარებას დაემთხვა; 2. დასავლეთ ევროპის აბსოლუტიზმის სოციალურ ბაზას აზნაურობისა და ქალაქების (თავისუფალი, საიმპერატორო) კავშირი წარმოადგენდა, რუსეთის აბსოლუტიზმი მთლიანად მომსახურე აზნაურთა კატეგორიას ეყრდნობოდა.

რუსეთის აბსოლუტიზმის იდეოლოგია მთლიანად „პატრიარქალურია". სახელმწიფოს მეთაური (მეფე, იმპერატორი) მიჩნეულია „ერის მამად", „ხალხის მამად". ამიტომ მას უფლება აქვს აღზარდოს „შვილები" და აკონტროლოს ყველაფერი კერძო და საზოგადოებრივი ცხოვრების მცირედი გამოვლინებებიც (როდის უნდა აინთოს სინათლე, რა ცეკვები შეიძლება შესრულდეს, როგორი კუბოთი შეიძლება დაიმარხოს, გაიპარსონ წვერი თუ არა და ა.შ.). ამ ეპოქას რუსეთში „პოლიციურსაც" უწოდებდნენ, რამეთუ, სწორედ აბსოლუტიზმის ხანაში შეიქმნა რუსეთში პროფესიონალური პოლიცია, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ წვრილმანს აკონტროლებდა.

არც „განათლებული აბსოლუტიზმის" იდეოლოგიაა რუსეთისთვის უცხო: წარმოიშვა ფრანგული და ბრიტანული სამართლის მსგავსი ფორმები, იყო მცდელობა „სამართლებრივი სახელმწიფოს" ნიშნების დამკვიდრებისა, მიიღეს კულტურული განათლების კონსტიტუცია. ყველა ეს ღონისძიება არა მარტო კონკრეტული მონარქების (ეკატერინე II, ალექსანდრე I) მოთხოვნით იყო განპირობებული, არამედ მათ ხელს უწყობდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარებაც. ეკონომიკაში ინერგებოდა მერკანტელიზმის იდეოლოგია, რომელიც ორიენტაციას ექსპორტის უპირატესობაზე იღებდა და სახელმწიფო პროტექციონიზმს უწყობდა ხელს.

პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა რეფორმებმა საზოგადოებრივ სტრუქტურაში ცვლილებები გამოიწვია. პეტრე პირველის დროს კანონმდებლობა აზნაურობას, ერთიანი უფლება-მოვალეობების მინიჭებით, ერთ მთლიან წოდებად განიხილავდა. 1714 წელს, კანონით, პომესტიე ვოტჩინას გაუთანაბრდა. ფეოდალი სამსახურის საფასურად ადგილ-მამულს დროებით სარგებლობაში იებულობდა. ჩნ[illegible]

ამაღლდა მემამულეთა უფლებრივი მდგომარეობა, თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ამის გაკეთება რუსეთს პეტრე პირველმა უზარმაზარი მსხვერპლის ფასად დაუსვა. რაც შეეხება ყმა-გლეხობას, მათი ექსპლუატაცია კიდევ უფრო გაძლიერდა. პეტრე პირველი ბარბაროსული საშუალებით არა მარტო რუსულ ჩამორჩენილობას ებრძოდა, არამედ ქვედა ფენების წინააღმდეგობასაც.

საკანონმდებლო წესით გაფორმდა საზოგადოების ოთხ წოდებად დაყოფა: აზნაურები (შლიახტა), სასულიერო პირები, ქალაქის ხალხი (მეშჩანები) და გლეხობა. სამღვდელოება ორ ნაწილად გაიყო: თეთრ და შავ სამღვდელოებად. რამდენადაც ბერს ცოლის შერთვის და მონაზონს გათხოვების უფლება არ ჰქონდა და მათ შთამომავლები არ რჩებოდათ, წოდებად უნდა ჩაითვალოს მხოლოდ თეთრი სამღვდელოება. ეს უკანასკნელი მღვდელმსახურებად და საეკლესიო მსახურებად იყოფოდა. პეტრე პირველი შავი სამღვდელოების წინააღმდეგ იბრძოდა და 1723 წელს ბერად აღკვეცა კანონით აიკრძალა. თუმცა ბოლო პერიოდის ისტორიკოსები პეტრე პირველის როლს რუსეთის ეროვნულ სახელმწიფოს განმტკიცებაში ასეთი თვალით აღარ უყურებენ, მაგრამ ს.მ.სოლოვიოვის სიტყვით რომ ვთქვათ, იგი არ იყო მეფე, ამ სიტყვის წინაპრისეული გაგებით, „იგი იყო გმირი — საზოგადოების გარდამქმნელი, ახალი სამეფოს, იმპერიის დამაარსებელი. კაცი, რომელიც რაც უფრო ეძლეოდა თავის გარდამქმნელ საქმიანობას, მით უფრო ნაკლებად მოგვაგონებდა თავის წინაპრებს. პეტრე იყო, უპირველეს ყოვლისა, მოქმედების ადამიანი, იგი იყო ძველი რუსეთის ახალ რუსეთად გარდამქმნელი".

რაც შეეხება ***სახელმწიფო წყობილებას*** — დიდი მნიშვნელობა [illegible] XVIII საუკუნის რეფორმებს

ფორმირება დაიწყო. ჯერ კიდევ არსებობდა პრიკაზების სისტემა, მაგრამ მათ გვერდით შეიქმნა მინისტრების და კონსილიუმების ინსტიტუტი, სადაც პრიკაზების მესვეურნი და მხედართმთავრები შედიოდნენ. სახელმწიფოს მართვაში პირად კანცელარიას, ე.წ. კაბინეტს, დიდი როლი დაეკისრა.

სახელმწიფო სტრუქტურების რეორგანიზაციაში მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო 1708-1709 წლებში ქვეყნის გუბერნიებად დაყოფა. თავდაპირველად 8 გუბერნია შეიქმნა, რომელიც ათამდე გაიზარდა. ამ რეფორმის მიზანი იყო ადგილებზე ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება.

1711 წელს პეტრე პირველის ბრძანებულებით შეიქმნა ***სენატი***,

ტურათა კოლეგიას ჰყავდა კანცელარია, რომელიც შედგებოდა მდივნების, ნოტარიუსების, მთარგმნელების და რჩივარიუსებისაგან.

ადგილობრივი მმართველობის სფეროში მნიშვნელოვანი რეფორმები ჩატარდა. 1713 წლიდან აზნაურები გუბერნიებში ირჩევდნენ რვიდან თორმეტამდე მრჩეველს (ლანდრატს). 1733 წელს გუბერნიებში შეიქმნა საპოლიცმაისტერო კანტორები. 1775-1783 წლებში ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული რეფორმების მიხედვით რუსეთში შეიცვალა ისტორიულად ჩამოყალიბებული საზღვრები. გუბერნიებად და მაზრებად ახალი დაყოფა დაფუძნებული იყო დასაბეგრი მოსახლეობის ოდენობაზე. გუბერნიები ერთიანდებოდა „საგუბერნატოროდ“. ძველი მაზრების ნაცვლად 500-მდე ახალი მაზრა შეიქმნა

ყება. დაარსდა სპეციალური პალატა (1700 წ.), რომელსაც სამართლის ნორმების კოდიფიკაცია ევალა. პალატამ მუშაობა დაამთავრა 1703 წელს. პროექტი 25 თავისაგან შედგებოდა და აბსოლუტურად განახლდა შინაარსობრივად.

1725 წელს მუშაობა დამთავრდა კიდევ ერთ კანონთა კრებულზე, რომელმაც მოიცვა მანამდე არსებული ყველაზე გავრცელებული სამართლებრივი აქტები: 1. რეგლამენტები. სულ ამ პერიოდში 7 რეგლამენტი დამტკიცდა (სახელმწიფო გასავლების შესახებ - 1719 წელს, შემოსავლის შესახებ - 1719 წელს და სხვა); 2. მანიფესტები, რომელსაც მონარქი გამოსცემდა მსხვილი პოლიტიკური მოვლენების შემთხვევებში (ომისა და ზავის საკითხები და სხვა); 3. სახელობითი ბრძანებები, რომლითაც მონარქი გადაწყვეტილებას იღებდა კონკრეტული სახელმწიფო დაწესებულების მიმართ (სენატი, კოლეგიები, გუბერნიები); 4. ბრძანებულებანი — მონარქის ან მისი სახელით სენატის მიერ გამოცემული აქტი კონკრეტული საქმის ან ვითარების რეგულირებისათვის; 5. წესდებები ან ის კრებულები, რომლებიც ეხებოდა სახელმწიფოებრივი საქმიანობის გარკვეულ სფეროს (მაგალითად, 1716 წ. სამხედრო წესდება, 1920 წ. საზღვაო წესდება და სხვა).

სისხლის სამართლის სფეროში სამართალგანვითარება შეეხო როგორც ზოგადი ნაწილის ცალკეული ინსტიტუტების, ასევე კონკრეტულ დანაშაულებათა დახვეწას. ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა განზრახვა, გაუფრთხილებლობა და შემთხვევა. ჩამოყალიბდა დანაშაულისა და ბრალის ცნება, სასჯელის მიზნები, აუცილებელი მოგერიება და უკიდურესი აუცილებლობის პირობები.

დაიხვეწა შემამსუბუქებელ და დამამძიმებელ გარემოებათა წრე. პირველად რუსული სამართლის ისტორიაში კანონმდებელი გადადის აბსტრაქტულ ფორმულირებებზე, გვერდს უვლის ტრადიციულად არსებულ კაზუისტურ სისტემას. თანამონაწილეობა კვლავ არ არის დიფერენცირებული, თუმცა ზოგიერთი კატეგორიის დანაშაულებზე დაჭირავებული პირი უფრო მცირე სასჯელით ისჯება, ვიდრე აღმსრულებელი.

დანაშაულის აღმნიშვნელი ტერმინი — **Преступление** — პირველად პეტრე პირველის დროს შემოვიდა. მის მიერ 1716 წელს გამოცემული სამხედრო წესდების მიხედვით დანაშაული არის კანონების და ხელმწიფის ნება-სურვილის დარღვევა, დანაშაულის რელიგიური გაგება — ღვთის ნების დარღვევა — მხედველობაში აღარ მიიღებოდა.

სისხლის სამართლის განსაკუთრებული ნაწილის სფეროდან საინტერესოა თანამდებობრივი დანაშაულები: ქრთამის აღებით ან მის გარეშე (მეგობრობით) სამსახურში მიღება (სასჯელად ქონების მთლიანად ან ნაწილობრივ ჩამორთმევა იყო გათვალისწინებული), მდივნის მიერ განზრახ სიყალბის ჩადენა (სამუდამო კატორღით ისჯებოდა).

სასჯელთა სისტემამ შეინარჩუნა ოდიოზური სიმკაცრის ნიშნები. სიკვდილით დასჯა დაახლოებით 200 შემთხვევისათვის იყო დაწესებული. სამხედრო წესდება იცნობდა კოლექტიურ სასჯელსაც („ჩამოხრჩობილ იქნეს ყოველი მეათე ჯარისკაცი“). გამდნარი ლითონის ყელში ჩასხმა, დაბორბვლა, ე.ი. სხეულის ასოთა ბორბლებით დამტვრევა, ნელ ცეცხლზე დაწვა, ნეკნებით კავზე ჩამოკიდება კვლავ სიკვდილით დასჯის კვალიფიციურ სისტემად დარჩა. ასეთივე მძიმე ფორმით სრულდებოდა სხეულებრივი სასჯელები: კანის ამოწვა, დადაღვა, ნესტოების ამოგლეჯა, როზგებით და „შპრიცრუტენებით“ ცემა და სხვა. არ შეცვლილა საკატორღო სამუშაოების სიმძიმე და გამოყენების სფერო.

ქონებრივი სასჯელებიდან კონფისკაცია და ჯარიმა გამოყენებულია როგორც დამატებითი სასჯელები. სასჯელთა დაკისრება რთული სასამართლო ორგანიზაციის პირობებში ხდებოდა.

უმაღლეს ინსტანციას მონარქი წარმოადგენდა, რომელიც სამართალწარმოებაში განუსაზღვრელი უფლებებით სარგებლობდა. შემდეგი ინსტანცია იყო სენატი, რომელიც იქვემდებარებდა იუსტ-კოლეგიას და მთელ სასამართლო სისტემას. სენატი უმაღლესი სააპელაციო სასამართლო იყო. სასამართლო ფუნქციებით იყვნენ აღჭურვილნი (თავიანთი მოხელეების მიმართ) პრიკაზები და კოლეგიები. მაგალითად, კომერცი-

ული კოლეგია განიხილავდა სავაჭრო და სავექსილო დავებს, სავოტჩინო კოლეგია — მიწათსარგებლობასთან დაკავშირებულ დავებს და ა.შ.

1713 წელს გუბერნიებში დაფუძნდა სპეციალური სასამართლო ორგანოები, რომელთაც ლანდრიხტერები განაგებდნენ.

1719 წელს ქვეყანა სასამართლო ოკრუგებად დაიყო, სადაც სასახლის სასამართლოები შეიქმნა. სასამართლოს შემადგენლობაში შედიოდა პრეზიდენტი, ვიცე-პრეზიდენტი და 2-6 წევრი. ეს სასამართლო საქმეს აღძრავდა ფისკალის დასმენის საფუძველზე. იგი ქვემდგომი სასამართლოების მიმართ სააპელაციო სასამართლოდაც ითვლებოდა.

1720 წელს სასახლის სასამართლოებთან პროკურორის თანამდებობა შემოიღეს, რომელიც სამართალწარმოების მართლზომიერებაზე ახორციელებდა კონტროლს.

სასახლის სასამართლოებს ორი ქვემდგომი სასამართლო ემორჩილებოდა — კოლეგიალური და ერთპიროვნული. მათი იურისდიქცია აზნაურებზე ვრცელდებოდა. გლეხებს მცირე მნიშვნელობის საქმეზე პომეშჩიკი ასამართლებდა. ქალაქელებისთვის არსებობდა — მაგისტრატურა. სასულიერო პირები გასამართლდებოდნენ სინოდში. პოლიტიკურ საქმეთა განხილვა ხდებოდა პრეობრაჟენსკის პრიკაზში ან საიდუმლო კანცელარიაში.

1722 წელს სასამართლო რეფორმით ქვედა სასამართლოები დაითხოვეს და შეიქმნა ახალი პროვინციული სასამართლოები (ვოევოდები, ასესორები). სამოქალაქო სასამართლოებთან ერთად ამოქმედდა სამხედრო სასამართლოები, რომელთა უმაღლესი ინსტანცია გენერალური კრიგსრიხტერი იყო.

ახალი სასამართლო ორგანიზაციისათვის ამ პერიოდში დამახასიათებელი იყო: 1. სასამართლოთა კოლეგიური მოწყობა; 2. სასამართლო და ადმინისტრაციული ორგანიზაციის გამიჯვნის მცდელობა; 3. სასამართლო ორგანოთა კონტროლი სპეციალური ორგანოების მიერ (პროკურორი, ფისკალი); 4. სამოქალაქო და სამხედრო იუსტიციის შერწყმა.

XVIII საუკუნის მანძილზე შეიმჩნეოდა ***სამოქალაქო ინსტიტუტების*** განვითარებაც. მკვიდრდება საკუთრების აბსტრაქტული ტერმინი **Собственность**. პომესტიე მემკვიდრეობითი გახდა, რამაც მისი ვოტჩინასთან შერწყმა და სანივთო სამართლის ახალი ცნების — უძრავი ქონების დამკვიდრება გამოიწვია. შემდგომში ამ ცნებას შეუერთდა მანუფაქტურები და ეზოები ქალაქებში. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უძრავი ქონების დაგირავება და გაყიდვა კვლავაც აკრძალული იყო.

განვითარდა ვალდებულებითი სამართლის ნორმები. მაგალითად, ახალი ეტაპი განვლო ხელშეკრულებებიდან წარმოშობილმა ვალდებულებამ. ნებადართული იქნა ნასყიდობის ხელშეკრულების დადება რწმუნებულების მეშვეობით. გარკვეული უნდა ყოფილიყო ნასყიდობის ფასი და საგანი.

დაიშვებოდა როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონების დაჭირავება. 1738 წლის ბრძანებულებით დუქნები და სხვა სამეურნეო ნაგებობები, რომელიც მიწის დამჭირავებელმა ააგო განსაზღვრული ვადით, ვადის გასვლის შემდეგ, მიწის მესაკუთრის საკუთრებაში გადადიოდა.

ვითარდებდა ამხანაგობის ხელშეკრულება სავაჭრო და სამრეწველო კომპანიების ზრდასთან ერთად. ამხანაგობის საქმეებს განაგებდა ამხანაგობის მიერ არჩეული ორგანოები (გამგეობა, მამასახლისი).

დიდი ცვლილებები განიცადა ***საქორწინო-საოჯახო*** კანონმდებლობამ. საქორწინო ასაკი მამაკაცისათვის განისაზღვრა 20 წლით, ხოლო ქალისათვის — 13 წლით (ბიზანტიური კანონმდებლობის მეთოდით).

ქორწინების აუცილებელ პირობად ჩაითვალა დაქორწინებულთა თანხმობა, რაც რუსული სჯულის კანონების რედაქციებში საერთოდ არ იყო ხსენებული. სამხედრო მოსამსახურის ქორწინებას უფროსის ნებართვა სჭირდებოდა. საინტერესო იყო აზნაურისათვის ქორწინების ნებართვის პირობა. პეტრე პირველი ასეთ პირობად დაწყებით განათლებას მიიჩნევდა (არითმეტიკა და გეომეტრია მიღებული იყო სავალდებულო საგნებად). თავისუფალი ადამიანების ქორწინების შემთხვევაში ქალი ქმრის წოდებას იღებდა. აქ ერთი გამონაკლისიც დაიშვებოდა. აზნაური

ქალი თუ არააზნაურზე გათხოვდებოდა, ის თავის წოდებრივ მდგომარეობას მაინც ინარჩუნებდა.

XVIII საუკუნის კანონმდებლობაში კანონისმიერ მემკვიდრეობასთან ერთად ვხვდებით ანდერძით მემკვიდრეობასაც. სამკვიდროს დამტოვებელს შეეძლო თავისი საგვარეულო ადგილ-მამული კანონით მემკვიდრეთა წრის შიგნით გაესხვისებინა, ხოლო კეთილშენაძენი, ანუ საკუთარი შრომა — გარჯით მონაგები ანდერძით დაეტოვებინა.

§ 6. რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი (XIX ს.)

აბსოლუტიზმის ეპოქაში დამკვიდრებული სახელმწიფო მექანიზმი მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში იხვეწებოდა. შეიმჩნეოდა ბიუროკრატიული აპარატის ცენტრალიზაცია, სუსტდებოდა ცალკეულ ორგანოთა მმართველობის ფუნქციები.

ხელისუფლების სათავეში ***იმპერატორი*** იდგა, რომელთანაც 1801 წლამდე არსებობდა დიდებულთა წრიდან შემდგარი სათათბირო ორგანო. 1810 წელს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს სახით იქმნება ***სახელმწიფო საბჭო***, რომლის თავმჯდომარედ იმპერატორი ითვლებოდა. ამ ორგანომ 1917 წლამდე იარსება და მისი წევრები (რომელთა რიცხვი 40-დან 80-მდე მერყეობდა) თანამდებობრივად იყვნენ მინისტრები ან ინიშნებოდნენ იმპერატორთა მიერ. სახელმწიფო საბჭო ხუთ დეპარტამენტს მოიცავდა: კანონთა (კანონპროექტებს ამზადებდა), სამხედრო საქმის, სამოქალაქო და სასულიერო საქმის, სახელმწიფო ეკონომიკის და პოლონეთის სამეფო საქმეების (1830-1831 წ.წ.) დეპარტამენტები. 1826 წელს სახელმწიფო საბჭოსთან იქმნება დიდი კანცელარია, რომელიც ძირითადად სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალურ-დარგობრივ სისტემას ხელმძღვანელობდა.

სახელმწიფო მმათველობის შემდგომი ცენტრალიზაცია მოითხოვდა დარგობრივი უწყებების გადასინჯვას. ამიტომ 1802 წელს მიიღეს მანიფესტი „სამინისტროების დაფუძნების შესახებ“, კოლეგიები სამინისტრო-

ოებმა (თავიდან 8 სამინისტრო იყო) შეცვალა და მათი პერსონალური პასუხისმგებლობა გაიზარდა. მინისტრს და მის ამხანაგს (მოადგილეს) იმპერატორი ნიშნავდა. სამინისტროს აპარატი დეპარტამენტებისაგან და კანცელარიისაგან შედგებოდა. აქვე არსებობდა კოლეგიალური ორგანო — ***მინისტრთა საბჭო.***

1827 წელს შეიქმნა ჟანდარმთა კორპუსი, რომელიც იმპერატორის სამხედრო და ოპერატიულ დასაყრდენს წარმოადგენდა. 1836 წლის დებულებამ „ჟანდარმთა კორპუსის შესახებ“ ჟანდარმთა ოკრუგების ორგანიზაციური სტრუქტურა მოაწესრიგა. ამ ორგანოს ამოცანა იყო აჯანყებებსა და გამოსვლებზე თვალყურის დევნა და ქვეყანაში წესრიგის შენარჩუნება.

რუსეთის სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობა XIX საუკუნეში

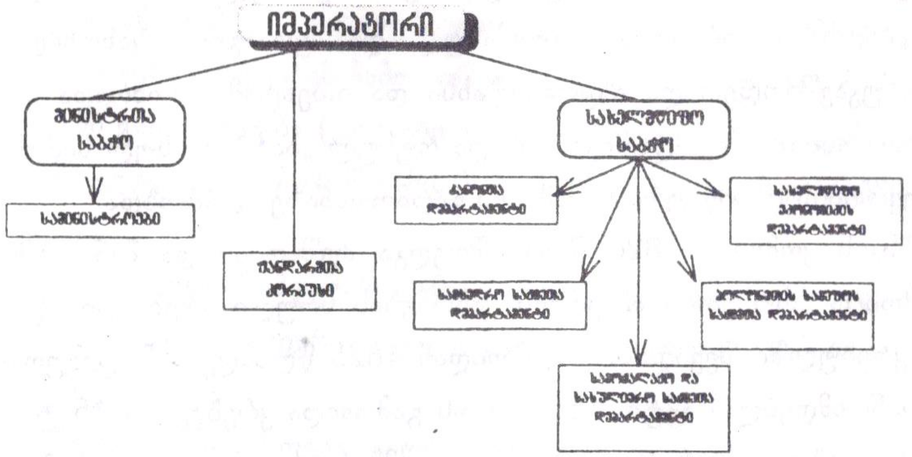

XIX საუკუნის ბოლოს გაიზარდა რუსეთის იმპერიის საზღვრები. 1890 წელს რუსეთს შეუერთდა ფინეთი, 1875 წელს ვარშავის საჰერცოგოს ნაწილი, 1812 წელს — ბესარაბია. შემოერთებულ ტერიტორიაზე რუსეთმა დატოვა იქ არსებული მმართველობა, თუმცა რუსეთის იმპერატორი ამ ტერიტორიების უმაღლეს გამგებლად და მმართველად ითვლებოდა და თავისი ხელისუფლების განხორციელებისათვის ადგი-

ლებზე „ნამესტნიკებს“ აგზავნიდა. მათ თავიანთი სათათბირო ორგანო — სახელმწიფო საბჭო ჰყავდათ.

რუსული სამართლის კოდიფიკაცია XIX საუკუნეში. ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით მიმდინარე რეფორმებს თან ახლდა რთული საკოდიფიკაციო სამუშაო. 1804 წელს ალექსანდრე პირველმა შექმნა რიცხვით მე-10 საკოდიფიკაციო კომისია, თუმცა ამ კომისიის მუშაობას წარმატება არ მოჰყოლია.

1810 წელს გერმანიის ჰალეს უნივერსიტეტის პროფესორების დახმარებით შეადგინეს სისხლის სამართლის სჯულდების პროექტი, რომელიც სხვადასხვა ინსტანციებში მოგზაურობის შემდეგ 1826 წელს არქივში გადააგზავნეს. ცალკეული დარგების კოდექსების იდეა უარყოფილ იქნა. სამაგიეროდ, დაიწყო მუშაობა „რუსეთის იმპერიის კანონთა სრული კრებულის“ და „რუსეთის იმპერიის კანონთა ნაკრების“ (Свод) შესადგენად. კრებულების შედგენას გრაფი ***სპერანსკი*** ხელმძღვანელობდა, რომელიც კარგად ერკვეოდა გერმანულ და ფრანგულ კანონმდებლობაში, უკავშირდებოდა ა.ფოიერბახსა და ი.ბენტამს, ითხოვდა მათგან წერილობით რჩევა-დარიგებებს და რუსულ „ბარბაროსულ სამართალში“ ევროპის ცივილური ნორმების გადმოტანაზე ფიქრობდა.

სპერანსკის კომისია 1826 წელს შეუდგა მუშაობას და მან 1830 წელს გამოსცა „რუსეთის იმპერიის კანონების სრული კრებული“ (46 ტომად). კრებულში შევიდა 1649 წლიდან 1825 წლამდე გამოცემული ყველა საკანონმდებლო აქტი. 1835 წელს გამოვიდა კრებულის 15 ტომამდე შემცირებული ვარიანტი „რუსეთის იმპერიის კანონთა ნაკრები“, რომელიც 1835 წლის 1 იანვრიდან შევიდა ძალაში .

საკოდიფიკაციო საქმიანობა გრძელდებოდა და 1845 წელს მიიღეს ახალი სისხლის სამართლის კოდექსი „სჯულდება სისხლის სამართლისა და გამასწორებელ სასჯელთა შესახებ“, თუმცა ვერც ეს კოდექსი ასცდა ძირითადი იურიდიული პრინციპების უქონლობას და კაზუისტურობას. ამ აქტის უპირატესობად ითვლება სასჯელთა სისტემის შემოღება, დანაშაულის ცნების გაშლა. დანაშაულში კანონმდებელი გულისხმობდა

კანონის ყოველგვარ დარღვევას უმაღლესი ხელისუფლების, საზოგადოების და კერძო პირების უფლებების და უშიშროების წინააღმდეგ.

სასჯელთა რთული კიბე იყოფოდა საერთო და განსაკუთრებულ სასჯელებად. თავის მხრივ საერთო სასჯელებში გამოიყოფოდა — მთავარი, დამატებითი და შემცვლელი. ამასთან მთავარი სასჯელები კიდევ იყოფოდა სისხლის სამართლის და გამასწორებელ სასჯელებად.

სისხლის სამართლის სასჯელებად ითვლებოდა: სიკვდილით დასჯა, საკატორღო სამუშაოზე გასახლება უვადოდ ან 4-დან 20 წლამდე, ციმბირში გადასახლება, კავკასიაში გადასახლება.

ყველა ამ სასჯელთან გამოიყენებოდა წოდებრივი უფლების აყრა. ის, ვისაც წოდებრივ უფლებას აყრიდნენ, ავტომატურად კარგავდა საკუთრების უფლებას და მისი ქონება მემკვიდრეებს გადაეცემოდა. ერთი სიტყვით, უფლებათა აყრა სამოქალაქო სიკვდილი იყო.

გამასწორებელ სასჯელებად ითვლებოდა: განსაკუთრებული უფლების და უპირატესობის ჩამორთმევა, ციმბირის ნაკლებადშორეულ ადგილებში გადასახლება (დროებით დაპატიმრებით ან მის გარეშე), ციხეში დამწყვდევა (8-დან 16 წლამდე), ციმბირის სხვა გუბერნიებში გასახლება.

სამართლის შემდგომი განვითარება რუსეთში დამოკიდებული იყო XIX საუკუნის II ნახევრის რეფორმებზე (საგლეხო, სასამართლო, სამხედრო რეფორმები).

1861 წლის 19 თებერვალს იმპერატორმა დაამტკიცა ცალკეული საკანონმდებლო აქტები საგლეხო რეფორმასთან დაკავშირებით, რომლის ძირითადი იდეა იყო, რომ გლეხი პირად თავისუფლებას ღებულობდა და პომეშჩიკთან გამოსყიდვის ხელშეკრულების დადებამდე მიწა მის სარგებლობაში გადადიოდა. მიწების დანაწილება დებულებით გათვალისწინებული ნორმატივების მიხედვით ხდებოდა — პომეშჩიკს არ შეეძლო იმაზე ნაკლები მიწა მიეცა გლეხისათვის, ვიდრე ეს ადგილობრივი დებულებით იყო გათვალისწინებული, ხოლო გლეხს მასზე მეტის მოთხოვნის უფლება არ ჰქონდა.

1864 წლის 1 იანვარს დამტკიცდა დებულება „გუბერნიების და საბაზრო-საერობო დაწესებულებათა შესახებ“. კანონი ითვალისწინებდა სამი არჩევითი კურიის არსებობას: 1. სამაზრო მიწათმფლობელთა კურია, რომლისთვისაც მაღალი ქონებრივი და წოდებრივი ცენზი იყო დაწესებული. ნაკლები ცენზის მქონენი არჩევნებში მონაწილეობას წარმომადგენლის მეშვეობით ახორციელებდნენ; 2. ქალაქის კურიები, რომლის მონაწილეებს უნდა ჰქონოდათ ვაჭრის ან მრეწველის მოწმობა; 3. სასოფლო კურიები, სადაც ქონებრივი ცენზი დადგენილი არ იყო, მაგრამ შემოღებულ იქნა სამსაფეხურიანი არჩევნები. ვოლოსტის კრებაზე გლეხები ირჩევდნენ წარმომადგენელს, რომელსაც აგზავნიდნენ საერთო კრებაზე და ეს უკანასკნელი ირჩევდა საერობო ხმოსნებს. საერობო რეფორმას არ შეუქმნია არჩევნების და წარმომადგენლობით ორგანოთა ორგანიზაციის ერთიანი ცენტრალიზებული და მწყობრი სისტემა. ამიტომ, 1866 და 1870 წლებში მიიღეს ახალი დებულებები „ქალაქების შესახებ“ რომლებმაც განამტკიცეს ქალაქის საზოგადოებრივი მმართველობის ორგანოთა სისტემა (ქალაქის ამომრჩეველთა კრება და საქალაქო დუმა).

1864 წელს განხორციელდა სასამართლო რეფორმაც, რომლის საფუძველზე შეიქმნა სასამართლოთა 2 სისტემა: ადგილობრივი და საერთო. ადგილობრივს ეკუთვნოდა ვოლოსტის სასამართლო, მომრიგებელი მოსამართლე, მომრიგებელ მოსამართლეთა ყრილობა. საერთო სასამართლოებს მიეკუთვნა: ოკრუგის სასამართლო, რომელიც რამდენიმე მაზრისთვის იქმნებოდა; სასამართლო პალატები (სამოქალაქო და სისხლის საქმეებზე). ამ სასამართლოთა იურისდიქცია ყველა სფეროზე ვრცელდებოდა, გარდა საეკლესიო, სამხედრო, კომერციული და საგლეხო სასამართლოებისა.

რეფორმების პერიოდში შეიქმნა ნაფიც მსაჯულთა ახალი ინსტიტუტი. შეიცვალა პროკურატურის ფუნქციები. კერძოდ, მას დაეკისრა ბრალდების მხარდაჭერა სასამართლოში, სასამართლოებზე, გამოძიებასა და თავისუფლების აღკვეთის ადგილებზე ზედამხედველობა. სენატთან

შეიქმნა გენერალ-პროკურორის თანამდებობა ობერ-პროკურორების, პროკურორებისა და პროკურორების ამხანაგების სისტემით. ყველა პროკურორს იმპერატორი ნიშნავდა იუსტიციის მინისტრის წარდგინებით. სასამართლო პროცესში შეჯიბრებითობის პრინციპის დანერგვას მოჰყვა ადვოკატურის ინსტიტუტის შემოღება.

სამხედრო რეფორმამ (1874 წ.) წოდებებისა და მდგომარეობის მიუხედავად, სავალდებულო გახადა სამხედრო სამსახური მამრობითი სქესის 21 წელს მიღწეული პირისათვის.

სახელმწიფო სისტემის განვითარება „არააბსოლუტიზმის ეტაპზე“. 60-70-იანი წლების რეფორმებში აისახა სახელმწიფო აპარატის განვითარების ბურჟუაზიული ტენდენციები, მაგრამ ამასთან ერთად შენარჩუნდა აზნაურთა როლი პოლიტიკურ და სახელმწიფო სისტემაში.

იმპერატორი ინარჩუნებდა შეუზღუდავი მონარქის სტატუსს. უმაღლეს სათათბირო ორგანოდ რჩებოდა სახელმწიფო საბჭო, რომელთანაც წარმოიქმნა კომიტეტები (დასავლეთის, კავკასიის, სოფლის მოსახლეობის მოწყობის საკითხებზე და სხვა) და კომისიები (სახელმწიფო წესრიგის დაცვის). ერთ-ერთი ასეთი კომიტეტი (მინისტრთა კომიტეტი) გადაიქცა სახელმწიფო მმართველობის ორგანოდ.

რეფორმების მიწურულს დაფუძნდა მინისტრთა საბჭო, სადაც შევიდნენ სახელმწიფო საბჭოსა და მინისტრთა კომიტეტის წევრები. მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეობდა იმპერატორი.

გენერალ-გუბერნატორმა გ.ტ.ლორის-მელიქოვმა 70-იანი წლების ბოლოს წამოაყენა იდეა „დასაყრდენი ელემენტების მოზიდვის შესახებ“. ლორის-მელიქოვი სთავაზობდა იმპერატორს რიგი სახელმწიფო პრობლემების განხილვის დროს მოეწვიათ საზოგადოებიდან წარმომადგენლები. იმპერატორმა მოიწონა იდეა, მაგრამ ვერ მოასწრო ხელი მოეწერა პირველი რუსული კონსტიტუციისათვის. იგი 1881 წლის 1 მარტს მოკლეს.

1882 წელს საპოლიციო ზედამხედველობის შესახებ მიიღეს დებულება, რითაც გაძლიერდა საპოლიციო სამსახურის როლი და დანიშნულება რუსეთის სახელმწიფოს მართვაში.

ქვეყნის განვითარების ლიბერალურ პერიოდს მოჰყვა ***კონტრრეფორმების ეპოქა*** (1880-1890 წ.წ.).

1871 წლიდან სახელმწიფო დანაშაულებაზე მიკვლევა ოფიციალურად გადაეცა ჟანდარმთა კორპუსს, მისი შეგროვილი მასალა გადაეცემოდა იუსტიციის მინისტრს და ეს უკანასკნელი გზავნიდა საქმეს სასამართლოში განსჯადობის მიხედვით.

იმპერატორ ალექსანდრე II-ზე თავდასხმის შემდეგ გაძლიერდა ხელისუფლების შეტევა სასამართლო ორგანოებზე. 1881 წელს მიიღეს სპეციალური დებულება, რომლის მიხედვით შინაგან საქმეთა მინისტრს, გენერალ-გუბერნატორს უფლება მიეცათ რიგი საქმეები საომარი მდგომარეობის წესებით განსახილველად სამხედრო სასამართლოებისათვის გადაეცათ. 1866 წელს ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს წაერთვა ბეჭდვითი საქმეების განხილვის უფლება. 1881 წელს საჯაროობის საწინააღმდეგოდ დაიწყო თანამდებობის პირთა კონფედენციალური დაკითხვები. 1887 წლიდან სასამართლოს უფლება ჰქონდა სხდომა დახურულად გამოეცხადებინა საკითხის „დელიკატურობის“ ან „საიდუმლოების“ მოტივით.

1889 წლის აქტით კი სერიოზული დარტყმა მიაყენეს მომრიგებელი მოსამართლის ინსტიტუტს, მათი რიცხვი საგრძნობლად შემცირდა, ხოლო 1913 წლისათვის საერთოდ გაქრა. მომრიგებელ მოსამართლეთა ნაცვლად სასამართლო ფუნქცია საერობო მმართველს დაეკისრა. ამით დაინგრა სასამართლო და ადმინისტრაციული მმართველობის გამიჯვნის ათწლეულების განმავლობაში მოპოვებული პრინციპი.

კონტრრეფორმების ტალღამ 80-90-იან წლებში ადგილობრივ თვითმმართველობასაც გადაუარა. ადგილებზე კურიების სისტემა შეინარჩუნეს, მაგრამ აღარ არსებობდა არჩევის პრინციპი. კურიის წევრობა აზ-

ნაურთა შთამომავლებზე გადადიოდა, ხოლო საგლეხო კურიებში გუბერნატორი ხმოსნებს თავისი შეხედულებით ნიშნავდა.

§ 7. ცვლილებები რუსეთის პოლიტიკურ სისტემასა და სამართალში 1905 წ. რევოლუციის შემდეგ

მოდერნიზაციის პრობლემა ანუ ეკონომიკურ თუ სახელმწიფო ცხოვრების ყველა სფეროს ძირეული განახლება რუსეთის წინაშე XX საუკუნის დასაწყისში კვლავ დადგა.

კონტრრეფორმებით გამოწვეულმა მძიმე შედეგებმა ქვეყანა აჯანყებამდე და რევოლუციებამდე მიიყვანა. 1905 წლის რევოლუციამ შეუზღუდავი თვითმპყრობელური სახელმწიფო კონსტიტუციური მონარქიით შეცვალა. გაიზარდა სახელმწიფო დუმას როლი, სადაც ახალი საარჩევნო სისტემის მიხედვით უკვე ყველა მამაკაცს შეეძლო მონაწილეობა მიეღო 25 წლის ასაკიდან, ჯარისკაცების, დაქირავებული მუშების გარდა. არჩევნები სამ საფეხურიანი გახდა. თითოეული გუბერნიიდან აირჩეოდა წარმომადგენელი საამომრჩევლო კრებისათვის. ეს უკანასკნელი კი არჩევდა დეპუტატს დუმაში. გლეხებისათვის ოთხსაფეხურიანი არჩევნები დაწესდა; ასეთივე საფეხურებრივი იყო მუშათა არჩევნებიც. დუმა აირჩეოდა 5 წლით. მისი ვადაზე ადრე დათხოვნა შეეძლო იმპერატორს. დუმასთან ერთად არსებობდა სახელმწიფო საბჭო, რომელსაც ასევე საკანონმდებლო ფუნქცია ჰქონდა მინიჭებული, რადგან ზედა პალატის უფლებამოსილებით იყო აღჭურვილი; სახელმწიფო საბჭოში შედიოდნენ სასულიერო პირები, მეცნიერებათა აკადემიის წევრები, ერობებიდან — აზნაურები.

1917 წლის 25 თებერვალს იმპერატორმა გამოსცა ბრძანებულება სახელმწიფო დუმის დათხოვნის შესახებ. დუმის დეპუტატებმა 27 თებერვალს შექმნეს სახელმწიფო დუმის დროებითი კომიტეტი, რომლის საფუძველზე წარმოიშვა დროებითი მთავრობა.

სამართლის განვითარება XX საუკუნის დასაწყისში. ამ პერიოდში სამართლის წყაროთა სისტემა შეივსო ახალი ელემენტებით: მინისტრთა საბჭოს დადგენილებები და სახელმწიფო საბჭოს დადგენილებები. მართალია, მათ კანონქვემდებარე აქტების ხასიათი ჰქონდათ, მაგრამ აღმასრულებელი ორგანოებისათვის შესასრულებლად სავალდებულონი იყვნენ. ამასთან ერთად ჩნდება „დროებითი წესები“, რომლებსაც კონკრეტული სიტუაციის რეგულირებისათვის იღებდნენ და კანონის ძალა ჰქონდათ. გამოიცემოდა ბრძანებულებები და დადგენილებანი ახლადწარმოქმნილი ხელისუფლებისა და მმართველობის ორგანოების სტრუქტურისა და ფუნქციების რეგლამენტაციისათვის. ყველაზე ფუნდამენტალური აქტები ღებულობდნენ „კანონის“ სახელწოდებას. აქტების კოდიფიკაციას ახდენდა სახელმწიფო დუმა, მინისტრთა საბჭო და ცალკეული სამინისტრო. ზედამხედველობას კოდიფიკაციაზე სენატი ახორციელებდა.

1885 წელს, კონტრრეფორმების შემდეგ, სასამართლოთა სისტემაში კვლავ ლიბერალიზაციის ეტაპი დაიწყო. აიკრძალა საქვეყნოდ სიკვდილით დასჯა. 1886 წელს ნაფიც მსაჯულთა უფლებები გაფართოვდა. მათ კვლავ მიიღეს პროცესზე საკითხის დაყენების უფლება (ადრე ამას მხოლოდ მოსამართლე აკეთებდა). 1883 წლიდან სასამართლო პალატებში ადვოკატის სავალდებულო დანიშვნის ინსტიტუტი შემოდის. 1909 წლიდან რუსულ კანონმდებლობაში გამოჩნდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობისაგან ვადამდე გათავისუფლების ცნება. 1913 წელს სასამართლოს უფლებებში აღდგენის, ანუ რეაბილიტაციის საშუალება მიეცა.

ახალი მოვლენა იყო ადმინისტრაციულ-სამეურნეო ურთიერთობათა რეგულირებისათვის ადმინისტრაციული იუსტიციის შემოღება.

§ 8. საბჭოთა სამართლებრივი სისტემა

1917 წლის 27 თებერვალს იმპერატორის ხელისუფლებამ რუსეთში არსებობა შეწყვიტა. სახელმწიფოში წესრიგის შენარჩუნებისათვის სახელმწიფო დუმამ ჩამოაყალიბა დროებითი კომიტეტი, ხოლო 1 მარტს — დროებითი მთავრობა, რომელმაც სრული პოლიტიკური ამნისტია გამოაცხადა, აღიარა მოქალაქეთა ძირითადი უფლებები და თავისუფლებები, ჯარისკაცები მოქალაქეებს გაუთანასწორა; შექმნა მილიცია (პოლიციის ნაცვლად) და დაიწყო დამფუძნებელი კრების მოსაწვევად მზადება. 2 მარტს დუმის დეპუტატები (გუჩკოვი და შულგინი) ფსკოვში იმპერატორს ეწვივნენ და სთხოვეს ტახტიდან გადამდგარიყო. ნიკოლოზ II-მ ხელისუფლება ძმას — მიხეილს გადასცა, თუმცა მისგან უარი მიიღო. 3 მარტის მანიფესტით სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ საკითხი დამფუძნებელი კრების მოწვევამდე შეჩერდა. დათხოვნილ იქნა ჟანდარმერია, პოლიცია, ცენზურა. იუსტიციის სამინისტროსთან საგანგებო საგამოძიებო კომისია შეიქმნა ყოფილი მინისტრების საქმეების გამოსაძიებლად. შეიქმნა ახალი სათათბიროები: ეკონომიკური, იურიდიული, თვითმმართველობის რეფორმების, რომელთა მიზანი იყო ქვეყნის ახალი სოციალურ-ეკონომიკური სისტემის საფუძვლების შემუშავება.

ამ ვითარებაში სოციალისტური ძალები პოლიტიკური შეტევისა და ძალაუფლების ხელში აღებისათვის გააქტიურდნენ და ოქტომბერში სახელმწიფო გადატრიალების გზით კიდეც ჩაიგდეს ხელისუფლება. დროებითმა მთავრობამ დაიწყო მმართველობის ახალი ფორმის საბჭოების რესპუბლიკის დამკვიდრება. ეს იყო პირველი და ერთადერთი ფორმა მსოფლიო სახელმწიფოს მმართველობის სისტემაში. მართალია, სახელმწიფო ფორმით რესპუბლიკა იყო, მაგრამ შინაარსით დიქტატურას ვერ ასცდა. დამყარდა პროლეტარიატის დიქტატურა იქ, სადაც მუშები საზოგადოების მცირე ნაწილს შეადგენდნენ.

ბოლშევიკური პარტიის დიქტატის წყალობით სოციალისტურმა რესპუბლიკამ რუსეთში ბოლო პერიოდამდე გაძლო, ხოლო „ერთა თვითგამორკვევის“ ლოზუნგით შექმნა ახალი მონსტრი სახელმწიფო — საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის სახით. ეს იყო რუსეთის ახალი იმპერია, რომელმაც სახელმწიფო წყობილებაში — საბჭოთა რესპუბლიკის, ხოლო სამართალში — სამართლის დამოუკიდებელი სისტემის — საბჭოთა სამართლებრივი სისტემის 70-წლიანი არსებობით მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა მსოფლიოს სახელმწიფოთა ისტორიაში.

საბჭოთა სამართლებრივი სისტემა მსოფლიო სამართლებრივ სისტემათა ჯგუფში დამოუკიდებლად არსებობს როგორც პარტიის იდეოლოგიის სამართალი. მისი განვითარება რუსეთის 1918 წლის კონსტიტუციით დაიწყო, რასაც სამხედრო კომუნიზმის დამყარება მოჰყვა. ამ ეტაპზე აიკრძალა კერძო ვაჭრობა, კერძო საკუთრება. გაუქმდა საუკუნეების მანძილზე ნაშენები სასამართლო ორგანიზაცია და პროცედურული პრინციპები. ახლადშექმნილ სასამართლოებს კი გადაწყვეტილებები ფორმალური პროცედურის გარეშე გამოჰქონდათ რევოლუციური სინდისისა და მართლშეგნების შესაბამისად, მუშურ-გლეხური ხელისუფლების სასარგებლოდ. სამხედრო კომუნიზმის ეტაპზე დამთავრდა ამიერკავკასიის მიერთება რუსეთთან.

შემდეგ ეტაპზე ქვეყნის აღდგენა და ახალი ეკონომიკური პოლიტიკის დამკვიდრება დაიწყო. ეს პერიოდი (1921-1928 წ.წ.), ეკონომიკურ პოლიტიკაში, წინამორბედი პერიოდის პოზიციებიდან უკან დახევით ხასიათდება. დიაშვებოდა კონცესიები, როგორც მოსახლეობის დასაქმების გაზრდის, ისე უცხოური კაპიტალის მოზიდვის მიზნით. ნეპმა ბევრს შეუქმნა შთაბეჭდილება, რომ ქვეყანაში დამყარებული რეჟიმი ლიბერალიზაციას განიცდის ისეთი ტრადიციული ღირებულებების აღიარებით, როგორიცაა კერძო საკუთრება, კერძო ინიციატივა და სამართალზე დაფუძნებული საზოგადოება. ამ ეტაპის მნიშვნელოვანი მომენტებია: სამოქალაქო და სამოქალაქო-საპროცესო, სისხლისა და სისხლის საპროცესო, საოჯახო, მიწის კოდექსების მიღება. იმავდროულად რეორგა-

ნიზაცია განიცადა მართლმსაჯულების სისტემამ. გამოცხადდა სოციალისტური კანონიერების პრინციპი და შეიქმნა განსაკუთრებული ინსტიტუტი — პროკურატურა — მმართველობის ყველა ორგანოსა და მოქალაქეთა მიერ კანონიერების პრინციპის დაცვაზე ზედამხედველობისათვის. ნეპმა მნიშვნელოვანი ეფექტი მოუტანა რუსულ ეკონომიკას; მაგრამ საბჭოთა ხელმძღვანელობამ მაშინვე უარი თქვა მასზე. ნეპს ისინი ყოველთვის უყურებდნენ, როგორც სტრატეგიულ უკანდახევას, პაუზას სოციალიზმის აშენების წინ.

მესამე ეტაპზე განხორციელდა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია (1928-1932 წ.წ.). დამკვიდრდა „პირადი საკუთრების“ ცნება, რომელიც ხაზს უსვამდა, რომ დაშვებული ზომით საკუთარი საჭიროება უნდა დაკმაყოფილდეს და იგი არ უნდა წარმოადგენდეს არაშრომითი შემოსვლის წყაროს. ამ ეტაპზე ძალაში დარჩა ნეპის პერიოდში მიღებული კოდექსები, თუმცა შეივსო ახალი დადგენილებებით, რომელთაც ოდნავ შეცვალეს და საბჭოთა ცხოვრების ახალი ასპექტებით შეავსეს ისინი. ბოლო აკორდი სოციალიზმის აშენებისა 1936 წლის კონსტიტუცია იყო. მართალია მას შემდეგ მძიმე ომისა და ეკონომიკაში სერიოზული ზარალის მიუხედავად, სტაგნაცია არ მომხდარა, მაგრამ 1978 წლის კონსტიტუციამ აღიარა პროლეტარიატის დიქტატურის საერთო-სახალხო სახელმწიფოდ გადაზრდა. არავინ იცის როგორ წარიმართებოდა გარდაქმნების გზით საბჭოთა სახელმწიფოს მომავალი, მაგრამ ერთი ცხადია, იურიდიულ და ფაქტობრივ მდგომარეობას შორის ზღვარი გეომეტრიული სისწრაფით იზრდებოდა. ძირითადი უფლებების სამართლებრივი გარანტიების არარსებობამ კი ამ სახელმწიფოს ნგრევა გამოიწვია.

საბჭოთა სამართლის წყაროს უპირველეს ყოვლისა კანონი წარმოადგენდა, ამ სიტყვის ფართო გაგებით, რადგან სამართალი განიხილება, როგორც სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ინსტრუმენტი და იგი საზოგადოების სიღრმისეულ გარდაქმნას უნდა ემსახურებოდეს. კანონებს შორის უმაღლესი ძალა აქვს კონსტიტუციებს (სულ საბჭოთა პერიო-

დში 4 კონსტიტუციაა მიღებული — 1918 წლის, 1924 წლის, 1936 წლის, 1978 წლის). კონსტიტუციასთან ერთად მოქმედებდა საერთო-საკავშირო და რესპუბლიკური კანონები. დარგობრივი კანონები კოდექსების ფორმით გამოდიოდა, მაგრამ აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ 1936 წლის კონსტიტუციაში ცვლილება შევიდა 1957 წელს, რომლის მიხედვით სავაჭრო ზღვაოსნობის და საჰაერო სფეროში საერთო-საკავშირო კოდექსები მიიღებოდა. ყველა სხვა დარგებში საერთო-საკავშირო კომპეტენცია შეიზღუდა საფუძვლების გამოცემით, რომლის მიხედვით მოკავშირე რესპუბლიკები ღებულობდნენ თავიანთ კოდექსებს. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საფუძვლების ნორმები მთლიანად გადადიოდა კოდექსებში. რესპუბლიკების ავტონომია ამ თვალსაზრისით მეტად უღიმღამოდ გამოიყურებოდა.

სამართლის წყარო იყო პრეზიდიუმის ბრძანებულება (როგორც სსრკ უმაღლესი საბჭოსი, ასევე მოკავშირე რესპუბლიკების უმაღლესი საბჭოებისა). მათი გამოცემა ხდებოდა როგორც საერთო-საკავშირო, ასე რესპუბლიკური კანონმდებლობის ქრონოლოგიური და სისტემატური კრებულების სახით.

კანონქვემდებარე აქტებიდან ცნობილი იყო მინისტრთა საბჭოებისა და სამინისტროების მიერ მიღებული აქტები (დადგენილება, გადაწყვეტილება, ბრძანებულება). რაც შეეხება სასამართლო პრაქტიკას, იგი საბჭოთა სამართლის წყაროდ არ იყო მიჩნეული, თუმცა უმაღლესი სასამართლოს პლენუმის განმარტებანი ყოველთვის მხედველობაში მისაღები იყო მოსამართლეთათვის.

ჩვეულებას საბჭოთა სამართალში, როგორც სამართლის წყაროს, მეტად შეზღუდული მნიშვნელობა ჰქონდა. თუმცა, კონსტიტუციის 130-ე მუხლში, სადაც სოციალისტური საერთო ცხოვრების წესებზეა ლაპარაკი, ახალი ჩვეულებების ფორმირება იგულისხმებოდა.

საბჭოთა სამართალი სამართლის სტრუქტურის ორიგინალობითაც გამოირჩეოდა. მან ძველი რუსული სამართლიდან იურიდიული ნორმების ისეთი კონცეფცია გადმოიღო, რომელიც ახლოა რომანულ-გერმა-

ნულ სისტემაში არსებული ნორმების გაგებასთან, მაგრამ კატეგორიები და ინსტიტუტები მკვეთრად განსხვავდებიან მათგან. მაგალითად, საკუთრება ევროპულ სამართალში ისეა გაგებული, რომ მასთან დაკავშირებული საკითხები ერთობ გაბნეულია სანივთო სამართლის, სახელშეკრულებო სამართლის სხვა ნორმებში. საბჭოთა სამართლისთვის საკუთრების ინსტიტუტი ნორმათა ერთობლიობაა, რომელიც არა მარტო მატერიალურ სიკეთეთა მითვისების წესს და ქონებაზე საკუთრების უფლების გადასვლას განსაზღვრავს, არამედ ქონების მართვას და მასთან დაკავშირებულ იურიდიულ მოქმედებებსაც (პირადი საკუთრების კოოპერაციული საკუთრება, სოციალისტური საკუთრება).

თავი 20. ამერიკის შეერთებული შტატები

§ 1. აშშ-ის სახელმწიფოს შექმნისა და განვითარების ეტაპები

ამერიკის კონტინენტი ევროპელთა კოლონიზაციამდე ინდოელებითა და ესკიმოსებით იყო დასახლებული, რომლებიც პირველყოფილი თემური წყობილების სხვადასხვა საფეხურზე იმყოფებოდნენ. ქრისტეფორე კოლუმბის მიერ ამერიკის აღმოჩენის შემდეგ (1492 წ.) ესპანეთმა, საფრანგეთმა, ინგლისმა და ევროპის სხვა სახელმწიფოებმა დაიწყეს ამ კონტინენტის კოლონიზაცია. პირველი ინგლისური დასახლებანი აქ მხოლოდ XVII საუკუნეში გაჩნდა: 1607 წელს — ვირჯინიაში, 1620 წელს — პლიმუტში, 1630 წელს — მასაჩუსეტში, 1632 წელს — მერილენდში. რაც შეეხება ნიუ-იორკს — იგი ჰოლანდიელთა მიერ დაარსებული კოლონია იყო და ინგლისელთა ხელში მხოლოდ 1664 წელს გადავიდა. XVIII საუკუნეში რუსებმა აღმოაჩინეს ალიასკა და მისი ათვისება დაიწყეს. ამავე საუკუნის ბოლოს კალიფორნიაში ესპანური დასახლებები ჩნდება. მაგრამ ინგლისელთა მასიურ გადასვლას ამერიკაში კოლონიზატორული ომების შედეგად თან სდევდა ინდიელთა მიწების ექსპროპრიაცია და მათი ულმობელი ხოცვა-ჟლეტა. მონობა და მონათვაჭრობა ჩრდილოეთ ამერიკის კოლონიების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დამახასიათებელი თავისებურება იყო. მონების ძირითად მასას შეადგენდნენ ზანგები, რომლებიც პლანტატორებს იძულებით მოჰყავდათ აფრიკიდან. კაპიტალიზმის განვითარებას მოჰყვა ჩრდილოეთ ამერიკელი ერის ფორმირება და წინააღმდეგობათა გაზრდა კოლონიებსა და მეტროპოლიებს შორის.

ცნობილია, რომ ინგლისელებმა ამერიკაში გადასახლებისას თან წაიღეს თავიანთ ქვეყანაში უკვე დაკარგული ძველი, ანგლოსაქსური თავისუფლებათა ნაწილი. „ბუნებითი სამართლის“ იდეალებით ისინი გაემიჯნენ თითქმის მთელ მსოფლიოს და დაიწყეს ახალი კანონების შექმნა, რომლითაც აპირებდნენ ცხოვრებას. ჯერ კიდევ გემზე „მაისის ყვავილი“,

რომლითაც პირველი ემიგრანტები 1620 წელს წავიდნენ ამერიკაში, მოხდა დიდი შეთანხმება კოლონისტებს შორის გაერთიანების შესახებ, რომ უფლება ჰქონოდათ ერთობლივად შეემუშავებინათ კანონები. აუცილებელ პირობად ითვლებოდა რელიგიის თავისუფლების, საერო ხელისუფლების საკულტო საქმიანობაში ჩაურევლობის და სინდისის თავისუფლების აღიარება. ასევე აღიარებულ იქნა მოქალაქეთა მიერ თანამდებობის პირთა არჩევის უფლება, იარაღის ტარებისა და სამხედრო განაყოფების შექმნის უფლება და სხვა. რა თქმა უნდა, ამ უფლებებთან ერთად ემიგრანტებმა ამერიკაში მოიტანეს „ნაფიც მსაჯულთა“ ინსტიტუტი და ინგლისური „საერთო სამართალი“. ემიგრანტთა დასახლებები დროთა განმავლობაში პოლიტიკურ კავშირებად ერთიანდებოდნენ, რომელთაც ინგლისის ხელისუფლება იურიდიულადაც განამტკიცებდა ქარტიების მეშვეობით. ამ პოლიტიკურ ერთეულებში მნიშვნელოვნად განვითარდა თვითმმართველობის სისტემა. ქალაქებისა და დასახლებების წარმომადგენლები შეადგენდნენ პარლამენტის მაგვარ ორგანოს კოლონიისათვის, რომელიც გუბერნატორს ირჩევდა. განსხვავებული ვითარება იყო ვირჯინიაში, სადაც გუბერნატორს ბრიტანეთის მეფე ნიშნავდა.

ერთიან ფედერაციად მთელი კოლონიების გაერთიანების იდეა XVIII საუკუნის შუა წლებში გაჩნდა, როცა 1748 წელს ფრანკლინის ფედერაციის ცნობილი პროექტი იქნა შედგენილი. ეს პროექტი ინგლისის ხელისუფლებამ, რა თქმა უნდა, უარყო, რადგან დაყოფილი ამერიკის მართვა უფრო ადვილი იქნებოდა, ვიდრე ერთიანი პოლიტიკური ორგანიზმისა. „ერთ ლურსმანსაც არ დავამზადებთ ამერიკაში“ — აცხადებდა იმდროინდელი ინგლისის მთავრობის მეთაური ლორდ ჩატამი. კოლონიები ვალდებული იყვნენ თავიანთი საქონელი მხოლოდ ინგლისში გაესაღებინათ და მხოლოდ ინგლისისაგან მიეღოთ მათთვის საჭირო მასალა.

ამ ვითარებით გამოწვეული „ყრუ“ უთანხმოება ღია ოპოზიციაში გადაიზარდა. 1763 წლისათვის ბრიტანეთმა და ამერიკულმა კოლონიებმა

მიაღწიეს კომპრომისს საიმპერიო კონტროლსა და კოლონიურ თვითმართველობას შორის. ამერიკის საგარეო საქმეებს და საგარეო ვაჭრობას აკონტროლებდა მეფე და ბრიტანეთის პარლამენტი. ყველა დანარჩენი უფლებამოსილებანი თვითმმართველობის მიერ ხორციელდებოდა. მაგრამ კოლონიების მმართველობის ხარჯები საგრძნობი იყო. ინგლისელი თანამემამულეები ამტკიცებდნენ, რომ, რადგან ამერიკელები მეტი უფლებებით სარგებლობენ, მით მეტი ხარჯი უნდა გაიღონ. ბრიტანელებს კოლონიების დაბეგვრა ადმინისტრაციული ხარჯების დაფარვის საუკეთესო გზად მიაჩნდათ. კოლონისტები ამას არ ეთანხმებოდნენ. მათ არ სურდათ, რომ ისეთი შორეული ხელისუფლებისაგან დაბეგრილიყვნენ, სადაც არავითარი წარმომადგენლობა არ გააჩნდათ. ასეთმა დაპირისპირებამ ბევრი კოლონისტი რევოლუციონერად აქცია.

1773 წლის 16 დეკემბერს იმპორტულ ჩაიზე ბრიტანული გადასახადების დაწესებას კოლონისტების მწვავე რეაქცია მოჰყვა. მათგან შეგულიანებულმა ბრბომ დაიკავა სამი გემი და ამ ძვირადღირებული საქონლით სავსე 342 ყუთი ბოსტონის ყურეში გადაუძახა. ურჩ კოლონისტებზე ბრიტანული კონტროლის განსამტკიცებლად ლონდონის პარლამენტმა 1774 წელს „იძულებითი“ კანონები მიიღო. ერთ-ერთი კანონის ძალით ქ. ბოსტონს უწესდებოდა ბლოკადა მანამ, სანამ იგი განადგურებულ ჩაის საფასურს არ გადაიხდიდა. სხვა კანონი მეფის მიერ დანიშნულ გუბერნატორს უფლებას აძლევდა ბრიტანელი ჯარისკაცები კერძო სახლებში ჩაეყენებინა. ამ შემთხვევაში გადასახადების საკითხი უკანა პლანზე გადავიდა. უფრო მნიშვნელოვანი გახდა კონფლიქტი ბრიტანეთის მიერ წესრიგის მოთხოვნასა და ამერიკელთა მიერ თავისუფლების მოთხოვნას შორის. ამ კონფლიქტის დასაძლევად ვირჯინიის და მასაჩუსეტის ასაბლეებმა „კონტინენტური კონგრესი“ მოიწვიეს, რომელიც ყველა 13 ამერიკული კოლონიის ხალხთა სახელით იღაპარაკებდა.

პირველი კონსტიტუციური კონგრესი ფილადელფიაში 1774 წელს შეიკრიბა და აირჩიეს ლიდერი — ***პრეზიდენტი***. ამავე წლის ოქტომბერში დელეგატებმა მიიღეს „განცხადება უფლებებისა და პრინციპების

შესახებ“, რომლის საგრძნობი ნაწილი „დამოუკიდებლობის დეკლარაციასა“ და „კონსტიტუციაში“ შევიდა. ეს განცხადება ისეთ მოთხოვნებს აყენებდა, როგორიცაა „სიცოცხლის, თავისუფლების და საკუთრების უფლება“, „მშვიდობიანი თავშეყრის, საჩივრების განხილვის და მეფესთან შუამდგომლობის უფლება“.

1775 წლის დამდეგს დაიწყო მოძრაობა, რომელსაც თვით კოლონისტები რევოლუციას უწოდებდნენ და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა 1783 წლამდე გაგრძელდა. 1776 წლის 7 ივნისს ვირჯინიის დელეგაციამ მოუწოდა კონგრესს საბოლოოდ გადაეწყვიტა შეერთებული კოლონიების თავისუფლება. ხუთი კაცისაგან შემდგარ კომისიას დაევალა დოკუმენტის (პროკლამაციის) მომზადება, რომელშიც დამოუკიდებლობის გამოცხადების მიზეზები იქნებოდა ასახული.

1776 წლის 4 ივლისს II კონტინენტურ კონგრესზე ფილადელფიაში ვირჯინიელი ფერმერისა და ადვოკატის თომას ჯეფერსონის მიერ მომზადებული „დამოუკიდებლობის დეკლარაცია“ მიიღეს, რომელმაც დამოუკიდებელი სახელმწიფოს — ამერიკის შეერთებული შტატების შექმნა გამოაცხადა.

პრინციპები, რომელსაც დეკლარაცია ეფუძნებოდა, დასაბამს იღებენ ჯონ ლოკის ფილოსოფიიდან. ლოკი ამტკიცებდა, რომ ადამიანებს აქვთ ღვთისგან ბოძებული, ანუ ბუნებრივი უფლებები, რომლებიც ხელშეუხებელია და არავითარ ხელისუფლებას არ ძალუძს მათი წართმევა. ყველა კანონიერი პოლიტიკური ხელისუფლება არსებობს იმისათვის, რომ შეინარჩუნოს ეს ბუნებრივი უფლებები და ეს ხელისუფლება ეფუძნება იმ ადამიანთა თანხმობას, რომელთაც მართავს. თანხმობის იდეა მომდინარეობს საზოგადოებრივი ხელშეკრულების თეორიიდან. ჯონ ლოკის მსგავსი არგუმენტები გამოიყენა ჯეფერსონმა და ხელისუფლების მიზნებად „დამოუკიდებლობის დეკლარაციაში“ განსაზღვრა — „სიცოცხლე, თავისუფლება და ბედნირებისაკენ ლტოლვა“, ხოლო ამ მიზნების განხორციელებისათვის, როგორც დეკლარაციაშია მითითებული: „ადამიანებისგან იქმნება მთავრობა, რომელთაც თავიანთი კანონიერი

ძალაუფლება ენიჭებათ იმათი თანხმობით, ვისაც ისინი განაგებენ: რომ, თუ გამგებლობის რომელიმე ფორმა ამ მიზნის შემლახავი გახდება, ხალხის უფლებაა შეცვალოს ან გააუქმოს იგი და ახალი მთავრობა ჩამოაყალიბოს, რომელიც ასეთივე (ზემოთ ჩამოთვლილი) პრინციპებს დაეფუძნება და ისეთი ძალაუფლებით აღჭურვოს, რომელიც მისი (ხალხის) აზრით, ყველაზე უკეთ ემსახურება ხალხის უსაფრთხოებასა და ბედნიერებას".

დამოუკიდებლობის დეკლარაციის მთავარი პირობაა, რომ ხალხს უფლება აქვს აჯანყდეს, თუ გადაწყვეტს, რომ მთავრობა მას კანონიერ უფლებებს ართმევს. დეკლარაციას კენჭი უყარა და თანხმობა მისცა 11 შტატმა (როდ-აილენდის დელეგაცია კონგრესს არ ესწრებოდა, ხოლო ნიუ-იორკის დელეგაციამ, რომელსაც საკუთარი შტატის ასაბლეის ინსტრუქცია არ გააჩნდა, თანხმობა მხოლოდ 15 ივლისს განაცხადა).

ომი ამერიკის დამოუკიდებლობისათვის ბევრად უფრო დიდხანს გაგრძელდა, ვიდრე მოსალოდნელი იყო და დამთავრდა 1781 წლის 19 ოქტომბერს, როდესაც ლორდ კორნუოლის ექვსი ათასიანი არმია მოწინააღმდეგეს ვირჯინიის შტატში, იორკთაუნში დანებდა.

ინგლისისაგან გამოყოფის შემდეგ კოლონიები რეალური ცენტრალური ხელისუფლების გარეშე დარჩნენ. ამიტომ რევოლუციონერებმა რესპუბლიკა გამოაცხადეს. ამ შემთხვევაში ეს ტერმინი ხალხის თანხმობას აღნიშნავდა, რათა მართვა განხორციელებულიყო ხალხის წინაშე პასუხისმგებელი წარმომადგენლების მიერ.

დამოუკიდებლობის გამოცხადების სულ ერთი კვირის შემდეგ მეორე კონტინენტურმა კონგრესმა მოისმინა „კონფედერაციის მუხლებისა და მუდმივი კავშირის შესახებ" კომისიის მოხსენება.

კონფედერაცია დამოუკიდებელი სახელმწიფოების არამჭიდრო კავშირია, რომლებიც გარკვეულ შემთხვევებში თანამშრომლობაზე დათანხმდნენ. კონფედერაციის წევრი სახელმწიფოები სუვერენიტეტს ინარჩუნებენ, რაც ნიშნავს, რომ თითოეული სახელმწიფოს უზენაესი ხელისუფლება მხოლოდ მის საზღვრებში ვრცელდება. ცენტრალური

მთავრობა ამ შემთხვევაში სუსტია. მას შეუძლია მხოლოდ კოორდინაცია გაუწიოს, მაგრამ სუვერენული სახელმწიფოს საქმიანობას ვერ გააკონტროლებს.

„კონფედერაციის მუხლები" 1777 წლის 15 ნოემბერს მიიღეს. ყოველ შტატს, სიდიდის მიუხედავად, კონგრესში თითო ხმა ჰქონდა. მაგრამ რეალური ხელისუფლების შექმნის პირველი ცდა წარუმატებელი აღმოჩნდა. „კონფედერაციის მუხლებმა" მარცხი განიცადა ოთხი მიზეზის გამო: 1. ისინი არ აძლევდნენ უფლებას ეროვნულ ხელისუფლებას გადასახადი აეკრიფა. ამის შედეგად კონგრესს შტატებისაგან სახსრების მოთხოვნა უხდებოდა, რათა ომი გაეგრძელებინა დიდ ბრიტანეთთან და ახალი სახელმწიფოსათვის საჭირო საგარეო ფუნქციები განეხორციელებინა; 2. კონგრესის თავმჯდომარედ პრეზიდენტის გარდა, არ იყო გათვალისწინებული რაიმე აღმასრულებელი ხელისუფლების ხელმძღვანელის პოსტი. ეს შეგნებულად გაკეთდა, რადგან კოლონისტებს მონარქის ხელისუფლების აღდგენის ეშინოდათ; 3. ცენტრალურ მთავრობას შტატთაშორისი და საგარეო ვაჭრობის უფლება არ ჰქონდა; 4. „კონფედერაციის მუხლები" კონგრესის ერთსულოვანი გადაწყვეტილებისა და ყველა შტატის საკანონმდებლო ორგანოს თანხმობის გარეშე არ შეიძლება შეცვლილიყო., ასე, რომ თითოეულ შტატს ჰქონდა ვეტოს უფლება კონფედერაციაში ნებისმიერ ცვლილებაზე.

როგორც კი რევოლუცია დასრულდა და დამოუკიდებლობა რეალობად იქცა, აღმოჩნდა, რომ ცენტრალურ მთავრობას ფუნქციონირებისათვის არც ეკონომიკური და არც სამხედრო ძალა არ გააჩნდა. ომისდროინდელი სიძნელეები მოიხსნა და ამერიკელებმა სასწრაფოდ დაიწყეს უცხოური საქონლის შეძენა. ვალების გაზრდას მასიური გაკოტრება მოჰყვა. ეს პრობლემა განსაკუთრებით მწვავედ დადგა მასაჩუსეტში, სადაც ფერმერებმა რევოლუციური ომის ვეტერანის დანიელ შეიზის მეთაურობით, რამდენიმე ამბოხება მოაწყვეს, რათა ხელი შეეშალათ დაგირავებული ფერმების გაყიდვისათვის. ვინაიდან კონგრესს შტატების სახსრების შესაკრებად ძალაუფლება არ გააჩნდა, მასაჩუსეტის გუბერ-

ნატორმა პოლიციის მეშვეობით აღადგინა წესრიგი. შეიზის ამბოხებამ კონფედერაციის უძლურება თვალსაჩინო გახადა. წესრიგი, რომლის შენარჩუნება ხელისუფლების ძირითადი მიზანი იყო, ვერ ხორციელდებოდა.

1786 წელს ვირჯინიამ კონვენტზე სხვა შტატები მოიწვია, რათა „კონფედერაციის მუხლები“ გადაესინჯათ. მართალია, დელეგატები ვირჯინიაში მხოლოდ ხუთმა შტატმა გაგზავნა, მაგრამ ის მაინც მოახერხეს, რომ მომდევნო წელს ახალი შეხვედრა დაენიშნათ ქ. ფილადელფიაში. მოგვიანებით, კონგრესი დათანხმდა მოეწვიათ კონვენტი, მაგრამ მისი ფუნქცია მხოლოდ „კონფედერაციის მუხლების გადასინჯვის მიზეზების შესწავლით“ შემოიფარგლა.

კონსტიტუციური კონვენტი ოფიციალურად 1787 წლის 25 მაისს გაიხსნა. ვირჯინიელმა დეპუტატმა — ედმუნდ რენდოლფმა ცვლილებების გრძელი ნუსხა წარმოადგინა, რომელიც შემოთავაზებული იყო მისი ვირჯინელი კოლეგის ჯეიმზ მედისონის მიერ. ამ შესწორებებს შტატების სუსტი კონფედერაცია ძლიერი ცენტრალური მთავრობით უნდა შეეცვალათ. დელეგატები ერთსულოვნად დათანხმდნენ განეხილათ რენდოლფის წინადადება, რომელსაც „ვირჯინიის გეგმა“ უწოდეს და დაიწყეს მუშაობა ახალი კონსტიტუციის შესაქმნელად.

ძლიერი საკანონმდებლო ხელისუფლების შემოთავაზებით, რომელსაც უპირატესობა გააჩნდა შტატების ლეგისლატურასთან შედარებით, „ვირჯინიის გეგმა“ მხარს უჭერდა მთავრობის ახალი ფორმის შექმნას. ეს უნდა ყოფილიყო შერეული სტრუქტურა, სადაც ეროვნულ ხელისუფლებას შტატებზე ზეგავლენის საშუალება ექნებოდა. „ვირჯინიის გეგმას“ სერიოზული მოწინააღმდეგე ჰყავდა ჯ.მედისონის სახით საკანონმდებლო ორგანოებში წარმომადგენლობის კანონმდებლობის არჩევის მეთოდსა და აღმასრულებელი განშტოების სტრუქტურის საკითხებში.

როდესაც გაირკვა, რომ „ვირჯინიის გეგმის“ ძირითადი ნაწილი მიღებული იქნებოდა დიდი შტატების ხმებით, მომცრო (ხალხმცირე) შტა-

ტები ამის წინააღმდეგ გამოვიდნენ. ნიუჯერსის დეპუტატმა უილიამ პეტერსონმა წარმოადგინა ცხრა რეზოლუციის ალტერნატიული ნუსხა, რომელსაც „კონფედერაციის მუხლების“ ძირითადი პრინციპები უნდა შეენარჩუნებინა და ითვალისწინებდა ერთპალატიან საკანონმდებლო ორგანოს გადასახადის აკრეფის უფლებით და მრავალწევრიან აღმასრულებელ ორგანოს, რომელსაც საკანონმდებლო ხელისუფლება აირჩევდა.

„ვირჯინიის გეგმის“ წინადადება ორპალატიანი საკანონმდებლო ორგანოს შესახებ კამათს არ იწვევდა, მაგრამ მოსახლეობის რაოდენობის შესაბამისად წარმომადგენლების არჩევის იდეამ ცხარე დებატები გამოიწვია. მომცრო შტატები თანაბარწარმომადგენლებს მოითხოვდნენ ყველა შტატისათვის.

გამოსავალის მოსაძებნად შეიქმნა კომისია, რომელიც ყველა შტატისაგან ფარული კენჭისყრით არჩეულ თითო დეპუტატისაგან შედგებოდა. კომისიამ წარმოადგინა „დიდი კომპრომისი“ („კონექტიკატის კომპრომისი“), რომლის თანახმად წარმომადგენელთა პალატა პროპორციული წესით არჩეული 56 დეპუტატისაგან შედგებოდა. ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო, რომ შტატები თანაბრად იქნებოდნენ წარმოდგენილი სენატში — თითო შტატიდან ორ-ორი სენატორი. „დიდი კომპრომისი“ მხარეებმა მიიღეს.

დამოუკიდებლობისათვის ომის შემდეგ აშშ-ის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება ორი მიმართულებით წარიმართა. ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში სამრეწველო გადატრიალებები ხდებოდა, რასაც თან ახლდა ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის მკვეთრი ფორმირება, სამხრეთ შტატებში კი მტკიცდებოდა და ახალ-ახალ ტერიტორიებზე ვრცელდებოდა მონობა. მწვავე პოლიტიკური ბრძოლის პროცესში შეიქმნა ფედერალისტებისა და რესპუბლიკელების პარტიები. ფედერალისტები მსხვილ პლანტატორთა ინტერესებს გამოხატავდნენ და პოლიტიკურ სფეროში ძლიერი ცენტრალიზებული ხელისუფლების მომხრენი იყვნენ. რესპუბლიკელები მოითხოვდნენ მიწა ყველასათვის ხელმისაწვ-

დომი ყოფილიყო და დემოკრატიზაციის საკითხში შტატებს ფართო უფლებები მინიჭებოდათ.

ინგლის-ამერიკის ომის შემდეგ, რომელიც 1812-1814 წლებში მიმდინარეობდა, ფედერალისტურმა პარტიამ, ფაქტიურად არსებობა შეწყვიტა. რესპუბლიკურმა პარტიამ 1828 წლამდე იარსება. ბურჟუაზიისა და მონათმფლობელთა შორის პოლიტიკური ბრძოლის გამწვავებას დემოკრატიული რეფორმების ვითარებაში, რესპუბკელთა პარტიის დაშლა მოჰყვა. 1828 წელს გაფორმდა დემოკრატიული პარტია. იგი აერთიანებდა პლანტატორ-მონათმფლობელებსა და ჩრდილოეთ ბურჟუაზიის ნაწილს, რომელიც ეკონომიკურად დაკავშირებული იყო მონათმფლობელებსა და ფერმერებთან. 1834 წელს ჩამოყალიბდა ვიგების პარტია, რომელიც მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესებს გამოხატავდა.

XIX საუკუნის 30-იან წლებში აშშ-ში გაიშალა მასობრივი საერთო ეროვნული მოძრაობა — აბოლიციონიზმი, რომელიც მონობის მოსპობას ითხოვდა. ხელისუფლებას სათავეში ჩაუდგნენ რესპუბლიკელები. მათ მონობის შეზღუდვა და მრეწველობის წახალისება მოითხოვეს. ეს პერიოდი ითვლება აშშ-ში მცირე ბურჟუაზიულ რევოლუციად. კონტრრევოლუციური გამოსვლა იყო 1861 წლის 4 თებერვალს მონათმფლობელური კონფედერაციის შექმნა, სადაც საკანონმდებლო წესით ზანგთა მონობის განმტკიცება ხდებოდა. 1861 წლის 14 აპრილს აშშ-ში სამოქალაქო ომი დაიწყო და 1877 წლამდე გაგრძელდა. რევოლუციამ ორი ეტაპი განვლო: 1. სამოქალაქო ომი (1861-1865 წ.წ.), რომელმაც კონტრრევოლუციის სამხედრო მარცხი გამოიწვია და მონობა მოსპო; 2. რეკონსტრუქციის პერიოდი (1865-1877 წ.წ.), რომელიც სამხრეთში ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული გარდაქმნებისათვის ბრძოლას გულისხმობდა. რევოლუციას მოჰყვა ცვლილებები ქვეყნის სოციალურ წყობაში. გადაწყდა აგრარული საკითხი, შეიქმნა პირობები სწრაფი ეკონომიკური პროგრესისათვის.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში აშშ-ში მონოპოლისტური კაპიტალიზმის ფორმირების პროცესი მიმდინარეობდა. ამ ეტაპზე მსხვილი საწარ-

მოები და სააქციო კომპანიები აწარმოებდნენ მთელი სამრეწველო პროდუქციის 67%. 1898 წელს აშშ-მა ხელში ჩაიგდო ჰავაის კუნძულები და ესპანეთის წინააღმდეგ ომი დაიწყო. ომის შედეგად აშშ გაბატონდა ფილიპინებზე, გუამაზე, პუერტო-რიკოზე და პროტექტორატი დაამყარა კუბაზე. 1899 წელს გამოცხადდა „ღია კარის დოქტრინა“ ჩინეთში, რომელიც ამ ქვეყანაში ამერიკული მონოპოლიების ექსპანსიას ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა.

XX საუკუნეში გაძლიერდა ზანგთა მოძრაობა სოციალური უფლებებისათვის, რასაც პრეზიდენტ თ.რუზველტის მოქნილი საშინაო პოლიტიკა მოჰყვა. პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ ამერიკის მთავრობამ ნეიტრალიტეტი გამოაცხადა, მაგრამ 1917 წლის 6 აპრილს იგი ომში ანტანტის მხარეს ჩაება. ომის პერიოდში მონოპოლიებმა ლათინურ ამერიკაში თავიანთი პოზიციები გაიმტკიცეს.

1937 წელს აშშ-ში დაიწყო ჭარბწარმოების ახალი კრიზისი, რომელიც „ახალი კურსის“ წარუმატებლობას მოწმობდა. ამ კურსის გატარება ეკუთვნის პრეზიდენტ ფრანკლინ დელანორ რუზველტს, რომელიც ამომრჩევლებს ლიბერალური კურსის გატარებას დაპირდა და ნაწილობრივ კიდევაც შეძლო უმუშევრობის აღმოფხვრა, კლასობრივი ბრძოლის შერბილება. ამ პერიოდში საგრძნობლად ტენდენციური აღმოჩნდა უზენაესი სასამართლო, რომელიც ცდილობდა სოციალური რეფორმების კურსის ჩაგდებას. ისეთი შთაბეჭდილებაც შეიქმნა, რომ აშშ-ს მართავდა არა პრეზიდენტი და კონგრესი, არამედ უზენაესი სასამართლო. 1936 წელს უზენაესმა სასამართლომ პარალიზება გაუკეთა ფედერალური ადმინისტრაციის პრაქტიკულად ყველა საქმიანობას; უზენაესი სასამართლოს ორ სხდომაზე არაკონსტიტუციურად გამოცხადდა კონგრესის 23 საკანონმდებლო აქტი, რომელმაც რუზველტის პროგრამის ბლოკირება მოახდინა. პრეზიდენტს არ შეეძლო შეეცვალა უზენაესი სასამართლო, მაგრამ წინადადება დააყენა მისი შემადგენლობა 15 კაცამდე გაზრდილიყო. ამ წინადადებით შეშინებულმა უზენაესმა სასამართლომ დაიწყო პრეზიდენტის კანონების მხარდაჭერა.

ასეთ რთულ და დაპირისპირებულ ბრძოლებში უხდებოდა აშშ-ს შექმნის დღიდან აღიარებული დემოკრატიის დაცვა. მაგრამ საინტერესოა, დემოკრატიის რა ფორმას იცავს ეს სახელმწიფო. ცხადია, ისეთ რთულ საზოგადოებაში, რომელიც აშშ-ია, ხალხი ვერ შეიკრიბება ერთ ადგილას ხელისუფლებაში უშუალო მონაწილეობისათვის. ამ თვალსაზრისით, ძველბერძნული დემოკრატია — ხალხის მმართველობა — აშშ-ში პირდაპირი მნიშვნელობით არ არის გაგებული. თვით ძველ ბერძნებსაც ეშინოდათ ხალხის ამგვარი მმართველობისა და დემოკრატიის გვერდით ხშირად ხმარობდნენ ტერმინს „დემაგოგი“ (ანუ პიროვნება, ვინც ხშირად ატყუებს მასებს მათი გრძნობებისა და რწმენის მანიპულირების გზით). უშუალო დემოკრატიის ალტერნატივაა შუალობითი დემოკრატია, ანუ ის, რასაც ჩვეულებრივ წარმომადგენლობით დემოკრატიას უწოდებენ; მოქალაქეები ხელისუფლებაში ოფიციალური თანამდებობის პირების არჩევის გზით მონაწილეობენ, რომლებიც მათ მაგიერ სახელმწიფო გადაწყვეტილებებს იღებენ.

§ 2. აშშ-ის კონსტიტუციის ძირითადი პრინციპები

კონსტიტუცია ოფიციალურად 1788 წლის 21 ივნისს შევიდა ძალაში, მას შემდეგ, რაც მეცხრე შტატმა — ნიუ-ჰემპშირმა — მისი რატიფიკაცია მოახდინა. მიუხედავად ამისა, ახალი ხელისუფლების წარმატება მხოლოდ 1788 წლის აგვისტოში იქნა გარანტირებული, როდესაც ხანგრძლივი დებატების შემდეგ კონსტიტუცია ყველაზე დიდმა შტატებმა — ვირჯინიამ და ნიუ-იორკმა მიიღეს. ამ კონსტიტუციამ მთელს მსოფლიოს ამცნო, რომ ახალი ხელისუფლების წაარმოშობა მშვიდობიანად შეიძლება მოხდეს. მოგვიანებით ფრანგი პოლიტოლოგი ალექსი დე ტოკვილი (1805-1859 წ.წ.) წერდა: „საზოგადოების ისტორიაში სიახლეა იმ დიდი ხალხის ქცევა, რომელიც მისმა კანონმდებლებმა სახელმწიფო მანქანის მოსალოდნელი შეჩერების შესახებ გააფრთხილეს და რომელმაც უშიშრად და აუჩქარებლად შეძლო თავისი ყურადღების გა-

დატანა სიღრმისეულ მიზეზებზე; ორი წელი მოანდომა ამ სენის წამლის ძიებას და როცა საბოლოოდ წამალი დადგენილი იქნა, ნებაყოფლობით მიიღო ისე, რომ ადამიანებს ერთი წვეთი არც ცრემლი და არც სისხლი არ დაუღვრიათ“. ასე რომ, მას შემდეგ, რაც ბრიტანეთმა 1783 წელს ვერსალის საზავო ხელშეკრულებით სცნო ამერიკის შეერთებული შტატების დამოუკიდებლობა, ახალი სახელმწიფოს შექმნის იურიდიული საფუძველი გახდა „დიდი კომპრომისის“ შედეგად 1787 წელს მიღებული კონსტიტუციური კანონი. კონსტიტუციის დამფუძნებლები ეყრდნობოდნენ ოთხ პოლიტიკურ პრინციპს, რომლებმაც ერთობლიობაში შექმნეს რევოლუციურად ახალი პოლიტიკური წესრიგი. ეს პრინციპები იყო — რესპუბლიკანიზმი, ფედერალიზმი, ხელისუფლების დანაწილება და ურთიერთკავშირებისა და ურთიერთგაწონასწორების სისტემა.

რესპუბლიკანიზმის პრინციპის საფუძველზე, კონსტიტუციის დამფუძნებლები მოწადინებულნი იყვნენ თავიდან აეცილებინათ არისტოკრატია (მართვა შთამომავლობითი ფენების მიერ), მონარქია (ერთი პირის მართვა) და უშუალო დემოკრატია (ხალხის მიერ მართვა). ახალი რესპუბლიკური მმართველობის დროს მართვა ხალხის მიერ არჩეული წარმომადგენლობით ხორციელდებოდა. თუმცა, კონსტიტუციის დამფუძნებლებიც არ იყვნენ ბოლომდე დარწმუნებულნი, რომ ასეთი მთავრობა სიცოცხლისუნარიანი იქნებოდა. როდესაც კონვენტის შემდეგ ბენჯამინ ფრანკლინს ჰკითხეს, რა ტიპის მმართველობა უნდა ჰქონდეს ახალ სახელმწიფოსო, უპასუხა: „რესპუბლიკა, თუ კი მას შეინარჩუნებთ“.

ამერიკის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური სისტემის უმნიშვნელოვანეს პრინციპს წარმოადგენს ხელისუფლების დანაწილება არა მარტო „ჰორიზონტალურად“ — საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო ორგანოებს შორის, არამედ „ვერტიკალურად“ — ფედერაციასა და შტატებს შორის. ხელისუფლების დანაწილების პრინციპი განმტკიცებულია პირველ ოთხ მუხლში.

ამერიკის კონსტიტუციის „მამა დამფუძნებლებმა“ (The founding fathers) შექმნეს ხელისუფლების დანაწილების მონტესკიესეული თეორიის საკუთარი მოდელი, რაც გამოიხატება იმაში, რომ მათ ამერიკის კონსტიტუციას დაურთეს „შეკავებისა და წონასწორობის“ სისტემა (Cheeks & Balences). ძირითადი იდეა ამ სისტემისა ის არის, რომ ხელისუფლების თითოეული განშტოება აღჭურვილი იყო ურთიერთდაკავშირებული უფლებამოსილებით და ნებისმიერი განშტოების გადაძალვის შემთხვევაში მეორე განშტოებას შეეძლო იგი გაენეიტრალებინა.

პირველი კონსტიტუცია თავდაპირველად მოკლე პრეამბულას და შვიდ მუხლს შეიცავდა. შემდგომ წლებში მას 26 შესწორება (ბოლოს—1971 წელს) დაემატა, რომლებიც საკუთრივ კონსტიტუციის ტექსტში არ არის შეტანილი, არამედ ტექსტის გარეთ ცალკეული დოკუმენტების სახით არსებობენ.

გავეცნოთ, თუ როგორი იყო ამერიკის კონსტიტუციის სტრუქტურა.

კონსტიტუციის შესავალ ნაწილს პრეამბულა წარმოადგენს, რომელშიც გაცხადებულია კონსტიტუციის მიღების მიზეზები და მიზნები. პრეამბულაში აღნიშნულია, რომ ხელისუფლების წყაროა ამერიკელი ხალხი, რომელიც კონსტიტუციის მიღების პერიოდში 13 შტატის ტერიტორიაზე ცხოვრობდა, ხოლო აქ ფორმულირებული ძირითადი პრინციპები მეტყველებს იმაზე, რომ ეს დოკუმენტი წარმოადგენს, კონფედერაციასთან შედარებით, უფრო ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლების შექმნის იურიდიულ გაფორმებას.

კონსტიტუციის შვიდი მუხლი ეხება საკანონმდებლო ხელისუფლებას. ამერიკის შეერთებული შტატების კონგრესი კონსტიტუციის მიხედვით ითვლება ფედერალური ხელისუფლების პირველ განშტოებად.

საკანონმდებლო ხელისუფლება. კონსტიტუციის პირველ მუხლში 10 განყოფილებაა. მასში შესულია ნორმები, რომლებიც განსაზღვრავენ და ახასიათებენ ქვეყნის უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს — ***ფედერალური კონგრესის*** კონსტიტუციურ სტატუსს. კონსტიტუციამ დაა-

დგინა ორპალატიანი კონგრესი სენატისა და წარმომადგენელთა პალატის შემადგენლობით.

პირველი მუხლი განსაზღვრავს წარმომადგენელთა პალატის უფლებამოსილების ვადას. იგი არ აღემატება 2 წელს. ამ ვადის გასვლის შემდეგ ტარდება ხელახალი არჩევნები. გათვალისწინებული იყო, რომ სენატორები უნდა აერჩიათ შტატების ლეგისლატურებს, ხოლო წარმომადგენელთა პალატის წევრები აირჩეოდნენ მოსახლეობის მიერ.

ამერიკის მოქალაქეებს უფლება აქვთ, მონაწილეობა მიიღონ ფედერალური შტატებისა და ადგილობრივი ორგანოების არჩევნებში 18 წლის ასაკიდან.

გარდა ასაკობრივი ცენზისა, არსებობს აგრეთვე ბინადრობის ცენზი, რომელიც სხვადასხვა შტატში სხვადასხვაა, როგორც ადგილობრივი, ასევე ფედერალური კონგრესის არჩევნებისათვის.

წარმომადგენელთა პალატის წევრი შეიძლება იყოს პირი, რომელიც არის ამერიკის შეერთებული შტატების მოქალაქე 7 წლის განმავლობაში, მიაღწია 25 წელს და არჩევნების ჩატარების დროს ცხოვრობს იმ შტატში, რომელშიც იქნა არჩეული.

მთლიანობაში კონგრესის წევრთა რაოდენობა განისაზღვრება 435 კაცით. ვაკანსიის შემთხვევაში შტატის აღმასრულებელი ხელისუფლება ნიშნავს რიგგარეშე არჩევნებს.

სპიკერი და წარმომადგენელთა პალატის სხვა თანამდებობის პირები აირჩევიან პალატის მიერ.

სენატი შედგება 100 სენატორისაგან — ორი თითოეული შტატიდან. ისინი აირჩევიან შტატის მოსახლეობის მიერ 6 წლის ვადით. თითოეულ სენატორს კენჭისყრაში მონაწილეობისას ერთი ხმის უფლება აქვს (პირველი მუხლის მე-3 განყოფილება და მე-18 შესწორება).

კონსტიტუციის თანახმად, როგორც კი სენატორები აირჩევიან და შეიკრიბებიან სენატში, ისინი იყოფიან სამ ჯგუფად. თითოეულ ჯგუფში სენატორების თანაბარი რაოდენობაა. პირველი ჯგუფის უფლებამოსილების ხანგრძლივობა წარმოადგენს ორ წელს, მეორე ჯგუფისა — 4

წელს, ხოლო მესამისა — 6 წელს. ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ სენატორთა მესამედი იცვლება. კონსტიტუციის თანახმად, სენატორი შეიძლება იყოს პირი, რომელიც არის ამერიკის შეერთებული შტატების მოქალაქე 9 წლის განმავლობაში. მიაღწია 30 წელს და არჩევნების დროისათვის ცხოვრობს იმ შტატში, რომელშიც იგი აირჩიეს.

სენატის თავმჯდომარეა ***ვიცე-პრეზიდენტი.*** მას არა აქვს ხმის უფლება, გარდა იმ შემთხვევისა, როდესაც ხმები სენატში თანაბრად იყოფა. შეიძლება ითქვას, რომ ვიცე-პრეზიდენტს გაცილებით ნაკლები ხელისუფლება აქვს სენატში, ვიდრე სპიკერს წარმომადგენელთა პალატაში.

თავიანთი უფლებამოსილების განხორციელების პერიოდში სენატორები და წარმომადგენლობის პალატის წევრები ფედერალურ სამოქალაქო თანამდებობაზე არ შეიძლება დაინიშნონ. კონგრესმენებს არა აქვთ უფლება იმსახუროონ აღმასრულებელი ხელისუფლების აპარატში კონგრესის წევრობის შეთავსებით.

ამასთანავე, კანონი არ უკრძალავს კონგრესმენებს, დაინიშნონ წარმომადგენლებად საერთაშორისო კონფერენციებზე. სენატორები ხშირად ახორციელებენ აშშ-ის დელეგაციის დროებითი წევრის ფუნქციებს გაეროს გენერალურ ასამბლეებზე. ფედერალური კონსტიტუცია არ უკრძალავს კონგრესმენებს შტატებში თანამდებობის დაკავებას.

კონსტიტუცია წარმომადგენლობით პალატას და სენატს არსებითად მსგავს საკანონმდებლო უფლებებს ანიჭებს. ისინი ინაწილებენ ომის გამოცხადების, არმიისა და ფლოტის შექმნის, სესხის აღებისა და ფულის მოჭრის, შტატებს შორის ვაჭრობის რეგულირების, ფედერალურ სასამართლოთა შექმნის, ემიგრანტთა ნატურალიზაციის დამდგენი წესების შემუშავების და ყველა იმ კანონის შექმნის უფლებას, რომელიც აუცილებელი და სავალდებულო იქნება ამ უფლებამოსილებათა აღსრულებისათვის (მუხლი I, ნაწილი 8).

ამ ორ პალატას შორის არსებობს განსხვავებაც კონსტიტუციურ მოვალეობათა შორის. მხოლოდ წარმომადგენლობით პალატას აქვს უფ-

ლება შეიტანოს კანონპროექტი ფინანსურ საკითხებზე, რასაც ესწრაფოდნენ კონსტიტუციური კონვენტის დროს. პრაქტიკაში ეს ფუნქცია მნიშვნელოვნად შეზღუდულია, რადგან ყველა კანონპროექტი, მათ შორის წლიური შემოსავლების შესახებ, საბოლოოდ მოწონებული უნდა იქნეს როგორც წარმომადგენლობითი პალატის, ასევე სენატის მიერ. პალატას აქვს ასევე იმპიჩმენტის უფლება, ანუ უფლება, ბრალი დასდოს პრეზიდენტს, ვიცე-პრეზიდენტს და სხვა სამოქალაქო თანამდებობის პირებს ღალატში, მექრთამეობაში ან სხვა სახის მძიმე თუ მსუბუქ დანაშაულში.

სენატი უფებამოსილია იმპიჩმენტის ბრალდების განხილვისას იმოქმედოს, როგორც სასამართლომ. დამნაშავედ ცნობისათვის საჭიროა დამსწრე სენატორთა ორი მესამედის მხარდაჭერა. მხოლოდ ენდრიუ ჯონსონი იყო ერთადერთი პრეზიდენტი, რომელსაც იმპიჩმენტი წარუდგინეს 1868 წელს. სენატში მის დამნაშავედ ცნობას ერთი ხმა დააკლდა. უფრო მოგვიანებით, უოტერგეითის სკანდალში მონაწილეობისათვის წარმომადგენლობითი პალატის იურიდიულმა კომისიამ ხმა მისცა პრეზიდენტ ნიქსონის იმპიჩმენტს. 1974 წლის აგვისტოში იგი გადადგა. დამნაშავეებად ცნეს ფედერალური მოსამართლეების მცირე ჯგუფი და ისინი გაათავისუფლეს თანამდებობიდან. კონსტიტუცია სენატს უფლებას აძლევს დაამტკიცოს პრეზიდენტის მიერ წარმოდგენილი კანდიდატები გარკვეულ თანამდებობებზე (ფედერალური მოსამართლეები, ელჩები და სხვა). მიუხედავად იმისა, რომ კონსტიტუციაში მოცემულია კონგრესის უფლებამოსილების ვრცელი ჩამონათვალი, ხშირად დავა წარმოიშობა იმის თაობაზე, თუ რომელი მათგანი განეკუთვნება მხოლოდ კონგრესის უფლებამოსილებას. მაგალითად, ომის გამოცხადების უფლებას კონსტიტუცია მხოლოდ კონგრესს ანიჭებს, მაგრამ ბევრ პრეზიდენტს წამოუწყვია საომარი მოქმედება თავისი ინიციატივით. ხშირად სასამართლოებს აღმოუჩენიათ, რომ კონგრესი შტატების უფლებების უზურპირებას ახდენდა.

აღმასრულებელი ხელისუფლება. ჩრდილო ამერიკის კოლონიებმა დაამთავრეს თუ არა ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის, მაშინვე პრეზიდენტის ინსტიტუტი შეიქმნა, თუმცა ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ კონვენტის დელეგატები განსაკუთრებული სიფრთხილით ეკიდებოდნენ არაკონტროლირებად ხელისუფლებას და გადაწყვეტილი ჰქონდათ ყოვლისშემძლე, დიქტატორული საპრეზიდენტო ხელისუფლება არ შეექმნათ. მიუხედავად იმისა, რომ სამეფო ხელისუფლების იდეა არაპოპულარული იყო დელეგატთა შორის, ამ უკანასკნელთ ესმოდათ, რომ უნდა შექმნილიყო გარკვეული ტიპის აღმასრულებელი ორგანო. მათი ამოცანა იყო ძლიერი ხელისუფლების უზრუნველყოფა, ოღონდ ისე, რომ არ დაეშვა ტირანია. დაიწყო დებატები ამ ორგანოს ხასიათის ირგვლივ; უნდა იყოს ერთი პრეზიდენტი, საპრეზიდენტო საბჭო, თუ კომიტეტი. პრეზიდენტი კონგრესმა უნდა აირჩიოს თუ არა? უნდა იყოს პრეზიდენტი ამ ორგანოს წინაშე ანგარიშვალდებული თუ არა?

საპრეზიდენტო ხელისუფლების საბოლოო სტრუქტურა ურთიერთშეკავშირების და ურთიერთგაწონასწორების ფილოსოფიას ასახავდა, რომელიც მთელ კონსტიტუციას გასდევდა. საპრეზიდენტო ხელისუფლება მნიშვნელოვნად იზღუდებოდა იმ უფლებამოსილებით, რომელიც სპეციალურად კონგრესსა და სასამართლოს მიენიჭა.

კონსტიტუციის მეორე მუხლი განსაზღვრავს ***პრეზიდენტის*** უფლებამოსილებას, პრეზიდენტი (ისევე, როგორც ვიცე-პრეზიდენტი) ოთხი წლის ვადით აირჩევა. 22-ე შესწორების თანახმად, პრეზიდენტად ერთი და იგივე პირი შეიძლება აირჩეს ზედიზედ მხოლოდ ორჯერ. ეს შესწორება შევიდა მას შემდეგ, რაც ფრანკლინ დელანორ რუზველტი 1944 წელს მეოთხედ იქნა არჩეული. პრეზიდენტის ხელისუფლების გაძლიერების თავიდან ასაცილებლად კონგრესმა მიიღო 22-ე შესწორება (1951 წ.), პრეზიდენტისა და ვიცე-პრეზიდენტის თანამდებობის დაკავება ხდება 25-ე შესწორების მიხედვით (1967 წ.).

კონსტიტუციის (მუხლი II, განყოფილება I, პუნქტი 6) მიხედვით პრეზიდენტი შეიძლება გახდეს მხოლოდ ამერიკის შეერთებული შტა-

ტების მკვიდრი მოქალაქე, ე.ი. ის, ვინც დაიბადა ამ ქვეყანაში და მიიღო მოქალაქეობა „ნიადაგის პრინციპით“, ანდა იშვა უცხოეთის ტერიტორიაზე აშშ-ის მოქალაქეებისაგან და ამერიკის შეერთებული შტატების მოქალაქეობა მიიღო „სისხლის პრინციპის“ საფუძველზე.

პრეზიდენტს აქვს სრულიად განსაზღვრული ანაზღაურება, რომელიც არ შეიძლება შეიცვალოს მისი უფლებამოსილების პერიოდში. ამით კანონი არ აძლევს კონგრესს საშუალებას იმოქმედოს პრეზიდენტზე ანაზღაურების შემცირების ან გაზრდის მეშვეობით.

კონსტიტუციაში განსაზღვრულია ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტის უფლებამოსილება. მე-2 მუხლის მე-2 განყოფილების მიხედვით პრეზიდენტი წარმოადგენს შეიარაღებული ძალებისა და ცალკეული შტატების პოლიციის (ნაციონალური გვარდიის) მთავარსარდალს, როდესაც ისინი ფედერალური მთავრობის დაქვემდებარებაში იმყოფებიან.

პრეზიდენტი იღებს სხვადასხვა სახელმწიფოების დიპლომატურ წარმომადგენლებს, გარდა ამისა, აქვს უფლება დაამყაროს დიპლომატიური ურთიერთობები საზღვარგარეთის ქვეყნებთან.

პრეზიდენტი პერიოდულად წარუდგენს კონგრესს ინფორმაციას ქვეყანაში არსებული ვითარების შესახებ. კონსტიტუცია პრეზიდენტს ავალდებულებს, გაუგზავნოს კონგრესს მიმართვა. პრეზიდენტის ყოველი მიმართვა შეიცავს ამა თუ იმ ვითარების ანალიზს და ამასთანავე, სათანადო საკანონმდებლო წინადადებებსაც.

პრეზიდენტს უფლება აქვს მოიწვიოს კონგრესის ორივე პალატის ან ერთ-ერთის რიგგარეშე სხდომა და შეწყვიტოს სხდომები, თუ თვითონ პალატები ვერ შეთანხმდებიან სესიების შეწყვეტის თაობაზე.

უნდა აღინიშნოს, რომ 1939 წლიდან მოქმედებს პრეზიდენტთან არსებული აღმასრულებელი აპარატი, რომელშიც თეთრი სახლის კანცელარია, პოლიტიკის შემუშავების სამსახური, ნაციონალური უშიშროების საბჭო, ადმინისტრაციულ-საბიუჯეტო სამსახური, ეკონომიკურ კონსულტანტთა საბჭო, ცენტრალური სადაზვერვო სამსახური, გარე-

მოს დაცვის საბჭო, საერთაშორისო სავაჭრო მოლაპარაკებებზე პრეზიდენტის სპეციალური წარმომადგენლის სამსახური და ვიცე-პრეზიდენტის კანცელარია შედის.

პრეზიდენტი ნიშნავს ფედერალურ მოსამართლეს და უზენაესი სასამართლოს წევრებს.

პრეზიდენტის უფლებამოსილებაში შედის ნებისმიერი განაჩენის აღსრულების გადადება, განთავისუფლება სასამართლოს მიერ დადგენილი გადასახადისაგან, სიკვდილის დასჯის შეცვლა თავისუფლების აღკვეთით, სასჯელის ვადის შემცირება და შეწყალება.

პრეზიდენტის, როგორც ხელმძღვანელის, მოვალეობები სცილდება კონგრესსა და სახელმწიფოს და ვრცელდება საერთაშორისო არენაზე. პრეზიდენტი მზად უნდა იყოს იმოქმედოს, როგორც დიპლომატმა და კრიზისის მომწესრიგებელმა. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, ამერიკის პრეზიდენტების უმნიშვნელოვანესი ამოცანა იყო მსოფლიოში კომუნისტური ექსპანსიის შეკავება. ახლა, კომუნიზმის კრახის შემდეგ ამერიკის პრეზიდენტები საერთაშორისო ურთიერთობების ახალ ეპოქაში შედიან და ეკონომიკური ურთიერთობების მართვაზე აკეთებენ აქცენტს.

სასამართლო ხელისუფლება. სასამართლო ხელისუფლებას ეძღვნება კონსტიტუციის მესამე მუხლი, რომელიც სამი განყოფილებისაგან შედგება.

კონსტიტუციაში აღნიშნულია, რომ „სასამართლო ხელისუფლება ხორციელდება უზენაესი სასამართლოსა და იმ ქვემდგომი სასამართლოების მიერ, რომელიც დროთა განმავლობაში იქმნება კონგრესის მიერ". ამგვარად უზენაესი სასამართლო არის ის ერთადერთი ფედერალური სასამართლო, რომლის შექმნაც პირდაპირ კონსტიტუციას მიეწერება.

მოქმედი კანონმდებლობით ფედერალურ სასამართლოს სისტემაში 89 რაიონული სასამართლო, 11 სააპელაციო, ერთი საპრეტენზიო სასამართლო და საბაჟო და საპატენტო საქმეებზე ერთი სპეციალიზებული აპელაციური სასამართლო შედის. კონგრესმა მთელი რიგი სხვა სასამართლოები შექმნა (მაგალითად, სამხედრო იუსტიციის სასამართლო და სხვა). ყველა ეს სასამართლოები ამერიკის შეერთებული შტატების სასამართლო ხელისუფლებას ახორციელებენ. უზენაესი და ქვემდგომი სასამართლოების მოსამართლეებს თავიანთი თანამდებობა უკავიათ, „სანამ მათი საქმიანობა წუნდაუდებელია". მათი ანაზღაურება არ შეიძლება შემცირებულ იქნეს მათი მოსამართლედ ყოფნის დროს. არსებობს შეხედულება, რომ ფედერალური მოსამართლე შეიძლება გადაყენებულ იქნეს თანამდებობიდან მხოლოდ იმპიჩმენტის წესით.

კონსტიტუცია ადგენს, რომ ფედერალურ მოსამართლეს ნიშნავს პრეზიდენტი სენატის რჩევითა და თანხმობით. უზენაესი სასამართლოს მთავარი მოსამართლე არსებითად ამერიკის შეერთებული შტატების მთავარ მოსამართლეს წარმოადგენს. რაიონულ სასამართლოში საქმე, როგორც წესი, ერთი მოსამართლის მიერ განიხილება, აპელაციურ სასამართლოში — სამი მოსამართლის მიერ.

ის გარემოება, რომ ფედერალური სასამართლოს იურისდიქციას კონსტიტუცია წინასწარ განსაზღვრული კატეგორიის საქმეებზე ავრცელებს, თავისთავად არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ იმავე კატეგორიის საქმეებზე ვრცელდებოდეს შტატის სასამართლოს იურისდიქციაც. თუმცა, კონგრესს შეუძლია ამა თუ იმ კატეგორიის საქმეზე განავრცოს მხოლოდ და მხოლოდ ფედერალური სასამართლოს იურისდიქციაც.

შტატებს შორის ურთიერთობა. კონსტიტუციის IV მუხლში რეგლამენტირებულია არა მარტო შტატებს შორის ურთიერთობები, არამედ ურთიერთობა შტატებსა და ფედერაციას შორის.

ყოველი შტატი ენდობა სხვა შტატის კანონებს და სამართალწარმოების დოკუმენტებსა თუ მასალებს. სირთულეები წარმოიშობა სასამართლოს მიერ გაყრის შესახებ გადაწყვეტილების მიღებისას. ასეთ შემთხვევებში პირველხარისხოვნად მიჩნეულია საკითხი მუდმივი საცხოვრებელი ადგილის შესახებ. ყოველ შტატს უფლება აქვს თავისი მკვიდრის

ქორწინებისა და გაყრის რეგულირებისა. ერთი შტატის სასამართლოს მიერ დამტკიცებული გაყრა ყველა შტატმა უნდა აღიაროს.

შტატის მოქალაქეები ყველა პრივილეგიებითა და იმუნიტეტით სარგებლობენ, რომლებიც სხვა შტატის მოქალაქეებს გააჩნიათ. შტატს უფლება არა აქვს შეზღუდოს სხვა შტატის მოქალაქის უფლებები, გარდა კანონით გათვალისწინებული ზოგიერთი შემთხვევისა.

თუ ერთი შტატის სასამათლოს მიერ დამნაშავედ ცნობილი პირი თავს შეაფარებს სხვა შტატს და აღმოჩენილი იქნება, იგი გადაეცემა იმ შტატს, რომლის სასამართლომაც ცნო დამნაშავედ. შტატებსა და ფედერაციას შორის არსებული ურთიერთობების დასახასიათებლად საინტერესოა აღინიშნოს ის წესები, რომელიც კანონმდებლობით არის გათვალისწინებულია ახალი შტატის მიღების შემთხვევაში.

კონგრესის მიერ შეერთებულ შტატებში ახალი შტატის მიღება შემდეგი ოთხი ეტაპის გავლას მოითხოვს: 1. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის მოსახლეობის მიერ კონგრესისათვის პეტიციის გადაცემა შტატის სახით მიღების შესახებ; 2. კონგრესის რეზოლუცია ტერიტორიის მოსახლეობისათვის კონსტიტუციის შექმნის შესახებ; 3. კონსტიტუციის დამტკიცება კონგრესისა და პრეზიდენტის მიერ; 4. ტერიტორიის შტატად აღიარება.

აღნიშნული წესით, გაერთიანებაში ახალი შტატის შესვლა კანონმდებლობით გათვალისწინებული წესით, ფორმდება და ახალი შტატი იძენს სხვა შტატის თანაბარ პოლიტიკურ უფლებებს. ამდენად, გაერთიანებაში შესული ახალი შტატი სუვერენულია იმდენად, რამდენადაც ამის საშუალებას მას ფედერალური კონსტიტუცია აძლევს.

მეოთხე მუხლში ასევე რეგლამენტირებულია კონგრესის უფლებები ამერიკის შეერთებული შტატების მფლბელობებისა ტერიტორიების მიმართ. I-IV მუხლების გაცნობის შემდგომ (როდესაც საუბარია ფედერალურ მთავრობასა და შტატებს შორის ურთიერთობაზე) შეიძლება დავასკვნათ, რომ შტატებს ფედერალურ ხელისუფლებასთან ურთიერთობებისას მეტწილად კავშირის დამყარება კონგრესთან უწევთ. ეს იმით

არის განპირობებული, რომ შტატებთან კავშირი ძირითადად ხორციელდება საკანონმდებლო ხელისუფლების საშუალებით.

იმასთან დაკავშირებით, რომ ამერიკის შეერთებულ შტატებს აკისრია შტატების დაცვა სამხედრო აგრესიისაგან (IV მუხლის მე-4 განყოფილება), უნდა აღინიშნოს, რომ სხვა ქვეყნის შეიარაღებული ძალების შეჭრა ნებისმიერი შტატის ტერიტორიაზე აღიქვება, როგორც ამერიკის შეერთებულ შტატებში სამხედრო ძალის გამოყენება.

ლეგისლატურის ან შტატის აღმასრულებელი ხელისუფლების თხოვნით, ამერიკის შეერთებული შტატების ფედერალური მთავრობა ცალკეული შტატის დასაცავად „შინაგანი ძალადობისაგან" ზომებს იღებს. განსაზღვრულ შემთხვევებში კონგრესი ნებას რთავს პრეზიდენტს, გააგზავნოს შტატში ფედერალური ჯარები. ზოგიერთ შემთხვევაში პრეზიდენტს შტატში, ყოველგვარი თხოვნისა და ნებართვის გარეშე უფლება აქვს გაგზავნოს ჯარი, რათა დაამყაროს მშვიდობა და აიძულოს შტატის ხელისუფლება, შეასრულოს ფედერალური კანონები, რომლებიც ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე სავალდებულოდ ცხადდება.

შესწორების შეტანის პროცედურა. კონსტიტუციის მე-5 მუხლში მოცემულია სახელმწიფოს ძირითად კანონში შესწორების შეტანის პროცედურა. კონსტიტუციაში შესწორების შეტანის პროცედურა სამი ეტაპისაგან შედგება: 1. შესწორების ტექსტის განხილვა; 2. შესწორების მიღება; 3. რატიფიკაცია. შესწორება ძალაში შედის შტატების საკანონმდებლო კრებების (კონვენტების) მიერ რატიფიკაციის შემდგომ. პრეზიდენტს არა აქვს იურიდიული კავშირი შესწორების შეტანის პროცედურასთან.

1789 წლიდან 1974 წლამდე კონგრესში წარმოდგენილი იქნა 5000 შესწორების პროექტი, საკუთრივ კონგრესმა აქედან წარმოადგინა 31 პროექტი. რატიფიცირებულ იქნა მხოლოდ 26 შესწორება. პირველი ათი შესწორება რატიფიცირებული იქნა 1791 წელს და მათ ეწოდათ „ბილი უფლებათა შესახებ".

ადრე არსებული წესის თანახმად, პრეზიდენტობის მეორე კანდიდატი ხმების მიხედვით ვიცე-პრეზიდენტის თანამდებობას იკავებდა.

მეცამეტე შესწორება (XIII, XIV, XV) მიღებულ იქნა 1861-1865 წლების სამოქალაქო ომის შემდეგ. ისინი იწოდება რეკონსტრუქციის პერიოდის შესწორებებად. XIII შესწორება მიღებულ იქნა 1865 წელს და იგი კრძალავდა მონობას ამერიკისა და მის იურისდიქციის დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე.

მეთოთხმეტე შესწორება შედგება 4 განყოფილებისაგან და კრძალავს შავკანიანებისათვის საარჩევნო უფლების შეზღუდვას; ადგენს სასჯელს სახელმწიფოს წინააღმდეგ მოწყობილ ამბოხებაში მონაწილე პირთათვის და უკრძალავს სასამართლოებს ყოფილი მონათმფლობელებისაგან იმ პრეტენზიების მიღებას, რომლებიც დაკავშირებული იყო მონების განთავისუფლებით გამოწვეული ხარჯების ანაზღაურებასთან.

მეთხუთმეტე შესწორება კრძალავს საარჩევნო უფლების შეზღუდვას რასის საფუძველზე. იგი მიღებულ იქნა 1870 წელს.

მეთექვსმეტე შესწორებამ (1913 წ.) უფლება მიანიჭა კონგრესს დაედგინა და აეკრიფა გადასახადები ნებისმიერი წყაროდან მიღებულ შემოსავალზე. ამავე წელს მიღებული XVII შესწორების თანახმად თითოეული შტატიდან აირჩეოდა ორი სენატორი — თითოეული ექვსი წლის ვადით. სენატორის ადგილზე ვაკანსიის შემთხვევაში შტატის აღმასრულებელი ხელისუფლება ნიშნავდა არჩევნებს ან შტატის საკანონმდებლო ხელისუფლებას უფლება ჰქონდა დაევალებინა გუბერნატორისათვის სენატის ახალ არჩევნებამდე დაენიშნა სენატორი.

1919 წელს მიღებულმა XVIII შესწორებამ აკრძალა ალკოჰოლური სასმელების წარმოება და გაყიდვა. 1933 წელს ეს შესწორება გაუქმდა.

მეცხრამეტე შესწორებამ, რომელიც 1920 წელს იქნა მიღებული, აკრძალა საარჩევნო უფლების შეზღუდვა სქესის მიხედვით.

1933 წელს მიღებულმა XX შესწორებამ განსაზღვრა პრეზიდენტის, ვიცე-პრეზიდენტისა და კონგრესის წევრების უფლებამოსილების ვადის

შეწყვეტის დრო და პრეზიდენტის მიერ თავისი თანამდებობის დაკავების წესი.

1933 წელს მიღებული XXI შესწორებით გაუქმდა XVIII შესწორება და მასში დადგენილი ყველა აკრძალვა სპირტიანი სასმელების წარმოება-გაყიდვაზე.

XXII შესწორებით აიკრძალა ერთი და იგივე პირის მიერ პრეზიდენტის თანამდებობის დაკავება ორზე მეტ შემთხვევაში. ეს შესწორება კონგრესმა მიიღო 1951 წელს.

შემდგომი, XXIII შესწორება რატიფიცირებული იქნა 1961 წლის 29 მარტს და მან ნება დართო კოლუმბიის შტატის მაცხოვრებლებს მიეღოთ მონაწილეობა პრეზიდენტისა და ვიცე-პრეზიდენტის არჩევნებში.

ამერიკის თერთმეტ შტატში ფედერალური არჩევნებისას ამომრჩეველს ხმის მიცემისათვის უნდა გადაეხადა გარკვეული გადასახადი. სწორედ ეს გადასახადი იქნა გაუქმებული XXIV შესწორების ძალით.

XXV შესწორებაში, რომელიც პრეზიდენტ კენედის მკვლელობის შემდეგ იქნა რატიფიცირებული, ლაპარაკია პრეზიდენტის თანამდებობაზე ვაკანსიის შემთხვევაში უფლებამოსილებათა გამიჯვნის სამართლებრივ რეჟიმზე. ამერიკის ისტორიაში იყო 8 შემთხვევა, როდესაც პრეზიდენტი გარდაიცვალა უფლებამოსილების ვადის გასვლამდე და მისი თანამდებობა დროებით ვიცე-პრეზიდენტმა დაიკავა. მაგრამ, გარდა ამ შემთხვევებისა, შვიდი ვიცე-პრეზიდენტი გარდაიცვალა თავისი ფუნქციების შესრულებისას, ხოლო ერთი გადადგა. ამიტომაც XXV შესწორების თანახმად პრეზიდენტი სთავაზობს ვიცე-პრეზიდენტის კანდიდატურას კონგრესს და ორივე პალატის თანხმობის შემთხვევაში წარდგენილი კანდიდატი იკავებს ვიცე-პრეზიდენტის თანამდებობას. ეს შესწორება არეგულირებს იმ მდგომარეობასაც, როდესაც პრეზიდენტს ფიზიკური ან ფსიქიკური მდგომარეობის (ავადმყოფობის) გამო არ შეუძლია თავისი უფლებამოსილების შესრულება.

უკანასკნელი XXVI შესწორების მიღებით კონგრესმა შეცვალა არჩევნებში მონაწილეთა ასაკობრივი ცენზი, ნაცვლად ადრე არსებული 21

წლის ასაკისა, ამერიკელებს შეუძლიათ მიიღონ მონაწილეობა არჩევნებში 18 წლის ასაკის მიღწევის შემდგომ. შესწორება რატიფიცირებულ იქნა 1971 წლის 30 ივლისს.

ორასი წლის წინ მიღებული კონსტიტუცია შეერთებული შტატებისათვის მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და სამართლებრივ აქტს წარმოადგენს, რომელმაც ქვეყანაში კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებისათვის სათანადო წანამძღვრები შექმნა. შეერთებულმა შტატებმა კაპიტალიზმის საფუძველზე საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია — უპირველეს ყოვლისა, მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში, მეცნიერებასა და ტექნიკაში.

ამერიკის შეერთებული შტატების კონსტიტუციის შეფასებისას არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ იგი იმ პერიოდისათვის მოწინავე კონსტიტუციას წარმოადგენს. შეერთებული შტატების კონსტიტუციამ განამტკიცა მმართველობის რესპუბლიკური ფორმა, რომელიც თავისუფალი იყო ფეოდალურ-მონარქიული წყობილების ელემენტებისაგან; ამერიკის კონსტიტუცია ამტკიცებდა ფედერალურ მმართველობას.

ამერიკის დამოუკიდებლობის დეკლარაციამ და კონსტიტუციამ დიდი გავლენა მოახდინეს შემდგომში 1791-1793 წლების ადამიანის უფლებათა დეკლარაციაზე საფრანგეთში და საფრანგეთის კონსტიტუციაზე, ლათინური ამერიკის ქვეყნების განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე და მსოფლიოს სხვა დემოკრატიულ პროცესებზე.

§ 3. აშშ-ის სამართლის თავისებურებანი

ჩრდილოეთ ამერიკის კოლონიზაციას თან მოჰყვა ამ ტერიტორიაზე საერთო სამართლის გავრცელება იმდენად, რამდენადაც მისი ნორმები შეესაბამებოდა კოლონიის პირობებს. მართალია, იყო სამართლის „კოდიფიკაციის“ ცდები, მაგრამ მასაჩუსეტში და პენსილვანიაში 1634-1682 წლებში შედგენილი კოდექსები საკმაოდ პრიმიტიული იყო და არაფერი ჰქონდა საერთო კოდიფიკაციის ტექნიკასთან. საინტერესოა

ის, რომ ამერიკელებმა, ინგლისელებისაგან განსხვავებით, სადაც უმეტესად სასამართლო პრაქტიკა იყო გავრცელებული და კანონს მხოლოდ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა, ორიენტაცია ფორმულებისაკენ აიღეს.

დამოუკიდებლობის გამოცხადებას ამერიკული სამართლის ავტონომიის იდეა მოჰყვა. უფლებათა დეკლარაციისა და 1787 წლის კონსტიტუციის შემდეგ ფრანგული ტიპის სამოქალაქო კოდექსები (1808 წ.) მიიღეს ლუიზიანას შტატში, მაგრამ არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ ზოგიერთ შტატში, მაგალითად, ტეხასსა და კალიფორნიაში, ინგლისის საერთო სამართლის ადაპტაცია მოხდა. უმეტეს შტატებში კანონებმა პირდაპირ დაადგინეს, რომ საერთო სამართალი აშშ-ში მოქმედი სამართალია. ასე რომ, ახალ სახელმწიფოში ერთმანეთს დაუპირისპირდა რომაულ-გერმანული სამართლებრივი სისტემა და საერთო სამართალი. მიუხედავად ამისა, აშშ-ის სამართალი მაინც საერთო სამართლის ოჯახს განეკუთვნება, რადგან გამოიყენება სამართლის იგივე დაყოფა და იგივე კატეგორიები, როგორც ინგლისში. მაგალითად, „საერთო სამართალი“, „სამართლიანობის სამართალი“, „რწმუნებითი საკუთრება“ და სხვა. შესაბამისად, აშშ-ის სამართალს საერთო სამართლის ანალოგიური სტრუქტურა გააჩნია. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არსებობს ერთი ფუძემდებლური თავისებურება, რომელიც აშშ-ის სამართლის ორიგინალურობას ქმნის — განსხვავება ფედერალურ სამართალსა და შტატების სამართალს შორის.

აშშ-ის სამართლის ეს ორიგინალურობა კარგად ჩანს ამ ქვეყნის სასამართლო სისტემაში, რომელიც, ერთის მხრივ, მოიცავს ფედერალურ სასამართლოებს, მეორეს მხრივ, შტატების სასამართლოებს.

ფედერალური სასამართლოები ორ ჯგუფად იყოფა: 1. ტრადიციული ფედერალური სასამართლოები, რომლებიც მოქმედებენ, როგორც საოლქო სასამართლოები. აქ საქმეთა განხილვა ერთპიროვნულად ხდება და მათი გადაწყვეტილება შეიძლება გასაჩივრდეს სააპელაციო სასამართლოში. სულ აშშ-ში 11 სააპელაციო სასამართლოა და საქმეები სა-

მი მოსამართლის მიერ კოლეგიალურად განიხილება. გადაწყვეტილების გასაჩივრება შეიძლება უზენაეს სასამართლოში, რომელიც თავმჯდომარისა და 8 წევრისაგან შედგება; 2. სპეციალური ფედერალური სასამართლოები; სასამართლოები, რომლებიც სახელმწიფოს პასუხისმგებლობასთან დაკავშირებულ საქმეებს განიხილავენ: პრეტენზიების პალატა, საგადასახადო, საბაჟო, საპატენტო საქმეების განმხილველი სასამართლოები.

რაც შეეხება შტატების სასამართლო სისტემას, ყოველ შტატს თავისი საკუთარი სასამართლო სისტემა აქვს. ზოგ შტატში ორსაფეხურიანი სასამართლო სისტემაა, ზოგში — სამი. სამოქალაქო და სისხლის სამართლის დარგებში დასაშვებია სხვადასხვა სპეციალური სასამართლოს არსებობა.

როგორც ფედერალური, ისე შტატების სასამართლოსათვის, დამახასიათებელია ***ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის*** არსებობა. ნაფიცი მსაჯულების მონაწილეობით ყოველწლიურად 10.000-ზე მეტი საქმე განიხილება. ფედერალური სასამართლოებისათვის მიმართვა მხოლოდ მაშინ დაიშვება, როცა ამას კონსტიტუცია ან კონგრესის კანონი უშვებს. ფედერალური სასამართლოების კომპეტენტურობა ზოგჯერ დავის ხასიათთან არის დაკავშირებული (თუ საქმე კონსტიტუციის ან ფედერალური კანონის დარღვევას ეხება), ზოგჯერ კი მოსარჩლის პიროვნებასთან (დიპლომატთა, დავები სხვადასხვა შტატის მოქალაქეებს შორის).

როგორია სამართლის მნიშვნელოვანი წყაროს — კანონების სტრუქტურა აშშ-ში?

აშშ კანონმდებლობა (Statute Law), ერთის მხრივ, ფედერალურ კანონებს მოიცავს, მეორეს მხრივ, შტატების კანონებს და რაოდენობით საკმაოდ დიდია. ამიტომ კანონმდებლობის მოსაწესრიგებლად არსებობს ოფიციალური და კერძო კრებულები. ამ კრებულებს Revised Laws ან Consolidated Laws-ის სახელწოდებით გამოსცემენ და ზოგჯერ კოდექსებსაც უწოდებენ. მაგალითად, არსებობს აშშ-ის კანონების კოდექსი (United States Codetnnotated), რომელიც მოქმედი ფედერალური კანონების სისტემატიზი-

რებულ კრებულს წარმოადგენს. ამერიკული კოდექსები ევროპულის იდენტური არ არის. ამერიკელები კოდექსებში კონსოლიდაციის საშუალებას ხედავენ და არა ახალი სამართლის შემუშავებისა და განვითარების საფუძველს, როგორც ეს რომაულ-გერმანული სამართლებრივი სისტემის ქვეყნებშია.

სამართლის ძირითადი დარგები და ინსტიტუტები. იყო დრო, როცა ეკონომიკური რეგულირების სფეროში სახელმწიფოს ამოცანას კაპიტალისტური წარმოების მხარდაჭერა შეადგენდა. მონოპოლიების გაზრდას მოჰყვა სახელმწიფო ხელისუფლების რთული სამეურნეო პრობლემები, რომელთა გადაწყვეტა მოითხოვდა სახელმწიფოს მხრიდან აქტიურ ჩარევას. 1890 წლის 2 ივნისს მიიღეს შერმანის კანონი — პირველი ფედერალური „ანტიმონოპოლისტური" აქტი, რომელიც სახელმწიფო მონოპოლისტური რეგულირების ნიშნებს შეიცავდა. მალე ეს კანონი გამოიყენეს ნიუ-ორლეანში მუშათა აჯანყების წინააღმდეგ. შერმანის კანონი ითვალისწინებდა „ასოცირებული კაპიტალის" ცნებას, რომლის ქვეშ სასამართლოებმა განმარტეს „შრომის გაერთიანებაც". ეს დაედო საფუძვლად პროფკავშირებისაგან აღნიშნული კანონის წინააღმდეგ გამოსვლებს. 1914 წელს პრეზიდენტ ვილსონის მიერ მიღებული იქნა კლეიტონის კანონი, რომელიც შერმანის კანონის შესწორებას და დამატებას წარმოადგენდა. ამ კანონს უკვე აღარ ჰქონდა მთლიანად მონოპოლიის შეზღუდვაზე პრეტენზია, არამედ მიმართული იყო ცალკეული მონოპოლისტური პრაქტიკის წინააღმდეგ. მაგალითად, კანონის მე-2 მუხლში ნათქვამი იყო: არამართლზომიერად ითვლება ფასებში დისკრიმინაცია, თუ ასეთი დისკრიმინაციის შედეგად კონკურენციის შესუსტება მოხდება ან მონოპოლიის ტენდენცია გაიზრდება. მე-3 მუხლი კრძალავდა „დამაკავშირებელ კონტრაქტებს", რომლის დროს მსხვილი კორპორაციები თავიანთ ხელშეკრულებებში დებდნენ პირობებს, რომ კონტრაგენტს ეკრძალებოდა გარიგება კონკურენტ კომპანიასთან.

სამოქალაქო სამართლის ინსტიტუტები. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას ამერიკაში მოჰყვა საკუთრებაზე ფეოდალური შეზღუდვების

ლიკვიდაცია. მაგალითად, მოიხსნა საგვარეულო ნადელების გაუსხვისებლობის და მაიორატის პრინციპი. ამის შედეგად შეიქმნა საზოგადოებრივი მიწის ფონდი, რომელიც სახელმწიფოს მხრიდან კონტროლირებადი გახდა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1862 წლის კანონს, რომლის მიხედვით აშშ-ის ყველა მოქალაქეს 21 წლის ასაკიდან, თუ ის არ მონაწილეობდა სამხრეთის შტატების აჯანყებულთა მხარეს, შეეძლოთ მიეღო მიწის ნადელი 160 აკრის (65 ჰა) ოდენობით პირადი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად.

ვალდებულებითი სამართლის საკითხში აშშ-ის სამართალი ეყრდნობოდა ხელშეკრულებათა თავისუფლების პრინციპს. რაც შეეხება მემკვიდრეობას, აშშ-ს სამართალი ითვალისწინებდა როგორც კანონისმიერ, ისე ანდერძისმიერ მემკვიდრეობას. მოძრავი და უძრავი ქონების კანონისმიერი მემკვიდრეობის განაწილების დროს ერთი მესამედი ეკუთვნოდა მეუღლეს, ხოლო დარჩენილი თანაბრად ნაწილდებოდა შვილებს შორის. ისევე როგორც ინგლისში, აშშ-შიც ანდერძისმიერი მემკვიდრეობის სრული თავისუფლება არსებობდა.

სისხლის სამართალი და პროცესი. XVIII-XIX საუკუნეებში ამერიკის პოლიტიკური ლიდერები გარკვეულ სიძნელეებს განიცდიდნენ სისხლის სამართლის გამოყენების დროს, რადგან ხალხი თავის ზიზღს გამოხატავდა და უარყოფდა ინგლისისაგან მემკვიდრეობით მიღებული ინკვიზიციური სისხლის სამართლის პროცესის ნორმებზე. სწორედ ეს იყო საფუძველი კონსტიტუციის მე-4 და მე-5 შესწორების, რომელთა მიხედვით სისხლის სამართლის სასჯელი არ დაეკისრება პირს მანამ, სანამ მისი ბრალი არ დადასტურდება შესაბამისი სამართლებრივი პროცედურით. ფარულ გამოძიებას დაუპირისპირდა საჯარო სასამართლო პროცედურა, ბრალდებულის წამებით დაკითხვის ვალდებულებას — მისი უფლება უარი ეთქვა ჩვენების მიცემაზე ერთპიროვნულად საქმის განხილვის დროს.

დანაშაულთა სისტემატიზაცია აშშ-ის სამართალმა ინგლისური სამართლისაგან პირდაპირ აიღო: ღალატი, სისხლის სამართლებრივი დანაშაულები და დასჯადი გადაცდომები. აშშ-თვის სპეციფიურია ზოგიერთ სამხრეთის შტატში მონობის გაუქმების შემდეგ ე.წ. „შავი კოდექსების“ არსებობა, რომლებიც ზანგებს მიწის საკუთრების უფლებას, არჩევნებში მონაწილეობას, თეთრკანიანთან ქორწინებას, თანამდებობათა დაკავებას უკრძალავდა.

კონსტიტუციის მე-5 შესწორება განამტკიცებდა უდანაშაულობის პრეზუმფციას, სადაც პირდაპირაა მითითებული, რომ ბრალდების ტვირთი ყველა შემთხვევაში ბრალმდებლის მხარესაა. მაგალითად, ნიუ-იორკის შტატის სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსის 389 მუხლით პირი ივარაუდება უდანაშაულოდ მანამ, სანამ მის მიმართ საწინააღმდეგო არ იქნება დამტკიცებული. თუ არსებობს ეჭვი, რომ ბრალი სათანადოდ არ არის დამტკიცებული, პირი უდანაშაულოდ ითვლება.

XX საუკუნეში ამერიკის სამართალმა გარკვეული ევოლუცია განიცადა, რაც გულისხმობს, რომ სამართალი უკვე აღარ განიხილება, როგორც მხოლოდ დავების გადაწყვეტის საშუალება. თანდათან იგი იქცა საზოგადოებრივი და კერძო ურთიერთობების რეგულატორად; გაიზარდა ამერიკული სამართლის ზღვარი ინგლისურ სამართალთან; შეიქმნა ადმინისტრაციული სამართალი, რომელიც არეგულირებს კერძო პირთა და ადმინისტრაციას შორის ურთიერთობებს, აგრეთვე მსხვილ კორპორაციებსა და სახელმწიფოს შორის. ამ სფეროში ძირითად ინსტიტუტებს წარმოადგენს: 1. ადმინისტრაციული ნორმა-შემოქმედება; 2. ადმინისტრაციული იუსტიცია; 3. ადმინისტრაციული სასამართლო კონტროლი.

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ გაიზარდა ფედერალური კანონმდებლობის კომპეტენცია სისხლის სამართლის სფეროში. 1950 წლის 23 სექტემბერს მიიღეს ფედერალური კანონი „შიდასახელმწიფოებრივი უსაფრთხოების შესახებ“ (მაკარენის კანონი), რომელსაც თავისი სიმკაცრით ანალოგი არ მოეძებნება. კანონი მოითხოვს ყველა პარტიის რეგისტრაციას იუსტიციის სამინისტროში. ასეთ რეგისტრაციაზე თავის არიდება ითვალისწინებს 5 წლით თავისუფლების აღკვეთას და 10.000 დო-

ლარ ჯარიმას რეგისტრაციის ყოველი გადაცილებული დღისათვის. ამ კანონის მეორე თავი მოითხოვს ყველა იმ პირის დაკავებას, ვის მიმართაც ეჭვი არსებობს და გამოძიების ფედერალური ბიუროს „შავ სიებშია“ შეყვანილი. კანონი პრეზიდენტს უფლებას აძლევს გამოაცხადოს საგანგებო მდგომარეობა. ქვეყანაში აჯანყების შემთხვევაში „შავ სიებში“ შეყვანილი ყველა პირი შეიძლება დააკაონ. კანონი არ აზუსტებს აჯანყების ცნებას. ამიტომ მისი ფართოდ გამოყენება დასაშვებია.

როგორი კანონებიც არ უნდა მიიღონ ამერიკაში, ისინი ყოველთვის ერთგულნი რჩებიან ამ სახელმწიფოს შემქმნელი ძირითადი იდეებისა: გაწონასწორდეს კონფლიქტები ფასეულობებს შორის, უზრუნველყოფილი იყოს წესრიგი და მშვიდობა საზოგადოებაში.

თავი 21. ლათინური ამერიკა

1492 წელს ქრისტეფორე კოლუმბის მიერ სამხრეთ ამერიკის აღმოჩენის შემდეგ, ამ კონტინენტზე ესპანელები მოვიდნენ და მდიდარი მიწების ათვისება დაიწყეს. ადგილობრივი აბორიგენი მოსახლეობა — ინდიელები, რომელთა რაოდენობა იმ პერიოდისათვის დაახლოებით 15 მილიონს შეადგენდა პირველყოფილი გვაროვნული წყობილებით ცხოვრობდა. მხოლოდ მაიასა და აცკეტთა ტომები იცნობდნენ მიწათმოქმედების კულტურას, მიწის კერძო საკუთრებას, საზოგადოების ფენებად დაყოფას და სახელმწიფოებრიობის ზოგიერთ ატრიბუტს. აცკეტებში წამყვანი ადგილი ბელადებსა და მხედრებს ეკავათ. იგივე შეიძლება ითქვას ინკების ტომებზეც. მათი მიწები სამ ნაწილად იყოფოდა: პირველი — ბელადებს ეკუთვნოდა, მეორე — მხედრებს, მესამე — ტომის დანარჩენ ხალხს.

ესპანელების პირველი დარტყმა კუბის, ჰაიტის, პუერტო-რიკოს ინდიელმა ტომებმა მიიღეს. დაპყრობიდან რამდენიმე წლის შემდეგ, ამ ტერიტორიაზე ინდიელები თითქმის სულ გაწყდა. 1518-1521 წ.წ.

ესპანელებმა დაიპყრეს მექსიკა, რასაც მოჰყვა ინკების „იმპერიის“ — პერუს ტერიტორიის აღება. შედარებით გართულდა არგენტინის კოლონიზაცია ესპანელთა მიერ. სამხრეთ ამერიკის კოლონიებში ესპანეთის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელობა ოთხი ვიცე-მეფის მიერ ხორციელდებოდა. ერთი სათაოში ედგა მექსიკას და ცენტრალურ ამერიკას, მეორე — პერუს და ჩილეს, მესამე — ვენესუელას, ეკვადორს და კოლუმბიას, მეოთხე — ბოლივიას, პარაგვაის, ურუგვაის და არგენტინას.

XVII საუკუნის დასაწყისიდან ამერიკის ესპანურ და პორტუგალიურ კოლონიებში მიწათმფლობელობის ორი ფორმა გამოიკვეთა: „ასენდა“ და მონათმფლობელური პლანტაცია. ეს უკანასკნელი რაიმე დამატებით განმარტებას არ საჭიროებს. „ასენდას“ მიწებზე მომუშავე „ბატრაკები“ კი პირადად თავისუფალნი იყვნენ, მაგრამ მიწა საკუთრებაში არ ჰქონდათ და ამიტომ მიწათმფლობელის კაბალაში ექცეოდნენ. უმეტეს შემთხვევაში ასეთი კაბალა სამუდამო იყო და შთამომავლობითაც გადადიოდა. „ასენდა“ ფეოდალური ექსპლუატაციის საკმაოდ მტკიცე ფორმა იყო, რომელიც ძირითადად ინდიელებზე ვრცელდებოდა. მეტროპოლიას მარტო მიწათმფლობელები არ ამარაგებდნენ. სამასწლიანი ბატონობის პერიოდში ესპანური კოლონიებიდან გაიტანეს 6 მილიარდი დოლარის ოქრო. იმ პერიოდში ეს უდიდესი თანხა იყო. XIX საუკუნის ლათინური ამერიკის ქვეყნებში ძვირფასი ლითონების მოპოვება მსოფლიოს სხვა ქვეყნებთან შედარებით ათჯერ ჭარბობდა. ევროპის კაპიტალისტური წარმოების წარმატება სწორედ ამერიკის, აფრიკის და აზიის სიმდიდრის ბრუნვასთან იყო დაკავშირებული.

აშშ-ის სახელმწიფოს შექმნასა და საფრანგეთის დიდ რევოლუციას მოჰყვა განმათავისუფლებელი ბრძოლები სამხრეთ ამერიკაში. პირველი აფეთქება 1791 წლის 22 აგვისტოს მოხდა ჰაიტში, სადაც ზანგთა გამოსვლებს სათავეში ჩაუდგა ტუხსენ-ლუვერტიუსი. ტუხსენის არმიამ გაანადგურა პლანტატორთა ჯარები, მოიგერია ინგლისელთა შემოტევა, აიძულა ფრანგთა საექსპედიციო კორპუსი კაპიტულაციაზე.

XIX საუკუნის დასაწყისში ესპანური კოლონიები წინასარევოლუციო სიტუაციამ მოიცვა. უკმაყოფილება სუფევდა არა მარტო ინდიელებს, არამედ კრეოლებს (ესპანელთა შთამომავლები) შორისაც. ისინი ვერ ურიგდებოდნენ, რომ არმიასა და ადმინისტრაციაში ძირითადი თანამდებობები ესპანეთიდან ახალმოსულებს ეკავათ. ვაჭარ-მწარმოებლებს არ მოსწონდათ, რომ ესპანეთის ხელისუფლება კოლონიებთან საგარეო ვაჭრობის წესებს კი არა, შიდა ვაჭრობის წესებს იყენებდა. ამასთან საფრანგეთსა და ესპანეთს შორის 1808 წ. ბრძოლამ და ესპანეთის ტახტზე ბონაპარტთა მემკვიდრის პრეტენზიამ ესპანურ კოლონიებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დაწყებას შეუწყო ხელი. რევოლუციას სათავეში ჩაუდგნენ კრეოლები, ხოლო მებრძოლთა ძირითად მასას გლეხი-ინდიელები და მეტისები შეადგენდნენ. რევოლუცია 1810-1825 წ.წ. მიმდინარეობდა, რომელსაც მოჰყვა ეკვადორის, ვენესუელას და კოლუმბიის დამოუკიდებლობა. 1810 წ. არგენტინაში ჩამოაგდეს ვიცე-მეფე და ხელისუფლება გადავიდა რევოლუციურ საბჭოს — ხუნტას ხელში. 1816 წელს არგენტინამ დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. არგენტინის გათავისუფლებას მოჰყვა ჩილეს და ბოლივიის დამოუკიდებლობა. ცენტრალურმა ამერიკამ (ნიკარაგუა, გვატემალა და სხვა) 1821 წელს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.

სამხრეთ ამერიკის რევოლუციას რესპუბლიკების წარმოშობაც მოჰყვა: პარაგვაი, პერუ, ურუგვაი, ჩილი, ბოლივია, კოლუმბია, ვენესუელა, ეკვადორი. ბრაზილიამ, რომელიც, გარკვეულ პერიოდში იმპერიას წარმოადგენდა, მონარქიული რეჟიმი 1889 წლამდე შეინარჩუნა.1898 წელს კუბამ დამოუკიდებლობა მოიპოვა, ხოლო 1903 წელს — პანამამ. პანამა ატლანტისა და წყნარი ოკეანის შესაყარზე აშშ-ის გადაწყვეტილებით შეიქმნა. ასე, რომ მექსიკისა და ჰაიტის რესპუბლიკებთან ერთად სამხრეთ ამერიკაში ოცამდე ლათინოამერიკული სახელმწიფო წარმოიშვა. კოლონიურ მდგომარეობას ინარჩუნებდნენ გვინეის ნაწილი, მარტინიკის, იამაიკისა და სხვა კუნძულები.

ხუნტას რეჟიმი, რომელიც დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას ხელმძღვანელობდა, კონსერვატიული ბუნების გამო მონარჩიული მმართველობის მრწამსს ინარჩუნებდა, ამიტომ ახალი სახელმწიფოების შექმნის პირველი მოდელი მონარქიული იყო, მაგრამ ამ რეჟიმის მორჩილება არმიასა და დემოკრატიულ ძალებს ნამდვილად არ უნდოდათ.

ახალი კონსტიტუციები იმეორებდნენ შტატების კონსტიტუციით დადგენილ მოდელს: პრეზიდენტი, ორი პალატა, ამომრჩეველთა ვიწრო წრე. მთელ ლათინურ ამერიკაში წამყვან მდგომარეობას მიწათმფლობელები ინარჩუნებდნენ. არც ერთ ახალ სახელმწიფოში, ჰაიტის გამოკლებით, აგრარული საკითხი ხელისუფლების წინაშე არ დამდგარა. მიწათმფლობელებმა არა მარტო შეინარჩუნეს მამულები, არამედ კიდეც გააფართოეს ისინი. ამასთან, კვლავ შემორჩა ზანგებისა და ინდიელების მონობა და პეონაჟი ანუ „ასენდებში“ გლეხების ექსპლუატაციის სისტემა. მონობის გადაგდება ლათინურ ამერიკაში თითქმის ერთი საუკუნე გაგრძელდა 1811 წლიდან (ჩილე)—1888 წლამდე (ბრაზილია). რევოლუციების შედეგად ლათინოამერიკული წარმოება და ვაჭრობა განთავისუფლდა ესპანელთა შევიწროებისაგან. ერთ პერიოდში, მან კიდევაც შეძლო ევროპული წარმოების კონკურენციას გაჭცეოდა, მაგრამ შიდა ბაზარზე ფეოდალური ურთიერთობითა და რეაქციული მიწათმფლობელობით გამოწვეულმა შედეგებმა კონკურენციისაგან თავის დახსნის პარალიზებას შეუწყო ხელი.

ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დამთავრების შემდეგ ლათინური ამერიკის სახელმწიფოები დიქტატორების (კაუდილების) და მათი პოლიტიკის ხელში აღმოჩნდნენ. კონსტიტუციების არსებობას ამ სახელმწიფოთა დემოკრატიული განვითარებისათვის არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, რადგან რეჟიმულ სახელმწიფოებზე მათი მორგება და მისადაგება დიდ სირთულეს არ წარმოადგენდა. უ.ფოსტერის გამოთვლით, ვენუსუელაში ასი წლის განმავლობაში 15-ჯერ შეიცვალა კონსტიტუცია, ეკვადორში 13-ჯერ, ბოლივიაში — 19-ჯერ, ხოლო მთლიანად ლათინურ ამერიკაში 1810 წლიდან მოყოლებული

125 კონსტიტუცია შეიცვალა. ასეთი არასტაბილურობა სწორედ ამ ქვეყნებში გატარებული პოლიტიკის შედეგი იყო, რამაც თავისი კვალი დააჩნია სახელმწიფოთა სოციალ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ განვითარებას. დამოუკიდებლობის გამოცხადებიდან 40-50 წლის განმავლობაში ლათინური ამერიკის სახელმწიფოებს დაბალი ჩინის ოფიცრები მართავდნენ, რომელთაც ესპანეთთან ომში გამოიჩინეს თავი, ხოლო პოლიტიკურ თავისუფლებასა და სოციალურ რეფორმებზე ისინი საერთოდ არ ფიქრობდნენ. კაუდილიის ხელისუფლება უმეტეს წილად ძალის გამოყენებით მყარდებოდა (სამხედრო გადატრიალების გზით). ზოგიერთი კაუდილი ხელისუფლებას ათეული წლების განმავლობაში ინარჩუნებდა, უმეტესობა კი ყოველწლიურად იცვლებოდა ახალი გადატრიალებების შედეგად.

ლათინურ ამერიკაში კაუდილიზმი მას შემდეგაც დარჩა, რაც სცენიდან „რევოლუციონერი გენერლები“ ჩამოვიდნენ. ამ პროცესს ხელი შეუწყო მსხვილი მიწათმფლობელობის წამყვანმა ადგილმა ქვეყნის მეურნეობაში, რადგან მისი ინტერესი არმიასაც გააჩნდა.

ასზე მეტი ომიდან, რომელსაც აშშ აწარმოებდა შექმნის დღიდან, უმეტესი ნაწილი ლათინური ამერიკის ქვეყნებზე მოდის. ერთ-ერთი ასეთი ბრძოლის შედეგად აშშ-მა მექსიკის ჩრდილოეთ პროვინციები მიიტაცა. სწორედ ამ მიტაცებულ ტერიტორიებზე წარმოიქმნა ტეხასის, კალიფორნიის და სხვა შტატები. 1898 წელს კუბისა და პუერტო-რიკოს რიგი დადგა. ესპანეთის ამ უკანასკნელ კოლონიებში ომის საბაბი გახდა ჰავანის პორტში კრეისერ „მენ“-ის ჩაძირვა. მოკლე საბრძოლო კომპანიის შემდეგ ესპანეთს უარი უნდა ეთქვა კუბასა და სხვა ტერიტორიებზე ფილიპინების ჩათვლით.

დაახლოებით ამავე პერიოდში, აშშ-მა დაიწყო ლათინური ამერიკის ეკონომიკური ექსპანსია. აშშ-ს კომპანიებმა ხელში ჩაიგდეს ჯერ ძვირფასი ლითონების მონოპოლია, ხოლო შემდეგ ნავთობის.

1876 წელს მექსიკაში წარმოშობით ინდიელი პრეზიდენტის — დიასის რეჟიმი დამკვიდრდა. დიასი უცხო კაპიტალის შემოჭრას უწყობდა

ხელს და მთლიანად მის დამცველად გამოდიოდა, თუნდაც ამ პოლიტიკის გატარებისათვის ხალხის დახვრეტაც კი დასჭირვებოდა. 1910 წლის აჯანყება ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში გადაიზარდა და დიასის რეჟიმი დაემხო. მექსიკის რევოლუციას მოჰყვა მიწების განაწილება მათთვის, ვისაც დამუშავება შეეძლო. 1917 წელს ეროვნულმა კონგრესმა მექსიკის ახალი კონსტიტუცია შეიმუშავა, რომელიც თავისი შინაარსით ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ხასიათის იყო. კონსტიტუციამ მიწა და წიაღი სახალხო საკუთრებად გამოაცხადა, სცნო კერძო საკუთრება და დაუშვა გლეხებზე მიწების გადანაწილების შესაძლებლობა. კონსტიტუციამ გამოაცხადა დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნა მამაკაცთა საყოველთაო-საარჩევნო უფლებით და აღიარა სახელმწიფოსაგან ეკლესიის გამოყოფა.

შედარებით სხვა გზით მოხდა პორტუგალიისაგან ბრაზილიის გამოყოფა, თუმცა ეს პროცესი საერთო განმათავისუფლებელი მოძრაობის ნაწილად განიხილება.

ბრაზილია ლათინური ამერიკის ერთ მესამედ ტერიტორიაზეა განლაგებული და სიდიდით მსოფლიოში მეხუთე ადგილზე დგას, მოსახლეობის ოდენობით — მეექვსე, ხოლო ეკონომიკური განვითარებით — მეორე ადგილზე. მისი ეტიმოლოგია წითელი ხის — პაუ-ბრაზილიდან მომდინარეობს, რომელიც პორტუგალიელებს გაჰქონდათ ამ ქვეყნიდან. XVI საუკუნეში ბრაზილიაში პორტუგალიელთა მმართველობა დამყარდა და ქვეყნის ტერიტორია 13 საკაპიტნოდ დაიყო. დაიწყო მსხვილი მიწათმფლობელობის (სესმარია) შექმნა და მონების ფართო მასშტაბით შემოყვანა. კოლონიებში აიკრძალა იმ საქონლის წარმოება, რომელიც მეტროპოლიიდან შემოჰქონდათ (ღვინო, ხორბალი, მცენარეული ზეთი და სხვა). 1630 წელს ერთ-ერთ შორეულ საკაპიტნოში გაქცეულმა მონებმა დაარსეს პალმარეს რესპუბლიკა, რომელმაც მხოლოდ 1697 წლამდე იარსება. ოქროსა და ალმასის მოპოვებამ ბრაზილიაში ხელი შეუწყო ახალი ქალაქების დაარსებას. არსებული პოლიტიკური რეჟიმის დასამხობად ქვეყანაში გამოსვლები არ ცხრებოდა. 1783 წელს

მინას-ჟერაისის პროვინციაში შეთქმულება მოეწყო ინკოფიდენტების საიდუმლო ორგანიზაციის მეშვეობით. შეთქმულების მიზანი დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შექმნა და მონობის თანდათანობითი გაუქმება იყო. 1815 წელს ბრაზილიამ სამეფო სტატუსი მიიღო და იგი ფორმალურად კოლონიად აღარ ითვლებოდა, ფაქტიურად კი ქვეყანაში პორტუგალიის ადმინისტრაცია მოქმედებდა. ბრაზილიის დამოუკიდებლობის დეკლარირება 1822 წელს „ზევიდან“ დაიწყო. პორტუგალიის მეფის ვაჟმა და მემკვიდრემ — პედრომ, რომელიც ბრაზილიაში იმყოფებოდა, უარი თქვა დამორჩილებოდა პორტუგალიის პარლამენტის გადაწყვეტილებას დაბრუნებულიყო პორტუგალიაში და 1822 წ. 9 იანვარი ბრაზილიის დამოუკიდებლობის დღედ გამოაცხადა. 1833-1849 წ.წ. ბრაზილიას რესპუბლიკური მმართველობის მოთხოვნით შეიარაღებული აჯანყების ტალღამ გადაუარა. 1865-1870 წ.წ. არგენტინასა და ურუგვაის ომის მსვლელობის დროს გაძლიერდა აბოლიციონისტური მოძრაობა და 1888 წ. დაემხო პედრუ II-ის ხელისუფლება და ბრაზილია ფედერალურ რესპუბლიკად გამოცხადდა. ეს ფაქტი ლათინური ამერიკის ისტორიაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. რესპუბლიკური მმართველობის რეჟიმი განმტკიცდა 1891 წ. კონსტიტუციით, რომელიც თითქმის აშშ-ის კონსტიტუციის ასლს წარმოადგენს. იგი არა მარტო აშშ-ის სახელმწიფო წყობილების, არამედ ფედერალური მოწყობის საკითხსაც იმეორებს. ქვეყნის სახელწოდება ოფიციალურად გაფორმდა, როგორც „ბრაზილიის შეერთებული შტატები.“ XX საუკუნის დასაწყისში ბრაზილიაში მუშათა მოძრაობები და გამოსვლები დაიწყო. 1930 წელს ძალაუფლება ხელში აიღო ვარგასმა და დიქტატურა დაამყარა. ქვეყანაში გერმანული და იტალიური კაპიტალი შეიჭრა. 1937 წელს ვარგასმა დაითხოვა კონგრესი, აკრძალა პოლიტიკური პარტიები და კონსტიტუციით ბრაზილია ახალ სახელმწიფოდ გამოაცხადა. 1945 წელს ვარგასი ლიბერალიზაციის პოლიტიკას დაადგა. გამოსცა ამნისტია და კვლავ დაუშვა პარტიების ლეგალიზაცია. ამავე წელს სამხედრო გადატრიალების შედეგად სათავეში მოვიდა დუტრას

მთავრობა. რომელიც შეეცადა კონსტიტუციაში აესახა ბრძოლით მოპოვებული ზოგიერთი დემოკრატიული უფლება. 1951 წელს ვარგასმა კვლავ იძლო სახელმწიფო გადატრიალებით ხელისუფლების დაბრუნება. მაგამ რეაქციული წრეებისაგან შეთქმულების მომზადებამ მას თვითმკვლელობისაკენ უბიძგა. სამხედრო წრეებმა სცადეს თავიანთი დიქტატურა დაემყარებინათ, მაგრამ ხალხის მასიურმა გამოსვლებმა ეს მცდელობა ჩაშალა. 50-იან წლებში ბრაზილია აგრარული ქვეყნიდან ინდუსტრიულ სახელმწიფოდ გადაიქცა. 1961 წლის გადატრიალებით სახელმწიფოს სათავეში გულტარის მეთაურობით ახალი მთავრობა მოვიდა, რომელმაც 1964 წელს კავშირი აღადგინა სსრკ-თან. ძალაუფლება ხელთ იგდო სამხედრო-პოლიტიკურმა დაჯგუფებამ გენერალ კასტელუ ბრანკუს ხელმძღვანელობით. დაითხოვა პოლიტიკური პარტიები, გააუქმა კანონი ქვეყნიდან უცხო საწარმოთა მოგების გატანის შეზღუდვის შესახებ და სხვა. 1967 წელს მთავრობამ პარლამენტი დაითხოვა და მთელი ძალაუფლება პრეზიდენტის ხელში მოექცა. 1974 წელს შეიქმნა ახალი მთავრობა ერნესტო გაზელის მეთაურობით, რომელიც ამერიკის ქვეყნებთან შემდგომი ურთიერთსასარგებლო თანამშრომლობის მომხრედ გამოდიოდა და დიდ ყურადღებას უთმობდა აფრიკისა და ახლო აღმოსავლეთის ნავთობის მწარმოებელ ქვეყნებთან ურთიერთობის გაფართოებას.

ბრაზილიის სახელმწიფოს განვითარების შემდგომი პერიოდი ლიბერალიზაციის ღონისძიებების განვითარებასთან არის დაკავშირებული. 1985 წელს ბრაზილიაში აირჩიეს პირველი სამოქალაქო პრეზიდენტი. არჩევნების გზით შეიქმნა ეროვნული კონგრესი, ე.წ. კონსტიტუციური კონგესი, რომელმაც შეიმუშავა ქვეყნის ძირითადი კანონი და საფუძველი ჩაუყარა ახალი რესპუბლიკის პერიოდის დაწყებას.

აშშ-საგან განსხვავებით, პლურალისტული დემოკრატიის ჩარჩოებში, ბრაზილიაში მოქმედებს მრავალი პოლიტიკური პარტია: ბრაზილიის დემოკრატიული მოძრაობის პარტია (1980 წ.), სახალხო პარტია (1982 წ.), ლიბერალური ფრონტი (1974 წ.), მშრომელთა პარტია

(1980 წ.), სოციალ-დემოკრატიული პარტია (1980 წ.), ეროვნული მოძრაობა საპარლამენტო მმართველობისათვის (1991 წ.), ბრაზილიის კომუნისტური პარტია (1922 წ.), რომელიც წლების განმავლობაში იატაკქვეშეთში ეწეოდა მუშაობას.

ბრაზილიის 1988 წ. კონსტიტუცია რიგით მერვეა ამ ქვეყნის ისტორიაში. მას პოლიტიკური სტრუქტურის თვალსაზრისით ცვლილებები არ განუცდია. ძალაში დარჩა ქვეყნის ფედერალური მოწყობა, არ შეცვლილა საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო ხელისუფლების ტრადიციული დანაწილება და საპრეზიდენტო მმართველობა. კანადის 1982 წ. კონსტიტუციის მსგავსად, ბრაზილიის კონსტიტუცია არეგულირებს ქვეყნის აბორიგენ მოსახლეობასთან — ინდიელებთან, ურთიერთობას. კონსტიტუციის 231-ე მუხლის მიხედვით: ინდიელებს აქვთ სოციალურ ორგანიზაციებად გაერთიანების, ჩვეულებების, ენის, რწმენისა და ტრადიციის, აგრეთვე იმ მიწებზე უპირატესი უფლება, რომელიც ტრადიციულად მათ უკავიათ. ხელისუფლება თვითონ ადგენს ასეთი მიწების საზღვრებს. ინდიელებს უფლება აქვთ ისარგებლონ ამ ტერიტორიებზე არსებული მიწებით, მდინარეებით და ტბებით. ამ წესიდან გამონაკლისიც კანონითაა დადგენილი, რომ არაინდიელებისათვის სამდინარო რესურსების გამოყენება დაიშვება ეროვნული კონგრესის წინასწარი ნებართვის საფუძველზე. ასეთ ნებართვას ეროვნული კონგრესი დაინტერესებულ ინდიელ ტომებთან კონსულტაციის შემდეგ იძლევა. ინდიელებს მიეცემათ მათ ტერიტორიაზე ექსპლუატირებული რესურსებიდან მოგების წილი.

პლებისციტი — მონარქია თუ რესპუბლიკა — რესპუბლიკის სასარგებლოდ გადაწყდა და შეიქმნა აშშ-ის მსგავსი საპრეზიდენტო მმართველობის ფორმა, იმ განსხვავებით, რომ ბრაზილიის (ისევე, როგორც ლათინური ამერიკის სხვა ქვეყნებში) პრეზიდენტი მნიშვნელოვნად მეტი უფლებებით არის აღჭურვილი, ვიდრე მისი ანალოგი აშშ-ში.

წარმომადგენლობითი ორგანო — ***ეროვნული კონგრესი*** — ორი პალატისაგან შედგება: დეპუტატთა პალატა — საერთო ეროვნული

წარმომადგენლობითი ორგანოა და ფედერალური საბჭო — ფედერაციის სუბიექტთა წარმომადგენლობითი პალატა.

ფედერაციის ***აღმასრულებელ ხელისუფლებას*** ახორციელებს ქვეყნის პრეზიდენტი, რომელიც ამავე დროს ქვეყნის პოლიტიკური ლიდერიც არის. პრეზიდენტის ფართო უფლებასმოსილება იმ ისტორიული განვითარების შედეგია, რომელიც ლათინოამერიკულმა ქვეყნებმა განვლეს. ფედერალურ უმაღლეს სასამართლოსა და სხვა უმაღლესი სასამართლოების წევრებს პრეზიდენტი ნიშნავს. ასევე პრეზიდენტის პრეროგატივაა ქვეყნის პროკურორის, ცენტრალური ბანკის პრეზიდენტის და სხვა უმაღლესი თანამდებობის პირების დანიშვნა. კონსტიტუციური ცვლილებები განიცადა აღმასრულებელი ორგანოების სტრუქტურამ. ადრე არსებული ეროვნული უშიშროების საბჭოს ნაცვლად პრეზიდენტთან ორი საკონსულტაციო ორგანო შეიქმნა: ეროვნული თავდაცვის საბჭო და რესპუბლიკის საბჭო. რესპუბლიკის საბჭო, უმაღლესი საკონსტიტუციო ორგანოა, სადაც ვიცე-პრეზიდენტის, დეპუტატთა პალატის, ფედერალური სენატის წარმომადგანლებთან ერთად შედის საპარლამენტო უმრავლესობისა და ოპოზიციის ლიდერები, იუსტიციის მინისტრი და ექვსი ბრაზილიელი მოქალაქე. ეროვნული თავდაცვის საბჭო — პრეზიდენტის საკონსულტაციო ორგანოა ეროვნული სუვერენიტეტისა და თავდაცვის საკითხებში. მასში შედიან ვიცე-პრეზიდენტი, კონგრესის პალატის წარმომადგენლები, იუსტიციის, სამხედრო და სხვა მინისტრები. ორივე საბჭო იძლევა დასკვნას თავდაცვის მდგომარეობის შემოღების შესახებ. ამასთან პირველი საბჭო განიხილავს ქვეყანაში დემოკრატიული ინსტიტუტების სტაბილიზაციის საკითხებს, ხოლო მეორე — მოქმედებს ომისა და ზავის გამოცხადების დროს და შეიმუშავებს წინადადებებს ეროვნული უშიშროებისა და ქვეყნის თავდაცვის უზრუნველყოფის საქმეში.

ტერიტორიული მოწყობის თვალსაზრისით ბრაზილია დაიყო შტატებად (25 შტატი), ფედერალურ ოლქად, რომელშიც დედაქალაქია განთავსებული, და მუნიციპალიტეტებად. გარდა ამისა ფედერაციის

შემადგენლობაში შედის ცენტრალურ ხელისუფლებას დაქვემდებარებული სამი ფედერალური ტერიტორია. მართალია, ფედერაციაში შემავალ შტატებს თავიანთი კონსტიტუცია გააჩნიათ, აქვთ თავიანთი საკანონმდებლო კრება და ჰყავთ გუბერნატორი, მაგრამ ქვეყნის ცართვის კომპეტენციათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ცენტრალური ხელისუფლების ხელშია. ცენტრალური ხელისუფლება საკანონმდებლო გზით განამტკიცებს შტატების საქმიანობაში ჩარევისა და მათზე ზემოქმედების საკმაოდ მრავალმხრივ მექანიზმს.

სასამართლო ორგანოები კონსტიტუციის მიხედვით დამოუკიდებელნი არიან და მხოლოდ კანონს ემორჩილებიან. სასმართლო იერარქიის უმაღლეს საფეხურს ფედერალური უმაღლესი სასამართლო წარმოადგენს, რომელსაც კონსტიტუციური კონტროლის ფუნქციაც აქვს დაკისრებული. კონსტიტუცია ითვალისწინებს მართლმსაჯულების ტრიბუნალის არსებობასაც. იგი პირველი ინსტანციის უფლებით იხილავს გუბერნატორთა შტატებსა და ფედერალურ ოლქებთან დაკავშირებულ სისხლის სამართლის საქმეებს. ახალი კონსტიტუციით გაუქმდა ფედერალური სააპელაციო ტრიბუნალი. სასამართლოთა ქვედა რგოლია ფედერალური მოსამართლეები. ფედერალურ დონეზე მოქმედებენ სპეციალიზირებული სასამართლოები: შრომის სამართლის საქმეებზე, სამხედრო საქმეებზე და სხვა. თითოეულ შტატს თავისი სასმართლო სისტემა აქვს, რომლებიც საფინანსო და ადმინისტრაციული ავტონომიით სარგებლობენ. შტატებში, ისევე როგორც ფედერალურ დონეზე შესაძლებელია მუნიციპალიტეტების და შტატების მიერ მიღებული აქტების განსაჩივრება ამ შტატის კონსტიტუციისადმი მისი შეუსაბამობის მოტივით.

რეკომენდირებული ლიტერატურა

ყველა კარისა და თავისათვის

1. **რენე დავიდი.** *თანამედროვეობის ძირითადი სამართლებრივი სისტემები.* თბ.,1993.
2. *აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიის საკითხები, ალ. მენთეშაშვილის, ზ. მენთეშაშვილის რედაქტორობით.* თსუ,1993.
3. **გ. ნადარეიშვილი.** *სახელმწიფოსა და სამართლის ზოგადი ისტორია.* თბ.,1996.
4. **Черниловский З.М.** *Всеобшая история государства и права.* М.,1995.
5. *История государства и права зарубежных стран, под ред. О.А.Жидкова и Н.А.Крашенинниковой.* М.,1996.
6. **Мишин А.А.** *Конституционное (государственное) право зарубежных стран.* М.,1996.
7. **Энтин Л.М.** Разделение властей, опыт современных государств. М.,1995.
8. **Исаев И.А., Золотухина Н.Н.** *История политических и правовых учений России (XI-XX в.в.).* М.,1995.
9. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран, под ред. Б.А.Страшуна, в 4-х томах.* М.,1995.
10. **Муромцев Г.И.** *Источники права в развивающихся странах Азии и Африки.* М.,1987.
11. *История государства и права стран Азии и Африки, под ред. Н.А.Селезнева.* М.,1964.
12. *Право в независимых странах Африки, под ред. Ю.А.Юдина, Л.П.Ульянова.* М.,1969.
13. *Функции государства в независимых странах Африки, под ред. Р.А.Ульяновского.* М.,1972.
14. *Национальная государстенность народов Западной и Центральной Африки.* М.,1966.

თავი 9. ინდოეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **აბაშმაძე ვ.** *საზღვარგარეთის ქვეყნების სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საკითხები.* თბ.,1989.
2. **შტეინბერგი ი.** *ინდოეთი.* თბ.,1931.
3. *ახალი ინდოეთის მოაზროვნეები (წერილების კრებული).* თბ.,1978.
4. *უპანიშადები (ძველი ინდური ფილოსოფიურ-რელიგიური ძეგლი).* თბ.,1995.
5. **Антонова К.А. и др.** *История Индии.* М.,1979.
6. **Антонова К.А.** *Очерки общественных отношений и политического строя Монгольской Индии времен Акбара (1556-1605 г.г.).* М.,1952.
7. **Ашрафян К.З.** *Средневековый город Индии XIII-середина XVIII в.в.* М.,1983.
8. **Девяткина Т.Ф.** *Ликвидация княжеств в современной Индии.* М.,1961.
9. **Дубинский А.М.** *Индия, Китай и Япония в 40-60-х годах XIX века.* М.,1952.
10. **Павлов В.И.** *Формирование индийской буржуазии.* М.,1958.
11. **Панкратова В.А.** *Христиане Кералы: роль в социально-политической жизни штата.* М.,1982.
12. *Проблемы истории Индии и стран Среднего Востока, сборник статей памяти И.М.Рейснера, под ред. Г.Г.Котовского.* М.,1972.
13. **Басу, Дурга Дас.** *Основы конституционного права Индии (перевод с английского, под общ. ред. М.М.Сайфулина).* М.,1986.
14. **Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф.** *Индия в древности.* М.,1985.
15. **Бонгард-Левин Г.М.** *Индия эпохи Маурьев.* М.,1973.
16. **Бонгард-Левин Г.М.** *Республики в древней Индии.* Ж.:" Вестник древней истории", №3,1966.
17. **Ванина Е.Ю.** *Средневековое городское ремесло Индии XII-XVII в.в.* М.,1991.
18. **Шарма Рам Шаран.** *Древнеиндийское общество (перевод с английского).* М.,1987.
19. **Дьяконов И.М.** *Общественный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер.* М.,1959.

თავი 10. ძველი ჩინეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **აბაშმაძე ვ.** *საზღვარგარეთის ქვეყნების სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საკითხები.* თბ.,1989.
2. **ნადარეიშვილი გ.** *ნარკვევები სამართლის ისტორიიდან.* თბ.,1986.
3. **Вил Дюрант.** *Наше восточное наследие.* М.,1935.
4. **Тюменев А.И.** *Передний Восток и античность.* Ж.:"Вопросы истории"№9,1957.
5. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки.* Вып.1,Л.,1968.
6. *Исследования по истории стран Востока.* ЛГУ,1964.
7. **Васильев Л.С.** *Возникновение и формирование Китайского государства.* Сб."Китай", М.,1977.
8. **Рогожин А.И., Страхов М.Н.** *История государства и права рабовладельческого Китая.* М.,1960.
9. **Ян Юн-го.** *История древнекитайской идеологии (перевод с китайского).* М.,1957.
10. **Думан Л.И.** *Очерки истории Китая (с древнейших времен до эпохи империализма).* Сб. статьей, М.,Л.,1940.
11. **Переломов А.С.** *Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае.* М.,1962.
12. **Васильев Л.С.** *Культы, религии, традиции в Китае.* М.,1971.
13. **Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х.** *Уголовный кодекс Китая.* Ж.:"Сов. гос. и право", №8,1981.
14. **Инако Цунео.** *Право и политика современного Китая (1945-1975 г.г.).* М.,1978.
15. **Куманин Е.В.** *Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики.* М.,1990.
16. **Качанов Е.И.** *Основы средневекового права (VII-XIII в.в.).* М.,1986.
17. *Юридическая жизнь в Китае, под ред. Л.М.Гудошникова.* М.,1990.
20. **Whyte M.** *Smal Groups and Political Rituals in China.* Berkeley,1984.
21. **Lui Shin-hong.** *Chinese Characters.*1969.
22. **D. Bodde & C. Morris** *Law in imperial China.* Cambridje,1967.
23. **Eberhard W.** *The history of China.* Berkley-Losang.,1979.
24. **Pye L. W.** *The Spirit of Chines Politices.* L.,1978.

თავი 11. იაპონიის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **იაშვილი ს.** *ევროპა, ჩრდილოეთ ამერიკის შტატები და იაპონია.* თბ.,1926.
2. **იუენი ა.** *იაპონია. პოლიტიკურ-ეკონომიკური ნარკვევი.* თბ., 1934.
3. **ნიკოლაძე ნ.** *იაპონია. ძველი და ახალი.* ტიფლისი,1905.
4. **Инако Цунео.** *Современное право Японии (перевод с японского).* М.,1981.
5. **Попов К.А.** *Законодательные акты средневековой Японии.* М.,1984.
6. **Селезнев Н.А.** *Всеобщая история государства и права зарубежных стран (государство и право Японии).* М.,1960.
7. *СССР–Япония и социальный прогресс, под ред. В.Н.Кудрявцева.* М.,1983.

თავი 13. შუა აზიის სახელმწიფოები

1. **Бартольд В.** *Общие работы по истории Средней Азии.* М.,1963.
2. **Бартольд В.** *Культура мусульманства.* М.,1981.
3. **Мед А.** *Мусульманский ренессанс.* М.,1973.
4. **Чехович О.Д.** *Новый источник по истории Бухары начала XIV в.* М.,1959.

თავი 15. სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **Бегиян А.З.** *Образование и управление суверенного Советского Армянского государства.* Ереван,1962.
2. **Сукиасян А.Г.** *История Киликийского армянского государства и права (XI-XIV в.в.).* Ереван,1969.
3. **Тер-Гевондян А.Н.** *Армения и Арабский халифат.* Ереван,1977.
4. **Тер-Мкртчян Л.Х.** *Армения под властью Назир-шаха.* М.,1963.
5. **Юзбашян К.Н.** *Армянские государства эпохи Багратидов и Византии (IX-XI в.в.).* М.,1988.
6. *Армянский судебник Мхитара Гоша (перевод с древнеармянского).* Ереван,1954.
7. **Смбат Спарапет.** *Судебник.* Ереван,1958.
8. **Егиазаров С.** *Исследования по истории армянского права.* Киев,1979.

თავი 16. აზერბაიჯანის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **Абдулаев Г.Б.** *Из истории северо-восточого Азербайджана в 60-80-х годах XVIII в.* Баку,1958.
2. **Буниятов З.М.** *Государство атабеков Азербайджана (1136-1226 г.г.).* Баку,1978.
3. **Ибрагимов Д.** *Феодальные государства на территории Азербайджана XV в.* Баку,1962.
4. **Эфендиев О.А.** *Образование Азербайджанского государства Сефенидов в начале XVI в.* Баку,1961.
5. *История государства и права Азербайджанской ССР, под ред. М.С.Халафова, в 2-х томах.* Баку,1964,1973.
6. **Минорский В.Ф.** *История Ширвана и Дербенда X-XII в.в.* М.,1963.
7. **Сысоев В.М.** *Краткий очерк истории Азербайджана (северный).* Баку,1926.
8. **Пахомов Е.А.** *Краткий очерк истории Азербайджана.* Баку,1923.
9. **Али-Заде А.А.** *Земельная политика ильханов в Азербайджане.* Баку,1947.
10. *История Азербайджана, в 3-х томах.* Баку,1958-1963.

თავი 17. თურქეთისა და ირანის სახელმწიფოები

1. **გიგინეიშვილი ო.** *თურქეთის 1960 წლის 27 მაისის სახელმწიფო გადატრიალების მოკლე ისტორია.*თბ.,1989.
2. **ტარტარაშვილი ვ.** *რუსეთ-თურქეთის დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიიდან (XVIII ს. 70-იანი წლები).*თბ.,1968.
3. **ერევანცი ა.** *ომების ისტორია.* თბ.,1976.
4. **გვილავა ო.** *ირანის მთავრობის ცენტრალიზატორული პოლიტიკა და მომთაბარე ტომების პრობლემა.* თბ.,1981.
5. **შარაშენიძე ზ.** *ირანი XVIII საუკუნის II ნახევარში.* თბ.,1970.
6. **შენგელია ლ.** *შიდაფეოდალური ომი ირანში ნადირ შაჰის გარდაცვალების შემდეგ.* თბ.,1970.
7. **შენგელია ლ.** *ირანი ქემირ-ხან ზენდის დროს.* თბ.,1973.
8. **ჭიპაშვილი გ.** *ირანის სახელმწიფო წყობილება.* თბ.,1990.
9. **Шабанов Ф.Ш.** *Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата.* Баку,1967.
10. **Данциг Б.М.** *Турецкая республика.* М.,1956.
11. **Киреев Н.Г.** *Турция вчера и сегодня.* М.,1977.
12. *Проблемы развития стран современного Ближнего и Среднего Востока.* М.,1981.
13. *Проблемы современной Турции.* М.,1963.
14. *Турция: история, экономика, политика.* М.,1984.
15. **Иванов Н.А.** *Османское завоевание арабских стран (1516-1574 г.г.).* М.,1984.
16. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI в.в.* М.,1984.
17. **Георгиян Э.А.** *Турецкая республика.* М.,1975.
18. **Керимов М.А.** *Государственный строй Турции.* М.,1956.
19. **Фельдман Д.И.** *Государственный строй Турции.* М.,1957.
20. **Гасратян М.А. и др.** *Очерки истории Турции.* М.,1983.

21. **Агаев С.Л.** *Иран в прошлом и в настоящем.* М.,1981.
22. **Миланян М.Д.** *Государственный строй современного Ирана.* М.,1973.
23. **Иванов М.С.** *Иран в 60-70-х годах XX в.* М.,1977.
24. **Дорошенко Е.А., Кулагина Л.М.** *Государственный строй Ирана.* М.,1957.
25. **Резников А.Б.** *Падение шахского режима.* М.,1983.
26. **Парвизпур Б.Х.** *Великий Октябрь и суверенитет Ирана.* Тб.,1984.
27. *История Ирана.* М.,1977.
28. **Силяров Л.Г.** *Становление новых органов власти в Иране (1978-1981 г.г.).* Сб.: "Иран. История и современность",М.,1983.
29. **Алиев С.М.** *Разработка и принятие конституции Исламской Республики Иран.* Книга "Иранская революция 1978-1979 г.г.",М.,1989.
30. **Периханян А.Г.** *Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды.* М.,1983.
31. **Орбелян С.** *История области Сисакан.* Тифлис,1911.
32. **Дьяконов И.М., Лившиц В.А.** *Переднеазиатский сборник.* М.,1966.
33. **Baltour J.M.** *Recent happining in Persia.* Edinburg & L.,1984.
34. **Mortera Motabari.** *The nature of the Islamic Revolution.* L.,1985.
35. **Dilip Hiro.** *Iran under the Ayatollahs.* L.,1985.
36. **Eric Hooglund.** *Iran 1980-85 Political and Economic Trends.* Jr.: The Irarian Revolution and the Islamic Republic. New Yourk,1986.
37. *Iran Almanac and book of facts.* Tehran,1963.
38. *Iran, who's who?.* Tehran,1972.

თავი 18. მუსლიმური სამართალი

1. **Еремеев Д.Е.** *Ислам: образ жизни и стиль мышления.* М.,1990.
2. *Мусульманское право (Структура и основные черты).* М.,1984.
3. **Себегбер М.И.** *Основы мусульманского права.* М.,1968.
4. **Сюкияйнен Л.Р.** *Мусульманское право: вопросы теории и практики.* М.,1986.
5. **Шарль Р.** *Мусульманское право (перевод с французского).* М.,1959.

თავი 19. რუსეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია

1. **ნადარეიშვილი გ.** *სსრკ სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია.* თბ.,1986.
2. *История государства и права СССР, под ред. Ю.М.Титова.* М.,1988.
3. *История государства и права СССР, под ред. О.И.Чистякова и И.Д.Мартысевича, том 1.* М.,1985.
4. *История государства и права СССР, под ред. О.И.Чистякова и Ю.С.Кукушкина, том 2.* М.,1986.
5. **Исаев И.А.** *Истрия государства и права России.* М.,1993.
6. **Шлихтинг А.** *Новое известие о России времен Ивана Грозного.* Л.,1934.
7. *Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVII в.в.* М.,1984.
8. **Дьяконов М.** *Власть московских государей до конца XVI в.* Сб. статьей,М.,1989.

კარი VI. ამერიკის სახელმწიფოები და სამართალი

1. **ჭენეთ ჯანდა და სხვები.** *ამერიკული დემოკრატია: აშშ ხელისუფლება და პოლიტიკური პროცესი.*(ინგლისურიდან თარგმნა რ. გაჩეჩილაძემ),თბ.,1995.
2. **Громаков Б.С., Лисневский Э.В.** *История государства и права США (1870-1971 г.г.).* Ростов-на-Дону,1973.
3. **Жидков О.А.** *История государства и права стран Латинской Америки.* М.,1964.
4. **Чиркин В.Е.** *Формы государства в буржуазных странах Латинской Америки.* М.,1982.
5. *Конституция США: история и современность (Каримский и др.).* М.,1988.
6. **Мишин А.А.** *Государственное право США.* М.,1976.

7. *США: Конституция и права граждан, под ред. И.А. Геевского.* М.,1987.
8. **Ливанцев К.Е.** *История государства и права буржуазных стран.* М.,1989.
9. **Norton, Mary Beth.** *A people and a Nation: A History of the United States.* Boston,1990.
10. **Asher Herbert.** *Presidential Electios and American Politics.* Boston,1980.
11. **Conway, M. Margaret.** *Political Participation in the United States.* Washington,1991.
12. **Neustadt, Richard E.** *Presidential Power.* New York,1980.
13. **Pious, Richard M.** *The American Presidency.* New York,1979.
14. **Wills, Garry.** *Explaining America: The Federalist.* New York,1981.